

Nizami Cəfərov

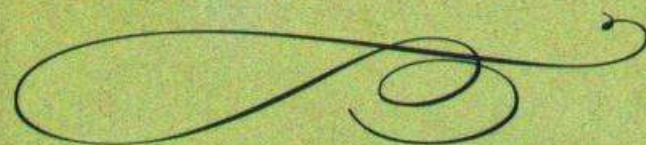
«Seçilmiş əsərləri» I Cild

Əməkdar elm xadimi,
Azərbaycan MEA-nın müxbir
üzvü, professor Nizami
Cəfərovun «Seçilmiş əsərləri»nin
birinci cildinə müəllifin
Azərbaycan dili tarixinə həsr
olunmuş əsərləri daxil edilmişdir.

Elektron kitab. YYSQ və
www.kitabxanaşnet – Milli Virtual
Kitabxananın birçə rəqəmsal nəşri N 66

Nizami CƏFƏROV

SEÇİLMİŞ
əsərləri

beş cildde
birinci cild

www.kitabxana.net

***Milli Virtual Kitabxananın
təqdimatında***

Nizami Cəfərov

Seçilmiş əsərləri

Beş cildə

I Cild

Elektron kitab

YYSQ - Milli Virtual Kitabxananın e-nəşri N 66 (2011)

***Redaktoru və e-nəşrə hazırlayan:
Aydın Xan (Əbilov) - yazar-kulturoloq***

YYSQ - Milli Virtual Kitabxana

Bakı - 2011

NİZAMİ CƏFƏROV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ
(beş cildə)

I cild

Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərovun «Seçilmiş əsərləri»nin birinci cildinə müəllifin Azərbaycan dili tarixinə həsr olunmuş əsərləri daxil edilmişdir.

ÖN SÖZ, YAXUD AZƏRBAYCAN DİLİ TARİXİNİN METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Azərbaycan türkcəsi, yaxud Azərbaycan dili müasir dünyanın kifayət qədər inkişaf etmiş dillərindən olub, geniş ifadə-üslub imkanlarına malikdir. Və araşdırmalar göstərir ki, bu dilin zəngin bir tarixi vardır.

Azərbaycan dilinin təşəkkülü məsələsi bir problem kimi XIX əsrin əvvəllərində–milli özünüdərk dövründə bütün aydınlığı ilə qoyulmuş və etiraf etmək lazımdır ki, kifayət qədər obyektiv, metodoloji baxımdan düzgün həllini ilk dəfə həmin dövrdə tapmışdır. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan (yalnız Azərbaycanı ?!) elmi-ictimai təfəkküründə belə bir əsaslı fikir formalaşmışdı ki, Azərbaycan dili öz mənşəyi etibarilə türk dillərindən biridir. Məsələnin bu cür inamla qoyulması, cöürünür, birinci növbədə aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlirdi:

a) türk dillərinin diferensiasiyası lazımi səviyyədə deyildi, ona görə də XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə qədər türk dilləri nəinki “xaric”dən, hətta “daxil” dən də bütöv bir dil kimi təsəvvür edilirdi;

b) XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində türk dünyasında türkçülük, yaxud ümumtürk millətçiliyi ideyalarının təşəkkül tapıb yayılması ümumən türklərdən, bütövlükdə türk dilindən danışmağa daha çox əsas verirdi;

c) Azərbaycanda (və onunla həmhüdüdü regionlarda) yaşayan qeyri-türk mənşəli etnoslar hələ tarixə siyasi-ideoloji iddialarla müdaxilə etmədilər.

XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində də Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyinə həmin münasibət nəinki davam edir, eyni zamanda onun elmi-ideoloji imkanları daha da genişlənir,”sovet türkologiyası” Azərbaycan xalqının türk mənşəli bir xalq olduğunu israrla etiraf edirdi.

...Lakin 30-cu illərin sonlarından etibarən Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyi məsələsinə münasibətin prinsiplial şəkildə dəyişməsi müşahidə olunur:

tədricən belə bir fikir geniş yayılır ki, Azərbaycan xalqının genetik əsasını hansısa (!) qeyri-türk mənşəli bir (yaxud bir neçə) etnos təşkil edir, türklər Azərbaycanı istila edənə, yəni XI-XIII əsrlərə qədər həmin regionda artıq formalaşmış bir xalq (təbii ki, qeyri-türk mənşəli, qeyri-türkcə danışan) mövcud idi; “yerli əhali”, “aborigen”lər türklərlə müqayisədə daha mədəni olduqları üçün “gəlmə”ləri etnik-mədəni baxımdan “həzm” edib, yalnız onların (türklərin) dillərini saxladılar...Və beləliklə, 30-cu illərdən başlayaraq Azərbaycan tarixinin qədim dövrü barədə hər cür miflər uydurulurdu ki, həmin miflərin əsas ideoloji məqsədi Azərbaycanı türk dünyasından ayırmaqdan ibarət idi. Heç şübhəsiz, Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün mürəkkəb etnolinqvistik mənzərəsi, haqqında söhbət gedən miflərin müəyyən elmi əsaslara malik olmasına, elmi-ictimai təfəkkürdə geniş intişar tapmasına imkan verir, şərait yaradırdı.

Azərbaycan dili tarixi müstəqil bir elm sahəsi kimi XX əsrin 30-cu illərində təşəkkül tapıb formalaşmışdır– həmin illərdə xüsusilə professor **Ə.Dəmirçizadənin** böyük zəhməti nəticəsində ilk “Azərbaycan dili tarixi” yaradıldı. Azərbaycan dili tarixi elminin banisinin 30-cu illərdən etibarən çap etdirdiyi kitablar “**Azərbaycan dili tarixi**”nin əsaslarını müəyyən etməklə yanaşı, bu sahədə mövcud olan problemləri də bütün mürəkkəbliyi ilə qarşıya qoydu.

60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq “Azərbaycan dili tarixi” sahəsində çalışan mütəxəssislərin sayının artması ilə həmin sahədə diferensiasiya – ixtisaslaşma gedir; bu cür diferensiasiya ixtisaslaşmanın əhəmiyyəti onda oldu ki, dil tarixinin müxtəlif məsələləri, aspektləri, tendensiyaları və s. ayrıca olaraq araşdırılmağa başladı, lakin Azərbaycan dili tarixinin bütövlükdə təsvür edilməsi çətinləşdi. Və beləliklə, ümumi (üzvi) bir “Tarix” yaratmaq əvəzinə, ayrı-ayrı dövrlərin müxtəlif metodlarla işlənmiş “Tarix”lərini mexaniki olaraq birləşdirmək meylı meydana çıxdı.

30-50-ci illərdən fərqli olaraq 60-90-cı illərdə “Azərbaycan dili tarixi” sahəsində hər hansı əsaslı metodoloji dəyişikliyin olduğunu demək çətindir. Müşahidə olunan bir neçə dəyişikliyi nəzərdən keçirək...

I mərhələdə (30-50-ci illərdə, yaxud Ə.Dəmirçizadə mərhələsində) Azərbaycan dili tarixi ümumtürkoloji kontekstdən – türk dilləri tarixindən təcrid

olunmuş bir şəkildə araşdırılırdı. II mərhələdə (60–90-cı illərdə) həmin sahəyə özünəməxsus bir türkçülük emosiyası gəldi... Bu emosiya özünü xüsusilə aşağıdakı formalarda göstərdi:

a) Azərbaycan dili tarixini “qədimləşdirmək”, eramızdan əvvəlki əsrlərdə, hətta minilliklərdə Azərbaycanda türk etnosunun mövcud olması üzərində israr etmək;

b) Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim etnosların (lullubilər, qutilər, mannalılar, midiyalılar, atropatenalılar, albanlar və s.) türk mənşəli olduqlarını “sübut etmək”;

c) “türk” etnonimini yeri gəldi-gəlmədi işlətmək və s.

Lakin həmin “türkçülük emosiyası” ilə yazılmış Azərbaycan dili tarixlərində **müəlliflər Azərbaycanın hüdudlarından kənara çıxmır, “türkçülü”ü ancaq Azərbaycan hüdudunda edirlər** ki, bu, nəticə etibarilə, gedişi gözəl mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olur. Eyni zamanda “ədəbi dil tarixi” kitablarında əks olunmuş türkçülük emosiyası Azərbaycan dili tarixinin materialından, həmin materialın tədqiqi metodologiyasından irəli gəlmir, 60-cı illərin sonu, 70-ci illərdən etibarən ümumən Azərbaycan ictimai-mədəni təfəkküründə getdikcə daha geniş yayılan “özünə qayıdış” düşüncələrinin nəticəsidir.

Beləliklə, həm “ədəbi dil tarixi”, həm də “tarixi qrammatika” (ümumən “Azərbaycan dili tarixi”) sahəsində görülmüş işlərin hansının uğurlu, hansının qüsurlu olduğu barədə düşünməyə ehtiyac duyulur.

Uğurlu işlərin **birincisi**, heç şübhəsiz, ondan ibarətdir ki, indiyə qədərki “Tarix”lər türk mənşəli Azərbaycan dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) müstəqilliyini zəngin dil faktları ilə elmi şəkildə təsdiq etdi. **İkincisi**, Azərbaycan dilinin müxtəlif tarixi təzahür formaları (ədəbi dil, yaxud yazı dili; ümumxalq, yaxud xalq danışığı – folklor dili; dialekt, yaxud tayfa dili və s.) barədə sistemli olmasa da, müəyyən təsəvvür yaratdı. **Üçüncüsü**, ayrı-ayrı böyük söz ustalarının, yazılı mənbələrin dil-üslub xüsusiyyətləri tədqiq edildi, ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların tarixi müxtəlif türk dilləri ilə müqayisədə araşdırıldı və s.

Lakin 30-cu illərdən etibarən “Azərbaycan dili tarixi” sahəsində aparılmış tədqiqatların çox mühüm elmi-metodoloji qüsurları da mövcuddur ki, həmin qüsurlar aşağıdakılardan ibarətdir:

I. Azərbaycan dilinin türk dillərindən biri olmasının prinsip etibarilə etirafı, lakin faktiki olaraq, türk dillərinin müştərək dövrlərindən, xüsusiyyətlərindən imtina edilməsi nəticəsində meydana çıxan qüsurlar:

1. Azərbaycan dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) mənşəyindən bəhs olunarkən yalnız Azərbaycan ərazisindəki tarixi türklük potensialından çıxış edilməsi və Azərbaycanın türk dünyasından ayrılması;

2. Qədim (ümum-) türk dövrünün müştərək tarixindən ümumiyyətlə qaçılması, orta əsrlərin (xüsusilə XV-XVI əsrlər) müştərək dil mənbələrinə, hadisələrinə isə birtərəfli şəkildə yiyə durulması (yəni onların müştərəkliyinin qəbul edilməməsi);

3. XVI-XVII əsrlərdən sonra Azərbaycanda gedən dil proseslərinin yalnız Azərbaycandaxili proseslər kimi şərh olunması və s.

II. Azərbaycan dili tarixi dövrləşdirilərkən etnodil proseslərindən daha çox ictimai-siyasi, mədəni-ədəbi hadisələrin gedişindən çıxış edilmiş, Azərbaycanda qədim dövrlərdən etibarən özünü göstərən (və dil proseslərini yaradıb istiqamətləndirən) etnik proseslər diqqətdən kənar qalmışdır... Halbuki eramızın I minilliyinin ortalarına qədər hun- qıpçaq türkləri, II minilliyin əvvəllərinə qədər oğuz türkləri (bu cür ümumi şəkildə), ondan sonra isə müxtəlif türk (əsasən, oğuz) tayfaları Azərbaycandakı fəaliyyətləri ilə (Azərbaycan milləti təşəkkül tapana qədər) mürəkkəb etnodil mənzərəsi yaratmışlar. Eyni zamanda həmin proseslərdə qeyri- türk etnosları da iştirak etmişlər ki, mövcud “Tarix”lər bu barədə də susur... Nəticə etibarilə, belə bir yanlış təsəvvür yaradılır ki, Azərbaycan xalqı (və Azərbaycan türkcəsi) müstəqil bir xalq (və dil) olaraq VII-IX, yaxud IX-XI, yaxud da XI-XII əsrlərdə formalaşdığından bundan sonrakı etnik proseslər (türk etnoslarının axını, məsələn, XIII-XIV əsrlərdə) müxtəlif səbəblər üzündən Türküstandan Azərbaycana xarici müdaxilədən başqa bir şey deyildir.

Araşdırmalar isə israrla sübut edir ki, etnodil prosesləri Azərbaycanda (ümumən türk dünyasında) XVII əsrə qədər intensiv olmuşdur.

III. Dil proseslərinin (ümumtürkoloji proseslər; Azərbaycandaxili ədəbi dil, yaxud yazı dili prosesləri; ümumxalq dili, yaxud xalq danışığı dili–folklor dili prosesləri; dialekt, yaxud tayfa dili prosesləri və s.) müxtəlif inkişaf dövrlərində, mərhələlərində üzvü vəhdətdə götürülməsi əvəzinə “sərbəst” hərəkət edilməsi... Və dil tarixini ədəbi dil, yaxud yazı dili tarixi, funksional– üslublar tarixi, hətta, demək olar ki, bədii üslubun tarixi səviyyəsinə endirməklə onun bəsitləşdirilməsi, mürəkkəb dil, nitq, üslub proseslərinin qarşılıqlı–əlaqəli şərhindən bu və ya digər şəkildə qaçılması...

Həmin qüsurlar aradan qaldırılmayınca mükəmməl, elmi–metodoloji baxımdan əsaslandırılmış bir “Azərbaycan dili tarixi” yaratmaq mümkün deyil. Bunun üçünsə Azərbaycan dilinin tarixi ümumtürkoloji kontekstdə, etnodil proseslərinin gedişi diqqət mərkəzində dayanmaqla və müxtəlif dil, nitq, üslub təzahürləri üzvi vəhdət halında araşdırılmalıdır. Belə bir geniş miqyaslı, kompleks araşdırmanın meydana çıxması ilə “Azərbaycan dili tarixi”nin tədqiqi sahəsində, fikrimizcə, yeni III mərhələ başlanır. Həmin mərhələnin ümumi metodoloji prinsipi araşdırmalarda diferensiasiyanı dərinləşdirməklə (“dil tarixi”nin müxtəlif sahələrini ayrılıqda tədqiq edib öyrənməklə) yanaşı inteqrasiyanı gücləndirməkdən (ümumən Azərbaycan dilinin tarixi barədə bütöv təsəvvür yaratmağa çalışmaqdan) ibarətdir.

Məlumdur ki, “Azərbaycan dili tarixi” (birinci növbədə “Azərbaycan ədəbi dili tarixi”) sovet ideologiyasının inkişafda olduğu illərdə formalaşmışdır. Türk dillərini (və xalqlarını) bir-birindən təcrid etmək, hər bir türk dili (və xalqı) üçün “özünəməxsus” genezis axtarıb “tapmaq”, yaxud uydurmaq fəlsəfəsi burada da öz həlledici metodoloji təsirini göstərmişdir. Ona görə də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, heç bir “tarix”də Azərbaycan dilinin etnik mənşəyi Azərbaycandan kənarında axtarılmamış, ümumtürk (müştərək) dövrlər, mərhələlər bütünlüklə inkar edilmişdir. Sovet “təcridetmə” ideologiyasının həmin qeyri– elmi mövqeyini “yerli mütəxəssislər” yerli mühitdə məhz milli müstəqillik metodologiyası kimi təbliğ etmişlər. Və beləliklə, paradoksal bir vəziyyət əmələ gəlmişdir:

Azərbaycan dili “Tarix”lərində “yerli” türkçülük ümumi (həqiqi!) türkçülüyə qarşı qoyulmuşdur. Məsələnin başqa bir mürəkkəbliyi isə ondan ibarətdir ki, sovet xüsusi türkologiyası (yəni bu və ya digər türk dili, yaxud ədəbiyyatı ilə məşğul olan türkologiya) bu və ya digər türk dilinin, yaxud ədəbiyyatının I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində təşəkkül tapdığını “sübut” etmək olduğu halda, sovet ümumi türkologiyası (görünür, birinci növbədə həmin sahə ilə məşğul olan tədqiqatçıların görüş dairəsinin, ümumtürkoloji məlumatlarının genişliyinə görə) türk dillərinin diferensiasiyasını sonrakı əsrlərə (XV- XVII əsrlərə) aid edirlər. Sovet ideologiyasının süqutu isə türk dilləri tarixi sahəsindəki həmin metodoloji qüsurların aradan qaldırılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Lakin, heç şübhəsiz, ideologiya maneəsinin aradan qalxması hələ uğurlu araşdırmaların aparılması, alınmış nəticələrin ümumiləşdirilməsi və nəticə etibarilə mükəmməl bir “Azərbaycan dili tarixi”nin yaradılması üçün həlledici şərt deyil, eyni zamanda haqqında söhbət gedən “müsbət şərait”dən istifadə edərək və milli müstəqillik ideologiyasına əsaslanaraq, heç olmasa mövcud tədqiqat təcrübəsi hüdudunda, düzgün metodoloji prinsiplərə dayanmaq lazım gəlir. Həmin prinsiplər, fikrimizcə, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycan dilinin yalnız təşəkkül tarixini deyil, bütün tarixini ümumtürkoloji kontekstdə araşdırmaq, bu və ya digər dövr ilə məhdudlaşmamaq, hər hansı mərhələdə nə həcmdə tələb olursa, o həcmdə ümumtürk miqyasına çıxmaq;

2. Azərbaycanda gedən etnik proseslərin tarixini təhlil edib, dil hadisələrinin etnik səbəblərini müəyyənləşdirmək – xüsusilə böyük etnosların Azərbaycandakı və həmhüddud regionlardakı hərəkətinin mənzərəsini hər hansı tarixi dövrdə mümkün qədər mükəmməl təsəvvür etmək, türk tayfa dillərinin-dialektlərinin ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşmasına bu və ya digər mərhələdəki “təzyiq”inin miqyasını, keyfiyyətini aydınlaşdırmaq, Azərbaycandan kənar qalmış Azərbaycan türkcəsinin etnolinqvistik hüdudlarını müəyyən etmək;

3. Dilin müxtəlif təzahür formalarını (tayfa dilləri-dialektlərdən tutmuş ədəbi dilə, yazılı mənbələrin dilinə qədər) tarixi struktur- funksional əlaqə,

qarşılıqlı təsir halında araşdırmaq, “Azərbaycan dili” (“Azərbaycan türkcəsi”) anlayışının istənilən dövrdəki, yaxud mərhələdəki tarixi məzmununu aydın təsəvvür etmək.

Azərbaycan dilinin tarixi aşağıdakı dövrlərə bölünür:

1.Təşəkkül dövrü (I minilliyin əvvəllərindən II minilliyin ortalarına qədər);

2.Milli əsaslar üzərində yenidən təşəkkül dövrü (XVII-XIX əsrlər);

3.Müasir dövr (XX əsrin əvvəllərindən sonra).

2000

AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNİN TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİNƏ DAİR

Azərbaycan türkcəsi ümumtürk dilinin diferensiasiyası nəticəsində təşəkkül tapmışdır, bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan türkcəsi, hər şeydən əvvəl, ümumtürkcənin varisidir. Lakin Azərbaycanın etnolinqvistik coğrafiyasının kifayət qədər mürəkkəb, rəngarəng olması həmin ərazidə tarixən heç də o qədər sadə olmayan etnolinqvistik proseslərin getdiyini göstərir.

Qədim (ümum-) türk dili təxminən e.ə. I minilliyin ortalarında Altay dilinin bölünməsi ilə əlaqədar olaraq təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Həmin bölünmə prosesi isə, görünür, bir neçə min il davam etmişdir (e.ə. IV–III minilliklərdən e.ə. I minilliyə qədər). Ona görə də eramızdan əvvəlki minilliklərdə prototürkcədən, yaxud Altay dilinin türk, monqol və tunqus–mancur “dialekt”lərindən danışmaq mümkündür.

Altay dilinin türk, monqol, tunqus–mancur dillərinə diferensiasiyası uzun sürən elə bir mürəkkəb etnolinqvistik prosesdir ki, həmin prosesi bütün dəqiqliyi ilə təsəvvürdə canlandırmaq, demək olar ki, mümkün deyil. Lakin bir məsələ aydındır ki, türk dili altay birliyindən ayrılanda onun (türkcənin) bir–birindən hələ çox fərqlənməyən daxili dialektləri mövcud idi. Həmin dialektlərin bəziləri ümumaltay xüsusiyyətlərini mühafizə etdiyi halda, bəziləri həmin əlamətləri itirərək, artıq modern əlamətlər (yəni gələcək türkcənin əlamətlərini) qazanmışdı. Elə ona görə də eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq türkcənin dialektləri müxtəlif inkişaf səviyyələri ilə diqqəti cəlb edir.

Bununla belə e.ə. I minilliyin ortalarından b.e. I minilliyinin ortalarına qədərki dövrdə qədim (ümum-) türk dilindən (bu cür bütöv bir şəkildə!) danışmaq tamamilə mümkündür, ancaq o şərtlə ki, qədim (ümum-) türkcənin daxili dinamikası, diferensiasiya meyilləri inkar olunmasın.

Qədim (ümum-) türk dilinin normaları və funksional üslub imkanları barədə təsəvvürü qədim türk eposunu təşkil edən “Yaradılış”, “Alp Ər Tonqa”, “Oğuz kağan”, “Göy türk”, “Ərgənəkön”, “Köç” və s. dastanlar, qədim türk (run) yazılı

abidələri yaradır. Qədim türk dastanları mətnşünaslıq səciyyəsinə, mühafizə olunma üsuluna görə bir-birilərindən fərqlənir-onların çox az bir hissəsi uzun zaman şifahi şəkildə xalq arasında dolaşmış, yalnız son dövrlərdə yazıya alınmışdır, əksər hissəsi isə orta əsrlərdə türk və ya qeyri-türk dilli mənbələrə səpələnmişdir. Həmin mənbələrdə ya bilavasitə əks olunmuş, ya da mətndə “gizlədilmiş” (məsələn, Ə.Firdovsinin “Şahnamə”sində olduğu kimi) türk epos təfəkkürünü (onun mətnlərini) bərpa işi elmi vəzifə kimi bu gün də qarşıda dayanmaqdadır. Qədim türk dastanlarının həcmi, mənzum, yaxud mənsur formada olması, dil-üslub xüsusiyyətləri barədə konkret məlumat azdır; mənbələrdə həmin əsərlərin, əsasən, “qısa məzmunu” və ya “süjet”i mühafizə olunmuşdur...

I minilliyin ortalarından başlayaraq əvvəl qədim türk (run), sonra uyğur, daha sonra ərəb əlifbası ilə yazılmış ümumtürk abidələri qədim türk epos təfəkkürünün bilavasitə “təzyiq”i altında yaranmışdır. Qədim türkcəni yekunlaşdıraraq orta türkcənin (artıq müxtəlif türk dialektləri-dillərindən ibarət olan türkcənin) perspektivlərini nümayiş etdirən M.Kaşqari “Divan”ı ümumtürkcənin yalnız ifadə imkanlarının genişliyini, yüksək normativlik səviyyəsini deyil, həm də müsəlman dünyasında get-gedə artan mədəni, siyasi nüfuzunu təsdiq edir, “türk dili ilə ərəb dilinin atbaşı bərabər yürüdüklərini” göstərir. Və “Divani-lüğət-it-türk” müxtəlif türk tayfa dillərinin, dialektlərinin birinin digərindən az və ya çox dərəcədə fərqlənməsini göstərməklə kifayətlənmir, həmin dilləri, dialektləri birləşdirən ümumi cəhətləri daha çox təzahür etdirməklə müəllifin belə bir ideyasını uğurla əks etdirir ki, türklər nə qədər müxtəlif coğrafiyalarda yaşasalar da, nə qədər müxtəlif tayfalardan, boylardan ibarət olsalar da, ruhən (o sıradan da “dil ruhu” baxımından) bütöv hadisədirlər; əgər belə olmasa idi, yüksək dil mədəniyyəti olan M.Kaşqari “türk dili” əvəzinə “türklərin dilləri” deyərdi, “Divan”da tayfa dili xüsusiyyətləri ümumtürk xüsusiyyətləri ilə müqayisədə bu qədər cüzi yer tutmazdı. “Divani-lüğət-it-türk”ü ərəbcə yazmış müəllif yaxşı bilirdi ki, türk dilləri-dialektləri arasındakı fərq ərəb dilləri-dialektləri arasındakı fərqlə heç bir müqayisəyə gəlmir.

Bununla belə, qədim (ümum-) türk dilinin artıq biri digərindən həm fonetik, həm leksik, həm də müəyyən dərəcədə qrammatik baxımdan fərqlənən dialektlərə–dillərə bölünməsi davam edir, qeyd etmək lazımdır ki, bu proses aşağıdakı amillərin təsiri ilə getmişdir:

1) türkcənin müxtəlif dialektlərə (nəticə etibarilə dillərə) bölünməsi üçün daxili meyli;

2) coğrafi ayrılma, təcrid olunma;

3) ictimai–siyasi ayrılma, təcrid olunma (xüsusilə, müxtəlif türk dövlətlərinin meydana gəlməsi).

Qədim (ümum-) türk dilinin bölünməsi prosesi I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində əsasən üç türk dilinin (və bir sıra aralıq dialektlərin) formalaşması ilə başa çatmışdır: **qıpçaq dili, oğuz dili, karluq dili**. Lakin həmin dillər bir-birinə o qədər yaxın və əlaqələri o qədər sıx, intensiv olmuşdur ki, ümumi bir dilin (ümumtürkcənin) dialektləri təsəvvürünü yaradırlar. Yalnız belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixi qədim (ümum-) türkcədə gedən diferensiasiya (bölünmə) prosesinin mürəkkəbliyini əks etdirdiyi kimi, inteqrasiya (əlaqələr) prosesinin çoxcəhətliliyini, çoxtərəfliliyini də göstərir. Və bu cəhət ancaq Azərbaycan dilinə aid olmaqla qalmır, demək olar ki, bütün türk dillərini bu və ya digər dərəcədə əhatə edir. Ümumiyyətlə, qıpçaq, oğuz və karluq xüsusiyyətləri az və ya çox dərəcədə bütün türk dillərində müşahidə edilir. Bu, onunla əlaqədardır ki, həmin xüsusiyyətlər müxtəlif dövrlərdə ümumtürk miqyasında qabarmış, bütün türk dillərinə öz təsirini, yenə təkrar edirik ki, az və ya çox dərəcədə göstərmişdir. Azərbaycan dilinin tarixində qıpçaq təsiri özünü V–IX, oğuz təsiri IX–XIII, karluq təsiri isə XIII–XVI əsrlərdə daha çox hiss etdirir. Görünür, digər türk dilləri də həmin təsirlərə təxminən eyni dövrlərdə məruz qalmışlar — hər şeydən əvvəl ona görə ki, qıpçaqların, oğuzların və karluqların ümumtürk kontekstində baş verən passionarlığı — etnosiyası, etnokulturoloji aktivliyi ümumiyyətlə həmin dövrlərə düşür.

Azərbaycanda türkcənin, yaxud prototürkcənin, yaxud da altaycanın hansı dövrdən yayılıb–yayılmaması mübahisəlidir. Eramızdan əvvəlki minilliklərdə

Azərbaycanda Altay, prototürk, türk etnoslarının varlığını təsdiq etmək yoxluğunu sübut etmək qədər çətindir. Ona görə də həmin mübahisəli, daha doğrusu, qeyri-müəyyən dövrü, müəyyənleşmiş metodoloji əhəmiyyətə uyğun olaraq, “tarixə qədərki dövr” adlandırılıb, diqqəti “tarixi” dövr üzərində cəmləşdirmək lazım gəlir. Qafqazın, eləcə də ətraf regionların müxtəlif dilli mənbələri türklərin (bu cür diferensial şəkildə: altayların, yaxud prototürklərin deyil, məhz türklərin) Azərbaycanda eramızın ilk əsrlərindən etibarən mövcudluğunu nümayiş etdirir. Və həmin əsrlərdən I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədərki dövrdə Azərbaycanın həm Şimalında, həm də Cənubunda türklüyün həmçinin genişlənməsi, türkcənin həmin regiondakı İran, İber-Qafqaz dillərini sıxışdırması müşahidə edilir ki, bu mənada eramızın I minilliyi Azərbaycanın türkləşməsi dövrüdür. Bir sıra tədqiqatçılar Azərbaycanın türkləşməsi prosesini daha çox lingvistik bir proses hesab etməyə, həmin hadisənin mürəkkəb etnososial təbiətini nəzərə almamağa meyillidirlər — onların fikrincə, Azərbaycanın türkləşməsi artıq müəyyənleşmiş qeyri-türk mənşəli Azərbaycan cəmiyyətinin, yaxud xalqının türkcəni buraya köçən (inkişaf səviyyəsi yerlilərinkindən aşağı olan) türklərdən qəbul etməsi şəklində olmuşdur. Həmin qənaətlə azılaşmaq ona görə çətindir ki,

a) türklər Azərbaycana təxminən min illik bir dövrdə müəyyən fasilələrlə, bunula belə, böyük kütlələrlə gəlmiş, V-VII əsrlərdə (yəni İslamın yayıldığı ərəfədə) ölkə əhalisinin həm əksəriyyətini, həm də sosial-siyasi baxımdan fəal hissəsini təşkil etmişlər;

b) türklərin meydana çıxmasına qədər Azərbaycanda mövcud olmuş İber-Qafqaz (Şimalda) və İran (əsasən Cənubda) etnosların Azərbaycanın Şimalını və Cənubunu əhatə edəcək Azərbaycan superetnosunu yaratmış olduqlarını güman etmək nəinki çətindir, hətta demək olar ki, qeyri-mümkündür;

c) Azərbaycana gələn hun türkləri, qıpçaqlar, oğuzlar da həmin regiondakı qeyri-türk mənşəli etnoslarla daha çox “diplomatik əlaqədə” olmuş, xüsusilə oğuzlar tarixin onlara verdiyi böyük səlahiyyətdən istifadə edərək nəinki qeyri-türk mənşəli etnoslara, özlərinə qədər Azərbaycanda yayılmış türk mənşəli etnoslara da xüsusi iddia ilə yanaşmışlar.

Azərbaycanın eramızın I minilliyindəki etnik mənzərəsindən, xüsusilə türk tayfalarının burada məskunlaşması prosesindən bəhs edən tədqiqatçılar, bilavasitə mənbə məlumatlarının azlığından sadəcə həmin tayfaların adlarını çəkməklə kifayətlənir, onları daha çox müstəqil etnik hadisə olaraq qəbul edir, müxtəlif dövrlərdə mövcud türk tayfalarını saymaqla müəyyən qarışıqlıq, eklektika yaradırlar. Müasir araşdırmaların bir məqsədi də, elə bilirik ki, ümumtürkoloji materialdan çıxış etməklə həmin eklektikanı aradan qaldırmağa çalışmaqdan, mənbələrdə adı çəkilən türk tayfalarının nə dərəcədə eyni, yaxud müxtəlif olduğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. N.A.Baskakovun tədqiqatları göstərir ki, tarixən türk dilləri əsasən üç dialekt nümayiş etdirir: oğuz, qıpçaq və karluq “dialektləri”; tədqiqatçı buraya o qədər möhkəm tarixi yeri olmayan bulqar “dialekt”ini də əlavə edir. Lakin bulqar “dialekt”i, görünür, türk “dialekt”lərindən çox erkən təcrid olunduğundan, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində əsasən formalaşmış türk dillərində bulqar qatı axtarmaq özünü doğrultmur. Azərbaycan dilinin təşəkkülündə isə N.A. Baskakovun “türk dillərinin tarixi təsnifatında” xüsusi yer alan oğuz və qıpçaq “dialekt”ləri iştirak etmişlər. Lakin görkəmli türkoloq nədənsə qıpçaq komponentinə fikir vermədən Azərbaycan dilini qeydsiz-şertsiz oğuz qrupuna aid edərək yazır ki, “Azərbaycan dilinin kökləri bir neçə müasir türk dili üçün əcdad dil” olan VIII-X əsrlər Orta Asiya oğuz tayfalarının dilinə gedib çıxır.

Hun türklərini ardınca Azərbaycana güclü qıpçaq axınları başlandı ki, həmin axınlar Azərbaycanın, xüsusilə onun Şimalının etnolinqvistik taleyini faktiki olaraq həll etdi. Və görünür, Azərbaycanda yaşayan qeyri-türk mənşəli etnosların yenidən məskunlaşmaları -Azərbaycanın, ümumən Qafqazın dağlıq ərazilərində sıxışdırılmaları, müəyyən mənada müdafiə məqsədilə “təcrid olunmaları” prosesi də qıpçaq yürüşlərinin intensiv olduğu dövrə – I minilliyin ikinci yarısına düşür. Lakin demək olmaz ki, qıpçaqlar özlərini eynilə hun türkləri kimi aparır, yerli əhaliyə etinasız yanaşırdılar. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, hun türklərindən fərqli olaraq qıpçaqlar Azərbaycanda daha inamla məskunlaşır, Qafqazın Şimalı ilə əlaqələrini get-gedə itirirdilər. Beləliklə, Azərbaycanda etnolinqvistik konsentrasiyanın əsasını təşkil edəcək etnik komponent formalaşdı.

Qıpçaqlar tarixi mənbələrdə daha çox xəzərlər kimi təqdim olunur ki, buna da səbəb qıpçaqların Şimali Qafqazı və ətraf regionları əhatə edən Xəzər siyasi birliyinin, dövlətinin mövcudluğu idi. Ümumiyyətlə, qıpçaqlar I minilliyin ortalarından başlayaraq müxtəlif mənbələrdə müxtəlif adlarla adlanmışlar: beçeneqlər, kumanlar, poloveslər, xəzərlər... Buraya həmin dövrdən (I minilliyin ortalarından) etibarən qıpçaqlaşmış hun tayfalarının (sabir-suvar, avar, bulqar...) mənbələrdə artıq o qədər də tez-tez xatırlanmayan adlarını da əlavə etmək lazım gəlir.

Və prinsip etibarilə, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər müxtəlif dövrlərdə Şimaldan (əsasən Dərbənd keçidindən) Azərbaycana gələn türk tayfalarının hamısı yazılı mənbələrin yaddaşında nəticə etibarilə qıpçaq türklərinə məxsus dil xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı kimi qalmışlar. Bunun aşağıdakı səbəbləri vardı:

a) I minilliyin ortalarına qədər Azərbaycana yürüş edən (burada məskunlaşan, yaxud geriyə-Şimali Qafqaza qayıdan) türklər-hun türkləri qıpçaqların bilavasitə varisi olmuşlar;

b) I minilliyin ikinci yarısında Azərbaycana yürüş edən (əsasən, burada qalıb məskunlaşan) qıpçaqlar o qədər böyük qüvvə idilər ki, özlərinə qədərki hər hansı qeyri-qıpçaq xüsusiyyətini (əgər var idisə!) unutturdular.

Araşdırmalar göstərir ki, ilk orta əsrlərin Bizans, erməni və gürcü mənbələrində bu və ya digər münasibətlə işlənmiş türk sözləri onların dilinə məhz qıpçaq türkcəsindən keçmişdir — həmin sözlər nə qədər dəyişikliklərə məruz qalsa da, yenə qıpçaq türkcəsinin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirir: **ot//xot, voçxor//koçxor, alp, xaqan, xatun, tenq, çiçək, arık, tarxan, ayıt və s.** Qıpçaq türkləri Qafqazın nə Şimalında, nə də Cənubunda (Şimali Azərbaycanda) heç bir yazılı abidə qoymamışlar. Türküstanda yaşayan oğuzlardan, karluqlardan fərqli olaraq, görünür, hunların və onların bilavasitə etnokulturoloji varisi-davamı olan qıpçaqların yazısı, əlifbası olmamışdır. Əslində, İslamın qəbulu ilə əlaqədar ərəb əlifbası türk dünyasında geniş yayıldığı dövrdə də qıpçaqlar (xüsusi şəraitə düşmüş məmlükləri çıxmaq şərti ilə) yazı-pozuya o qədər fikir verməmiş, bir sıra praktiki xarakterli yazılı abidələr (əsasən, lüğətlər) yaratmaqla kifayətlənmişlər.

Bununla belə, onların zəngin şifahi ədəbiyyatları (və mükəmməl şifahi ədəbi dilləri!) olmuşdur.

I minilliyin sonlarına doğru qıpçaqlar Azərbaycandakı etnosiyasi mövqelərini artıq yavaş-yavaş itirir, oğuz fütuhəti öz gücünü bütün aydınlığı ilə hiss etdirirdi.

M.Kaşqari “Divani-lüğət-it-türk”də türk tayfalarının, xalqlarının Qərbdən Şərquə doğru aşağıdakı şəkildə yerləşdiklərini qeyd edir: “Bizans-Rum ölkəsinə ən yaxın olan boy beçənəkdir, sonra qıpçaq, oğuz, yemək, başqirt, başmil, qay, yabaqu, tatar, qırğız gəlir. Qırğızlar Çin ölkəsinə yaxındırlar”. VII-VIII əsrlərdə öz passionarlıq dövrünə qədəm qoyan karluq türkləri Türküstandan qıpçaq türklərini Şimal-Qərb, oğuz türklərini isə Cənub-Qərb istiqamətində sıxışdırmağa başladılar. Və beləliklə, oğuzların Azərbaycana VII-XI əsrləri əhatə edən kütləvi axınları başlandı. Həmin axınlar IX-XI əsrlərdə o qədər güclü oldu ki, onlara Azərbaycandakı qıpçaq türkləri (ümumən, Azərbaycan əhalisi) nə hərbi-siyasi, nə də mənəvi müqavimət göstərə bildi. İslamı qəbul etmiş, onun bayrağı altında sıx birləşmiş oğuz türklərinin Azərbaycana, buradan da Kiçik Asiyaya yürüşləri, xüsusilə Azərbaycanda, demək olar ki, maneəsiz keçdi. Lakin müəyyən ictimai-siyasi stabillik yarandıqdan sonra qıpçaq xanları, məlikləri bir neçə əsr ərzində Azərbaycanın Şimalında məskunlaşmağa çalışan oğuz əsilzadələrinə qarşı, uğursuz da olsa, mübarizə aparmış, hətta yeri gəldikcə, qeyri-türk mənşəli xalqlar, tayfalar ilə müəyyən dostluq əlaqələrinə, mənəvi-siyasi ittifaqa belə girməkdən çəkinməmişlər.

Azərbaycan dilinin milli əsaslar üzərində yenidən formalaşdığı XVII-XVIII əsrlərə qədər onun lüğət tərkibində qıpçaq sözlərilə oğuz sözlərinin paralelliyi (sinonimliyi) mövcud olmuşdur: **ata-baba, çöl-yazı, çağırmaq-oxumaq, aytmaq-demək, payız-güz, yaxşı-iyi//yey, getmək-varmaq, etmək-qılmaq, vermək-sunmaq, doymaq-qanmaq, bayır-dişarı, çatdırmaq-ilətmək, istisacaq, qabaq-qarşı, mən-bən** və s. XVII-XVIII əsrlərdə həmin paralellik Türkiyə türkcəsində yalnız oğuz komponentinin, Azərbaycan türkcəsində isə bir halda oğuz, digər halda qıpçaq komponentinin xeyrinə aradan qalxır, bu isə o

deməkdir ki, Azərbaycan etnolinqvistik təfəkküründə hər iki türk etnosunun mənəvi-mədəni marağı bu və ya digər həcmdə, keyfiyyətdə ehtiva olunmuşdur.

XI-XII əsrlərdə (və əslində sonrakı əsrlərdə də) Azərbaycana “gəlmə” oğuzların “yerli” qıpçaqlardan üstünlüyü yalnız Azərbaycan miqyaslı bir hadisə deyildi. Və ümumiyyətlə Azərbaycanda gedən etnosiyasi proseslər (həmin proseslərin ən mühüm nəticəsi olan Azərbaycan xalqının təşəkkülü hadisəsi!) ümumən türk dünyasında özünü göstərən daha möhtəşəm proseslərin tərkib hissəsi idi. Lakin çox təəssüf ki, uzun zaman Azərbaycan dili tarixinin əksər araşdırıcıları məsələnin bu cəhətinə fikir verməmiş, genişmiqyaslı etnosiyasi proseslərin Azərbaycan miqyasındakı əks-sədasını öyrənməklə öz işlərini bitmiş hesab etmişlər ki, bu da Azərbaycan xalqının (və dilinin) təşəkkülü kimi əhəmiyyətli bir məsələnin lazımi səviyyədə araşdırılmasına imkan verməmiş, tədqiqatlar olduqca dar coğrafi miqyasda aparılmışdır. Ona görə də Qafqazda mövcud olan müasir superetnosların — azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin etnik tarixinin eyni bir metodologiya ilə tədqiqinə çalışılmışdır.

Bizim fikrimizcə, orta əsrlərdə Azərbaycanda baş verən mürəkkəb etnolinqvistik proseslər aşağıdakı geniş (dünya!) miqyaslı hadisələrin bilavasitə təsiri ilə getmişdir:

1) Eramızın ilk əsrlərindən etibarən hun türklərinin Şərqdən Qərbə yürüşləri. Şimali Qafqazın, ümumən Dəşti-Qıpçağın “türkləşməsi”, Azərbaycanda əvvəl hun türklərinin, sonra isə qıpçaqların məskunlaşması.

2) I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində qıpçaq erasının bitib, oğuz erasının başlanması - İslamı qəbul etmiş oğuz türklərinin bütün Türküstan, Azərbaycana, Kiçik Asiyaya yayılması, qıpçaqların Şimali Qafqazdan Azərbaycana müdaxilələrinin dayanması, oğuzların beynəlxalq miqyasda nüfuzunun güclənməsi, qıpçaqların dünyadan təcrid olunması.

3) Orta əsrlərin sonlarında oğuz türklərinin tarixi bütövlüyünün təbii olaraq dağılması, Azərbaycanın əsasən oğuzlardan ibarət cəmiyyətinin etnolinqvistik hüdudlarının müəyyənləşməsi.

Və beləliklə, Azərbaycan etnokulturoloji sisteminin formalaşması ilə həmin sistemin coğrafiyası da müəyyənləşir; əsasən oğuz türklərinin məskunlaşdığı Türkmənistan–Azərbaycan–Türkiyə arasında mədəni–mənəvi sərhədlər qərarlaşır, bunun nəticəsi olaraq Azərbaycandakı oğuz türklüyü daxili (Azərbaycandaxili) həyat yaşamağa tədricən daha çox şərait əldə edir, Azərbaycan xalqının (və etnokulturoloji sisteminin) formalaşması prosesində qıpçaq türklüyü ilə oğuz türklüyü arasında çoxtərəfli ünsiyyət miqyası müəyyənləşir, yəni həmin ünsiyyət artıq müəyyənləşmiş coğrafiyada gedir.

Azərbaycanda qıpçaq–oğuz münasibətlərinin ən gərgin dövrü IX–XI əsrləri əhatə edir; həmin dövrün etnosiyasi, linqvokulturoloji proseslərini əks etdirən “Kitabi–Dədə Qorqud”da qıpçaq–oğuz münasibətləri ümumi şəkildə qeyri–müəyyən coğrafiyada deyil, Azərbaycan (əsasən onun Şimalındakı hadisələrdən bəhs etməklə) miqyasında təqdim olunur. Bu isə o deməkdir ki, “Kitab”da (ümumiyyətlə “Kitabi–Dədə Qorqud” dastanında) ümumtürk epos təfəkkürü, əgər belə demək mümkünsə, hüdudlanır — həmin “hüdudlanma” özünü aşağıdakı sahələrdə xüsusilə göstərir:

- 1) regionun ictimai–siyasi mənzərəsinə, problemlərinə uyğunlaşma;**
- 2) regionun coğrafiyasına, landşaftına, toponimiyasına uyğunlaşma;**
- 3) regionun dil–dialekt normalarına yaxud xüsusiyyətlərinə uyğunlaşma.**

Qıpçaq–oğuz münasibətinin bu və ya digər şəkildə məhz Azərbaycan miqyasında həll edilməsi formalaşmaqda olan Azərbaycan superetnosunun, eyni mənşəli olmalarına baxmayaraq, biri digərindən artıq ayrılmış çoxsaylı qeyri–türk komponentlərini də hərəkətə gətirirdi. Onlar həmin superetnosun üzvi tərkib hissəsi, ölkənin tam hüquqlu sahibi kimi öz məhdud fəaliyyət coğrafiyası olan dillərini saxlamaqla yanaşı, ümumünsiyyət dilindən — Azərbaycan türkcəsindən istifadə edirdilər...

Və nə qədər paradoksal olsa da, xüsusilə XI–XII əsrlərdə Azərbaycanda ədəbi dil olaraq fars dilinin geniş işlənməsi, bir sıra tədqiqatçıların güman etdiyi kimi, heç də ölkə əhalisinin əksəriyyətinin İran mənşəli etnoslardan ibarət olmasının, yaxud Atropatena və ya sasanilər dövrü dil–ünsiyyət ənənələrinin hələ

(XI–XII əsrlərə qədər!) davam etməsinin nəticəsi deyildi. Saraylarda, mədəniyyət mərkəzlərində farsdilli mühiti yaradan farslar deyil, oğuz türkləri idilər ki, türk dili tarixinin görkəmli tədqiqatçısı **Əhməd Cəfəroğlu** məhz bu işlərinə–türk dilini fars, ərəb dilləri qarşısında müdafiəsiz qoyduqlarına görə fundamental “Türk dili tarixi” kitabında onları qınayır, lakin böyük türkoloq nəzərdən qaçır ki, bu, türklərin (oğuz–səlcuqların) ana dilinə laqeydlilikləri, yaxud böyük mədəniyyət qarşısında heyranlıqları, həmin mədəniyyətləri təqlid etmələri deyildi, onlar həm bir türk, həm bir fars, həm də bir ərəb kimi düşünmək, özlərini ümumən müsəlman mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi aparmaq, bütövlükdə müsəlman dünyasına hökm etmək istəyirdilər. Halbuki XI–XII əsrlərdə Azərbaycanda “yerli” qıpçaq türklərinin elitesi, “gəlmə” oğuz türklərindən fərqli olaraq, türk dilindən başqa hər hansı bir dilə üstünlük vermirdilər.

Azərbaycanda, xüsusilə onun Şimal dağlıq regionlarında təcrid olunmuş şəkildə yaşayan qeyri–türk mənşəli etnoslar (qeyd edək ki, onların əksəriyyəti Qafqaz mənşəlidir) kifayət qədər qədim hadisədir. Və tarixən “bir sıra sıxışdırılmış xalqlar çölləri, düzləri qaliblərə tərək edərək dağlara çəkilməli olmuşlar; ona görədir ki, qədim xalqların, dillərin qalıqlarına yer kürəsinin hər yerində məhz dağlarda, yaxud qurunun təcrid olunmuş guşələrində təsadüf edilir” (İ.Q.Herder). Bununla belə, həmin qədim etnoslar Azərbaycan xalqının (və dilinin) təşəkkülü prosesində o qədər də fəal iştirak etməmişlər, onları təcrid olunmuş həyat tərzindən, çox sonrakı dövrlərin sosial intensivliyi çıxarmış, ümummilli hərəkata qoşmuşdur.

Beləliklə, türk mənşəli Azərbaycan dili eramızın ilk əsrlərindən etibarən Azərbaycanda məskunlaşan hun türklərinin, sonra buraya Şimaldan gələn qıpçaqların (əsasən, VII–IX əsrlər), Cənubdan gələn oğuzların (əsasən IX–XI əsrlər) etnolinqvistik konsentrasiyası nəticəsində formalaşmış, qədim dövrlərdən Azərbaycanda yaşayan müxtəlif mənşəli (Qafqaz, İran, türk) etnosların ümumi ünsiyyət vasitəsi olaraq geniş yayılıb inkişaf etmişdir.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ CÜMLƏNİN STRUKTUR- SEMANTİK TƏKAMÜLÜ

Azərbaycan dilində müəyyən şəxsi cümlələr qədim tarixə, böyük işlənmə tezliyinə və geniş stilistik imkanlara malikdir. Görünür, həmin cümlə tipinin kommunikativ çevikliyi, semosintaktik təşkilinə görə, bütün parametrləri üzrə hökmün məntiqi strukturuna müvafiq gəlməsi ilə bağlıdır, sadə hökmün “S-P-dir” (deyil) formulunda ehtiva edilmiş subyekt və predikat müəyyən şəxsi (daha dəqiq desək, müxtəsər) cümlələrin mübtədə və xəbərində bilavasitə maddiləşir. Beləliklə, sadə hökmün üzvləri tam eksplisit şəkildə cümlənin üzvlərinə proyeksiyalanır.

Müxtəsər cümlə strukturunda subyekt həm bilavasitə mübtədədə, həm də şəxs sonluğu vasitəsilə xəbərdə faklaşır. Müəyyən bir anlayışın eyni cümlədə həm sintaktik, həm də morfoloji səviyyədə inikası belə bir sual doğurur ki, həmin ekvivalent dil faktlarından hansı müxtəsər cümlə strukturu üçün ilkindir?..

Müxtəsər cümlə strukturunda subyektin morfoloji ifadəsi dildə sonrakı hadisədir; daha əvvəlki dövrlərdə, ümumiyyətlə, sadə cümlənin xəbəri nominativ quruluşa malik olmuşdur: *Saz ağası — söz ağası. Qız yükü — duz yükü. Dağ yeri — duman yeri* (atalar sözü).

Nominativ quruluşlu sadə cümlə modelləri yazılı abidələrimizin dilində də özünü göstərir. Lakin biz həmin modellərin ilkin nominativlik kimi təqdim edilməsini düzgün saymırıq; əslində, bu, dilin əvvəlki dövrü üçün səciyyəvi olan normativ strukturların sonrakı üslubi-nitq təzahürüdür. “Əvvəlki dövr” dedikdə dil təfəkkürünün o inkişaf səviyyəsi nəzərdə tutulur ki, bu zaman cümlənin feli xəbəri ilə ismi xəbəri arasında dinamiklik və statiklik baxımından semantik diferensiasiya yox idi.

Nisbətən aşağı inkişaf səviyyəsinə malik olan dillər ad-fel inteqrasiyasının tarixi mövcudluğunu nümayiş etdirən faktlarla daha çox zəngindir. Məsələn, türk dillərindən fərqli olaraq “samodiy dillərində ismi və feli xəbər zaman əlamətinə

görə fərqlənir, burada zaman təsəvvürünün özü kifayət qədər inkişaf etməmişdir”.¹

Türk dillərində xəbərin şəxs əlaməti ilə işlənməsi samodiy dillərində olduğu kimi, yalnız feli xəbərləri deyil, həmçinin ismi xəbərləri də əhatə edən qrammatik hadisədir. Türk dillərində felin addan ayrılması prosesi samodiy dillərindəkinə nisbətən əvvəl baş verdiyindən, türk dillərində fellər daha çox səciyyəvi əlamətlər qazanmışdır.²

Hərəkətin statik dərki rudiment halında yazılı abidələrin dil materialı ilə də təsdiq olunur:

Dirsə xanını xəbəri yox, oğlancığın öldü bilir (Kitabi-Dədə Qorqud); *Yüzünü görə duram dəmbədəm bən* (Dastani-Əhməd Hərami); *Baqa tursun yara torpağum bənüm* (Həsənoğlu); *Cümləmiz birər oq atduğ idi, Oqlarımıza əlfalı varduğ idi* (Əli).

Əgər təsri olunan fellər dilin müəyyən inkişaf dövründə təsri olunmayan fellərin yerində işlənilib, onun struktur-semantik təəssüratını tam dolğunluğu ilə verə bilirsə, deməli, bu özü də felin semomorfoloji kateqoriya kimi hələ statik səviyyədə dərk edildiyini göstərir. Odur ki, fel törəmələri (feli sifət, feli bağlama və məsdər) felin təsri olunan formalarına nisbətən sonrakı hadisədir.³

Türk dillərində şəxs-xəbər şəkilsinin hər iki kateqoriya üçün müştərəkliyi də ad-fel inteqrasiyasının qalığıdır. Şübhəsiz, qədimə getdikcə adlarla fellər arasındakı kəskin mənə sərhədləri daha çox ortadan qalxır və dilin elə bir dövrünü təsəvvür etmək mümkündür ki, həmin dövrdə ünsiyyət prosesi yalnız adlar vasitəsilə həyata keçirilmişdir.⁴ buna uyğun olaraq demək olar ki, cümlə də nominativ-analitik struktura malik olmuşdur. Cümlə üzvlərinin sintaktik mövqeyinin sabit olması ifadə olunan fikrin düzgün qavranılmasında başlıca faktorlardan biri kimi çıxış etmişdir.

Deməli, nominativ xəbərlə müxtəsər cümlələrin dildə daha qədim hadisə olduğunu inkar etmək çətindir. Bu, digər türk dillərinin materialları ilə də təsdiq

¹ И.И.Мещанинов. Глагол, Л., «Наука», с.72.

² **Yenə orada**, s. 60-61.

³ **Ə.Abdullayev**. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, B., “Maarif”, 1974, s. 373-375.

⁴ **N.Z.Насијева** göstərir ki, sintaktik vahidlərin tarixini araşdırarkən həmin vahidlərin rekonstruksiyasını mütləq morfoloji rekonstruksiya müşayiət etməlidir. Вах:Н.З.Гаджиева. Методы построения сравнительно-исторического синтаксиса тюркских языков, «Советская тюркология», 1971, №2, с.33.

olunur: *Mən altay kiji* (altay dili); *Bu men* (türkmən dili); *Kini saxa* (yakut dili) və s.⁵

Bu və buna bənzər külli miqdarda dil faktları təsdiq edir ki, müəyyən şəxsi sadə cümlələrin inkişaf trayektoriyası analitizmdən sintetikliyə doğru gedir. Həmçinin belə bir qənaət də hasil olur ki, müasir dilimizi səciyyələndirən iltisafilik əlaməti tarixi hadisədir və dilin ilkin çağlarına getdikcə həmin əlamət daha zəif görünür. Lakin əlimizdə elə bir abidə-mətn qalmamışdır (əslində, heç qala da bilməzdi) ki, burada analitik cümlə strukturları mütləq əksəriyyət təşkil etsin.

Analitik-nominativ strukturlu sadə cümlə tipləri qədim türk abidələrinin — runik yazıların dilində də işlənir; məsələn: *Atı Çur* [a].⁶

Lakin həmin cümlə tipinin kəmiyyətə azlığı bir daha göstərir ki, qədim türk yazıları türk dillərinin tarixində çox sonrakı hadisədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un sintaksisi üçün nominativ-analitik konstruksiyalar qədim türk abidələri ilə müqayisədə hətta müəyyən mənada, səciyyəvidir. Məsələn, Gültəkin və Tonyukuk abidələrində bir dənə də olsun nominativ-analitik cümlə strukturuna təsadüf etmədiyimiz halda, “Kitabi-Dədə Qorqud”un tək-cə “Müqəddimə”sində bu tipli cümlələrdən 37-si işlənir.

Nominativ-analitik strukturlu müxtəsər cümlələrdə mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsinin, müasir mənada mövcudluğunu qəbul etmək çətindir. Əslində, bu zaman mübtəda və xəbər bir-biri ilə məntiqi-semantik və müəyyən şəkildə, intonativ səviyyədə bağlanır.⁷

Nominativ-analitik tipli müxtəsər cümlələr həm genişlənmiş şəkildə, həm də mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi folklor mətnlərində və xalq danışığı dilində işlənir: *Tutulmayan oğru — xandan, bəydən doğru. Dərə xəlvət, tülkü bəy. Qurdun adı “yedi”*; *yedi də, yemədi də. Mən nə hayda, sən nə hayda* və s.

⁵ Б.А.Серебрянников., Н.З.Гаджиева. Сравнительно- историческая грамматика тюркских языков, В., “Maarif”, 1979, s. 272.

⁶ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности, М. –Л., изд. АН СССР, 1951, с. 74.

⁷ **Е.В. Севортян** fikrincə, bu tipli cümlə strukturları yanaşma əlaqəsi əsasında təşəkkül tapır. O göstərir ki, ümumiyyətlə, predaktiv münasibətlər atributiv münasibətlərdən törəmişdir (bax: Э.В.Севортян. О некоторых вопросах структуры предложения в тюркских языках. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», III, синтаксис. М., 1961, с. 8.) halbuki, nominativ-analitik strukturlu müxtəsər cümlələrdə bu və ya digər bitkin sintaktik münasibətdən danışmaq o qədər də doğru olmazdı.

“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Dastani-Əhməd hərami”nin dilində rast gəldiyimiz müxtəsər və geniş nominativ cümlə strukturları həm kəmiyyətcə azlıq təşkil edir, həm də bəzi istisnaları nəzərə almasaq, mətnin cümlə sistemi fonunda daha çox bədii-estetik göstərici kimi dərk olunur: *Baban qarı, anan qarı — Səndən yeyrək qadir bizə oğul verməz. Bəkil yuxarı baxdı: — Göy iraq, yer qatı, — didi* (Kitabi-Dədə Qorqud); *Yüzü gül, boyu sərvü, bənizi lalə, — Gözi nərgis, qaşı bənzər hilalə. Atası şəhri — Bağdadın əmiri* (Dastani-Əhməd Hərami) və s.

Müxtəlif sintaktik strukturların tərkibində rast gəldiyimiz nominativ konstruksiyalar ya arxaik-ekzotik səciyyəyə daşır (dövrün sintaktik tələbinə cavab vermir), ya da texniki-poetik kanonlar əsasında qurulur. Hər iki halda stilistik hadisədir: *Rahi-rəvişi müdam qəmzə, Başdan ayağa tamam qəmzə... Ah, bilməm neyləyim, canımda rahat qalmadı. Gözlərim nəmnak, sinəm çak, könlüm dərdnak* (Füzuli) və s.

Məlumdur ki, müəyyən şəxslə sadə cümlənin struktur-semantik inkişafının sonrakı mərhələsində xəbər mövqeyində dayanan söz sübyekt göstəricisinə malik olur ki, burada ən azı iki yarımmərhələni fərqləndirmək lazımdır:

Əvvəlcə, subyektə ifadə edən söz (əsasən, əvəzlik) heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan predikativlik bildirən üzvdən — xəbərdən sonra da işlənir və beləliklə, cümlədə subyektin semantik rolu güclənməklə yanaşı, müəyyən mənada qrammatik anomaliya yaranır; qədim türk abidələrində bu cür sadə cümlə strukturları işlənərkəndir: *Mən kutluğ bağa tarkan öqə buyruku mən.*⁸

Bu zamandan etibarən ismi və feli xəbərlərin diferensiasiyası başlanır ki, bu da ismə və felə məxsus kateqoriya əlamətlərinin təşəkkül tapması ilə şərtlənən qrammatik hadisədir.

Xəbəri birinci şəxs əvəzliyinin reduksiya olunmamış forması ilə işlənən sadə cümlələrə Orta Asiyanın müasir oğuz şivələrində də təsadüf edilir: *Ertən bara mən. Kaytaşın görə mən.*⁹

Yazılı abidələrimizin dilində müəyyən şəxslə cümlənin həmin struktur tipinə də təsadüfi hallarda rast gəlirik: *Mərə, sən səni bilirsən...* (Kitabi-Dədə

⁸ Вах: С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности, М. –Л., изд. АН СССР, 1951, с.76.

⁹ Ю. Джуманазаров. Об изучении синтаксиса огузских говоров Средней Азии. «Советская тюркология», 1972, №5, с. 100.

Qorqud); *Hüsnünə mən can verirmən* (Kişvəri); *Dərdi ilə ölürmən...* (Xətai) və s. həmin sadə cümlə strukturlarının Kişvəri və Xətainin dilində işlənməsi cığatay təsiri ilə də izah oluna bilər. Lakin fakt faktlığında qalır ki, sadə cümlənin struktur-semantik inkişafı tarixində belə bir mərhələ olmuşdur.

“Subyekt-predikat-subyekt” tipli konstruksiyada xəbərdən sonra işlənən morfem leksemdən şəkilçiyə qədər uzun bir təkamül yolu keçmişdir. İlk dövrlərdə bu leksik vahid sintaktik rolu etibarilə subyektə bərabər olmuş, lakin inkişaf prosesində öz sintaktik rolunu itirmiş, əvvəl semantik, bunun ardınca isə fonomorfoloji deformasiyaya uğrayaraq şəkilçiləşmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, həmin morfem təkamül yolunun heç bir pilləsində subyekt ifadə etmək funksiyasını itirməmişdir.

Beləliklə, xəbər mövqeyində dayanan sözün şəxs əlaməti ilə işlənməsinin ikinci yarımmərhələsi başlayır ki, bu qeyd etdiyimiz kimi, dilin paradiqmatik inkişaf meylinə uyğun olaraq, “əlavə subyektin” ifadəsi olan leksik morfemin morfoloji kateqoriyaya çevrilməsi ilə şərtlənir: *Əyalımsan bənim sən, həm canımsan, Cigərimсэн, damarım, həm qanımsan* (Dastani-Əhməd Hərami); *Bən sənin bimarınəm...* (Nəsimi); *Sən hardasan?* (Şühədanamə) və s.

I və II şəxsləri bildiren mübtədaların daxil olduğu müxtəsər cümlələrdən fərqli olaraq, III şəxsə aid mübtədə əsasında formalaşmış cümlələrin xəbərində subyekt anlayışı öz ifadəsini hər hansı formal göstərici ilə deyil, sıfır morfemlə tapır.

Eyni predikativ konstruksiyada subyekt göstəricilərinin ikiləşməsi şəklində meydana çıxan semosintaktik anomaliya inkişafın sonrakı mərhələsində aradan qalxır; belə ki, mübtədə mövqeyində dayanan söz atılır: *Turdi. Atına bindi. Yucalardan yucasan* (Kitabi-Dədə Qorqud); *...Kimsən, kimnin əslindənsən?* (Əli); *Şahidəm, şəməm, şərabəm, saqiyəm, həm cami-cəm, Kövsərəm həm, səlsəbiləm, həm meyın ənkuriyəm* (Nəsimi); *Çələbim, dilim, canımsən...* (Xətai); *Eşqə düşdün...* (Füzuli) və s.

Prinsip etibarilə, son konstruksiya müxtəsər cümlə təkamülünün ən yüksək mərhələsidir; əslində, Azərbaycan dilində sintaktik paradiqmaların hökm ifadə etmək səviyyəsində bundan daha mükəmməl variantını təsəvvür etmək çətindir.

Buraya qədər deyilənləri ümumiləşdirəsi olsaq, müxtəsər cümlə sistemində belə bir inkişaf sxemi alınar:

Subyekt — predikat

Subyekt-predikat—subyekt (analitizm)

Subyekt-predikat—subyekt (sintetizm)

Predikat+ subyekt

Lakin bu sxemin nöqsanı ondan ibarətdir ki: a) dilin sintaqmatik və paradiqmatik inkişaf təmayüllərinin rolunu həddindən artıq eklektik şəkildə ifadə edir, b) həmin konstruksiyaların müəyyən sinxron mərhələdə kommunikativ mövqeyini nəzərə almır.

Türk dillərinin sintaktik sistemində iki təkamül meyli mövcuddur; bir tərəfdən, sintaqmatik inkişafın təsiri altında mürəkkəb konstruksiyalar formalaşır, o biri tərəfdən, həmin mürəkkəb konstruksiyalar paradiqmatik sıxılmaya məruz qalır.

Hər iki prosesi bir meyl ətrafında birləşdirəsi olsaq; ikisindən birini qəbul etməliyik; bu proseslər ya bir-birinin xronoloji davamıdır, ya da elə dil yaranandan hər ikisi paralel şəkildə mövcuddur.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin hər hansı sinxron mərhələsində həm mürəkkəb cümlə strukturları təşəkkül tapır, həm də həmin strukturlar ardıcıl olaraq semosintaktik deformasiyaya məruz qalır və sadələşir. Deməli, zaman etibarilə hər iki proses eyni koordinasiyaya düşür. Məsələn, “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin dilində elə sadə cümlə strukturlarına rast gəlirik ki, sanki süni şəkildə bir-birinə yanaşdırılır:

1) *İraqdan göstərin anı görəyim*

Ki, bən andan sizə xəbər verəyim.

2) *Bəni ana verirsə, hal düşvar*

Ki, bu halda əcayib dürlü iş var.

3) *Qıza bir gün irişdi əmri-təqdir*

Ki bozuldu bu üzdən rəyi tədbir və s. — bu, sadə cümlələrin mürəkkəb cümlə tərkibində elə əlaqələnməsidir ki, hələ məzmun və intonasiyaca bütünlüklə qovuşmamışdır. Eyni zamanda “Dastani-Əhməd Hərəmi”də müəyyən tarixi

inkişaf mərhələsi keçmiş, artıq sadə cümləyə çevrilməkdə olan və ya çevrilmiş mənşəcə mürəkkəb sintaktik strukturlar da mövcuddur:

- 1) *Sanasan kim, xəzan yarpağı düşdi...*
- 2) *Nə dürlüdür anın könlün görəlim...*
- 3) *Görəlim kimdürür, nə xocadır ol... və s.*

Sintaqmatik inkişafın analitizminə qarşı paradiqmatik təkamülün sintetizmi dayanır. Hər iki meyl dili zənginləşdirir, onun ifadə potensialını artırır: fərq bundadır ki, biri öz vəzifəsini ekstensiv, o biri isə intensiv yolla həyata keçirir. Sintaqmatik inkişaf dilə nə verirsə, paradiqmatik təkamül onu redaktə etməlidir. Əks halda, ekstensiv potensial o qədər artardı ki, dil bu ağırlığa tab gətirməzdi və ya ünsiyyət yorucu prosesə dönərdi. Sintaqmatik inkişafa nisbətən paradiqmatik təkamül etnik faktlara daha çox həssasdır; birinci meyl yad elementlərin dilə keçməsi üçün hətta müəyyən imkanlar açır. Dilin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafını əslində mürəkkəb dil vahidlərinin yaranması kimi yox, bu və ya digər konstruksiyanın formaca sıxılması, kipləşməsi, cilalanması, elastikləşməsi, mürəkkəb fikrin sadə, asan ifadə olunmaq imkanı ilə təmini kimi başa düşmək lazımdır.

Sadə cümlədə subyekt–predikat münasibətlərinin təkamülü ilə yanaşı, struktur–semantik genişlənmə gedir; ikinci dərəcəli üvlər formalaşır. Görünür, mahiyyətə predikativliyə daha yaxın olan obyekt münasibəti bundan sonra təşəkkül tapmışdır. Obyekt münasibəti sadə cümlə strukturunda xəbərlə tamamlıq arasındakı semoqrammatik assosiasiyaların qnoseoloji əsasını müəyyən edir. Ən nəhayət, atributiv münasibət formalaşır ki, bu da türk dillərində predmetlə təyin arasındakı əlaqələrin nominativ ifadəsi ilə səciyyələnir. Görünür, bu həm də tipoloji hadisədir. Ona görə ki, predikativ, obyekt və atributiv münasibətlər bütün dillərdə tarixən bir–birini izləyir.¹⁰

Müəyyən şəxslə cümlənin struktur bazasının genişlənməsi prosesi aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

- 1) mübtəda — xəbər
- 2) mübtəda — xəbər

¹⁰ И.И.Мещанинов. Структура предложения, М. – Л., изд. АН СССР, 1963, с.7.

tamamlıq

Misallar: *Hökmünə təslim olur canü könül* (Nəsimi); *Qızın sözlərini xatun eşitdi* (Dastani-Əhməd Hərami); *Məcnuna müqabil oldu Leyli* (Füzuli).

3) mübtəda ————— xəbər

^

tamamlıq zərflik¹¹

Misallar: *Çoban kəpənəyini üzərlərinə atdı...* (Kitabi-Dədə Qorqud); *Qəmzən oxundan axar qan xəncəri-qəssab tək* (Kişvəri); *Xəlqə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz* (Füzuli) və s.

4) (təyin) ——— mübtəda ——— xəbər ——— (təyin)¹².

^

zərflik tamamlıq

(təyin) (təyin)

Həmin sxematik xronologiyada sintaktik münasibətlərin təşəkkülü ilə cümlə üzvlərinin formalaşması arasındakı bağlılığın qnoseoloji köklərinə istinad edilir, uzlaşma-idarə-yanaşma əlaqələrinin tarixi xronologiyasını qəbul ediriksə, cümlə üzvlərinin formalaşması, bütünlükdə isə sadə cümlənin struktur-semantik genişlənməsi bu ardıcılıqla getməlidir.

Müəyyən şəxsi cümlənin bütün struktur tiplərinin təşəkkülü fikri ifadəni elastikləşdirir; bütövlükdə isə dilin kommunikativ-informativ imkanları artır, üslublar getdikcə daha çox sintaktik-kombinator materialla təmin olunur. Müxtəlif ekstralingvistik hadisələrlə bağlı olaraq, Azərbaycan dilinə təcavüz edən leksik faktlar xalq təfəkküründən süzülüb gələn, tarixi inkişaf boyu arılaşan-durulaşan sintaksisi milli əsasdan məhrum edə bilmir.

Müəyyən şəxsi cümlələr yazılı abidələrimizin sintaktik sistemində dil və nitq faktı kimi spesifik əlamətlərə malikdir.

Hər şeydən öncə, demək lazımdır ki, danışiq-folklor üslubunda yazılmış mənbələrdə cümlə sərhədini müəyyənləşdirmək nisbətən çətinidir. İkinci

¹¹ Məlum olduğu kimi, zərflik sinkretik bir cümlə üzvü olub, müxtəlif məna növlərinə malikdir. Hər məna növü xüsusi təşəkkül tarixi ilə seçilir, sadəlik xatirinə, zaman, yer, tərz-i-hərəkət və s. zərfliklər üçün xüsusi sxem təklif etmədik.

¹² Xüsusi hallar nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, bu sxemlər sadə cümlənin ən ideal struktur modellərini verir. Həmin sxemlərdə həmcins üzvlər, sintaktik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər və s. nəzərə alınmır.

tərəfdən, elə sintaktik konstruksiyalara rast gəlinir ki, cümlənin müxtəlif struktur səviyyələri üçün müştərək sayılan əlamətlər daşıyır. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üzərində ayrıca dayanmaq tələb olunur.

“Kitab”ın müqəddiməsində belə bir mürəkkəb sintaktik birləşməyə təsadüf edirik:

Gəldin ol kim, solduran soyudur: sabahdanca yerindən uru durar, əlin yüzün yumadan doqquz bazlamac ilən bir küvəlik yoğurd güvəzlər, doyunca tıxa-basa yeyər, əlin böyrünə urar ayıdar: — Bu evi xarab olası, ərə varalıdan bəri dəxi qarnım doymadı, yüzüm gülmədi, ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi, — deyər. — A nolaydı, bu öləydi, birinə dəxi varaydım, umarımdan yaxşı o barı olaydı, — deyər.

Onun kiminin, xanım, bəbəkləri bitməsin, ocağına buncılayın övrət gəlməsin.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üçün səciyyəvi olan bu sintaktik bütöv bir fikir ifadə edir. Onun əsasında mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə strukturu dayanır və bu qrammatik-məntiqi fon yaradır. Hətta ikinci abzasın hesabına həmin fonu genişləndirmək də olar ki, bu zaman (irəlikindən zəif də olsa) genişləndirilmiş, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə strukturu alırıq. Müəyyən şəxsi cümlələrin mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində bu cür birləşməsi etnik təfəkkürün və dilin inkişaf tarixində maraqlı bir mərhələ olub, sintaktik-semantik strukturların vahid fikir ətrafında ilkin əlaqələnmə üsullarından biridir. Haçansa tam şəkildə formalaşacaq tabeli mürəkkəb cümlənin doğulma prosesidir. Hazırkı səviyyədə isə mürəkkəb sintaktik konstruksiyadır ki, dilin sintaqmatik təkamül meyli əsasında törəmişdir.

J.Vandriyesin sözləri ilə desək, “İnsanlar sözlərlə yazmazdan əvvəl bütöv fikirlərlə yazmışlar”;¹³ bu fikir “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilinə münasibət baxımından maraqlıdır. Burada cümlənin struktur-semantik inkişaf səviyyəsi elədir ki, abidənin dilini, deyək ki, heç cür Həsənoğlu və “Dastani-Əhməd Hərami”dən sonrakı dövrə aid etmək mümkün deyil. Ümumiyyətlə, bizdə elə bir yazılı abidə yoxdur ki, sintaktik strukturu “Kitabi-Dədə Qorqud”unku qədər arxaik olsun; məsələn, sadə cümlə sistemində ayrı-ayrı struktur-semantik tiplər arasındakı diferensiasiya dərəcəsi bu qədər aşağı səviyyədə olsun.

¹³ Ж.Вандриес. Язык. Лингвистическое введение в истои., М., 1937, с. 19.

Abidənin dili ən azı iki dəfə (təxminən XI—XII və XV —XVI əsrlərdə) katib-mütəxəssis təfəkkürünün prizmasından keçirilmiş; bu zaman isə daha çox leksika dəyişdirilmişdir, sintaksis nisbətən sabitliyini saxlamışdır. Sintaktik inteqrasiya, sadə cümlələrin struktur-semantik diferensiasiyasının başa çatmaması kimi faktlara, deyək ki, Füzulinin dilində rast gəlmirik, hətta belə qədimlik nümunələri Nəsimidə də yoxdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da sadə cümlə sərhədini müəyyənləşdirmək üçün tam uğurlu meyar tapmaq çətindir. Bu, özünü daha çox tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanmış konstruksiyalarda hiss etdirir. Hətta belə düşünmək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” sözlərdən, söz birləşmələri və cümlələrdən deyil, daha mürəkkəb modelli sintaktik bütövlərdən təşkil olunmuşdur.

Məlumdur ki, hər hansı dilin sintaktik inkişafı tək-cə bu və ya digər cümlə strukturunun və onun daxili komponentlərinin təkamülü ilə deyil, həm də cümlələrarası münasibətlərin inkişafı ilə müəyyən olunur. Sintaktik strukturların semantik-informativ yükü və poetik enerjisi kontekstual mühit tərəfindən müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, cümlənin struktur-semantik inkişaf prosesi mətn daxilində gedir və bütün qrammatik əlamətlər bu mühitdə qazanılır. Müşahidələr göstərir ki, müəyyən şəxsi cümlənin kontekstdən asılılığı ilk dövrlərdə, semantik və intonativ amillərlə bağlı idi. Daha sonrakı inkişaf mərhələlərində isə morfoloji kateqoriyaların təkamülünə müvafiq olaraq, cümlə-mətn tabeliyi sintetik göstəricilər hesabına daha da güclənir.

Müəyyən şəxsi cümlələrin sintaktik mühitdən asılılıq səviyyəsinin necə dəyişdiyini təsvir etmək üçün aşağıdakı mətnlərin dilini müqayisə edək:

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan:

Durdu, atına mindi, toğanın əlinə aldı, ardına düşdü. Bir-iki göyərçin öldürdü, döndü, evinə gəldi. Yürürkən Əzrail atının gözünə göründü. At ürkdü. Dəli Domrulu götürdü yerə urdu. Qara başı büküldü, bükülü qaldı. Ağ köksünün üzərinə Əzrail basıb qondu. Bayaq mırlardı, şimdi xırlamağa başladı...

“Şühədanmə”dən:

Fəryad çıxardı kim, ya əbtah, xanda idün ki, qardaşlar mənə nə cəfalar etdilər və mənə sənün qulluğundan ayırdub səni mənüm fəraquma mübtəla qıldılar. Və mənə baş-əyağ ilən yalın tikanlu yabanlarda səgirdilər və mənə ac-susuz

qoydular və yanağumdan çapalağ ilən qanı rəvan etdilər və saçımı torpaq ilə qanə bulaşdurdılar...

Göründüyü kimi, birinci mətndə cümlələr ikinciyə nisbətən müəyyən muxtariyyətə malikdir, — dil sisteminin paradigmatik inkişaf təmayülünün təsiri altında cümlə mətne “qovuşur”.

Müəyən şəxslə cümlə strukturundakı təkamül bir də leksik vahidlərin morfoloji inkişafı ilə yaxından bağlıdır. Təşəkkül dövrü abidələrinin dili üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, xronoloji ardıcılığa uyğun olaraq, mətnlərdə sözün sintaktik yükü getdikcə artır; — cümlə daxilindəki qrammatik–semantik muxtariyyəti tədricən aradan qalxır.

Sözün morfoloji təkamülü onun leksik inkişafı ilə müşayiət olunur; əslində hər iki meyl dialektik vəhdətdədir.¹⁴

“Kitabi–Dədə Qorqud”dan alınmış iki cümlə strukturunu müqayisə edək:

Elə sandım kim yağı basıldı.

Sanasan kim, dar yolda dolu düşdü.

Birinci cümlədəki sanmaq feli ikincidəkinə nisbətən daha çox müstəqildir; şəxs əlamətinin qeyri–müəyyənlik (əslində, bu heç qeyri–müəyyənlik də deyil, nə isə mücərrəd bir anlayış verir) bildirməsi ilə *sanmaq* felində semantik boşalma prosesi başlayır və təxminən belə bir paradigmatik inkişaf yolu keçir:

Elə sandı kim (ki)...

Sanasan kim (ki)...

San kim (ki)...

Sanki...

Beləliklə, bütöv cümlə strukturunu morfoloji kateqoriyaya — köməkçi sözə çevrilir.

¹⁴ Daha geniş məlumat almaq üçün bax: **T.Hacıyev**. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı. “Türk dillərinin leksik–morfoloji quruluşu” (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), B., ADU nəşri, 1981, s. 16—25.

*

* *

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlənin təşəkkülü, ilk növbədə qeyri-müəyyənlik anlayışının intellektual norma kimi meydana çıxması ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, istər təfəkkürdə, istərsə də dildə əmələ gələn hər hansı “modern” təsisat əvvəlkiləri inkar etmir, əksinə, onları tamamlayır, zənginləşdirir. Qeyri-müəyyənlik anlayışının tarixi təzahürü məhz müəyyənlik əsasında mümkündür, — mövcudluğun bu iki forması daim dialektik vəhdətdədir. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlənin müəyyən şəxslidən törəməsini göstərən cəhətlərdən biri qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının qrammatik ifadəsinin onun leksik ifadəsindən sonrakı mərhələyə düşməsi faktıdır, — müəyyən şəxslı cümlələr mürəkkəb təkamül prosesi keçdikdən və geniş ifadə təcrübəsi qazandıqdan sonra qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr təşəkkül tapır.

Müşahidələr göstərir ki, qədim türk yazılı abidələrinin (Orxon-Yenisey abidələrinin) dilində qeyri-müəyyən şəxslı cümlə strukturları işlənmişdir. Lakin bu abidələrin linqvistik səciyyəsi elədir ki, bununla həmin dövrdə qeyri-müəyyən şəxslı cümlənin mövcud olmadığı qənaətinə gəlmək o qədər də ağlabatan deyil. Belə ki, Gültəkin, Tonyukuk və s. mətnlərinin verdiyi informasiya (nəzərə almaq lazımdır ki, həmin mətnlər qəbir daşı üzərindədir) konkret hadisələrlə bağlıdır, yəni qeyri-müəyyənlik aktının təzahürü üçün ekstralingvistik situasiya, linqvo-psixoloji mühit yoxdur. Run abidələrindən olan “Fal kitabı”nda¹⁵ isə belə cümlə tiplərinə rast gəlmək mümkündür: 1) *Kidiziq subka sukumuş* (Keçəni suya qoymuşlar); 2) *Tağuş tertçi kişmiş* (Atın ayaqlarını düzgün bağlamamışlar) və s. “Fal kitabı”nın sintaksisində nominativ-analitik cümlə strukturları qədim türk abidələrindəki ilə müqayisəyə gəlməyəcək dərəcədə çoxdur. Bizə belə gəlir ki, S.Y. Malovun kitabında həmin abidənin run yazılarının sonunda verilməsinə baxmayaraq, o, Orxon-Yenisey abidələrinin hamısından qədim linqvistik (konkret olaraq, sintaktik) xüsusiyyətlərə malikdir.

¹⁵ С.Н.Малов. Памятники древнетюркской письменности, М. – Л., изд. АН СССР, 1951, с. 80- 92.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə xəbər aparıcı üzv kimi çıxış edir. Cümlənin informativ (poetik informasiya da nəzərdə tutulur) yükü bütünlüklə xəbərdə cəmlənməsə də, o həm semantik, həm də formal-qrammatik mərkəz-dayaq sayılır. Habelə, qeyri-müəyyən şəxslı cümlə strukturunda xəbərin tarixən mütləq üstünlük qazanması ilə əlaqədar olaraq, obyekt mənalı üzvlərin semantik çəkisi artır:

**Bir gün balıq kimi ağa sararlar,
Mürşiddən, rəhbərdən xəbər sorarlar,
Tüstü yaxıb guşə-güşə ararlar,
Mən arıyam dersən, balın varmıdır**

(Xətai).

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr folklor ifadə tərzı üçün işlək strukturlardan sayılır.

Azərbaycan dili atalar sözü və məsəllər sistemində... -ə *dedilər...* modeli nisbətən çox işlənir: 1) *Aza dedilər...*; 2) *Qartala dedilər...*; 3) *Siçana dedilər...* həmçinin belə bir qeyri-müəyyən şəxslı cümlə strukturuna da təsadüf edirik: *Bülbülü saldılar qəfəsə..; Buraxdılar, qondu tikan koluna...* Deməli, qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin məzmun strukturunda, tədqiqatçılar tərəfindən çətin görünən, lakin dil daşıyıcılarının tələblərini ödəyən və bu tələblərə uyğun gələn mürəkkəb bir inkişaf prosesi gedir. Hər hansı konstruksiya daxilində semantik variasiya-çalar artımı gec-tez yeni qrammatik təmayül yaradır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da mübtədasız müəyyən şəxslı cümlələrlə qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin semosintaktik diferensiasiyası prosesi öz əksini tapmışdır.¹⁶

...Gələnlər bildi kim, bunlar oğuz ərənlərindəndir. Gəlib təkura xəbər verdilər. Təkur dəxi haman çərisini dərdi, bunların üzərinə gəldi.

Qazanın bəyləri baxdılar gördülər kim, yağtı gəlir, ayıtdılar:

¹⁶ Bax: **Y.Seyidov**. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində sadə cümlə (inkişaf səviyyəsi). ADU-nun “Elmi əsərləri”, dil və ədəbiyyat seriyası, B., 1976, N 4, s. 38.

— *Qazanı buraxıban gedərsəviiz, evində qovarlar. Yeyrəyi budur ki, bunda qırılavuz, — dedilər.*

Kafiri qarşuladılar, cəng etdilər. Qazanın üzərinə iyirmi beş bəyini şahid etdilər. Qazanın üzərinə düşdülər, uyuduğu yerdə tutdular, əlin-ayağın bərk bağladılar, bir ərəbəyə yüklətdilər, ərəbəyi möhkəm orğanla sarıdılar. Ərəbəyi çəktilər, yürüyü verdilər...

Həmin mətndə uyğun cümlələr keçid mərhələsini əks etdirir: əslində, bu və ya digər cümlə strukturu məzmunca “gələnlər” və ya “Qazanın bəyləri” məfhum-subyektlərinin nüfuz dairəsi üzrə qruplaşdırıla bilər, lakin həmin məfhumların leksik mücərrədliyi (qeyri-müəyyənliyi) bir yana, mübtədasız sintaktik strukturların subyekt “orbitindən” (və müəyyənlikdən) çıxmaq cəhdi göz qabağındadır.

Lakin mübtədasız müəyyən şəxslə cümlələr mexaniki şəkildə qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrə çevrilmir. Əvvəlki formanın tələbi ilə yeni məzmun yaranmır, əksinə, yeni məzmun öz strukturuna uyğun forma tələb edir. Düzdür, həmin forma köhnə də ola bilər, lakin bu, yenə o demək deyildir ki, məzmunu forma yaratmışdır. Deməli, “mübtədasız müəyyən şəxslə cümlələrdən qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr əmələ gəlmişdir” mülahizəsini semantik strukturların təkamülü mənasında başa düşmək lazımdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da mükəmməl (artıq tamamilə formalaşmış) qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrə də təsadüf olunur: 1) *Bir yazın, bir güzin buğayla buğrayı savaşırdırlardı;* 2) *Vardılar Bayındır xanın tövləsindən ol iki atı gətirdilər;* 3) *Beyrəyin ölüsün, dirisin bilmədilər* və s.

Qeyri-müəyyənlik məzmunu xəbəri II şəxs (cəm) əmr şəklində işlənən bəzi sadə cümlə strukturlarında da hiss edilir; “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dəli Qarcar üzünü yoldaşlarına tutub deyir: *“Mərə! Nə dediyim yetirin! Qara ayğırı yarağıyla gətirin!”* — belə düşünmək olmaz ki, bu göstəriş hamıya aiddir və hamı tərəfindən icra edilir. Əslində, hər iki cümlənin subyekt “...yoldaşları” məfhumunun əhatə etdiyi koordinasiya daxilində mövcuddur. Lakin məhz qeyri-müəyyən şəkildə mövcuddur. Həmin cümlələrin ardınca təhkiyə davam edir: *“Qara ayğırı yarağıyla gətirdilər. Dəli Qarcarı mindirdilər...”* -**lər** şəkilçisinin gəlməsi ilə qeyri-müəyyənlik bir az da açılır və buradan aydın olur ki, “...yetirin”,

“...gətirin” strukturlarının potensialında “-lar (-lər) qeyri-müəyyənliyi” ilə ekvivalentlik varımiş.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin mexaniki şəkildə müəyyən şəxslı cümlələrdən törəməsini qəbul etmək dildə inkişafı formaların əvəzlənməsi kimi başa düşmək deməkdir ki, bu da prinsip etibarilə, təkamülün statik xarakterdə olduğunu israr etməyə gətirib çıxarır. Lakin “dil inkişafının əsas qanunu statika yox, dinamika; əsaslı yenidənqurma ilə şərtlənən dinamika dil strukturunun bütün tərəflərində keyfiyyət dəyişməsi yaradır”.¹⁷

“Kitabi-Dədə Qorqud”un sintaktik sistemində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin mövqeyi həm struktur-qrammatik, həm də funksional-üslubi amillərlə müəyyən olunur ki, bütün bunlar da abidənin təşəkkül tapdığı dövrün ədəbi dil təmayülünü əks etdirir.

“Dastani-Əhməd Hərami”nin dilində də qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr işlənir: 1) *Demişlər adına Əhməd Hərami...* 2) *Gecə-gecə bizi xoş bəkləsinlər, Həraminin şərinədən saxlasınlar;* 3) *Verirlər məni bir xoryadə;* 4) *Oxudular, anası gəldi şaha...*

Abidənin dilində qeyri-müəyyən subyektli cümlə strukturlarına da təsadüf edilir: 1) *Təəccüb eyləyib cümlə dururlar, O qulların halın anda görürlər;* 2) *...Bağdadı görənlər Anın sultanın ikən söylədilər. Anı qatı vəsf eylədilər;* 3) *...Qamu atlandı ona qarşı getdi. İraqdan baxdılar, bir toz göründü...;* 4) *Birisi gəldi xadimlərin anda, Anı göstərdilər ol xuni-baxta və s.**

Görünür, həmin cümlələrdə qeyri-müəyyənlik anlayışı ilkin formadadır; leksik ifadəsini itirməmişdir. Leksik qeyri-müəyyənliyin sintaktik qeyri-müəyyənliyə çevrilməsi (cümlə üzvünün reduksiyaya uğrayaraq morfoloji kateqoriya ilə əvəz olunması) qrammatik inkişafın yekunu kimi nəzəri cəlb edir. Əslində, bu, dildə analitizmin ardıcıl olaraq sintetizmə keçməsi meylinin təzahürüdür.

¹⁷И.И.Мещанинов. Проблемы развития языка, Л., изд. АН СССР, 1975, с. 13.

* Bu cür sintaktik strukturlar alman dili tarixində də mövcud olmuşdur. Вах: Н.И.Дзенс. Категория неопределенного субъекта в немецком языке средневерхнемецкого периода (XII- XIII вв.) АКД, Л., 1980, с. 6.

Qeyri-müəyyənlik anlayışının leksik ifadəsini verən dil faktlarına Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasında da rast gəlinir: 1) *Cümlələri Yusifi istərlər imdi*; 2) *Cümlələri çağrısub fəryad qıldı* və s.

Digər abidələrdən: 1) ...*Qamu geyunsunlar* (Şühədanamə); 2) *Neçəsi yayağ olub damlar ustinə çıxdılar, daşlar atməğə məşğul oldılar* (Şühədanamə); 3) *Cənnət kuyinə zöhd əhli münasib desələr...* (Füzuli) və s.

Nəsiminin məşhur “Dodağın qəndinə şəkkər dedilər...” qəzəlinə isə qeyri-müəyyən və ümumi şəxslə cümlələrin poetik (stilistik) diffuzluğu ifadə olunur: *Dodağın qəndinə şəkkər dedilər, Cani-şirinə gör nələr dedilər. Dedilər kim, dəhanı yoxdur anın. Bixəbərlər əcab xəbər dedilər...*

Yazılı abidələrimizin dilində qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin mükəmməl formaları diqqəti cəlb edir: *Əlin bağlayub möhkəm qəti yavlaq bərkitdilər, Boşanubən qaçmasın derlər imdi* (Əli); *Süt əmərkan ağlar irdi xəstə Məcnun Leyli deb, Mehribanlıq sütü birlə anı xamuş ettilər* (Kişvəri); *Töktilər qul Kişvərinin kasinə bir cürə kim, Ta dəmi sübhi-qiyamət anı mədhuş ettilər* (Kişvəri); *Sordilər kim, ey Xətai, necə sevdin yarı sən?* (Xətai); *Çox təhəyyür qıldılar fəryadına...* (Həqiri); *Leyli anasına verdilər xəbər...* (Həqiri); *Heç nişan verməz idilər və der idilər...* (Şühədanamə) və s. Füzulinin dilində qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr daha çox stilistik funksionallığa malikdir: 1) *Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın*; 2) *Lütf eylə — dedilər, — ey süxənsənc*; 3) *Budur, — dedilər, — riyazi rizvan*; 4) *Gül suyu səpib rəvan üzünə, Leylini gətirdilər özünə*; 5) *Mənim rəayətini vacib görmüslər. Və mənə bəraəti-təqəüd vermişlər...* və s. Füzulidə olduğu kimi, özbək dilinin XV əsrin sonu — XVI əsrin əvvəllərindəki sintaktik mənzərəsini əks etdirən “Baburnamə”nin dilində də qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin xəbəri mövqeyində “derlər” sözü böyük işlənmə tezliyinə malikdir.¹⁸

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr folklor üslubuna nisbətən klassik üslub üçün daha az səciyyəvidir; digər tərəfdən, sonuncuda həmin cümlə tipi xeyli dərəcədə yekcins işlənmə xüsusiyyətinə malikdir, daha doğrusu, mikroüslubi funksionallıq baxımından qeyri-fəaldır. Nəsr mühiti qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin meydana çıxması üçün şəxslə mühitinə nisbətən məhsuldardır:

¹⁸ X.Назаров. Синтаксический строй языка «Бабурнаме» Захириддина Мухаммеда Бабура, АДД, Ташкент, 1980, с. 44.

“Şühədanamə”dən: 1) *Bəs Mushəfi gəturdilər...*; 2) *...Haniyə beş yüz qəmçi urdilər*; 3) *...Səna himayət edub öz pənahində saxlasınlar*; 4) *Başını gətirsunlar*; 5) *Mislimun gövdəsi daş zərbi ilə məcruh etdilər*; M.Füzulidən: 1) *Sənin məzaliminə girmişlər və sənə sərmayeyi-tərəddüd vermişlər*; 2) *Hesab alsalar, bu sülukunuzun fəsadı bulunur* və s.

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr tarixən o qədər də böyük işlənmə tezliyinə və geniş stilistik imkanlara malik deyildir.

*

* *

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr kimi, ümumi şəxslə cümlələr də mübtədasız müəyyən şəxslə cümlələrin qrammatik-struktur bazası əsasında təşəkkül tapmışdır.

Ümumi şəxslə cümlələrin semantik strukturu ilə qrammatik-forma strukturu arasında məzmun-ifadə baxımından müəyyən şərtlik vardır. Belə ki, qrammatik strukturun bu və ya digər konkret şəxs əlaməti daşması onun məzmunca bütün şəxslərə aid olması faktını inkar etmir. “Şəxs sonluqlarının neytrallaşması danışanın arzusundan, subyektiv zövqündən və ixtiyarı müdaxiləsindən asılı olmayıb, dilin qrammatik quruluşu, dil sisteminin qanunauyğunluqları ilə tənzim edilir”.¹⁹

Ümumi şəxslə cümlə strukturu sintaktik məzmununa görə qeyri-müəyyən şəxslə cümlədən məhz müəyyən aforistik informasiya daşması ilə seçilir; bu informasiya şəxs, zaman və məkan “məhdudiyyəti” tanımır.

Atalar sözü və məsələlərin böyük bir hissəsi ümumi şəxslə cümlə strukturuna malikdir: 1) *Keçən yurdu qədrini düşən yurdda bilərlər*; 2) *Kişi deyirsən, getmir; hoş deyirsən, dayanmır*; 3) *Yaman yerdə axşamladıq*; 4) *Çarvadara yol göstərməzlər*; 5) *Keçənə güzəşt deyiblər* və s.

Atalar sözləri dil tariximizin ilkin dövrlərində təşəkkül tapmış, indiyə qədər mürkkəb tarixi təkamül yolu keçmiş və həmin təkamül prosesində təkcə

¹⁹ İ.T.Məmmədov. Şəxs kateqoriyasının semantik-funksional xüsusiyyətləri. “Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu məsələləri”, B., ADU nəşri, 1982, s. 43.

məzmunca deyil, həm də struktur-formaca inkişaf etmişdir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da verilən 70-dən artıq atalar sözünün içərisində cəmiyi bir-iki ümumi şəxslə cümlə strukturuna təsadüf edilir; atalar sözləri əvvəlcə müəyyən şəxslə cümlə strukturunda formalaşmış, ədəbi dilin intellektuallaşması prosesində zəruri ifadə imkanı qazanmışdır, bu, o deməkdir ki, ədəbi-bədii təfəkkür sintaktik strukturların formalaşmasına müəyyən təsir göstərir.

Bayatıların dilində təsadüf edilən ümumi şəxslə cümlə strukturları da məzmunca pərem mənalı konstruksiyaları xatırladır. Hətta belə demək mümkündür ki, haqqında danışılan cümlə strukturu atalar sözünün janr tələbi ilə linqvostilistik faktor kimi formalaşmışdır.

Ümumi şəxslə cümlələrin müəyyən dərəcədə yayıldığı mənbələrdən biri “Kitabi-Dədə Qorqud”dur: 1) *Qara eşək başına üyən ursan, qatır olmaz; Qaravaşa don geyirsən, qadın olmaz;* 2) *...Bir dama dirək ururlar, o dama dayağ olur;* 3) *Bin söylərsən, birisini qoymaz..;* 4) *Mərə, qavat oğlu qavatlar, ata dururkən oğul əlimi öpərlər və s.*

Müşahidələr göstərir ki, ümumi şəxslə cümlələr daha çox danışığ — folklor üslubu üçün xarakterik olmuşdur. Ümumi şəxslə cümlələrin təşəkkül və formalaşmasında klassik-kitab üslubunun rolu nəzəri cəlb etməyəcək dərəcədə kiçikdir.

“Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar”ın müəllifləri göstərir ki, bu cümlə tipindən ümumən az istifadə edildiyinə, xüsusən klassik ədəbiyyatımızda buna demək olar ki, təsadüf edilmədiyinə görə, belə cümlələr haqqında bəhs etməyə ehtiyac duyulmur.²⁰

Hər halda yazılı abidələrimizin dilində ümumi şəxslə cümlələrə az da olsa təsadüf edilir: 1) *Məsəldir, kəndi düşən ağlamaz der, Axan dəryayı kimsə bağlamaz der* (Dastani-Əhmədi Hərami); 2) *Gər qara daşı qızıl qan ilə rəngin edəsən, Təbə təğyir verib, ləli-Bədəxşan olmaz Eyləsən tutiyə təlim ədayi-kəlimat. Nitqi insan olur, əmma özü insan olmaz* (Füzuli); 3) *Bəhlər seyr eyləsən, mütləq tər olmaz damənin, Gər həvayi-eşq ilə məmlüvsən yelkən kimi* (Füzuli); 4) *Sədü nəhs əhvalını qılsan münəccimdən sual, Muqtədai-mərifət, Bir-cisü Keyvandır*

²⁰ R.Məhərrəmov, M.Cahangirov. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar (Sadə cümlə), Azərb. SSR EA nəşriyyatı, B., 1962, s. 125-126.

ona. Eyləsən rəmmaldan təftişi-hali-nigü bəd, Mürşidirahi-yəqini Əngisü Lehyandır ona (Füzuli) və s.

Ümumi şəxslı cümlələrin geniş yayılmamasının bir səbəbi də onun işlənmə tezliyinin, ümumiyyətlə, aşağı olması ilə bağlıdır. Belə ki, kommunikativ-psixoloji mühit (kontestual situasiya) özü bu cümlə tipini az-az hallarda tələb edir; başqa sözlə, hər kəlmə başı aforistik fikir demək mümkün deyil. Ümumi şəxslı cümlələr başqa türk dillərinə məxsus yazılı abidələrin dili üçün də səciyyəvi sayılmır. Məsələn, “Baburnamə”də həmin cümlələrə, demək olar ki, təsadüf edilmir.²¹

Yazılı abidələrin verdiyi material əsasında ümumi şəxslı cümlələrin tərkibindəki şəxs əlamətinin formal-qrammatik mənsubiyyətinə görə ayrılmış struktur tiplərini nəzərdən keçirək:

I. Birinci şəxs

Xəbəri birinci şəxsin əlamətini daşıyan ümumi şəxslı cümlələr Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyil, yalnız pəremik vahidlər sırasında belə nümunələrə arasına təsadüf etmək mümkündür: 1) *Nə biçinin biçərəm, nə ayranın içərəm*; 2) *Şərti şumda kəsək, xırmanda yabalaşmayaq* və s.

Nitq təcrübəsi təsdiq edir ki, həmin sintaktik struktur-formalardan konkret şəraitdə məhz müəyyən şəxslı cümlə kimi də, etimoloji mənasına uyğun olaraq istifadə edilir.

Ümumi şəxslı cümlələrin təşəkkül tapdığı əqli — zehni inkişaf səviyyəsində birinci şəxsin sonsuzluğa qədər ümumiləşdirilməsi (birinci şəxs məzmununda ümumilik çaları tapılması) axıracan gedə bilməyən mürəkkəb bir təfəkkür prosesi olmuşdur — birinci şəxs danışanı ifadə edir, deməli, ünsiyyət prosesində əgər danışan özünü birinci şəxs kimi təqdim edərsə, həmin şəxsin ümumini bildirmə ehtimalı demək olar ki, sıfıra bərabər olur. Bütün bunlara görə, xəbəri birinci şəxsin morfoloji əlamətini daşıyan ümumi şəxslı cümlələr yazılı abidələrimizin dilində (eləcə də müasir Azərbaycan dilində) olduqca az işlənir.

²¹ X.Назаров. Синтаксический строй языка «Бабурнаме» Захириддина Мухаммеда Бабур, АДД, Ташкент, 1980, с. 26.

II. İkinci şəxs

İkinci şəxsin tək ümumi şəxslı cümlələrin formalaşmasında birinci şəxsə nisbətən daha fəal çıxış edir. Kommunikativ məzmunu etibarilə həmin şəxs dinləyən mövqeyində dayandığına görə, onun məzmun koordinasiyasını mücərrəd şəkildə genişləndirmək və etimoloji konkretlik üzərində funksional ümumiliyə nail olmaq imkanı kifayət qədər böyükdür. Formal tərzdə tək cə bir adama müraciət etməklə ümumini nəzərdə tutmaq təfəkkür praktikasında psixoloji sınaqdan çıxmış üsullardandır.

Dedik ki, xəbəri II şəxs tək qrammatik əlaməti əsasında formalaşan ümumi şəxslı cümlələr etimoloji konkretliyə (müəyyənliyə) malikdir. Daha aydın olsun deyə, məsələnı “Kitabi-Dədə Qorqud”dan alınmış aşağıdakı mətn üzrə bir qədər əyani şərh etməyə çalışaq: *Uruz aydır: — Baba, içində bəy yigitləri öldürsələr, qan sorarlarmı? Davalarlarmı? Qazan aydır: — Oğul, min kafir öldürsən, kimsə səndən qan davalamaz.*

Qazanın sözləri bilavasitə Uruza aiddir; bu, o deməkdir ki, “min kafir öldürsən” cümləsinin qrammatik subyektı *sən (Uruz)*dir. Lakin heç cür inkar etmək olmaz ki, həmin cümlə strukturunda ümumiliyə doğru güclü meyl təzahür edir. Başqa bir misal: *Ey Füzuli, intihəsiz zövq buldun eşqdən, Böylədir hər iş ki, haqq adilə qılsan ibtida* (Füzuli).

Bu beytdə *haqq adilə qılsan ibtida* strukturunda da, bizim fikrimizcə, ümumilik məzmununun təşəkkülü prosesi kimi baxmaq lazımdır.

Mürəkkəb sintaktik vahidin digər komponenti kimi çıxış edən “kimsə səndən qan davalamaz” cümləsində isə *kimsə* ümumilik kateqoriyasının leksik ifadəsi kimi maraq doğurur. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan gətirdiyimiz başqa bir misala diqqət yetirək: *Bir kişi yolda daş bulsa, yabana atar*, — burada “bir kişi” məfhumu ilə ifadə olunmuş leksik ümumiliklə morfoloji inikasını tapmış qrammatik ümumilik arasında kəskin bir sərhad qoymaq çətindir.

Xəbəri ikinci şəxs tək morfoloji əlamətini daşıyan ümumi şəxslı cümlələrin iki struktur tipi mövcuddur:

a) Xəbəri xəbər şəklının ikinci şəxs tək ilə işlənənlər: 1) *Nə akərsən, onu biçərsən* (Atalar sözü); 2) *Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına* (Atalar sözü); 3) *Qaravaşa don geyirsən, qadın olmaz* (Kitabi-Dədə Qorqud) və s.

Bu tipli ümumi şəxslı cümlələr, nümunələrdən də görüldüyü kimi, mürəkkəb sintaktik strukturların tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Ümumən, belə konstruksiyaların qurulması binar oppozisiya (*Nə əkərsən — onu biçərsən*) əsasında mümkün olur.

b) Xəbəri əmr şəklinin ikinci şəxs təkii ilə işlənənlər: 1) *Görmədiyın yükün altına girmə* (Atalar sözü); 2) *Axar suya dayanma, hər deyilənə inanma* (Atalar sözü) və s.

Yazılı abidələrimizin dilində elə sadə cümlə strukturları ilə qarşılaşırıq ki, bunlar məzmunca ümumilik ifadə edir; lakin həmin cümlə strukturlarında ümumilik semantikasını poetik-üslubi yolla fəktləşir:

1) *Yarını hiç vəqti əğyar eyləmə,
Divilə ulaşma, bazar eyləmə!
Həqdən özgə sən sana yar eyləmə,
Əhsəni-təqvimə inkar eyləmə!* (Nəsimi).

2) *Şəfayi-vəsl qədrin hicrilə bimar olandan sor,
Zülali-zövq şövqün təşneyi-didar olandan sor.* (Füzuli).

Xəbəri ikinci şəxsin cəmində işlənən ümumi şəxslı cümlələrə nə klassik-kitab, nə danışıq-folklor üslubunda təsadüf olunur. Lakin müasir dilimizdə ümumilik semantikasını konkretləşdirmək məqsədilə “Nə əkərsiz, onu biçərsiz” tipli strukturlar da işlənir; bu, bütünlüklə stilistik hadisədir.

III. Üçüncü şəxs

Xəbəri üçüncü şəxsin təkində işlənən ümumi şəxslı cümlələrə yalnız pəremik vahidlər sırasında təsadüf olunur: 1) *Kiş deyirsən, getmir; hoş deyirsən dayanmır*; 2) *Əli ilə xəmir ovar, gözü ilə dana qovar* və s. Üçüncü şəxsin təkini semantik koordinasiyasının genişləndirilməsi də davamlı deyil, ona görə də ümumi şəxslı cümlələrin bu növü də yayılmamışdır.

Xəbərin üçüncü şəxsin cəmində olan ümumi şəxslı cümlələrin mənşəyi üzərində düşünərkən istər-istəməz... *deyəllər* (demişlər, deyiblər) forması kommunikativ funksionallığı etibarilə diqqəti cəlb edir. Bəzən həmin forma bu şəkildə deyil, daha ilkin variantında (ərənlər... demişlər, dədələr... demişlər, atalar ...demişlər və s.) işlənir. Sonralar ...*demişlər strukturu metamorfozlaşaraq* feli bağlama tərkibinə çevrilmiş (ərənlər demişkən.., dədələr demişkən.., atalar

demişkən... Və s.), yeni paradigmatik formalar qazanmış (Molla Nəsrəddin demişkən, Koroğlu demişkən... və s.), hətta provinsial-məhəlli ifadə imkanlarına da malik olmuşlar.

Deməli, ümumi şəxslı cümlənin həmin tipi də mənşəcə müəyyən şəxslı cümlələrə gedib çıxır. Lakin xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olan ümumi şəxslı cümlənin formalaşması prosesi yalnız semantik-implissit istiqamətdə getmir, həm də formal — eksplissit dəyişikliklərlə müşayiət edilir.

Ümumilik anlayışı qrammatik səviyyədə ifadə olunmazdan öncə, leksik-qrammatik səviyyədə ifadə olunmuşdur: 1) *Bu dünyanı ə r ə n l ə r ə q l i l ə bulmuşlardır* (Kitabi-Dədə Qorqud); 2) [*ərənlər*] *Aşiqi məşuqə qurban dedilər* (dastanlardan); 3) *İ g i d l ə r könlünə şikvə gətirməz* (dastanlardan).

Cümlənin əsas mənə yükünü daşıyan xəbər ümumilik bildirməyə meyillidir, — bu meyl dilin semantik-semasioloji təkamülünə müvafiq olaraq güclənir; yeni qrammatik ifadə imkanı yaranır və nəticədə “ərənlər” məfhumunu ümumilik semantikasına əvəz edir.

Ümumilik anlayışının leksik şəkildə ifadə olunduğu digər sadə cümlə strukturları da mövcuddur: 1) *Sizə biz qarşı söyləmək eyibdir, u l u l a r bu sözü böylə deyibdir* (Dastani-Əhməd Hərami); 2) *Deyərlər ə h l i - d i l reyhan ana...* (Hidayət); 3) *...Demişlər ə h l i - d i l: əvvəl rəfiq, andin, təriq* (Kişvəri) və s.

Deməli, qeyri-müəyyən və ümumi şəxslı cümlə strukturlarının hələ tam motivlənmədiyi dövrdə qeyri-müəyyənlik və ümumilik cümlədə eksplissit formada — leksik vasitələrlə ifadə olunmuşdur.

*

* *

Şəxssiz cümlə strukturlarının bir qismi müstəqil fellərin leksik-qrammatik deformasiyası nəticəsi kimi diqqəti cəlb edir: *Üzəngiyə durmayan dizin olmuş, Xan qızı halalını tanımayan gözün olmuş* (Kitabi-Dədə Qorqud).

Sintaktik vahidlərin ardıcıl olaraq morfoloji kateqoriyalara çevrilmə prinsipi nəticəsində müstəqil fellər köməkçi mövqeyə keçir, — belə ki, məsələn, *Yemə-içmə oldu* (Kitabi-Dədə Qorqud) tipli cümlə strukturları təşəkkül tapdığı

mərhələdə müəyyən şəxsi sayılmış (“Oldu” — müstəqil xəbər, “yemə-İçmə” — mübtədə), inkişafın sonrakı dövründə isə subyektiv-predikat sintezi (predikat) nəticəsində şəxssiz cümlə konstruksiyasına çevrilmişdir. Əlbəttə, bu prosesin haçan baş verməsi haqqında, hətta təxminən belə müəyyən söz demək olduqca çətinidir. Məsələnin çətinliyi bir də ondan ibarətdir ki, *olmaq, etmək* və s. köməkçi fellər “Kitabi-Dədə Qorqud” dövründə olduğu kimi bu gün də müstəqil şəkildə işlənə bilər.

Şəxssiz cümlənin böyük bir hissəsi etimoloji subyekt və predikat arasındakı semantik münasibətin metaformalaşması yolu ilə əmələ gəlmişdir: 1) *Kafirlərin gözüne qorxu düşdü*; 2) *Ər malına qıymayınca adı çıxmaz* (Kitabi-Dədə Qorqud).

Dil təfəkküründə belə bir proses gedir: predmet və hadisələr arasındakı dərk edilmiş assosiasiyalar, münasibətlər, mühakimələrin məntiqi metaformalaşır, bu da yeni bir sintaktik strukturu — şəxssiz cümlə strukturunu yaradır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində şəxssiz cümlə strukturlarını müxtəlif inkişaf-abstraksiya mərhələlərində görürük; deyək ki, *Əcəlinmi gəldi? Başından əqli getdi, ... canı çıxdı* tipli konstruksiyalarda frazeolojişmə-objektləşmə səviyyəsi o qədər də yüksək deyildir. Güman ki, bu cür ifadələr müstəqim mənada dərk edilmişdir. Bunu həmin abidənin veridiyi digər materiallar da göstərir, surətlərin dünyagörüşü elədir ki, onlar hələ ağıl mexaniki şəkildə başdan çıxmağına inanırlar...

Digər yazılı abidələrin dilində də şəxssiz cümlə strukturlarına təsadüf edilir.

Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərindən: 1) *Ancədən tanrıdan fərman oldı..*; 2) *Bunu görüb Yusifün mehri gəldi..*; 3) *Qulağına ağlamaq üni girdi..*; 4) *...Yəqub başına əqli gəldi*; 5) *Biz gələncə bayıq ana qəza irmiş...* və s.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”dən: 1) *Anın hikmətlərinə əql irişməz*; 2) *Salam olsun anın yaranlarına, Müdam rəhmət irişsin canlarına*; 3) *Bunların çavı düşdü Ruma, Şama..*; 4) *Yetişmədə anın fikri bu halə...*; 5) *Haman taş qapıda ömrü dağıldı* və s.

Qazi Bürhanəddindən: 1) *Günbatardan güntoğan yerə dəkin Eşq ərinin bir nəfəs seyranıdır*; 2) *Yürək qanında qüsl eyləməyincə Qaşun mehrabinə olmaz namazum*; 3) *Gözün oxinəvi qaşun yayinə Könüldən nazik olmaya nişanə* və s.

Nəsimidən: 1) *Favü zadü lamə düşdü könlümüz, Kəbəvü ehramə düşdü könlümüz. Eşqi-biəncamə düşdü könlümüz, “Cavidani-namə” düşdü könlümüz*; 2)

Həsrətindən ürəyim hər dəm ərir; 3) Məhşər oldu... 4) Gəldi İsrəfil, əlində surdur; 5) Dütü üzündən cəhanı cümlə nur..; 6) Yoluna canım fəda, qanım halal..; 7) Taqətim sənsiz kəsildi... və s.

Əbri Xacə ibn Adilin “İxtiyarati-qəvaidi-küllüyyə” kitabından: *Ruzişənbə: bu şənbə günündə tanla Züxəl hakimdir. Quşluğun Müştəri hökm edər. Zavalında Mərrixüündür. Öylə vaxtında Şəmsüündür. Beynəssəlatin vaxtı Zöhrənüündür. İkinci vaxtı Ütaridüündür. Axşım vaxtı Qəmərüündür* və s.

Xətəidən: 1) *Usum yeridi, bulandı beynim; 2) Başıma mənim bir iş gəlibdir; 3) Ülkər kimi yolda qaldı çeşmim* və s.

Həqiridən: *Qeysin ol dəm ixtiyarı qalmadı, Leylinin səbrü qərarı qalmadı* və s.

“Şühədanamə”dən: 1) *Yusifün ussu getmiş idi; 2) ...Oğlanlarından gəldüğündən heç əsər görükmədi..; 3) Ey qardaş, vəsiyyət çağıdır..; 4) ...Ey qız, sənə nə oldı?; 5) Salam olsun sana, ey qəmlər yiyən... və s.*

Füzulidən: 1) *Əlhəqq, mütəvəlli mülaqatına firsət düşmədi. Və onun daməni-mülavimətinə dəsti-neyl irişmədi* (“Şikayətnamə”); 2) *Və rəhməti-eyzəd ol həlalzadəyi-pak etiqadə kim...* (“Dibaçə”); 3) *Həmdi-bihədd ol mütəkəlimi-nitqfarinə ki...* (“Dibaçə”); 4) *Bir zaman keçməz ki...; 5) Gör nə gəldi başına..; 7) Xəstə Füzuli, nə verərsən cavab ?; 8) Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc, Nitim tutulur qönçəyi-xəndanını görgəc* və s.

M.Əmanidən: *Nigara, nuri-rüxsarindən ayru Gecələr didəğə heç gəlməz uyğu* və s.

Şəxssiz cümlələr tarixən müxtəlif üslublara eyni dərəcədə xidmət edir.

*

* *

Adlıq cümlənin dil sferasında nə vaxt meydana çıxmasına aid fikirlər müəyyən mənada bir-birinə uyğun gəlir. M.P.Cahangirov göstərir ki, “Zənnimizcə, adlıq cümlə də geniş ölçüdə əsasən son dövrlərdən işlənməyə başlamışdır. Deməli o, ədəbi dilimizin inkişafında sonrakı sintaktik

hadisələrdəndir.”²² Başqa bir əsərində həmin müəllif qeyd edir ki, hər halda **XIX əsrə** qədər də abidələrin dilində adlıq cümləyə təsadüf edilir.²³

Doğrudanmı burada **XIX əsr** təsadüfən yada salınır? Müşahidələr göstərir ki, adlıq cümlənin təkamül tarixində həmin əsr ayrıca mərhələ təşkil edir; səhnə əsərlərinin yaranması, durğu işarələrindən nöqtənin yazıya gəlməsi və müəyyən mənada, üslubi-qrammatik funksiya daşması kimi faktorlar adlıq cümlənin işlənmə tezliyini artırır.

Məlumdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasına qədər başlıqların müəyyən şəxsi cümlə strukturunda verilməsi ənənəsi olmuşdur. “Kitab”da bu, normativ hadisədir. “Leyli və Məcnun”da isə sənətkarlıq faktıdır. Lakin dildə hər hansı üslubi göstəricinin etimoloji normativlik üzərində meydana gəlməsi prinsipinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, burada bilavasitə dil qanunları da nəzərə alınır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan “Leyli və Məcnun”a qədərki arada başlıqların adlıq cümlə strukturu ilə verilməsi meyl güclənir. Əlbəttə, bununla israr etmək istəmirik ki, başlıqlar məhz adlıq cümlədir. Lakin həmin təkamül prosesinin verdiyi nəticələr adlıq cümlənin təşəkkül tarixini izlərkən üzə çıxan faktlarla üst-üstə düşür,—inkışafın müəyyən mərhələsində başlıqlar adlıq cümlə formasında işlənirsə, deməli həmin cümlə strukturu artıq konstruktiv səviyyədə mövcuddur.

Adlıq cümlənin məzmun strukturunda, təfəkkür faktı kimi iki moment mövcuddur: konkretlik (bəsitlik və mücərrədlik–mürəkkəbli): konkretlik momenti ilkindir, linqvistik təfəkkür inkışafının aşağı səviyyəsi üçün məqbuldur,—normativ–analitik fakt kimi qədimdir. Həmin struktur əlavə qrammatik–semantik (zaman göstəricisi və s.) boyalardan azaddır. Burada predmet və hadisə vizual obyekt məqamında dərk və ifadə olunur, empirizm elementləri hələ güclüdür... Mücərrədlik momenti əqli təkamül faktıdır. Bu zaman adlıq cümlə strukturu kontekst prizmasından keçirilir, empirizm keyfiyyətlərini itirir və nəticədə, sintaktik semantikasi motivlənir, “ixtisaslaşır”, universallıqdan uzaqlaşır. Müasir

²² **R.Məhərrəmov, M.Cahangirov.** Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar (sadə cümlə), Azər.SSR EA nəşriyyatı, B.,1962,s.218.

²³ **M.P..Cahangirov.** Azərbaycan ədəbi dilində üzvlənməyən cümlələr tarixindən. Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri, XVII cild, Azərb SSR EA nəşriyyatı, B.,1963,s.38–41.

tipli adlıq cümlə strukturunda dilin ən qədim ifadə imkanlarını xatırladan etimoloji təəssürat faktını görməmək mümkün deyil.

Folklor mətnlərində adlıq cümlə strukturlarına az da olsa təsadüf edilməkdədir: 1) *Hörüyün uzununu, sözün qıyası* (Atalar sözü); 2) *Adamın bir özü, bir sözü* (Atalar sözü); 3) *Asma gül, Basma gül* (nəğmə); 4) *Qat-qat qalası, Qan piyaləsi* (tapmaca) və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da adlıq cümlənin təzahürü üçün güclü psixoloji-estetik meyl duyulan yerlərə təsadüf edilir. Lakin bu imkan tək bircə məqamda bütün dolğunluğu ilə reallaşır: *Soyuq-soyuq sular, çayırılar, çəmənələr...* “Dastani-Əhməd Hərami”dən: 1) *Göhər, inci, əqiq, ləli-Bədəxşan, Qızıl-altun, cəvahir, dürrü mərcan*; 2) *Həzəran ləvn-ləvn əlvanlı daşlar, hesabsız dəxi altunü gümüşlər*; 3) *Atın kişnəməsi və çan avazı...* Füzulinin “Divan”ından: 1) *Fərhadü zövqi-surət, Məcnunü seyri-səhra... Bir rahat işrə hər kəs, ancaq mənəm bələdə*; 2) *Gəhi dərdi-fəraği yar, gəhi tənəyi-əğyar...* Füzuli, *sanma bu möhnətsəradə istirahət var* və s.

Nəticə etibarilə yazılı abidələrin verdiyi dil materialı əsasında onu demək mümkündür ki, adlıq cümlə konstruksiyası hər halda tarixən qrammatik hadisə kimi mövcud olmuşdur.

1983- 1985

«KİTABİ- DƏDƏ QORQUD»UN DİLİ

Türk ədəbi (yazılı) dillərinin tarixini, mövcud yazılı abidələrə əsaslanmaqla aşağıdakı şəkildə dövrləşdirmək mümkündür:

1. Qədim (ümum-) türk ədəbi (yazılı) dili (eramızın ilk əsrlərindən I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər).

2. Orta əsrlər ümumtürk ədəbi (yazılı) dili, yaxud «türki» (I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən II minilliyin ortalarına qədər).

3. Müasir (milli) türk ədəbi (yazılı) dillərinin formalaşmış inkişaf etmə dövrü (II minilliyin ortalarından sonra).

Qədim (ümum-) türk ədəbi dili əsasən Sibir, Türküstan (xüsusilə Şərqi Türküstan), müəyyən dərəcədə Şərqi Avropanı əhatə edən daş kitabələrin dilidir ki, onun ən mükəmməl nümunələri VII- VIII əsrlərə aiddir (söhbət birinci növbədə iri həcmli Göy türk yazılarından gedir). Həmin dövrə aid yazılı abidələrin (qədim türk yazılı abidələrinin) dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki, qədim türkcə kifayət qədər yüksək normativliyə olub, hansısa siyasi hegemonluğa çatmış bir tayfanın dili, yaxud müxtəlif türk tayfa dillərinin mexaniki (necə gəldi) yığılı deyil, mükəmməl, mərkəzləşmiş bir epos dilidir. Bununla belə qədim (ümum-) türk ədəbi (yazılı) dili ilə orta əsrlər ümumtürk ədəbi (yazılı) dili, yaxud «türki» arasında əsaslı fərqlər vardır:

a) birincisi (qədim türkcə) əsasən qədim türk epos təfəkkürünün ifadəsi olan, xalq dili ilə əlaqəsi «üzülməmiş», dialektfövqü (demək olar ki, ədəbi) dil təzahürüdür, ikincisi (türki) isə bundan sonrakı dövrdə (!) mövcud olmuş, daha geniş və daha sıx coğrafiyanı əhatə edən, daha normativ (ədəbi), daha çox stilizasiya, funksional üslub imkanlarına malik dil təzahürüdür;

b) birincisi, əsasən, öz türkcədir, ikincisi isə daha geniş, intensiv və ardıcıl beynəlxalq ədəbi- mədəni dil münasibətləri meydanında olub, həmin münasibətləri (başqa dillərin təsirini) bilavasitə əks etdirir;

v) birincisi, qədim türk (run), ikincisi isə ərəb əlifbası ilə yazılmışdır və s.

Bununla belə türki qədim türkcənin varisidir – həmin varislikdə uyğur yazılı əbidələrinin (IX- XI əsrlər) dili kifayət qədər əhəmiyyətli mövqeyə malikdir: qədim türkcənin türkiyə, yəni keyfiyyətcə yeni hadisəyə «çevrilməsində» uyğur yazılı əbidələrinin dili özünəməxsus keçid mərhələsi təşkil edir. Qədim türkcəni etnik (milli) zəmində saxlayan, yad ünsürlərin müdaxiləsinə, demək olar ki, imkan verməyən «qədim türklər»dən fərqli olaraq, uyğur türkləri həmin türkcəni müxtəlif dillərin (Hind, Çin Tibet, İran və s.) təsiri üçün açdıqları kimi, müsəlman türklər də yalnız ərəbcə, farsca yazmaqla kifayətlənmədilər, türkcəni ərəb, fars dilləri qarşısında müdafiəsiz qoydular (Ə.Cəfəroğlu).

Orta əsrlər ümumtürk ədəbi (yazılı) dili (türki) üç inkişaf mərhələsindən keçmişdir:

- 1) təşəkkül mərhələsi (IX-XII əsrlər);
- 2) təkamül (regionallaşma) mərhələsi (XIII- XVI əsrlər);
- 3) tənəzzül (süqut) mərhələsi (XVII- XVIII əsrlər).

KDQ-un dili əslində türkinin təşəkkül mərhələsinə düşsə də, təkamül mərhələsinin bir sıra xüsusiyyətlərini də əks etdirir. Bu, onunla əlaqədardır ki, «Kitab» II minilliyin birinci yarısında, yəni təxminən beş yüz illik bir dövrdə dəfələrlə köçürülmüş, əsas mətn üzərində həm ideoloji məqsədlərlə, həm də mətni müasirləşdirmək, «anlaşıqlı etmək» məqsədi ilə redaktə işləri aparılmışdır. Beləliklə, «Kitab»ın dilində kifayət qədər əhəmiyyətli yer tutan ərəb, fars sözləri, tərkibləri, bir sıra «yad» sintaktik konstruksiyalar türkinin, eləcə də onun Qafqaz- Kiçik Asiya regional təzahürünün bilavasitə təsirinin nəticəsidir.

Ümumiyyətlə, müşahidələr, müxtəlif tədqiqatçıların təhlilləri «Kitab»ın dilində aşağıdakı tarixi qatların mövcudluğunu söyləməyə əsas verir:

I. Qədim türk eposunun (birinci növbədə «Oğuznamə»lərin) dili (e.ə.I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər).

II. Oğuz, müəyyən qədər də qırpaq türklərinin şifahi ədəbi dili (I minilliyin ikinci yarısı).

III. Təşəkkül mərhələsindəki türki (II minilliyin əvvəlləri – təxminən IX-XI əsrlər).

IV. Türkinin Qafqaz- Kiçik Asiya regional təzahürü (II minilliyin birinci yarısı).

Şübhəsiz ki, «Kitab»ın mükəmməl bir mətn olaraq meydana çıxmasında III qat, yəni IX- XI əsrləri əhatə edən təşəkkül mərhələsindəki türki həlledici rol oynamışdır... XI- XII əsrlər Türküstan yazılı abidələrinin (Y.Balasaqunlunun «Kutadqu biliq», Ə.Yasəvinin «Divani- hikmət», Ə.Yüqnəkinin «Atibət- ül-həqaiq» əsərlərinin...) dili də türkidir, lakin həmin dillə (əslində, türkinin təşəkkül dövründəki nümunəvi forması ilə) «Kitab»ın dili arasında müəyyən fərqlər müşahidə edilir:

a) «Kitab»da epos dili aparıcıdır, türki bu dili tamamilə sındıra, öz tipologiyasından məhrum edə bilməmişdir, yəni yazı epos, yaxud folklor dili (şifahi ədəbi dil) formullarını hazır almış, yazılı təfəkkürün (intonasiyanın) donunu açma bilməmiş, bir sıra hallarda ona uyğunlaşmışdır (müqayisə et: qarğucida götürəndə qalmış yigit arxası olsun// qarğucida götürəndə müsəlmanlar arxası olsun);

b) Türküstan yazılı abidələrində karluq türklərinin, «Kitab»da isə oğuz, müəyyən dərəcədə isə qırçaq türklərinin dil xüsusiyyətləri əks olunur;

v) «Kitab»da regionun (Qafqaz- Kiçik Asiyanın) etnik- mədəni mühiti ilə əlaqədar olaraq yazı normativliyi lazımi səviyyədə deyil – fonetik, leksik variantlılıq mövcuddur (mən- bən, aytmaq- demək, oqumaq- çağırmaq, varmaq- getmək, tanrı- taala, uçmaq- behişt, tamu- cəhənnəm, qarcu- cida və s.).

Azərbaycan ədəbi (yazılı) dilinin təşəkkülü prosesi «Kitab»da, demək olar ki, bütün parametrləri, problemləri ilə öz əksini tapmışdır.

FÜZULİNİN DİLİ

«Füzuli hansı dildə yazmışdır?» sualına bu gün qeydsiz- şərtsiz «Azərbaycan dilində», yaxud «Azərbaycan türkcəsində» cavabını vermək füzulüşünaslıqda o qədər əsaslı hesab edilmir. Hətta böyük şairin azərbaycanlı, Azərbaycan türkü olduğuna şübhə etməyən tədqiqatçılar da Füzulinin dilinin məhz Azərbaycan dili (bu cür konkret şəkildə!) olması üzərində israr eləmişlər... Çünki şairin dili XVII- XVIII əsrlərdə qərarlaşan milli Azərbaycan ədəbi dilinin yalnız tarixi hədudlarından deyil, tipoloji hədudlarından da kənar qalır. Füzuli dilinin tarixi keyfiyyətini, etnokulturoloji tipologiyasını müəyyənləşdirmək üçün məsələyə daha geniş coğrafi- linqvistik miqyasda baxmaq lazım gəlir.

... IX- XI əsrlərdə Türkünstanda (əsasən, Şərqi Türkünstanda) türkdilli etnosların (onların içərisində M.Kaşğarının qeyd etdiyi kimi, qeyri- türk mənşəli etnoslar da var idi). Sosial- mədəni tərəküzləşmənin nəticəsi olaraq, mükəmməl bir şifahi (bunun ardınca isə yazılı) ədəbi dil formalaşır. Həmin əsrlərdə islam dininin qəbulu, yayılması və türklərin (yenə M.Kaşğarının göstərdiyi kimi) qarşısızalmaz sürətlə müsəlman dünyasının ardıcıl müdafiəçilərinə çevrilmələri onları daha da mütəşəkkilləşdirir – bu mütəşəkkillik özünü etnik – sosial həyatın ən müxtəlif sahələrində, o cümlədən yazılı ədəbi dil sahəsində də göstərir... XI- XII əsrlərdə Türkünstanda sonralar dili (leksik, qrammatik, hətta üslubi norması) Şərqdən Qərbə doğru bütün türklər arasında geniş yayılan «Kutadqu biliq», «Ətəbətül- həqaiq» və «Divani- hikmət» kimi əsərlər meydana çıxır, ilk Quran təfsirləri yaranır. Bu əsərlərin dili oğuz, qıpçaq və karluq xüsusiyyətlərini (şübhəsiz, oğuz üstünlüyü ilə!..) özündə ehtiva edən, V- X əsrlərin göytürk, uyğur yazılı abidələrinin dil təcrübəsini yeni tarixi – kulturoloji (və ideoloji) səviyyədə, keyfiyyətdə davam etdirən bir dildir. Onun fəlsəfi ifadə imkanı, poetik mükəmməlliyi üzərində xüsusi dayanmağa, elə bilirəm ki, ehtiyac yoxdur (bu barədə V.Radlov, S.Y.Malov, P.M.Melioranski, A.N.Kononov,A.M.Şerbak, Ə.R.Tenişev..., xüsusilə Ə.Cəfəroğlu ətraflı bəhs etmişlər).

Türküstanda formalaşan ümumtürk yazı dili – ədəbi dil (türki) təxminən XIII əsrdən başlayaraq, üç regional formada təzahür edir: Şərqi türki, Şimal-Qərb türki və Cənub-Qərb türki...

Şərqi, yaxud Türkiistan türki daha geniş funksional imkanlara malik olub, həm Şimal-Qərb, yaxud qırçaq türkiyə, həm də Cənub-Qərb. Yaxud oğuz türkiyə fəal şəkildə təsir edir – Türkiistanda karluq-cığatay etnokulturoloji və linqvistik mühitinin get-gedə genişlənməsi ona gətirib çıxarır ki, XVII əsrə qədər regionun nəinki karluq-uyğur sahəsində, hətta oğuz, qırçaq sahələrində də yazılı dil məhz karluq-cığatay xüsusiyyətləri daşıyır: Qütbün «Xosrov və Şirin», Seyf Sarayinin «Gülüstan» tərcümələrinin, «Baburnamə»nin, Ə.Nəvai əsərlərinin, Əbülqazi xanın «Şəcəreyi-tərakimə»sinin... dili kimi. Karluq – cığatay xüsusiyyətləri XIX əsrə qədər Şərqi (Türkiistan) hüdudlarından kənara çıxıb türkinin Şimal-Qərb, Cənub-Qərb təzahürlərinə də müəyyən dərəcədə təsir göstərir, lakin yerli dil şəraiti həmin təsirlərin keyfiyyət həddinə çatmasına imkan vermir.

XIII- XIV əsrlərdə türkinin – ümumtürk yazı dilinin Şimal-Qərb və Cənub-Qərb regional təzahür formalarının muxtariyyəti artıq qabarıq şəkildə özünü hiss etdirir. Şimal-Qərbdə türki yerli qırçaq türk xalq dili, Cənub-Qərbdə isə oğuz türk xalq dili ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Şimal-qərb (Şərqi Avropa, Volqaboyu, Ural.. əlavə olaraq, Məmlük) türki ədəbilik səviyyəsini lazımı yüksəklikdə saxlaya bilmədiyi halda, Cənub-Qərb (Azərbaycan, Kiçik Asiya...) türki maksimum ədəbilik, yaxud normativlik nümayiş etdirir. Nəsimi-Füzuli xətti ilə ədəbiliyi, hətta demək olar ki, «mübhəmliyi» yüksələn bu dil – türkinin Cənub-Qərb təzahürü, bizim fikrimizcə, ərəb, fars yazı dillərinin ən ali üslubları ilə yarışmalı olur. Türki Azərbaycan-Kiçik Asiya regionunda islam mədəniyyətinin aparıcı ifadə forması olmaq iddiasına düşür, ona görə də eyni zamanda ədəbi fars, ərəb xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən «üçyaxlı» dil keyfiyyətini qazanır...Bu dil adi insan dili deyil, təbii dil deyil, bu dil xüsusi sənətkarlığın, xüsusi məharətin dilidir, bu dil ilahi ideologiyanın, ilahi enerjinin dilidir – bu dildə insan danışa bilməz:

«Əlminnətu lillah kim, firqeyi- əhli- İslamə və zümreyi- əshabi- imanə bu səadət müyəssər və bu adət müqərrər olubdur ki, hər- mahi – Məhərrəm təcidi- mərasimi- matəm edib ətrafı cəvanibindən mütəvəccihə- dəşti- Kərbəla olurlar və ol türbəti- şərifdə büqə- büqə məclis və məhafil qurub təkrir- vəqayeyi- Kərbəlayla şühədə daği- müsibətin tazə qılırlar...»

(«Hədiqət üs- süəda»nın «Dibaçə»sindən).

...Yəni burada söhbət ondan gedir ki, Füzulinin dili normaca türkinin Cənub- Qərb, yaxud Azərbaycan – Kiçik Asiya Təzahürü, üslubca isə sözün böyük mənasında professional təfəkkürün ifadəsi olan ali üslubdur. Və bu dil hansısa milli ədəbi dilin nəinki özü, heç başlanğıcı kimi də təqdim edilə bilməz- ən azı ona görə ki, milli dilin öz mənbəsini bu yüksəklikdən, bu «mübhəmlik»dən götürməsi nə əməli, nə də nəzəri olaraq mümkündür. Ona görə də mən «Füzuli nədən şikayətlənir?» məqaləsinin müəllifi, möhtərəm müəllimim prof. T.Hacıyevlə razılaşıram ki, böyük şair «Əksəri- əlfazı rəkik və ibarətı nahəmvar» olan türk dilini ümumiyyətlə deyil, hər hansı bir dil kimi onun ifadə idealına cavab verməməkdə mühakimə və ittiham edir... Füzulinin ifadə idealı isə çox yüksəkdir...: «İlahi, vaqifi- keyfiyyəti- hal və alimi- dəqayıqi- əfalsan, bilirsən ki, səndən qeyri müin və məzahirim yoxdur və ətrafı cəvanibimdə hasid və müanidim çoxdur. Əmimi – məkarimindən və kərəmi- mərahimindən təvəqqə' budur ki, bu binayi- mücərrəd təmirində və bu mülki- müəbbəd təsxirində əlfazi- məanidən cəmiyyəti- məsalihim mühəyya qılasan və ərbabi hasid və əshabi- inad hücum etdikcə mənə münim və müsaid olasan. «İnnəkə əla kuli şeyin qədir»... Hər şeyə qadir olan Allahdan Füzulinin istədiyi elə bir dil, ifadə qüdrətidir ki, onunla Allahın özü ilə ünsiyyətə girmək mümkündür:

Ey feyzrəsani- ərəbü türkü əcəm,
Qıldın ərəbi əfsəhi- əhli- aləm,
Etdin füsəhayi- əcəmi İsadəm,
Bən türkzəbandan iltifat eyləmə kəm.

... Sual olunur: Füzuliyə və ümumiyyətlə, türkinin Azərbaycanda yayılmasına, böyük sənətin- ali üslubun dilinə çevrilməsinə qədər Azərbaycan xalq dili dialektfövqü təzahür formasında mövcud idimi?...

Şübhəsiz, mövcud idi, bu dildə «Kitabi Dədə Qorqud» kimi mükəmməl epik əsərlər yaranmışdır, hətta ondan daha əvvəl (təxminən III- VIII əsrlərdə) Azərbaycanda qırçaq türkcəsi kifayət qədər geniş fəaliyyət imkanına malik idi. lakin həmin dil təzahürləri Cənub- Qərb türkcəsi ilə rəqabətə girə bilməzdi, çünki Cənub- Qərb türkcəsi bir neçə əsrlik mükəmməl inkişaf tarixi (yazı tarixi!) üzərində yüksəlir, Şərq (müsəlman) təfəkkürünün uğurlarını ehtiva edirdi. Əlinə qələm alan hər bir müsəlman türk şairi (xüsusilə Füzuli kimi böyük şairlər) epoxanın dil potensialına yiyələnməyə (ona hakim olmağa!) çalışırdılar və bunu fərdi yaradıcılıq işinin əsas məsələlərindən biri kimi qiymətləndirirdilər: Tanrı dərgahından imdad istəyəndə dil- ifadə imkanını da nəzərdə tuturdular:

Ya rəb, müsafiri- rəhi-
 səhrayı- möhnətəm,
Tövfiq edib rəfiq,
 bina sidqi rəhbər et.
Sərmənzili – murada yetir,
 sərbülənd qıl,
Məhrum qılma, cümlə muradım
 müyəssər et.

1996

AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNİN MİLLİLƏŞMƏSİ TARİXİ

Azərbaycan türk ədəbi dili milliləşənə qədər (və milliləşmə prosesində) ümumiyyətlə, türk dilləri (ədəbi və qeyri-ədəbi formalar) ilə tarixi-tipoloji əlaqədə inkişaf etmişdir, ona görə də Azərbaycan türk ədəbi dilinin təşəkkülü, təkamülü və milli əsaslar üzərində yenidən təşkil olunması kimi məsələlərin izahı ümumtürk kontekstindən çıxış etməklə mümkündür.

Məsələnin təfərrüatına, şərti olaraq, fikir verməsək, demək olar ki, türk dilləri ilə roman dillərinin ədəbi milliləşməsi analoji şəkildə gedir...

Roman dilləri tarixinin mütəxəssisləri göstərirlər ki, Roma imperiyası dağılandıqdan sonra ədəbi (antik) latın dili bir müddət roman tayfaları, xalqları məskun olan, yayılan ərazilərdə işlənir, lakin eyni zamanda “yerli dialektlər” (xalq latın dili bazasında) təxminən VIII əsrdən başlayaraq tədricən müstəqil dillərə çevrilir və latınla tarixi-tipoloji əlaqədə müasir roman dillərinin milli xarakteri formalaşır. “Xalq latın dili ilə tanışlıq prosesində məlum olur ki, roman dil təzahürlərinə yaxın olan cəhətlər məhz onda müşahidə edilir. Bu belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, roman dillərinin mənbəyini ədəbi dil (klassik latın) deyil, canlı danışmaq dili (xalq latın dili) təşkil edir”. (prof. **M.V.Sergiyevski**). Və hətta burada diferensiaslaşmaqda, eyni zamanda milliləşməkdə olan dilin klassik ədəbi formanın təşəkkül tapdığı coğrafi mərkəzə yaxınlığı-uzaqlığı da şərtidir — “İtalyan ədəbi dili öz vokalizm və konsonantizminin, eləcə də qrammatik quruluşunun xarakterik cəhətlərinə görə latın dilinə digər roman dillərinin hamısından yaxındır” (prof. **M.V.Sergiyevski**).

...İlkin orta əsrlərdən etibarən əvvəl qədim türk (runik) mətnlərində, uyğur abidələrində, sonra isə türk xalqlarının yayıldığı geniş coğrafiyada — müxtəlif regionlarda əsasən XI-XII əsrlərdən başlayaraq mövcud olan (yazılı abidələrdə təmsil olunan) türki, prinsip etibarilə, klassik latını xatırladır, bununla belə, xalq dilinə müəyyən qədər yaxınlığı və ona görə də, klassik latından fərqli olaraq, regional xüsusiyyətlər kəsb etməsi ilə diqqəti çəkir: XI-XII əsrlərdən başlayaraq türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə türkinin ən azı üç müstəqil (Qafqaz—Kiçik

Asiya, Orta Asiya, Ural-Volqaboyu) və bir sıra yarimmüstəqil (keçid xarakterli) regional təhazürləri XVI-XVII əsrlərə qədər intensiv, sonra isə qeyri-intensiv şəkildə mövcud olmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, türk dünyasında bizə məlum olan ilk yazılı ədəbi dil — türkinin əsası Mərkəzi Asiyada (Altayda, Monqolustanda, şərq Qazaxıstanda...) meydana çıxmış, sonralar Orta Asiyaya, oradan isə əsasən iki istiqamətdə ardıcıl olaraq yayılmışdır: Ural-Volqaboyu və Qafqaz-Kiçik Asiya istiqamətlərində... Ona görə də Qafqaz-Kiçik Asiya və Ural-Volqaboyu türki Orta Asiya ilə həmişə bağlı olmuş, hətta bir sıra dövrlərdə açıq-aşkar onu təqlid etmişdir (məsələn, Azərbaycanca Kışvəri, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli...) Orta Asiyada türkinin üç etnik-tipoloji qolu — oğuz (türkmən), qıpçaq (qazax, qırğız) və karluq (özbək) yanaşı mövcud olmuşdur (hətta buraya dördüncü qolu da aid etmək mümkündür — uyğur...)

Bir sıra tədqiqatçılar türkinin daha kiçik regional variantlara bölündüyü fikrini irəli sürürlər — məsələn, Q.M.-R. Orazayev Orta Asiya, Volqaboyu-Ural türki ilə yanaşı Şimali Qafqaz türkisindən bəhs edir və XVI əsrə, hətta XX əsrin əvvəllərinə qədər Dağıstan, Kabarda-Balkar və Çeçen-İnquşustanda meydana çıxmış türkdilli adibələrin Şimali Qafqaz türkisində yazıldığını göstərir. Biz burada iki cəhəti bir-birindən fərqləndirməyin tərəfdarıyıq: birincisi, özünün klassik keyfiyyətində müstəqil Şimali Qafqaz türki XVI əsrə qədər mövcud olmamışdır və artıq qeyd edildiyi kimi, daha geniş regionu əhatə edən Qafqaz — Kiçik Asiya türki vardır, ikincisi isə, XVI-XVIII əsrlərdən sonra milli türk dillərinin təşəkkülü öz növbəsində türkinin regional tiplərinin diferensiasiyası ilə müşayiət olunur — bu mənada və XVI əsrdən sonra.

Qafqaz-Kiçik Asiya türkisinin Şimali Qafqaz, Zaqafqaziya və Kiçik Asiya formalarının meydana çıxması təbii-tarixi hadisədir. Lakin “Dərbəndnamə”, “Tarixi-Dağıstan”, “Qisas ül-ənbiya”, “Qisseyi-Yusif” və s. yazılı abidələrin dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki, Şimali Qafqaz türki, bir qayda olaraq, Zaqafqaziya türkisinin (demək olar ki, Azərbaycan türk dilinin) təsiri altında olmuşdur. Bu isə belə bir səhv təsəvvür oyatmışdır ki, guya “Şimali Qafqaz türki”nin dil xüsusiyyətləri onda, heç olmasa, iki əsas variantı ayırmağa imkan verir: Şimal (yaxud qumuq) və Cənub (yaxud Azərbaycan). Onların arasındakı

fərq — təxminən başqırdların istifadə etdikləri “türki” ilə tatar dili arasındakı fərq qədərdir. Başqa sözlə, yazı dilləri canlı danışq dillərinin müəyyən təsirini öz üzərində hiss etmişdir (“Volqaboyu-Ural türkisi” — başqırd və tatar, “Şimali Qafqaz türkisi” — qumuq və Azərbaycan türklərinin)” (Q.M-R.Orazayev).

Şimali Qafqaz türkisi ona görə bərabər şəkildə qumuq və Azərbaycan variantlarına “parçalana” bilməz ki, Zaqafqaziya türkisi var və o, ümumi Qafqaz türkisinin əsasını təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar içərisində Şimali Qafqaz türkisi deyilən dil formasını (XVI əsrdən etibarən Şimali Qafqazda işlənən yazılı ədəbi dili) Azərbaycan türk dili (-qa, -din, -qan kimi bir sıra formaları və yerli leksikanı çıxmaqla) hesab edənlər var — məsələn, **M.Cahangirov** yazır: “...Şimali Qafqazda işlənən yerli türk dillərinin vəziyyəti və özümlü xüsusiyyətləri ilə çar idarələrinə göndərilən rəsmi sənədlərin dili (ifadə tərz, üslub və s.) arasında oxşar cəhətlər azdır, fərqli cəhətlər çox; eyni zamanda və eyni nisbətdə əsasən Azərbaycan, qismən də türk (osmanlı) ədəbi dilləri ilə oxşar cəhətləri çoxdur, fərqli cəhətləri az”.

Qədim və orta türk ədəbi dillərinin görkəmli tədqiqatçısı **Ə.R.Tenişev** son məqalələrində türkinin tarixi mövcudluğunu XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri ilə məhdudlaşdırır — bu isə o deməkdir ki:

a) XI-XII əsrlərdən etibarən türk regionlarında formalaşmış işlənən dillər türkidən fərqli hesab edilir;

b) XVI əsrdən etibarən türk ədəbi dillərinin milli əsaslar üzərində yenidən təşkili bu və ya digər dərəcədə inkar olunur.

Hər iki halda görkəmli tədqiqatçı ilə polemika aparmağa ehtiyac hiss edilir — türkinin tarixi mövcudluğunun bu cür məhdudlaşdırılması XI-XII əsrlərdən XVI-XVII, bir sıra hallarda XVIII əsrə (və ya sonraya) qədərki türk ədəbi dillərinin xarakterini düzgün qiymətləndirməyə imkan vermir və onların arasındakı bilavasitə varislik əlaqəsini, nəticə etibarilə, inkar edir. Və eyni zamanda milli türk ədəbi dillərinin təşəkkülündən sonra türkinin “meydana çıxması” belə bir təsəvvür yaradır ki, həmin milli ədəbi dillər ya öz ictimai-tarixi funksiyasını həyata keçirə bilmir, ya da onlar yerli-dibli yoxdur...

“Qafqaz-Kiçik Asiya türkisi” ideyası Azərbaycan türk ədəbi dilinin XI-XII əsrlərdən etibarən müstəqil hadisə olduğunu ancaq zahirən və formal mənada

inkar edir, ona görə ki, bu regionda XVI əsrdən sonra tədricən formalaşan üç milli ədəbi dildən daha çox Azərbaycan türk dili milliliyə qədərki dilin varisi, daşıyıcısıdır. (Türkiyə türk və qumuq dillərindən fərqli olaraq).

XVI əsrin əvvəllərindən (təxminən Ş.İ.Xətai dövründən) etibarən Azərbaycanda gedən ümumən dil (xüsusilə ədəbi dil) prosesləri bir tərəfdən təcrid olunma, diferensiasiya istiqamətindədirsə, digər tərəfdən konsentrasiya istiqamətindədir — bu iki əks hal özünü XVI–XVIII əsrlərin dilində göstərir: ümumtürk fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri (XVI əsrə qədər işlək olan formalar) arxaikləşir, XI–XII əsrlərdən başlayaraq əvvəl ümumxalq dilində, bunun ardınca isə ədəbi dildə sistemləşən azərbaycanlılıq göstəriciləri XVI–XVIII əsrlərdə öz keyfiyyətini hiss etdirir (bu, diferensiasiyadır), eyni zamanda Azərbaycanda etnik konsolidasiya başa çatır və nəticə etibarilə ümumxalq dilinin coğrafi sabitliyi və müəyyənliyi onun daxili bütövlüyü üçün şərt olub sürətlə təşəkkül tapan milli ədəbi dilin əsasında durmasına təsir edir. Azərbaycan türk milli ədəbi dili milliliyə qədərki (köhnə) Azərbaycan türk ədəbi dilinə (XI–XII əsrlərdən XVI əsrə qədər Azərbaycanda işlənən ədəbi dil nəzərdə tutulur) nisbətən həm daha çox türkcədir, həm də daha çox orijinaldır.

XVII–XVIII əsrlərdə formalaşan Azərbaycan türk milli ədəbi dili əhatəsində olduğu türk və qeyri-türk ədəbi dillərinə də yeni münasibət ifadə edir. Bu münasibət, hər şeydən əvvəl, onunla müəyyən olunur ki, fonetik, leksik-semantik və qrammatik — funksional sahələrdə müəyyənləşmiş milli sistemin immunitetivliyi güclənir, köhnə Azərbaycan türk dili üçün xarakterik olan paralelizm, variantlılıq milli ədəbi dil tərəfindən, prinsip etibarilə, inkar edilir. Şübhəsiz, bir mənanın (leksik, qrammatik və s.) bir forma ilə ifadəsinə meyl ədəbi dilin bütün tarixi boyu mövcud olur, lakin optimal vəziyyət milli ədəbi dilin təşəkkülü ilə meydana çıxır və ancaq bundan sonra maksimum normativlikdən danışmaq mümkündür.

Azərbaycan türk milli ədəbi dilindəki “maksimum normativliy”in etnik-sosial şərti Azərbaycanda milli ədəbi dilin təşəkkülünə qədərki dövrdə etnik konsolidasiyasının keyfiyyəti ilə əlaqədardır, bu cür konsolidasiya isə həmin tayfaların mədəni-mənəvi yaxınlığı əsasında mümkün olmuşdur. Əlbəttə, köhnə Azərbaycan türk ədəbi dilinin daşıyıcısı olan etnik sosisium türk xarakteri etibarilə

bir-birindən o qədər də fərqlənmir, hər iki ədəbi dil tipi, demək olar ki, eyni etnik mühitdə — oğuz və qıpçaq mühitində mövcud olmuşdur. Bu isə belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, milli ədəbi dilin formalaşması etnik münasibətlərin xüsusi şəkildə sosial, kulturoloji normativləşməsindən asılıdır və ancaq həmin normativləşmə üçün tarixi şərait olduğu zaman milli ədəbi dil təşəkkül tapır, eyni zamanda milli ədəbi dilin formalaşma sürəti (müxtəlif keçid mərhələlərinin meydana çıxması) etnik münasibətlərin qeyd olunan sosial-kulturoloji normativləşməsinin, ümumən millətin təşəkkülünün sürətini əks etdirir.

Azərbaycan türklərinin tarixi yaddaşa ehtiramı və hakimiyyətə, mərkəzləşməyə güclü meyli etnik konsolidasiya və milli özünü-təşkil prosesində mühüm rol oynadığı kimi, ədəbi dil ənənəsinə sədaqətdə də özünü göstərmişdir — bunu (yəni etnik naturanı) nəzərə almadan XVII əsrdəki ədəbi dil proseslərinin etnik-sosial məzmununu başa düşmək mümkün deyil.

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin tipologiyası norma və funksional üslubların dialektikasında müəyyən olunur... Bir sıra tədqiqatçılardan fərqli olaraq, biz bu fikirdəyik (və irəlidə görəcəyimiz kimi, faktlar da bunu təsdiq edir) ki, milli ədəbi dilin norması ilə yanaşı funksional üslub minimumu da XVII-XVIII əsrlərdə qərarlaşır.

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin tarixi xarakteri barədə bir sıra mülahizələr mövcuddur...

Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri” kitabında “XVIII əsrdə (xanlıqlar dövründə) Azərbaycan ədəbi dili” adlı bölmə vermiş və dövrün dil-üslub mənzərəsini, öz ifadəsi ilə desək, “çox müxtəsər, təqribi və ümumi şəkildə” təsvir etmişdir. 40-cı və 50-ci illərdə nəşr olunmuş bir sıra məqalə və proqramlarda XVIII əsr (Vaqif mərhələsi) xüsusi şəkildə fərqləndirilmiş, lakin ədəbi dilin həmin mərhələdəki funksional məzmunu aydınlaşdırılmamışdır.

Ə.Dəmirçizadə sonrakı kitablarında Azərbaycan türk ədəbi dilinin tarixini, ümumiyyətlə, aşağıdakı dövrlərə bölmüşdür:

1. Ümumxalq dili əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması inkişaf etməsi dövrü.

II. Azərbaycan milli dili əsasında ədəbi dilin sabitləşməsi dövrü.

III. Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili kimi yenidən qurulması və sosialist milli dili əsasında inkişaf etməsi dövrü — sovet dövrü.

Müəllif göstərir ki, I dövr “təqribən XI-XII əsrlərdən başlanır və XVIII əsrin sonlarına qədərki müddəti əhatə edir”, — həmin dövr, tədqiqatçının fikrincə, aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

I. Başlanğıc mərhələsi;

II.Xətai-Füzuli mərhələsi;

III. Vaqif mərhələsi.

“...XV əsrə qədərki ədəbi dil XVI-XVII əsrlərdəki ədəbi dildən az-çox fərqləndiyi kimi, XVIII əsr dili də əvvəlki mərhələlərdəki ədəbi dilə nisbətən daha çox fərqli xüsusiyyətlərə malikdir” — beləliklə, Ə.Dəmirçizadə XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin müstəqilliyini qəbul edir, bununla belə, XVII əsr ədəbi dilin tarixində Xətai-Füzuli mərhələsinin sonu hesab etməklə onun XVIII əsrə aparın inkişaf məntiqini nəzərdən qaçırır və nəticə etibarilə, XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin (Vaqif mərhələsinin) müstəqilliyini mütləqləşdirir, ona görə də əsrin dil-üslub mühiti bu və ya digər dərəcədə təsvir olunur, lakin dinamikası, demək olar ki, aşkarlanmır.

Ə.Dəmirçizadənin bölgüsündə XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dili I mərhələnin sonuna düşür — bu isə o deməkdir ki, XVIII əsrdə dilin qədim dövrü yekunlaşır...

T.İ.Hacıyev məsələni daha düzgün həll edir — onun təklif etdiyi dövrləşdirmədə qədim dövr (“təşəkkül dövrü”) XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində başa çatır, yeni dövr (“sabitləşmə dövrü”) bundan sonra başlayır; fakt da belədir ki, XVI əsrin əvvəllərindən etibarən tədricən, XVII, xüsusilə XVIII əsrdə ədəbi dil sürətlə yeni dövrün elementlərini və nəhayət, keyfiyyətini təqdim edir.

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin nisbi müstəqilliyi dedikdə biz ədəbi dilin sinxron tarixi tipologiyası ilə yanaşı onda əks olunan daxili dinamikanı nəzərdə tuturuq. Belə ki, XVIII əsrə qədərki (XVI əsrin əvvəllərindən) və XVIII əsrdən sonrakı ədəbi dil XVIII əsrin “potensialı”nı təşkil edir.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan türk ədəbi dilinin demokratikləşmə (və milliləşmə) istiqamətindəki inkişafı aşağıdakı funksional-tipoloji mərhələlərdən keçir:

I mərhələ — XVI əsrin əvvəllərindən sonlarına qədər;

II mərhələ — XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin ortalarına qədər;

III mərhələ — XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin ortalarına qədər.

I mərhələdə klassik üslub ədəbi dilin bütövlükdə keyfiyyətini müəyyən edir, əsas mənbələr — Ş.İ.Xətəinin, M.Füzulinin əsərləri klassik üslubdadır, qəzəl ən populyar janr olmaqda davam edir. Bununla belə, potensial olaraq, ədəbi dilin demokratik gücü hiss edilir; əsrin əvvəlində Ş.İ.Xətai, sonunda isə M.Əmani klassik üslubla xalq üslubunu, lakin hələ birincinin üstünlüyü şəraitində qarşılaşdırırlar — Qurbaninin dili bu qarşılaşdırmadan faktik olaraq kənarda qalsa da (XVII əsrə çıxış verir), dövrün ədəbi dil panoramına daxildir və öz növbəsində mərhələnin funksional tipologiyasına təsir göstərir.

XVI əsrdə ədəbi dil ikili xarakterə malik idi və bu, həqiqətən, “o dövr dilinin daxili dinamikası ilə izah edilməlidir” (S.Q.Əlizadə). Bir tərəfdən klassik üslubda sabitləşmiş norma inkişafının yüksək formasına çatır, digər tərəfdən folklor üslubunun normaları perspektivliyini hiss etdirir.

XVI əsr klassik normativliyin parıltısı altında xalq dilinin canlı, lakin işlənməmiş, o zaman üçün kobud olan ifadələrini gizlədir — bu ifadələr nəinki bir sistem halında, hətta ayrı-ayrılıqda belə ümumən mərhələnin nitq mədəniyyəti prinsipləri baxımından çox zaman məqbul hesab olunmur.

II mərhələdə “daxili dinamika” artıq bütünlüklə funksionallaşır: tamamilə müxtəlif xarakterli olub, prinsipcə bir-birinə qarşı duran nitq təzahürləri meydana çıxır... S.Təbrizi, Q.Təbrizi və Məsihinin, Məhcur Şirvani, Şakir Şirvani və Ağaməsih Şirvaninin dilində klassik üslub mövcud olmaqda davam edir; digər tərəfdən zəngin folklor bazasına əsaslanan folklor üslubu təkcə şifahi şəkildə yaşamaqla qalmır, — kütləvi sürətdə yazıya alınır; bu da onunla nəticələnir ki, klassik üslub əsas istinadgahı olan yazıdan sıxışdırılır və beləliklə folklor üslubunun normativləşməsi də sürətlənir. Ümumiyyətlə, şifahi şəkildə (yazı sistemindən kənarda) yaranmış mətnin yazıya alınması həm yazı mədəniyyətini

demokratikləşdirir, həm də bütövlükdə ədəbi dilin (yazılı ədəbi dilin) strukturunda milliliyi gücləndirir. Yazılı nitqdə klassik üslubla folklor üslubünün, demək olar ki, bərabər təmsil olunması II mərhələnin əsas keyfiyyətlərindən biridir və buradan III mərhələyə keçid mövcuddur; XVIII əsrin ortalarından etibarən ədəbi dilin ümumi strukturunda folklor üslubunun aparıcı rolu təmin olunur, klassik üslub tarixi mövqeyini itirir. Ona görə də XVIII əsrin ortalarından etibarən “folklor üslubu” ifadəsi tamamilə yeni məzmun daşıyır, əsrin ikinci yarısında klassik üslub — folklor üslubu oppozisiyası yoxdur — M.V.Vidadi— M.P.Vaqif — “Şəhriyar” (və nəhayət, Q.Zakir) ilə təmsil olunan demokratik (və milli) ədəbi dil var... Şərq ədəbi-mədəni mühitinə istinad edən klassik üslub isə Ağaməsih Şirvani — Şakir Şirvani — Məhcür Şirvani xətti ilə deformasiyaya uğrayır, XIX əsrdə xüsusi mədəni-tarixi şəraitin yetişməsi ilə əlaqədar olaraq diferensial imkanlar əldə edir. XX əsrin əvvəllərindəki “üslublar yarışında” məğlub olub hər cür ünsiyyət sferasını tərk edir.

Beləliklə, XVIII əsr diqqəti ədəbi dilin inkişafında iki mühüm mərhələnin qovşağı kimi cəlb edir; klassik üslubla folklor üslubu dil təfəkkürünün dialektikası əsasında qarşılaşır, demokratik (və milli) olan keyfiyyətlər davamlı olub sabitləşir.

İntibah hərəkatı ədəbi dilin milli əsaslar üzərində yenidən təşkilində (məsələyə diferensial yanaşsaq deməliyik ki, ümumxalq-folklor dilinin normativləşməsində, klassik dilin həmin normativləşmə prosesinin məntiqinə uyğun olaraq “yenidən dərkində” və onların dialektik yekununun hazırlanmasında) əsaslı rola malik olur — eyni zamanda, bu universal hadisədir və qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Avropada milli ədəbi dillərin təşəkkülü intibah hərəkatı ilə bilavasitə bağlı olmuşdur: roman mənşəli milli italyan, ispan və fransız ədəbi dilləri, german mənşəli milli ingilis, alman və niderland ədəbi dilləri Avropa intibahının məhsuludur; əlbəttə, bu mənada milli Azərbaycan türk ədəbi dilinin təşəkkülünün də Azərbaycan intibahı ilə əlaqədar olması tamamilə qanunauyğundur.

Ədəbi dilin strukturunda folklor üslubunun aparıcı mövqeyə çıxması ümumxalq dilində gedən proseslərlə də bağlıdır — XVII-XVIII əsrlərin intibah dövrü olması burada da özünü göstərir: etnik və etnolinqviistik proseslər ədəbi dilin məzmununa təsir edir.

V.V.Vinoqradov yazır: “...tarixi-dialektoloji axtarırlarsız nə rus ədəbi dilinin xəlqi əsasları haqqındakı məsələni, nə onun canlı xalq şivələri ilə bağlı üslublarının formalaşması və tarixi haqqındakı məsələni, nə də rus ədəbi dilinin tarixi fonetika, tarixi qrammatika və tarixi leksikologiyasının çoxsaylı və müxtəlif səciyyəli ayrı-ayrı problemlərini tam şəkildə izah etmək olmaz.”

Şübhəsiz, bu, Azərbaycan türk ədəbi dilinin tarixinə də bilavasitə aiddir, — XVIII əsrdə ədəbi dilin funksional-tarixi qatlarını aşkarlamaq, ictimai-tarixi məzmununu müəyyən etmək bunsuz mümkün deyil. Və əlavə edək ki, ədəbi dilin strukturunda baş verən hadisələr heç də həmişə XVII-XVIII əsrlərdəki qədər etnolinqvistik (dialektoloji) proseslərlə bağlı olmamışdır.

XVI, xüsusən XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda dialekt tərəküzləşməsi güclənir, müharibələr, çəkişmələrlə əlaqədar olaraq baş verən yerdəyişmələr həmin prosesə təsir edir; ölkənin etnik baxımdan daha stabil (və təmiz ərazilərində, o ərazilərdə ki, zəngin folklor mədəniyyəti mövcud idi və o, dialektlərin tərəküzləşməsində mühüm rol oynayırdı) şifahi ədəbi dilin yeni dalğası özünü göstərir — tədricən kəndlərdə, kiçik şəhərlərdə məktəblərin açılması ilə əlaqədar olaraq (məsələn, dövrün M.V.Vidadi, M.P.Vaqif kimi söz ustaları bu cür məktəblərdə təhsil almışlar) həmin şifahi ədəbi dil yazıya alınır, XIII-XVI əsrlərdə xüsusi mədəniyyət mərkəzlərinə gedib çıxan dil yazıla bilərdi, bu isə o demək idi ki, əyalətin dili yazılı dil olmaq imkanından məhrum idi, ona görə də şəhərlilərin ərəb, fars elementləri ilə zəngin danışığı xalqın yazı dili kimi işləndirdi, — XVII-XVIII əsrlərdə isə kəndlər, milli şəhərlər yazılı dilin demokratikləşməsinin ictimai-etnik bazasını təşkil edirlər. Yəni etnolinqvistik (dialektoloji) proseslər ümumi ictimai-tarixi (o cümlədən mədəni-tarixi) prosesin tərkib hissəsinə çevrilir.

Milli dilin formalaşmasında şifahi ədəbi dil həmişə mühüm rola malik olur, məsələn, məlumdur ki, “XV-XVII əsrlərdə xalq ozanlarının (“narodnix pevüov”) yaradıcılığında ümumrus şifahi ədəbi dili qərarlaşır. Öz mənşəyi etibarilə o, əlbəttə, keçmişin xalq yaradıcılığı ilə bağlıdır, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri etibarilə isə XV-XVII əsrlər canlı rus dialektlərinin ümumiləşdirilməsindən ibarət olub, rus xalqı və onun dilinin təşəkkül tapdığı epoxanın törəməsidir. Onun

yanması XV–XVII əsrlərdə rus milli dilinin inkişafının aydın təzahürlərindən biri olmuşdur” (L.P.Yakubovski).

Əlbəttə, **L.P.Yakubovskinin** fikrində konkret mübahisəli cəhətlər ola bilər, lakin məsələnin məntiqi tərəfi heç bir mübahisə törətmir: həqiqətən, ədəbi dilin milli əsaslar üzərində yenidən qurulmasını dövrün folklor dilindən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil, heç olmasa ona görə ki, milli təfəkkür şifahi xalq ədəbiyyatının (və onun vasitəsi ilə etnik təfəkkürün) bazasında müəyyənləşir. Orta əsrlərin klassik mədəniyyəti (eləcə də həmin mədəniyyəti yaradan təfəkkür tipi) heç zaman öz-özlüyündə milli mədəniyyətin (və təfəkkürün) əsasında dura bilməz, çünki o həddindən artıq normativ hadisə olub, genetik əsaslarından təcrid olunmuşdur (və bir qayda olaraq, regional təsirlər hesabına təkmilləşir). XIII–XVI əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti (eyni zamanda həmin mədəniyyətə xidmət edən ədəbi dil diferensiallığı) bu baxımdan diqqəti cəlb edir, — qeyd olunan dövrün dili milli dilin təşəkkülündə bilavasitə iştirak etmir, əksinə, demək lazımdır ki, ədəbi dilin milli əsaslar üzərində yenidən təşkili orta əsrlərin yazı dilinin XVI əsrdən sonra tədricən arxaikləşməsi hesabına gedir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının dili ədəbi dilə onun inkişafının bütün tarixi dövrlərində eyni intensivlikdə təsir göstərmir, XVII əsrdəki və XVII əsrin birinci yarısındakı təsir tarixi təsirdir.

Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, “təxminən XV əsrə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin qida mənbəyi Şirvan şivələri olduğu halda, XV–XVII əsrlər arasında Cənub və Qərb şivələri olmuşdur. Halbuki XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dili daha çox Qarabağ–Gəncə–Qazax şivələrindən qida almışdır”.

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, XV əsrə qədər Şirvan şivələrinin Azərbaycan türk ədəbi dilinin qida mənbəyi (yeganə, yaxud əsas qida mənbəyi) olması mübahisəlidir, hətta demək olar ki, düzgün fikir deyil, — XIII–XIV əsrlər Azərbaycan mənbələri: İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin və İ.Nəsimi şerlərinin dili vahid bir ədəbi dil tipi kimi diqqəti cəlb edir; bu dildə isə müasir Şirvan şivələrinin xüsusiyyətləri başqa şivələrlə (məsələn, Cənub şivələri ilə) müqayisədə elə bir üstünlüyə malik deyil. İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin və İ.Nəsiminin, “Dastani–Əhməd Hərami”nin dilini, artıq ümumən qeyd olunduğu kimi, regional keyfiyyət kəsb etmiş türki adlandırmaq mümkündür — həmin

regional keyfiyyət isə hələ o qədər diferensial xarakterə malik deyil ki, onun Azərbaycan ərazisindəki hər hansı şivələrlə (məsələn, Şirvan şivələri ilə) oxşar cəhətlərindən bəhs edilsin. XV–XVII əsrlərə gəldikdə isə bizi belə bir məsələ düşündürür: M.C.Həqiqinin, Kişvərinin, nəhayət, M.Füzulinin dili hansı əlamətlərinə görə Cənub və Qərb (?) şivələrinə yaxın hesab olunur?.. XVI əsrdə Təbriz paytaxdırsa, Ş.İ.Xətai Təbrizdə yazıb–yaradırsa, bu, o deməkdir ki, Cənub şivələri (həm də bu cür qeyri–müəyyən şəkildə) dövrün ədəbi dilinin qida mənbəyini təşkil edir?.. Halbuki ədəbi dilin XII–XIV əsrlərdəki norması ilə XV–XVI əsrlərdəki norması arasında bu baxımdan elə bir fərq yoxdur.

Və nəhayət, XVIII əsrdə Qarabağ–Gəncə–Qazax şivələrinin əsas qida mənbəyi olması məsələsi də müəyyən şərhlə tələb edir... Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi”nə yazdığı “Ümumi nəticədə” XVIII əsrdə “milli dil rüşeym normaları bu və ya digər şivə (“dialekt”) əsasında deyil, təmərküzləşmə–ümumiləşmə yolu ilə ümumxalq dili əsasında ədəbi dildə sabitləşməyə başlamışdı” fikrinə gəlib çıxır. Şübhəsiz, həmin mülahizə “Qarabağ–Gəncə–Qazax şivələrinin əsas qida mənbəyi olması” fikrini bu və ya digər dərəcədə təkzib edir. Müşahidələr göstərir ki, hazırkı dialekt diferensiasiyası get–gedə (XVIII əsrin sonlarına doğru sabitləşir və həmin sabitləşmə milli normanın müəyyənlişməsinə kömək edir, dialekt diferensiasiyası kəsilmədən normanın milliləşməsi mümkün deyil) milli norma, ictimai kütləvilik qazanır — Azərbaycanın qərb rayonları qədim folklor (xüsusilə aşığı) ədəbiyyatının geniş yayıldığı ərazi olduğundan ədəbi dilin demokratik əsaslar üzərində yenidən təşkili burada xüsusi sürətlə gedir, lakin nə Qarabağ, nə Gəncə, nə də Qazax şivələri demokratikləşmədə olan ədəbi dilə bilavasitə təsir etmir (məsələn, M.P.Vaqif dilindəki yüksək ədəbi normativlik bunu sübut edir), çünki təsirlər olursa (məsələn, M.V.Vidadinin dilində olduğu kimi), bunlar normativləşə bilmir; beləliklə, XVIII əsrdə ədəbi dil heç bir konkret dialektə (yaxud koyneyə) istinad etmir, ölkənin qərb rayonlarında getdikcə daha funksional şəkildə mövcud olan (və bir neçə əsrlik normativləşmə tarixinə malik) folklor dilinə dayanır, onun kontekstində meydana çıxır.

Qədim Azərbaycan türk ədəbi dilinin (türkinin regionlaşmış formasının) əsasında duran dialektin mütləq şəkildə Azərbaycan ərazisində (həm də müasir

dialekt-şivə diferensiallığı zəminində) axtarılması düzgün deyil və o da düzgün deyil ki, ədəbi dillə onun əsasında duran dialekt arasındakı münasibət mexaniki olaraq iki-üç əsrdən bir “dəyişdirilir” — hazırkı dialekt-şivə diferensiallığı ilə ancaq və ancaq XVI əsrin əvvəllərindən etibarən demokratik əsaslar üzərində yenidən təşkil olunan (XVIII əsrdə keyfiyyəti müəyyənləşən) ədəbi dil tipi (milli ədəbi dil) arasındakı əlaqədən danışmaq mümkündür.

M.Şirəliyev Azərbaycan dilində dörd dialektik qrupdan bəhs edir:

I. Şərq qrupu — Bakı, Şamaxı, Quba dialektləri. Salyan və Lənkəran şivələri.

II. Qərb qrupu — Qazax, Gəncə, Qarabağ dialektləri, Borçalı və Ayrım şivələri.

III. Şimal qrupu — Nuxa (Şəki) dialekti, Zaqatala, Vartaşen (Oğuz) və Qutqaşen (Qəbələ) şivələri.

IV. Cənub qrupu — Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Ərdəbil dialektləri, Noraşen və Şahbuz şivələri.

Azərbaycan dialektlərinin tam olmayan həmin sistemi nə vaxt formalaşmışdır?

...Şübhəsiz, bu və ya digər dövlət qurumu, inzibati-ərazi bölgüsü dialekt diferensiasiyasının təbii-coğrafi və etnik-sosial məzmununu ifadə etmir — ikinci tərəfdən, müşahidələr göstərir (və elmi dilçilik bu fikri təsdiq edir) ki, Azərbaycan türkcəsi kontekst kimi götürülüb həmin kontekstdə gedən dialekt diferensiasiyasından deyil, müxtəlif “yarus”lardan ibarət türk dialektlərinin müvafiq tarixi-coğrafi məcmusu kimi meydana çıxan Azərbaycan türkcəsindən danışmaq daha düzgündür... Çünki Azərbaycan dialektləri Azərbaycan türkcəsi formalaşandan sonra meydana gəlmir — Azərbaycan ərazisindəki müxtəlif türk dialektləri təmərküzləşərək Azərbaycan ümumxalq dilini formalaşdırır ki, bizim fikrimizcə, bu proses IX-XI əsrlərdən başlayıb XVI əsrdə başa çatır və müasir dialekt sistemi təxminən XVI-XVII əsrlərdən sonra əsaslı bir dəyişikliyə məruz

qalmamışdır — dəyişən dialektlərlə ədəbi dil arasındakı münasibətin xarakteridir...

Azərbaycan tarixi dialektologiyasının problemləri ilə son illər ardıcıl məşğul olmuş **E.İ.Əzizov** məsələni bu cür şərh edir: “...Azərbaycan dili dialektlərinin inkişafında iki mərhələni müəyyənləşdirmək olar:

1. Xalqın formalaşmasında iştirak etmiş qəbilə və tayfaların dil xüsusiyyətlərinin saxlanması mərhələsi (XII əsrə qədər). 2. Tayfa dilləri xüsusiyyətlərinin itirilməsi və şivələrin ərazicə müəyyənləşməsi mərhələsi (XII–XVIII əsrlər)”. Və bundan sonra göstərir ki, “müasir Azərbaycan şivələrinin əsas xüsusiyyətləri artıq orta əsrlərin ilk dövrlərində formalaşmışdır və belə bir fakt şübhə doğurmur ki, həmin proses XI əsrə qədər başlanmışdı”.

Əlbəttə, E.İ.Əzizovun XVIII əsri xatırlatması təsadüfi deyil...

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dili ən müxtəlif ədəbi dil təzahürlərini inkişaf tendensiyasının vahidliyi ilə özündə ehtiva edir (və bu baxımdan bütöv hadisə kimi meydana çıxır), ona görə də XVIII əsr ədəbi dilinin mövcud dialekt və şivələrlə əlaqəsinə həmin inkişaf tendensiyası ilə əlaqə formasında baxmaq (diferensial məqamları ancaq bu kontekstdə dəyərləndirmək) metodiki nöqtəyindən uğurludur. Fakt isə bundan ibarətdir ki, XVIII əsrdə həm dialekt və şivələr arasında təmərküzləşmə gedir, həm folklorun dili bu əsasda canlanır və intibah təfəkkürünün təsiri ilə regional etnoqrafik ümumiləşmə verir, həm də klassik üslubun normativ təcrübəsi kömək edir — ona görə də demokratizmlə normativlik yanaşı mövcud olur.

Xanlıqlar dövründə “xüsusən şifahi rəsmi dil kimi Azərbaycan dili geniş dairədə işlənmiş və ərəb, fars dilləri məhdud dairədə yazılı sənədlərdə qalmışdır” (**Ə.Dəmirçizadə**).

Şifahi rəsmi dilin xüsusiyyətləri barədə müəyyən məlumat almaq üçün ən maraqlı mənbə “Şəhriyar”dır — burada adi danışq dili ilə şifahi rəsmi dil elmi dəqiqliklə fərqləndirilir... Və demək lazımdır ki, ümumiyyətlə, XVIII əsr boyu, xüsusən əsrin ikinci yarısında şifahi ədəbi dil yazılı dilə təsir edib onu keyfiyyətə yenidən təşkil etdiyi kimi, yazılı dil də şifahi ədəbi dilə indiyə qədər görünməmiş bir şəkildə (çünki yazılı dillə şifahi dil arasında bu cür təmas hələ olmamışdı) təsir edir.

“Şifahi ədəbi dildə ümumxalq əsası üstünlük qazanır, yeni əsl Azərbaycan dili elementləri geniş istifadə olunur. Şifahi ədəbi dil leksik-grammatik sinonimlikdən heç də bütünlükdə azad deyildisə də, onun əsas mənbəyi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri idi” (M.S.Şirəliyev).

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan türk şifahi ədəbi dilinin müstəqilləşməsinə dialekt və şivələrin yeni sistemi ilə əlaqəsinin stabilləşməsi təsir edir və bu stabillik yazı dilində gedən proseslər üçün də şərt olur.

XVI, XVII, XVIII əsrlərdə ədəbi dilin demokratik əsaslar üzərində təşəkkül tapıb inkişaf etməsinə ruhanilik mane olmadı, çünki dinin dili ərəbcə idi; həm tənəzzül etməkdə olan klassik üslubu, həm də tərəqqidə olan folklor üslubunu kifayət qədər ictimai (demokratik) məzmunlu qüvvələr daşıyırdılar, — ictimai (demokratik) tənəzzül isə normativliyi müdafiə edir, lakin novatorluğa prinsipial şəkildə qarşı durmur, milliliyə həssas olur. Yazı təkcə ruhaniliyin əlində deyildi, əsrlər boyu ruhaniliklə heç bir əlaqəsi olmayan, yaxud da əlaqəsi olan ziyalılar imkan düşən kimi ən uzaq əyalət kəndlərində belə məktəb açdılar, savadı xalqdan gizlətmədilər və ona görə də XVII, xüsusilə XVIII əsrdə yazılmış çünglər — kütləvi mənbələr kifayət qədərdir.

“Ayrı-ayrı qohum milli dillərin formalaşması prosesində relyefə uyğun olaraq özünəməxsus “qarşılıqlı kömək” prinsipi, yaxud qanunu fəaliyyət göstərir” (V.V.Vinoqradov), — XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan türk ədəbi dili ilə yanaşı Türkiyə türk və türkmən ədəbi dillərində də milliləşmə prosesi gedir; həmin proseslər analogi mədəni-ictimai hərəkətlə müşayiət olunur. Və burasını da qeyd etmək lazımdır ki, hər üç halda milli ədəbi dilin təşəkkülü millətin təşəkkülünü qabaqlamışdı, — XIX əsrin ortalarından etibarən hər üç regionda getməkdə olan millətin təşəkkülü prosesinə artıq mövcud milli ədəbi dil təkan verirdi; görünür, həqiqətən “əhəmiyyətli dərəcədə məhz dil milləti formalaşdırır” (F.M.Sössür).

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, nə Türkiyə türk, nə də türkmən ədəbi dilinin milli əsaslar üzərində keyfiyyətə yenidən təşkili Azərbaycan türk ədəbi dilindəki qədər ardıcıl olmamışdır — biz bunun əsas səbəbini dialekt və şivə xüsusiyyətləri ilə ədəbi dil arasındakı münasibətin tarixi xarakterində görürük: nə türkmən, nə də Türkiyə türk ədəbi dili milliləşmə gedişində dialekt və şivə mövcudluğu ilə Azərbaycandakı qədər yaxın (və davamlı) təmasda

deyildi. Və bu da, heç şübhəsiz, müxtəlif oğuz ədəbi dillərinin sonrakı taleyinə də öz təsirini göstərməli idi (və göstərdi).

XVIII əsr Azərbaycan türkcəsinin etnik-tarixi məzmunu, heç şübhəsiz, XVII-XVIII əsrlərə, hətta XVI əsrə qədərki ümumxalq dili prosesləri ilə əlaqədardır — bu proseslər isə kifayət qədər mürəkkəb, çoxplanlı olduğuna görə, ancaq sabit (yaxud dinamik) dialekt münasibətləri, daha konkret desək, dialekt təmərküzləşməsi ideyasından çıxış etmək özünü doğrultmur. Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Azərbaycan ərazisində (əslində, daha geniş ərazidə — burada “Azərbaycan ərazisi” sonrakı dövrdəki etnik təmərküzləşmənin məntiqinə uyğun olaraq şərti nəzərdə tutulur) müxtəlif türk tayfalarının regional birləşməsi prosesi gedir və bu proses təxminən XI-XII əsrlərdə, yəni Azərbaycanda ilk orta əsrlər türk dövlətinin (Atabəylər dövlətinin) təşəkkülü ilə özünün ikinci keyfiyyət mərhələsinə keçir.

Şübhəsiz, həmin mərhələnin XVIII əsrdə yekunlaşdığını və beləliklə, həmin dövrdə dialektlərin sabit sisteminin yarandığını göstərən tədqiqatçılar tamamilə haqlıdırlar, bununla belə, “qəbilə-tayfa xüsusiyyətlərini itirməklə şivələrin məhəlli müəyyənəlməsi” prosesinin gedişi Azərbaycanın bütün ərazisində eyni keyfiyyətə malik olmamışdır; görünür, daha qədim məhəlli sabitlik Şimali Azərbaycanın Şərqdən Qərbə doğru orta zolağında, Cənubi Azərbaycanın böyük mədəniyyət mərkəzləri (Naxçıvan da buraya daxil olmaqla) ətrafında qərarlaşır (bunlar sonrakı dövrlərdə ləhcələri və dialektləri təşkil edir), XVI-XVII əsrlərə qədər intensiv davam edən (lakin getdikcə daha kiçik həcmdə) köçmələr (məsələn, XVII əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycandan bir qrup əhalinin Muğana köçürülməsi, yaxud daha sonralar Gürcüstan sərhədindən camaatın Qarabağa gəlişi və s.) isə dialekt-şivə münasibətlərinin stabilliyini bir sıra hallarda pozsa da, XI-XII əsrlərdən sonra əsaslı bir dəyişikliyə səbəb olmamışdır. Eyni sözləri XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq gedən İran-Türkiyə müharibələri, ləzgi basqınları barədə də demək mümkündür.

Azərbaycan ərazisindəki dialekt və şivələrin sistemləşməsi, təmərküzləşməsi və milliləşməkdə olan ədəbi dillə əlaqəsi Qafqaz-Kiçik Asiya regionundakı dil (dialekt-şivə) prosesləri kontekstindədir — həmin proseslər isə öz növbəsində ümumtürk mühitində gedir.

Azərbaycan türk milli ədəbi dili tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından M.Cahangirov yazır: “...a) Azərbaycan ədəbi dilində tarixən işlək olub, müvazi yaşayan çoxvariantlı qəbiləvari dil ünsürlərində mahiyyətə birinin get-gedə vahid normaya çevrilərək sabitləşməsi, dilfövqü amillərin diliçi təkamülə fəallaşdırıcı təsiri ilə ümumanlam-yatımlı dialekt-şivə ünsürlərinin milli dildə təmərkişləməsi sayəsində; b) müxtəlif (“klassik” və “xalq” sözləri ilə təyinləşən) ədəbi dil üslub xətlərinin bir-birini zənginləşdirməsi və birinin (əsasən birincisinin) digərinə (əsasən ikincisinə) yaxınlaşması, “əksməqam” ictimai üslublardan kütləvi olanının get-gedə milli ədəbi dil üçün yeganə əsasa çevrilməsi, funksional-üslubi diferensiallaşma prosesinin tam müəyyənlik alması, müvafiq üslublara uyğun olaraq mənşüm və mənşür ifadə formaları arasında nisbi-təqribi tarazlığın yaranma zəminəsində; v) ədəbi dilimizin şifahi və yazılı qolları arasında vaxtilə mövcud olan kəskin fərqlərin tədricən azalması, vahid normaların yaranmağa, sabitləşməyə, möhkəm bir qanun şəkli almağa başlaması nəticəsində — tarixən məhdud istifadəli ənənəvi ədəbi (yazılı ədəbi!) dil ümdə aparıcı üslubların tam müəyyənləşməsi ilə genişişlək milli ədəbi dil halında ilkin formalaşmasını XIX əsrdə başa çatdırmışdır”.

M.Cahangirovun bir neçə onillik tədqiqat əsasında gəlib çıxdığı bu nəticələri, heç olmasa öteri şəkildə, şərh etməyə ehtiyac duyulur... a bəndində milli ədəbi dilin ümumxalq əsası, b bəndində üslub inteqrasiyası və v bəndində isə normanın müəyyənləşməsi və kütləviləşməsi məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilir — prinsip etibarilə, ancaq Azərbaycan kontekstindən (həm sinxron — coğrafi, həm də diaxron-geneoloji baxımlardan) çıxış edilir, milli ədəbi dilin formalaşmasının mərhələvi xarakterə malik olduğu göstərilir (XIX əsrdə ancaq ilkin formalaşmadan bəhs olunur).

T.Hacıyevin son illər Azərbaycan türk ədəbi dilinin milliləşməsi probleminə həsr olunmuş məqalələri, hər şeydən əvvəl, görkəmli dil tarixi tədqiqatçısının strateji model təqdim etmək cəhdinin nəticəsidir. M.Cahangirov kimi T.Hacıyev də Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü problemini, prinsip etibarilə, Azərbaycan kontekstində (geniş regional — türkoloji kontekstdə deyil) həll etmək tərəfdarı kimi çıxış edir və bir qayda olaraq, tipoloji plana üstünlük verir... Azərbaycan türk milli ədəbi dilinin təşəkkül tarixinin alman, ispan,

xüsusilə rus ədəbi dillərinin təşəkkül tarixi ilə müqayisə edən tədqiqatçı, nəhayət, belə bir qərara gəlir ki, “Azərbaycan milli dilinin tarixini artıq orta əsrlərdə kapitalist inkişaf yoluna çıxmış Avropa xalqlarının dilləri ilə müqayisədə deyil, zəngin və olduqca qədim yazılı ədəbi dil ənənələrinə malik Şərqi dilləri kontekstində öyrənmək məqsəduyğundur”. Bununla belə, T.Hacıyev həmin strateji istiqaməti inkişaf etdirməmiş və ancaq bəzi ümumi qeydlərlə kifayətlənmişdir, ona görə də bu sahədə müəlliflə fikir mübadiləsi etmək, yaxud polemik aparmaq mümkün deyil, Azərbaycan türk ədəbi dili tarixinin milliliyə qədərki dövrü ilə milli dövrünün tipoloji müqayisəsinə gəldikdə isə T.Hacıyev həmin sahədə üzərində düşünmək üçün zəngin nəzəri material verir. Onun dərin inamına görə “xalqımızın tarixinin ən qədim mərhələlərində müəyyənləşən, XIII–XVI yüzilliklərdə Şimali və Cənubi Azərbaycanda ünsiyyət vasitəsi kimi funksionallaşan ümumxalq danışığı dili XVII əsrdə milli dilin formalaşması üçün struktur–dil bazasını təşkil edir”.

Azərbaycan türk milli ədəbi dili tarixi üzrə mütəxəssislərin istər polemik, istərsə də heç bir qeyd–şərt qoymadan qəbul etmək mümkün olan mülahizələri Azərbaycanda XVII əsrə aid dil proseslərinin kontekstini və xarakterini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Ümumiyyətlə, XVII əsrdə mövcud olan “nitq fəaliyyəti” formalarının aşağıdakı sistemini təsəvvür etmək mümkündür:

1. Türk tayfa xüsusiyyətlərini itirməklə tədricən Azərbaycan keyfiyyəti və sistemi müəyyənləşmiş dialekt və şivələr — bu “nitq fəaliyyəti”, demək olar ki, yazılı mənbələrdə əksini tapmamış, ancaq şifahi məhəlli ünsiyyətə xidmət etmişdir.

II. Dialektfövrü ümumünsiyyət dili — bu “nitq fəaliyyəti” forması qədim köklərə malik olub, dialekt və şivələrin ideal tərəküzləşməsi ilə getdikcə daha çox Azərbaycan keyfiyyəti daşıyır: normalılığı ləhcə səviyyəsi ilə şifahi ədəbi dil (şifahi xalq ədəbiyyatının dili) səviyyəsi arasında tərəddüd edir. Yazılı mənbələrdə müəyyən qədər əks olunmuşdur, lakin yazı üçün deyil və həmin ifadə formasında dilin kommunikativ funksiyası ilə poetik funksiyası qarşılıqlı əlaqədə mövcuddur.

III. Türkinin müxtəlif diferensial səviyyələrdə (və bir-biri ilə bilavasitə genetik əlaqədə) olan formaları, xüsusilə Qafqaz-Kiçik Asiya türki — ancaq yazıda işlənir.

IV. Nəhayət, milli ədəbi dil — həm şifahi, həm də yazılı formada mövcuddur.

Şübhəsiz, XVIII əsrdə “nitq fəaliyyəti”nin həmin formalarından ən ədəbisi və perspektivlisi IV-dür — II və III formalar bir sıra mənbələrdə IV ilə qarışır. Hətta onları bir-birindən seçmək çətin olur. I forma həm II, həm də IV formanın etnik-sosioloji əsasında dayanır, III forma isə həmin əsasdan, ümumiyyətlə, məhrumdur və xüsusilə bədii üslub sahəsində tənəzzül dövrü keçirir. Funksional üslubların formalaşması əsasən IV formanın diferensiallaşması ilə bağlı olsa da, II və III formaların materialı bu və ya digər dərəcədə həmin prosesdə iştirak edir.

XVIII əsrdə Azərbaycan türk ədəbi dili daxili və xarici bir sıra qeyri-türk mənşəli ədəbi və qeyri-ədəbi dillərlə kontaktda inkişaf edir, lakin konkret münasibətlərlə irəlidə görəcəyimiz kimi, həmin kontaktlar Azərbaycan türk ədəbi dilinin məzmununa və perspektivinə əsaslı bir təsir göstərmir, əksinə, əvvəlki əsrlərdə Qafqaz-Kiçik Asiya türkiyəsinə olan ərəb və fars təsirləri yeni dövrdə öz dinamizmini, intensivliyini itirir: milli ədəbi dil təşəkkül tapmaq ərafəsində olan millətin daxili-mənəvi keyfiyyəti kimi təzahür edir.

*

* *

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin mənbələri, birinci növbədə, dilin demokratizmi baxımından diqqəti cəlb edir. Əlbəttə, demokratizm, yaxud müəyyən mənada sərbəstlik mənbələrin dilini normativlikdən çıxarmır, söhbət ondan gedir ki, həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik norma xalq dili əsasında yenidən təşkil olunur; belə ki, XIII-XVI əsrlərin yazı dili ən gec XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində şifahi ədəbi dillə (şifahi xalq ədəbiyyatının dili ilə) əlaqəsini tədricən itirmişdi, şifahi ədəbi dil Azərbaycan ərazisindəki dialektlərin konsenstrasiyası hesabına xəlqiləşdiyi (və regionallaşdığı) halda, yazı

dilində türkinin müxtəlif regional təzahürləri güclü idi, Şərqlə dillərinə məxsus elementlərin funksionallığı mühafizə edilirdi.

XVII əsrin əvvəllərindən etibarən bu və ya digər mənbənin Azərbaycan türk dilində olub-olmaması mübahisə törətmir, halbuki XIII–XVI əsrlərə mənbələrin dil mənsubluğu bir sıra hallarda mübahisəlidir, — XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin mənbələri, bir qayda olaraq, milli mədəniyyətin faktıdır. Yazı mənbələrinin məzmunu getdikcə daha ardıcıl şəkildə yerli ictimai-tarixi münasibətlərin avtonomiyasına tabe olur, — bu cəhət mənbələrin həm meydana çıxma, həm də yayılma coğrafiyasına təsir edir, belə ki, XVII əsr Azərbaycan yazı mənbələri Zaqafqaziyadan kənara çıxmır (hazırda heç bir tədqiqatçı həmin mənbələri nəinki, məsələn, Hindistanda, heç Türkiyədə də axtarmır, — söhbət həmin tarixi-filoloji məntiq əsasında gedir).

Mənbələrin tərtibatı ciddi şəkildə əvvəlki əsrlərdəkindən fərqlənir, — diqqət birinci növbədə məzmun planına verilir, formalizmdən bəzən ifrata varacaq qədər qaçılır. Hətta tədqiqatçılar göstərir ki, XVII əsrdə mövcud olan ictimai-siyasi şərait “kitab mədəniyyəti sahəsinə də ağır zərbələr vurmuş, bədii kitabların tərtibi sönükləşmiş, yüksək sənət əsərləri olduqca nadirləşmiş, ancaq bir neçə iri xanlığın mərkəzlərində bəzi maraqlı əlyazma kitabları yaranmışdı” (C.V.Qəhrəmanov) — bu mülahizənin doğruluğunu şübhə altına almadan demək lazımdır ki, məzmunca xalqa yaxın olan əlyazma kitabları XVIII əsrdə yarandığı qədər heç bir vaxt yaranmamışdır; kitabların bədii tərtibində naqisliyin olması da, əslində, kütləviləşmənin faktıdır, — XVIII əsrdə əlyazma kitabı bilavasitə xalqın həyatına daxil olmuşdu. Tərtibatdakı professionallığın aşağı düşməsi, şübhəsiz, demokratikləşmə prosesinin hesabınadır; mənbələrin ictimai dərkə asanlaşdığına görə tərtibat işi kустar şəkildə aparılır — tək-cə sarayın professional katibi yox, ərəb əlifbasını bilənlərin hamısı yazır, ona görə də bir sıra hallarda mənbələrdə fonografik variasiyalar meydana çıxır.

XVII əsr Azərbaycan türk dilinin mənbələri bir qayda olaraq ərəb əlifbası ilə yazılmışdır, bununla belə, bir sıra mənbələrə də təsadüf etmək mümkündür ki, erməni və gürcü əlifbalarında — erməni və gürcü əlifbalarında olan mənbələr əsasən folklor nümunələrindən ibarətdir. Ərəb əlifbası ilə yazılmış mənbələr isə məzmunca müxtəlif olmaqla yanaşı, müxtəlif regionlarda yaranmışdır, bu mənada

XVII əsrin mənbələri Azərbaycan coğrafiyasını bütövlükdə əhatə edir, deməli, demokratizm və kütləvilik region prinsipi ilə də təsdiq olunur. Yalnız paytaxt (məsələn, Təbriz, yaxud Şamaxı) deyil, yarıməyalət — xanlıq mərkəzi (məsələn, Şuşa, yaxud Şəki) və əyalət (məsələn, Qazax) də öz yazı mənbələrini təqdim edir. Eyni zamanda məsələ burasındadır ki, paytaxtda, yarıməyalətdə və ya əyalətdə yaranmasına baxmayaraq həmin mənbələri paytaxt, yaxud qeyri-paytaxt mənbələri deyə təsnif etmək üçün heç bir əsas yoxdur.

Yazı mənbələrinin üslubi mənsubiyyəti ilə regional mənsubiyyəti arasında müəyyən uyğunluq mövcuddur: klassik üslubda olan mənbələr bir qayda olaraq Şirvanda klassik şəhər mədəniyyəti ənənələri əsasında yaranmışdır, folklor üslubunda olan mənbələr isə adətən ölkənin qərbində — Qarabağda, Qazaxda şifahi xalq ədəbiyyatının dil ənənələri əsasında təşəkkül tapmışdır. Bununla belə, ümumi yazı ənənələri də var idi — hər iki üsluba (və regiona) aid olan mənbələr burada birləşir.

XVII əsrdə Azərbaycanda üzü köçürülmüş, yaxud Azərbaycana gətirilmiş elə özbək, xüsusilə türk və türkmən mənbələri vardır ki, onlar XVII əsr Azərbaycan mənbəşünaslığının tarixi xarakterini (və eləcə də Azərbaycan türk ədəbi dilinin milli konturlarını) müəyyənləşdirməyə kömək edir — AMEA Əİ-nin fondunda saxlanan XV əsr özbək şairi Ə.Nəvainin, XVIII əsr türk şairi Ə.Nədimin, XVIII əsr türkmən şairi Məhtimqulunun əlyazma divanları bu baxımdan qiymətli mənbələrdir. Və həmin mənbələr (xüsusilə Ə.Nədimin və Məhtimqulunun divanları) XVIII əsrdə türk-oğuz ədəbi dillərində gedən milliləşmə proseslərinin analogiyasını göstərir.

XVII-XVIII əsrlərdə tərcümə mənbələrinə təsadüfdən-təsadüfə rast gəlinir, — bunun ictimai-tarixi səbəbləri vardır; milli mədəniyyət (və tefəkkürün) intibah bazasında təşəkkülü diqqəti əsasən daxili problemlərə yönəlmişdir, ona görə də “Kəlilə və Dimnə” tipli bir neçə əsər və bir sıra dini-kütləvi risalələr tərcümə olunur. Ümumşərq (oğuz-səlcuq) mədəniyyətinin süqutu, məsələn, XVI əsrdə məxsus Nişati tərcümə məktəbinin ənənələrinin məntiqi olaraq unudulması ilə nəticələnir.

XVI-XVII əsrlərdə, eləcə də XVII əsrin birinci yarısında Azərbaycan türk dili mənbələrinin yağmalanması (Təbrizdəki, Gəncədəki, Ərdəbildəki,

Şamaxıdakı zəngin dövlət kitabxanalarının, şəxsi kitabların dağıdılması, məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”un hansı yollarla ölkədən didərgin düşməsi) xüsusilə XVIII əsrdə ədəbi dil varisliyinin keyfiyyətinə təsir edir; əlbəttə, bu təsir ikitərəflidir; klassik üslubda yazılmış mənbələrin aparılması ədəbi dildə demokratikləşməyə səbəb olur, folklorlar üslubunda yazılmış mənbələrin aparılması isə hər halda professionallığa (və normativliyə) təsir edir.

XVIII əsrdə şifahi ədəbi dil yazılı ədəbi dil qədər mədəni-ictimai nüfuza malikdir: bir sıra faktlar göstərir ki, Zaqafqaziyada məhz şifahi forma daha sürətlə yayılır, ona görə ki, ərəb əlifbasını, başqa sözlə, Azərbaycan türk ədəbi dilinin yazı formasını mənimsəməyin çətinliyi və xüsusilə Azərbaycandan kənarında bu dildə məktəblərin olmaması yazılı formanın ictimai dəyərini öldürür. Folklor təfəkkürünün görünməmiş şəkildə canlanması ilə şifahi ədəbi dil inkişaf üçün zəngin linqvistik-estetik baza əldə edir.

XVII-XVIII əsrlərdə intibah türk mifologiyasının Avropa intibahındakı kimi yazılı mənbələr, heykəllər, arxitektura (yəni antik mədəniyyət) əsasında deyil, şifahi şəkildə mənimsəyirdi və bu da intibah ideyalarının inikasında şifahi formanı ön plana çıxarırdı. Yəni XVIII əsr mənbələrindən danışarkən şifahi mənbələri diqqətdən kənar qoymaq nəinki ümumən ədəbi dili, hətta yazılı ədəbi dili mücərrəd şəkildə, genetik kontekstindən kənar öyrənmək deməkdir. Şifahilik — intonasiyanın təbiiliyi (və diriliyi) XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin mühüm keyfiyyətidir, — bu keyfiyyət yazı mənbələrinin dilində də özünü dərhal büruzə verir.

XVIII əsr yalnız əsrin öz yaradıcılığının deyil, əvvəlki əsrlərin, xüsusilə XVI, XVII əsrlərin yaradıcılığının da yazıya alındığı dövrdür, məsələn, Qurbaninin qoşmaları da bizə XVII əsr mənbələrində gəlib çıxmışdır.

XVII əsrin məcmuə və çüngləri üçün xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, həm klassik üslubu, həm də folklor üslubunu hər bir mənbə birlikdə təqdim edir — bu isə XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin inkişaf tendensiyasının vəhdətini əyani şəkildə göstərir.

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dili mənbələrinin görkəmli tədqiqatçısı H.Araslı (sonralar bu işi A.Dadaşzadə və Ə.Səfərli davam etdirmişlər) həmin əsrə aid təxminən 100-ə qədər çüngün təsvirini vermişdir — istər bu, istərsə də bizim

AMEA Əlyazmaları İnstitutunun fondunda və şəxsi kitabxanalarda nəzərdən keçirdiyimiz çünglər bu qəbildən olan mənbələrin üç struktur — tipoloji növünü təsdiq edir:

I. Klassik (əsasən Cənub və Şərq şairlərinə məxsus) üslubda yazılmış şerlərdən təşkil olunanlar.

II. Folklor (əsasən Qərb şairlərinə məxsus) üslubda yazılmış şerlərdən təşkil olunanlar.

III. Və həm klassik, həm də folklor üslubunda yazılmış şerlərdən təşkil olunanlar — bu cür çünglər, əsasən XVIII əsrin ikinci yarısı və XIX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuşdur.

I və II tipli çünglərin bir qayda olaraq III tipli çünglərdən əvvəl — XVII əsrin sonu XVIII əsrin birinci yarısına məxsus olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, ədəbi-bədii dildə gedən tipoloji yenidəntəşkilin məntiqini XVIII əsr mənbələrinin strukturu da əks etdirir.

XVIII əsrdə Azərbaycan türkcəsində ilk çap kitabları meydana çıxır — 1722-ci ildə ərəb hürufatı ilə Rusiyada I Pyotrun adamlarından knyaz Dmitri Kantemir mətbəə təşkil edir və “üzən türk mətbəəsi” I Pyotrun yürüşündə iştirak etməli olur: həmin mətbəədə ilk dəfə I Pyotrun manifesti çap olunur.

1780-ci ildə isə Peterburqda II Yekaterinanın qanunlar toplusu olan iri həcmli “Qanuni-cədid” kitabı çap edilmişdir [bax: Qc].

XVIII əsr mənbələrindən müəyyən hissəsi XIX əsrdə müxtəlif yerlərdə kitab şəklində çap olunur — bu mənbələr o şairlərin əsərləridir ki, sonrakı dövrdə milli ədəbi prosesin əsasında dayanırlar.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən XVIII əsr mənbələri sürətlə toplanır, hər kəsdən əvvəl F.Köçərli, əsrimizin 20-ci və 30-cu illərində S.Mümtaz, H.Əlizadə, bu illərin sonlarından başlayaraq H.Araslı həmin mənbələri nəşr etdirirlər.

*

* *

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan türk ədəbi dilinin normasında milliləşmə prosesi gedir və bu proses XVIII əsrin sonlarına doğru əsasən başa çatır — XVIII əsrin mənbələri həm milli normanın təşəkkülü prosesini, həm də onun

keyfiyyətini əks etdirdiyi üçün norma-anomaliya münasibətlərinin dialektikasını araşdırmağa imkan verir.

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin norması müxtəlif üslublara (bədi, elmi və rəsmi üslublara) aid mənbələrin dilində müəyyənləşir və milliləşmə həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik normada, demək olar ki, eyni zamanda özünü göstərir, — bu isə onu təsdiq edir ki, ədəbi normanın səviyyələri arasında dialektik əlaqə mövcuddur və həmin əlaqə milli normanın təşəkkülü prosesində daha da güclənir. Norma hər hansı mərhələdə, ümumiyyətlə, dilin struktur-semantik təkamülü kontekstində nəzərdən keçirilməyi tələb edir və “XVI, xüsusilə XVII–XVIII əsrlərdə tədricən milli norma sistemi təşəkkül tapır” deyəndə söhbət dil sisteminin (F.de Sössürün işlətdiyi mənada) yenidən təşkilindən getmir, ondan gedir ki, bir dil sisteminin inkişafı kontekstində və həmin inkişafın sinxron ictimai təfəkkür funksionallığı ilə tarixi əlaqəsinə əsaslanan yeni nitq norması sistemi müəyyənləşir” — “bu baxımdan dil inkişafının xüsusi daxili qanunları xalqın tarixindən doğulan stimulların realizasiya üsulları ilə dil strukturundan asılı, onunla müəyyən olunan şəkildə təqdim edilir” (V.A.Zveginsev).

Müşahidələr göstərir ki, XVIII əsrdə (əlbəttə, XVI əsrin əvvəllərindən özünü göstərən tendensiyanın davamı olaraq) Azərbaycan türk ədəbi dilinin normasındakı milliləşmə (demokratikləşmə) həmin norma sisteminin dil sistemində maksimum yaxınlaşması — etnik dil faktorlarının funksionallaşması ilə gedir. Və bu da, heç şübhəsiz, ədəbi normanın gücünün dil potensialına əsaslanmasını təmin etmiş olur.

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin mənbələri əsasən əyalətlərdə, yaxud əyalət mərkəzlərində yaransa da, həmin mənbələrin müəllifləri xalq dili ilə bağlı olsalar da, mənbələrin dili, prinsip etibarını ilə, normativdir və funksional üslub diferensiasiyası norma pərakəndəliyi yaratmır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dilin hər hansı dövrü, mərhələsi olursa-olsun, ideal norma müəyyənliyinə malik deyil və **C.Layonzun** dəqiq ifadəsi ilə desək, “dil inkişafı prosesi” “analogiya” və “anomaliya”ların bir sisteminin ardıcılı olaraq başqası ilə əvəzlənməsi kimi baxmaq mümkündür.

*

* *

“...Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunda türk dilləri prototipinin fonetik xüsusiyyətləri başqa türk dillərində olduğu kimi, yanaşmaqda və mürəkkəb sövti hadisələr və xüsusiyyətlər qammasında aydın surətdə hiss edilməkdədir” (A.Axundov) — təsadüfi deyil ki, Azərbaycan türk ədəbi dilinin fonetik norması üçün bütün tarixi mərhələlərdə ümumtürk xüsusiyyətləri əsas olmuşdur... Və ədəbi dilin norma sistemində gedən demokratikləşmə (milliləşmə) prosesi, prinsip etibarlı ilə, həmin xüsusiyyətləri daha da möhkəmləndirir və funksionallaşdırır.

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin fonetik norması üçün mühüm əlamət onun demokratikləşməsindən (milliləşməsindən) ibarətdir, — demokratikləşmə (milliləşmə) prosesinin əsası isə, prinsip etibarlı, XVI əsrdən qoyulur; şifahi ədəbi dilin yazılı ədəbi dilə təsiri gücləndikcə fonetik norma daha sürətlə xalq danışığı dilinə yaxınlaşır. Lakin mənbələrin orfoqrafiyası, ümumən, ədəbi dilin fonetik normasında demokratikləşmə–milliləşmə istiqamətində gedən inkişafı izləməyə bir qayda olaraq mane olur (məsələn, saıtlərin adekvat ifadəsinin qeyri–mümkünlüyü, müxtəlif samıtlərin bəzən eyni bir hərflə işarəsi və s.) tədqiqatçının qarşısına həlli çətin problemlər çıxarır, — bu problemləri müəyyən qədər aradan qaldırmaq üçün çıxış yolu bircə fonografik şərh imkanından istifadə etməkdən ibarətdir. Fonografik şərh dedikdə fonem–qrafem münasibətlərinə dialektik baxımdan yanaşmaq, fonemlə qrafmenin tarixən şərtlənən əlaqələrinin analitik qaydada hər birinin özünəməxsus funksiyalarını nəzərə almaqla təhlil etmək başa düşülür.

Şübhəsiz, “sözün tələffüzü onun orfoqrafiyası ilə deyil, tarixi ilə müəyyən olunur” (F.de Sössür), ona görə də əlifbanın tarixi inkişafı (buraya, əsasən, ərəb əlifbasının türk, müəyyən tarixi mərhələdən sonra Azərbaycan türkcəsinin fonetik quruluşuna uyğunlaşması prosesi daxildir) fonetik normanın inkişafına əsaslı təsirdən məhrumdur, — əgər cüzi olaraq belə təsir varsa da, stadial xarakterə malikdir, ardıcıl davam etmir.

Azərbaycan türk ədəbi dilinin təşəkkülü prosesində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri onun oğuz ədəbi dilləri içərisində fonoloji, eyni zamanda

morfoloji baxımdan daha aydın seçilib ayrılmasıdır: XVI–XVII əsrlərdən, xüsusilə folklor üslubunda olan mənbələr Azərbaycan türk, Türkiyə türk və türkmən ədəbi dillərinin fonetik normasındakı fərqi getdikcə daha kəskin şəkildə nümayiş etdirir. Bu fərqlər sistemli olub, həm sait, həm samit səsləri əhatə edir və həm də qrafik ifadəsini tapır.

“Fərqlənmə”ni etnik–lingvistik proses — onun keyfiyyət və sürəti müəyyən edir — yeni dövrdə oğuz regionlarında gedən milli məzmunlu konsolidasiya müstəqil olaraq yeni norma xüsusiyyətləri hazırlayır və bu zaman “fərqlənmə”yə iki qüvvə mane olur: etnogenetik ümumilik və türkinin funksionallığı... “Orta əsrlərin yazılı abidələri üzərində müşahidələr göstərir ki, XV–XVII əsrlərdə türk xalqları ərəb qrafikasının müxtəlif xətt növləri içərisində nəstəliqdən daha çox istifadə etmişlər” (S.Q.Əlizadə). XVIII əsr mənbələri də, əsasən, nəstəliqlə yazılmışdır: “Q.A.Darabadi bu xətt növünün “milli zəmin üzərində” yarandığını və “əcəmi xətt” hesab olunduğunu göstərir. Əgər elədirsə, heç şübhəsiz, nəstəliqin qrafik xüsusiyyətləri türk, o cümlədən Azərbaycan türk dilinin fonetik quruluşundan doğmalıdır və həqiqətən də bu cürdür. Lakin “klassik ədəbiyyatı nəşr etdirən tərtibçilər, dil və ədəbiyyat tarixçilərimiz ərəb qrafikasına intuitiv yanaşır, mətnlərin transkripsiyasında vahid elmi–nəzəri prinsipdən daha çox şəxsi qənaətə əsaslanırlar” (S.Q.Əlizadə).

“...Yazılı mənbələrdən istifadə edərkən təkcə yazılanı yazıldığı kimi hərfi–zərfinə oxuyaraq ondan nəticə çıxarmaq doğru olmaz” (Ə.Dəmirçizadə). XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq tədricən gedən, XVII, xüsusən XVIII əsrdə güclənən yazı norması ilə tələffüz norması arasında müəyyən fərqlərin yaranması prosesi bunu təsdiq edir, — faktlar göstərir ki, tələffüz normasındakı inkişaf heç də həmişə orfoqrafik normanı özünə tabe edə bilmir, məhz buna görə də XVIII əsrdə tələffüz demokratizmi, bir qayda olaraq, implissit şəkildə qalır, yazı realizasiyası getmir.

F.de Sössür göstərir ki, poetik mətnlər tələffüzün öyrənilməsi üçün qiymətli materialdır, çünki poetik mətndə (xüsusilə ideal fonetik sistem verən heca şərinə) fonetik quruluşu da optimal şəkildə “canlandırmaq” mümkündür. Məsələn, M.V.Vidadinin şer dilində söz və ifadələrin paradigmatik sıxılmaya məruz qaldığı

(ümumiyyətlə, danışiq dili üçün xarakterik olan hadisə ədəbi-bədii dilə gəlir) diqqəti cəlb edir: tanır, tanıyır, noldu — nə oldu və s.

Bu hadisə geniş mənada fuziya hadisəsidir və məlum olduğu kimi, “türk dilləri, eyni dərəcədə bütövlükdə Altay dilləri üçün fuziyaya, morfemlərin birləşmə üsulu olaraq, xüsusi, təsadüfi hadisə kimi yox, sistem kimi, Altay ailəsi dilləri qrammatik vasitələrinin inkişafında elə bir müəyyən mərhələ kimi baxmaq lazımdır ki, bu, Altay sözünün strukturunun dəyişməsi ilə bağlıdır” (A.N.Kononov). Türk, ümumən Altay dilləri üçün xarakterik olan fuziyayı XVII əsrdə bu cür “ədəbiləşməsi” — normativ kontekstdə funksionallaşması dil idrakının tarixi məzmununda realizasiya faktı kimi diqqəti çəkir və dil proseslərinin konkret dövrdəki keyfiyyətini müəyyən edir.

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq yazıya alınan folklor mətnlərində demokratik, tələffüz normalılığının tarixi yazı normalılığına təsiri daha aydın şəkildə ortaya çıxır — məsələn, XVII əsrin ortalarında yazıya alınmış bir bayatıda **dügü** əvəzinə **düyü** getmişdir:

Aşiq düyünü neylər,

Zülfün düyünü neylər.

Qərəz səni görməkdir,

Yağı, düyünü neylər.

Beləliklə, XVIII əsr Azərbaycan türk dili mənbələri göstərir ki, yazı tədricən klassik üslubun ixtiyarından folklor üslubun ixtiyarına keçir, ona görə də klassik üslub üçün xarakterik olan qrafik normalılığın yerini danışiq demokratizminə həssaslıq tutur...

Lakin danışiq demokratizmi normada ixtiyarilik yaratmır, bəlkə, fonetik normalılıq canlı səslənmənin ictimai-tarixi mövcudluğunda real istinad tapır və əslində, həmin real istinad qrafik normalılığın nüfuzunu sındırır: XVIII əsr mənbələrinin (ümumən XVII əsr ədəbi dilinin) fonetik normasında variantlılığın olması məhz buradan irəli gəlir — mühafizəkar qrafik norma ilə demokratik tələffüz norması bir sıra hallarda müəyyən fərqlər verir və bu fərqlər heç də həmişə demokratizmin xeyrinə həll olunmur (yəni o məsələyə qayıdırıq ki,

tələffüz demokratişmi heç də həmişə qrafik ifadəşini tapmır, implissit şəkildə faktlaşır).

XVII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin fonetik norması həm sait, həm də samit səslərin, eyni zamanda onların əlaqələrinin tarixi sistemliyində ifadə olunur və bu sistemliliyin keyfiyyəti, heç şübhəsiz, milliliyi ilə müəyyən edilir; millilik dedikdə isə iki cəhət nəzərdə tutulur: — birincisi odur ki, qeyri-türk mənşəli fonetik vahid (və hadisə)lər etnik tələffüz xüsusiyyətlərinə adaptasiya olunur (uyğunlaşır); ikincisi isə odur ki, normanın demokratik əsaslarla yenidən təşkil ancaq Azərbaycan türkcəsi üçün xarakterik olan fonetik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirir və “türk dilləri prototipi” ilə onların dialektik əlaqəşinin yeni sistemini normativləşdirir (və qeyd edək ki, fuziyanın funksionallaşması, normativləşməyə can atması da bunun nəticəşidir).

Müşahidələr göstərir ki, XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilində aşağıdakı sait fonemlər işlənir:

açıq sait fonem;

qapalı sait fonem.

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilində sait fonemlərin bir sıra funksional xüsusiyyətləri mövcuddur — onlardan ən geniş yayılanı sözlərin sait strukturunun ifadəsi zamanı müəyyən tərəddüdlərə yol verilməşidir: “ qarə//qara”, “qərə//qəra”, “dəxi” “daxi//daxı” və s. Şer dilində müşahidə olunan aşağıdakı sait əvəzlənmələri də həmin tərəddüdün nəticəşidir: a u-/olmuya, ə i -xiyal ü i-visal və s.

Fikrimizcə, bu cür tərəddüdlər orfoqrafik normanın qeyri-sabitliyindən çox, tələffüzdəki normativliyin ara-sıra (demokratizm hesabına) pozulması ilə bağlıdır, — adətən milli normanın təşəkkülü prosesində nitq mövcudluğunun müxtəlif sahələri normanı təşkil etmək iddiasında olur (bunun ən vulqar formasını Azərbaycan türk ədəbi dilinin tarixində XX əsrin əvvəllərində görürük), folklor üslubu isə demokratizm prinsipinin hüdudları dairəşində bu cür iddiaları inkar etmir, istiqamətləndirir.

Samit səşin düşməsi nəticəşində sait səş bir qədər uzun tələffüz edilir: “sölərlər” — söylərlər.

Saitlər ahənginin (sinharmonizmin) tarixi vəziyyəti sait fonemlərin funksional əlamətlərini müəyyən etmək üçün imkan verir — bu baxımdan aşağıdakı hadisələr diqqəti cəlb edir:

1. Ədəbi dilin milliləşməsi ilə sinharmonizm əsaslı şəkildə mühafizə olunur: “ortaqcılıq”, “dostumuz”, “gətirib bağışladığı” və s. Alınma sözlərin ahəng qanununa uyğunlaşdırılması prosesi gedir; **camaat, cahan, cavanlar** və s. hətta sonralar (müasir Azərbaycan türk ədəbi dilində) öz alınma formasında qərarlaşmış **lalə, zülm, çarə...** kimi sözlər XVIII əsrdə, xüsusən onun ikinci yarısında mənbələrdə lala, zülüm, çara... şəklində ahəngə uyğunlaşdırılır və XIX əsrin ortalarında dilçilik ədəbiyyatı bu cür ahəngə uyğunlaşdırılmış formaları norma kimi təsbit edir (M.Cahangirov).

2. Sinharmonizmin (xüsusilə dodaq ahənginin) “tarixi pozulması” müşahidə edilir (hər halda mənbələrin orfoqrafiyası bunu nümayiş etdirir); “qapu”, “qalxub”, “çağırur”, “hörmətli”, gətirün, gəlür və s.

Sinharmonizmin (xüsusilə dodaq ahənginin pozulması XVIII əsrdə normadır ya yox?

Fikrimizcə, milli normanın təşəkkülü prosesində, şərti olaraq, Qərb və Şərq tələffüz mədəniyyətlərinin bu cür prinsiplial mövqedən oppozisiyaya girməsi üçün şərait mövcuddur: Şərq stabil yazı ənənələrinə, Qərb şifahi dilə istinad edir, — nəticədə, dodaq ahənginin saxlanıb–saxlanmamasına münasibətdəki diaxron oppozisiya, əslində, sinxronlaşır. Milli norma isə Qərb tələffüz (və yazı) mədəniyyətinə əsaslanır: eşitmədik, yığılır və s.

Ahəng qanununa münasibətdə müəyyən tərəddüdlər diqqəti cəlb edir, məsələn, bir mənbədə eyni səhifədə həm “hökm etsün”, həm də “hökm etsin” yazılmışdır.

XVII əsr mənbələrinin orfoqrafiyasında “ye” hərfinin fonetik–fonoloji məzmunu mürəkkəbdir: bu hərf söz sonunda ahəng qanununa müvafiq olaraq dörd cür tələffüzü ifadə edir — ı, i, u, ü, — beləliklə həmin mövqedə fonomorfoloji yük daşıyır, qapalı sait fonemin qrafik işarəsi kimi çıxış edir.

Bu sahədə prinsiplial bir münasibətin olmaması və həmin variantlığın müasir dialekt (canlı danışıq) variantlığı ilə “möhkəmləndirilməsi” tədqiqatçıları,

məsələn, hətta şifahi xalq ədəbiyyat nümunələrindən ibarət mətnlərin transkripsiyasında bu cür hərəkət etməyə qədər gətirib çıxarmışdır:

Qurşanmış gör sadağı,

Ov gedər, görsə dağı,

Cənnəti neylər aşiq

Camalın görsə dəxi.

A.Axundov göstərir ki, “dilimizin tarixində dodaqlanmalıq fərqləndirici əlamətinin zəifliyinin linqvistik səbəbi... şəkilçi morfemlərində işlənən saitlər üçün həmin əlamətin fonoloji mənaya malik olmamasıdır”.

i//u, i//ü paralelliyinin xüsusilə iki samit arası pozisiyada (şəkilçi morfemdə) mövcudluğu, daha doğrusu, A.Axundovun qeyd etdiyi kimi, həmin paraleliyin fonoloji məzmun daşımaması XVIII əsrdə öz normativliyini itirir: belə ki, mənbələrdə söz kökünün sinharmonizminə uyğun olaraq şəkilçinin sait keyfiyyətində diferensiasiyasının qərarlaşmasını göstərən faktlar çoxalır — mənbələrdə “yoqdur”, “bənim”, “getdi” yazılması ərəb əlifbasının fonetik imkanları daxilində fonem variantlarının normativ səviyyədə fərqlənməsini və ahəng qanununun realizasiyasının güclənməsini göstərir. Bununla belə, XVIII əsrin xüsusilə birinci yarısına aid mənbələrin dili kök morfemlərin fonetik quruluşu barədə ayrı-ayrılıqda danışmağa ehtiyac olduğunu göstərir; məsələn, deyək ki, -lıq şəkilçisinin forması bir sıra hallarda həm də incə saitlə qurtaran köklərə artırılır:

“himayətliq” “yavərliq” və s. Bu isə kökün fonetik tərkibi ilə şəkilçinin fonetik tərkibi arasında müəyyən avtonomluq olmasından irəli gəlir (və qeyd edək ki, bu baxımdan leksik və qrammatik şəkilçilər kökə münasibətinə görə əsaslı şəkildə fərqlənmir).

Lakin əsrin sonlarına doğru köklə şəkilçi arasındakı fonetik müxtariyyətin tədricən aradan qalxması istiqamətində hərəkət olduğu diqqəti cəlb edir — şəkilçinin fonetikasi mümkün qədər kökün fonetikasına tabe olduqca, şəkilçilərin fonetik variantları birdən ikiyə, ikidən dördə, dörddən səkkizə (samit variantlılığını da nəzərə alsaq) artır.

“İkihecalı sözlərdə ikinci hecanın saitləri xüsusi sabitliyə malik olmamışdır. Onlar əksərən assimilyasiyaya məruz qalmış və əvvəlki saitlərin təsirini öz üzərlərində hiss etmişlər” (B.A.Serebrennikov).

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilində sait səslərin uzun-qısalığı fonoloji məzmun daşımır, buna baxmayaraq türkidən gələn ənənə — uzun saitlərin yazıda qrafik ifadəsini tapması, qısa (daha doğrusu, zəif tələffüz edilən) saitlərin bundan məhrum olması XVIII əsrdə də davam edir. Və artıq qeyd olunduğu kimi, bu və ya digər sait səsin eyni bir sözdə gah yazılıb, gah yazılmaması faktı da müşahidə edilir ki, bu, digər səbəblərlə yanaşı eyni zamanda bütün saitləri yazıda təsbit etmək meylinin nəticəsidir. Ancaq, görünür, türkinin hələ güclü olduğu Orta Asiya regionunda saitlərin uzun-qısalığını, fonoloji məzmunu malik olduğuna görə təsbit edən mənbələr Qafqaz-Kiçik Asiya (xüsusilə Zaqafqaziya) regionunda sözlərdə bütün saitlərin ifadəsi meylinin tam gücdə funksionallaşmasına mane olmuşdur.

XVI-XVII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan türk, Türkiyə türk və türkmən ədəbi dillərində saitlərin fonografik normalılığı müəyyən fərqlərlə sabitləşir. Məsələn, Türkiyə türk ədəbi dilində ə səsinin bütünlüklə passivləşib qeyri-normativ hadisəyə çevrildiyini görürük — zaman-zaman alınmalardakı ə səsi də ya e, ya da a səsləri ilə əvəzlənib normativləşir və bu prosesin təsiri altında e səsi də a-ya keçir; məsələn: aşk. Eyni hal bir qədər məhdud şəkildə türkmən dilinin həmin dövr tarixində müşahidə olunur: Həsərət-xasrət, dilə gələn — tile qelen, gərəkdir — qerekdir və s. Türkiyə türk ədəbi dilindən fərqli olaraq türkmən ədəbi dilində ə saiti bütünlüklə unudulmur — bir sıra sözlərdə işlənir: ər, səxər və s. Şübhəsiz, milli təşəkkül dövründə Azərbaycan türk, Türkiyə və türkmən ədəbi dillərinin sait normasında ən mühüm fərqləndirici əlamət o olmuşdur, lakin daha bir sıra xüsusiyyətləri qeyd etmək mümkündür.. Türkiyə türk, xüsusilə türkmən ədəbi dillərində, anlautda Azərbaycan türk ədəbi dilindən fərqli olaraq, ı səsinin bu və ya digər dərəcədə funksionallığı diqqəti çəkir: ıkbal, ışk, İbrayım və s; yənə Azərbaycan türk ədəbi dilinə nisbətən həmin ədəbi dillərdə sinharmonizm daha möhkəm gözlənilir: malumat, devlet, mazhar-nezavis, azan, ümman, badı-xazan və s.

Və saıtlərin ođuz ədəbi dillərində bu cür fərqlənməsi sistemli olub, ümumən fonetik normaların tarixi milli fərqlənməsinin üzvi tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Milli təşəkkül dövründə Azərbaycan türk dilinin samit normalıđı da müəyyənleşir — əlbəttə, normanın bütün sahələrində olduđu kimi, həmin müəyyənleşmədə də əsas keyfiyyət demokratizmdir.

XVII-XVIII əsrlərdə (sađır nun) səsi Qərb mühitinin funksionallıq qazanması ilə əlaqədar olaraq, canlı tələffüz bazası əldə edir — bu səsin optimal qrafik ifadəsini vermək məqsədi ilə sövqi-təbii axtarışlar gedir və onun nəticəsi nəinki XVII-XVIII əsrlərin, hətta XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinin mənbələrində əks olunur.

“...diaqrafı XVI əsrdə Azərbaycan və türk (osmanlı) yazılarını fərqləndirən əsas qrafik əlamət idi. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin lokallıđı, diferensial inkişaf tarixi üçün bu faktın ciddi əhəmiyyəti vardır” (S.Q.Əlizadə). Milli keyfiyyətlərin fonetik normada qərarlaşması ilə yanaşı, onun qrafik faktlaşması da gedir.

Milli əsaslar üzərində yenidən qurulma ilə əlaqədar olaraq samitlərin müxtəlif mövqələrdəki fiziki keyfiyyəti təxminən XVIII əsrin ortalarından etibarən sabitleşir — bu hadisə müəyyənleşməkdə olan milli strukturda etnik tarazlaşmanın nəticəsi idi və bir qayda olaraq, samit səslərin fiziki keyfiyyətinin sabitleşməsi fonoloji məzmun daşımada da, XVIII əsrin fonetik norma mənzərəsinə öz təsirini göstərir, etnik proseslərin linqvistik əksi kimi çıxış edir.

Xüsusilə, Türkiyə türk, müəyyən qədər də türkmən ədəbi dillərindən fərqli olaraq XVI-XVIII əsrlərdə anlautda kipləşən cingiltili samitlərin (b, q, d) funksionallıđı güclənir — bu isə Azərbaycan türk ədəbi dilinin milliləşməsində ođuz komponentinin qıpçaq komponentindən güclü olduđunu sübut edir. Ođuz xüsusiyyəti auslautda da özünü göstərir: söz sonunda cingiltili samitlər (q, ğ) qərarlaşır.

Ümumiyyətlə, bir sıra səslərin qrammatik mövqələrdə sabitleşməsi XVIII əsrdə başa çatır — məsələn, əvvəlki dövrlərdə saıtlə bitən adlara təsirlik hal şəkilçisi artırarkən həm n, həm də y bitişdirici samit kimi çıxış edir, XVIII əsrdən etibarən həmin mövqedə N qərarlaşır.

Azərbaycan türk, Türkiyə türk və türkmən ədəbi dillərində samit normalılığı baxımından müəyyən fərqlər yaranır — bunların demək olar ki, əksəriyyəti mifoloji — distributiv məzmunu malikdir. Lakin bəzi samit səslər də mövcuddur ki, onlar müstəqil olaraq, qeyd edilən ədəbi dillərin milli təşəkkülündən sonrakı keyfiyyət fərqlərini müəyyən edir; bunlar əsasən q, v, f-dan ibarətdir. Azərbaycan türk milli ədəbi dilində q arxaikləşir, Türkiyə türk və türk milli ədəbi dillərində v və f-nin funksionallığı artdığı halda türkməndə azalır və demək olar ki, heçə enir.

Müqayisələr göstərir ki, oğuz ədəbi dillərinin milli əsaslar üzərində yenidən təşkilində fonetika sahəsində oğuz və qıpçaq əlamətləri ümumiyyətlə, eyni gücdə çıxış etsə də, konkret fonetik hadisələrdə onların birtərəfli üstünlüklərini görmək mümkündür. Məsələn, anlautda samit səsin düşməsi yeni dövrdə Azərbaycan türk ədəbi dili üçün tipik olduğu halda Türkiyə türk və türkmən üçün qeyri-tipikdir ki, bu, Azərbaycan türk ədəbi dilində oğuz xüsusiyyətinin bu sahədə birtərəfli qaydada üstünlüyünü göstərir.

Azərbaycan türk ədəbi dilinin fonetik normasında etnik-regional xüsusiyyətlərin geniş əks olunması, heç şübhəsiz, milli intibahla bağlıdır.

Milli intibahın XVII-XVIII əsrlərdə mifoloji təfəkkürü, şifahi xalq ədəbiyyatını (və deməli, şifahi ədəbi dili) oyatması vahid tələffüz normasının mənəvi-ictimai əsaslarını hazırlayır: Şərq tələffüz mühiti Qərbə müəyyən mənada güzəştə gedir, çünki milli özünüdərk tələffüz təbiiliyini (və kütləviliyini) Qərbdə tapır... Şifahi xalq ədəbiyyatı şifahi ədəbi dilə elə bir kütləvilik gətirdi ki, məhəlli xüsusiyyətlərin funksionallaşmaq imkanı minimuma endi (M.P.Vaqifin, “Şəhriyar”ın dilindəki demokratik məzmunlu fonopoetik normalılığı xatırlayaq), ona görə də yazıda fonetik normanın seçimi asanlaşdı.

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin fonetik norması bədii üslub sahəsində bir sıra fonopoetik xüsusiyyətlərlə də diqqəti cəlb edir — həmin xüsusiyyətlər, əsasən, xalq şeri bazasında klassik şerin ritm-intonasiya sisteminin keyfiyyətə dəyişməsindən irəli gəlir.

Milli fonetik normanın müəyyənlişməsinə ərəb əlifbası “münsif” ola bilməzdi — əksinə, XVIII əsr mənbələri, artıq qeyd etdiyimiz kimi, göstərir ki,

əlifbaya demokratik şəkildə yanaşmaq cəhdləri güclənir, reforma xarakterli əməliyyatlar aparılır.

Bununla belə, ərəb, fars mənşəli külli miqdarda sözün fonetik mənimsənilməsi prosesi ədəbi dilin fonetik normasının keyfiyyətinə təsir edir. Məsələn, “kratkiy v vo mnoqix törkiskix əzikax okazalsə neustoyviçim i perexodil v druqie qlasnie” — əsasən ə-e, bir sıra hallarda ə-a və ə-i; Azərbaycan türk dilində isə pratürk ə forması daha da möhkəmlənmişdir (B.A.Serebrennikov). Orta əsrlər boyu özünü göstərən təsir ondan ibarət olmuşdur ki, ərəb və fars ə-si fonetik normanın yenidən təşkili zamanı pratürk “yaddaşındakı” formanı sabitləşdirmişdir.

XVI, əsasən XVII-XVIII (və XIX) əsrlərdə erməni və gürcü əlifbaları ilə yazılmış Azərbaycan türk dilli mətnlər fonetik normanın tədqiqi üçün müəyyən material verir, — bu əlifbaların təmasda olduğu nitq təzahürləri, bir qayda olaraq, ədəbi dilin demokratik qoluna-folklor üslubuna aiddir; lakin həmin materialı norma baxımından nüfuzlu saymaq çətindir, çünki istər erməni, istərsə də gürcü əlifbası pozuq tələffüzü əks etdirir.

XVIII əsr mənbələrinin dilində təsadüf olunan rus sözləri, mümkün qədər əslinə uyğun yazılır: “Rusiya”, “Aleksy”, “predsedatel”, “savetnik”, “asisor” və s. Lakin bir sıra hallarda “təhrif olunmuş” şəkildə işlənir: “urus”, “rublə”, “priqaz”, “qapudan” və s. Variantlıq da özünü göstərir: “uğolovnay” və “uğlovnay”. Bu isə belə bir qərara gəlməyə imkan verir ki, rus sözləri bir qayda olaraq ana dilinin fonetik prinsipləri əsasında (üzərində müəyyən əməliyyat aparmağa meyl olmaqla) qəbul edilir.

XVI əsrə aid mənbələr xüsusi olaraq katib tərəfindən yazıldığı halda, XVII, xüsusilə XVIII əsrin mənbələri (məcəmuələr, cümlələr, ərizələr və s) isə kütlənin praktik marağını daha çox əks etdirir; ona görə də XVIII əsr mənbələrində küll halında fonografik normativliyin gözlənilməsi onun kütləvi hadisə olmasını təsdiq edir.

*

*

*

XVII-XVIII əsrlərdə milli ictimai tərəkürdə baş verən yeniləşmə ədəbi dilin leksik normasına daha çox təsir edir — klassik üslubla folklor üslubu arasındakı dialektik münasibət lüğət tərkibinin funksional imkanlarını da müəyyənləşdirir; folklor üslubu, bir qayda olaraq, xalq danışığı leksikasına dayanır, bununla belə, klassik üslubun tarixən formalaşmış leksik-semantik potensialı müəyyən transformativ üsullarla folklor üslubu tərəfindən qəbul olunur, — qeyd etmək lazımdır ki, oxşar vəziyyəti rus ədəbi dili tarixində qeydə almış **V.V.Vinoqradov** göstərir ki, “slavyanizmlərdən imtina bir neçə əsrlik rüs mədəniyyətindən imtina demək olardı”. Klassik üsluba məxsus, ərəb, fars dillərindən gəlmə leksik vahidlərin əksər hissəsi beş əsrə qədər bir müddətdə, şübhəsiz, Azərbaycan türk dili tərəkürünün faktına çevrilməkdə idi və T.Hacıyev doğru olaraq qeyd edir ki, XIII-XIV əsrlərdən ərəb sözləri ilə fars sözləri Azərbaycan ədəbi dilinə münasibətdə vahid cəbhə təşkil etmişdir.

Türkinin Qafqaz-Kiçik Asiya regional təzahürü onun Orta Asiya və Ural-Volqaboyu təzahürlərinə nisbətən ərəb-fars sözləri ilə daha çox zəngin olmuşdur — XI-XII əsrlərdən XVI-XVII əsrlərə, hətta bir sıra hallarda XX əsrin əvvəllərinə qədər ərəb-fars sözləri, terminləri müxtəlif funksional üslub diferensiasiyalarında əsas fərqləndirici, müəyyənləşdirici əlamətlər kimi çıxış etmişdir (eyni cəhət qrammatikaya da aiddir və ümumiyyətlə, iltisafı dillərin tarixi təcrübəsi göstərir ki, sözün semantikasını ilə qrammatikasını arasında, onun fonetikasını ilə şərtlənən mürəkkəb əlaqə vardır). Ərəb-fars sözləri ilə bu cür zənginlik ümumxalq Azərbaycan türk dili üçün də az xarakterik olmamışdır və elə buna görə də klassik üslubun leksik potensialının folklor üslubu tərəfindən diferensial mənimsənilməsi prosesinə ümumxalq dili milli tərəkürün bütövlüyünün mühafizəsi baxımından kifayət qədər obyektiv şəkildə münsiflik etmişdir (nümunə üçün XVI əsrdən sonra sürətlə yayılan Azərbaycan aşığı şerinin dil təcrübəsini misal göstərmək mümkündür: burada ərəb-fars sözləri, demək olar ki, böyük funksionallığa malikdir).

Və göstərmək lazımdır ki, XVI əsrdən klassik üslubun lüğət tərkibində də milliləşmə prosesi gedirdi: XVII əsrdə Q. Təbrizinin leksikası XVI əsrdə M.Füzulinin leksikasından hiss ediləcək qədər xəlqidir. Bu, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, XVII əsrdə ümumxalq dilindən ədəbi dilə milli (yaxud milliləşmiş)

leksikanın güclü axını ilə bağlıdır. Həmin axın çoxlu milli və qeyri-milli leksik vahidlərin arxaikləşməsi ilə müşayiət edilir ki, bu da ədəbi dilin milli əsaslar üzərində yenidən təşkili dövründə etnik faktora müasir intellektin, ünsiyyət perspektivinin imkan verdiyindən artıq dayanmadığını, lüğət tərkibinin demokratikləşməsi prosesində milli vahidlərlə yanaşı qeyri-milli vahidlərə də həssaslıq olduğunu göstərir.

XVIII əsrdə ədəbi dilin lüğət tərkibinin hansı mənbələrə istinadən tədqiq etmək olar problemi ortaya çıxanda, şübhəsiz, birinci növbədə ədəbi-bədii təfəkkürün (eləcə də onun təkamül stixiyasının) əsas daşıyıcıları M.V.Vidadi, M.P.Vaqif və “Şəhriyar”ın dilinə diqqət vermək lazımdır: klassik üslubun lüğət tərkibinin folklor üslubu tərəfindən necə həzm olunduğu bu kontekstdə aydın görünür. M.V.Vidadi klassik üslubun leksik-semantik keyfiyyətini folklor üslubunun keyfiyyəti ilə qarşılaşdırır və folklor üslubunun üstünlüyünü (perspektivliyini) nümayiş etdirir. M.P.Vaqifin və “Şəhriyar”ın dilində isə klassik üslubun leksikası folklor üslubunun üzvi tərkib hissəsinə çevrilir.

T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, M.P.Vaqifin dilində atəşbar, aşüftə, bəhhac, bistidal, büxl, qəhhar, qəffar, türfətül eyn, əqəl, əknun, ərvah, əxtər, zişt, istiqna, yelda, yədi-beyzi, kəzzab, nəxl, uşşaq, fəğfur tipli qeyri-milli lüğəti vahidlərin işlənməsi bu dilin xəlqiliyini sarsıtmır, lakin hər halda keyfiyyətinə təsir edir: əslində, bu elə ədəbi dilin leksik normasının konkret dövrdəki keyfiyyətidir ki, M.P.Vaqifin dilində də əks olunur — o sözlər ki, getdikcə ədəbi-bədii dildə normativləşir, M.P.Vaqifin dili onları funksional planda, o sözlər ki, normativliyini itirmək üzrə olur, qeyri-funksional planda təqdim edir: M.P.Vaqifin leksikasını ədəbi dilin təkamülünün obyektiv prinsipləri seçir.

Məsələn, statistik təhlil göstərir ki, M.P.Vaqifin dilində a səsi ilə başlanan 34 arxaik (ümumiyyətlə qeyri-normativ) söz birlikdə 57 dəfə, 125 adi (normativ) söz isə 882 dəfə işlənir — bu isə o deməkdir ki, şairin dilində və ümumən XVIII əsr ədəbi dilində arxaizmlə adi ümumişlək sözün funksional fərqi çox böyükdür. Həmin fərq eyni zamanda ədəbi dilin lüğət tərkibinin — leksik normanın perspektivliyini nümayiş etdirir.

Klassik üsluba məxsus material XVII–XVIII əsrlərdə, hər şeydən əvvəl, mücərrəd təfəkkür faktıdır; poetik standartların ifadə forması kimi işlənir:

**Din-imanım düz ilqara bağlıdır,
Həsərət canım bir cüt nara bağlıdır.
Mürqi-ruhum zülfi-yara bağlıdır,
Çox çəkməsin zülfə şana, degilən.**

Yarəb, olurmu ola ki, bir gün mən Şəhriyarı tapub, bir süfrədə əgləşib qabaq-qabağa söhbət və ixtilat edüb məsrur olarammı ola? Buna binaən sən də mənim kimi bəlkə ziyadə demiş olsan ki, əgər həqtəala tofiq verüb butam ələ gələ, o məclisdə quru cörəgi baldan şirin yeyərəm və şükri-ilahi yerinə yetürürəm.

Klassik üsluba məxsus leksika XVII–XVIII əsrlərin mənbələrində sistemli şəkildə milli frazeoloji əhatədə təqdim olunur: düz ilqara bağlıdır, zülfə şana (çək/mək), tofiq ver (mək) və s. Beləliklə klassik üslubun leksik-semantik strukturuna milli linqvistik təfəkkür mövqeyindən sürətlə nüfuz edilir, frazeoloji mühit (ümumən milli leksik-semantik kontekst) sözün leksik (və estetik) mənasını milliləşdirir, leksik yadlıq bir qayda olaraq, leksemdən bilavasitə sərf-nəzər etmək hesabına deyil, kontekstin milliliyinin (müxtəlif yönərdən) güclənməsi hesabına əldə edilir.

L.P.Yakubinski göstərir ki, “kilsə-slavyan sözləri və ifadələri Pyotr dövrü ədəbi dilində əhəmiyyətli kəmiyyətdə işlənir — bir hissəsi ənənə ilə, bir hissəsi mücərrəd anlayışları ifadə etmək üçün, bir hissəsi isə əsas etibarilə ali ədəbi dil elementi kimi...”

Şübhəsiz, Azərbaycan türk ədəbi dilinin klassik üslubunu (hətta XVI əsrin sonlarına qədərki müddətdə belə) kilsə-slavyan dili ilə müqayisə etmək şərtidir (heç olmasa ona görə ki, kilsə-slavyan dili, klassik üslubdan fərqli olaraq, dini təfəkkürün ifadə forması kimi meydana çıxmışdır). Şərtlik bunların xalq danışığı dilinə və folklor üslubuna münasibətinin (söhbət konkret dövrdəki — XVII–XVIII əsrlərdəki münasibətdən gedir) müqayisəsinə də aiddir. Bununla belə, L.P.Yakubinski fikri, analogi olaraq, klassik üslubun leksik-semantik planda folklor üslubu tərəfindən həzm olunması prosesinin məzmununu ifadə edir. Təkcə o etiraz doğurur ki, kilsə-slavyan dilinə məxsus leksikanın I Pyotr dövrü ədəbi

dilində işlənmə səbəbləri eklektik şəkildə göstərilmişdir; mücərrəd anlayışların ənənəvi olaraq işlənməsi də mümkündür, yaxud hər iki yüksək (ali) üslubun göstəricisi kimi də xarakterizə oluna bilər və s.

XVII–XVIII əsrlərdə klassik üslubun lüğət tərkibində gedən xəlqiləşmə prosesi birinci növbədə çətin anlaşılan leksik vahidlərin funksionallıqdan qalmasında özünü göstərir: Məsələn:

**Yüz dutdu o dəmdə şahı-Şimran,
Soruşdu dedi ki, Xacə Şəban,
Doğru de görün kimündür oğlan,-
Əsli-nəsəbin sən eylə əyan.**

İntibah təfəkkürünün təsiri altında klassik üslub getdikcə daha real leksik-semantik assosiasiyalar verir — sözün poetik gücünün (təkrar edirik ki, söhbət klassik üslubdan gedir) azalması hesabına kommunikativ gücü artır, söz “niqabi-qeybdən” (M.Füzuli) çıxır...

Qafqaz-Kiçik Asiya türksinin, bir qədər məhdud götürüldükdə, prinsip etibarilə Azərbaycan türk ədəbi dilinin klassik üslubunun demokratik təsirə məruz qalması yeni dövrün təbiətindən doğan universal bir hadisədir; həmin hadisə Orta Asiya və Ural-Volqaboyu türksisi üçün də xarakterik olmuşdur. Məsələn, “türkidə (türkinin Ural-Volqaboyu təzahürü nəzərdə tutulur — N.C.) XVII əsrin əvvəli — XVIII əsrin ortalarında əvvəlki türkidən bəzi yayınmalar müşahidə edilir ki, bunlar şifahi dilə məxsusdur: çoxsözlük, eyni ifadənin, sözün eyni mənada tez-tez təkrarı, nida və sualların iştirakı və s.

Müxtəlif üslublara mənsub sözlərin qarışması, ərəb-fars kitab sözləri ilə adi danışq leksikasının əvəzlənməsi göstərir ki, müəlliflər öz yazı dillərində artıq qabaqlardakı kimi müəyyənleşmiş ədəbi şərtliliklərə can atmırlar” (Oçerki istorii başkirskoqo literaturnoqo əzıka. M., izd .”Nauka”, 1989, str. 48.)

XVIII əsrdə Azərbaycan türk dilinin (o cümlədən ədəbi dilin) lüğət tərkibində (leksik normasında) olan müvazilik (paralellik) aradan qalxır; məsələn, varmaq, ayتماq... funksionallığını itirir, getmək, demək... normativleşir... Lakin, heç şübhəsiz, arxaik forma məhz müstəqil hadisə kimi itir, ümumiyyətlə isə

müxtəlif şəkillərdə yaşamaqda davam edir və məzmunu etibarilə bu proses yeni keyfiyyətdə formalaşan ümumxalq dili ilə türkinin qarşılıqlı əlaqəsində müəyyənləşir: XVI əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda türki ilə ümumxalq dilinin təxminən eyni funksionallığa malik olması dövrün ədəbi dilinin lüğət tərkibinə hər şeydən əvvəl, müvaziliyin geniş yayılması ilə təsir göstərir, XVIII əsrin ortalarından etibarən M.V.Vidadi, M.P.Vaqif və “Şəhriyar”ın dili “sinonim anomaliyası”nın tədricən aradan qalxdığını nümayiş etdirir.

XVIII əsrdə mövcud olan “nitq fəaliyyəti” formalarının qarşılıqlı əlaqəsi leksik proseslərdə daha aydın təzahür edir: dialekt və şivə leksikası dialektfövqü ümumünsiyyət dili — ümumxalq dili leksikası ilə bir “cəbhədə” türkinin leksikasına qarşı durur və əslində, milli ədəbi dilin leksik norması həmin qarşıdurmanın demokratik şəkildə aradan qaldırılması (çoxvariantlılıqdan invarianta qaydası ilə) nəticəsində müəyyənləşir. Türkinin leksik potensialında tarixən üç, bəzən iki sinonim-variant mövcud olmuş (sayru-xəstə-naxoş, uçmaq-cənnət-behişt, göz-eyi-çəşm, ayrılıq-hicran və s.) ümumxalq dilinin “təzyiqi” ilə ya bunlardan biri, ya da tamamilə ayrı bir variant (ümumxalq dilinin özündə olan) milli ədəbi dilin fakturasına çevrilmişdir.

Azərbaycan türkcəsinin əsas lüğət fondu bütün tarixi dövrlərdə, bir qayda olaraq, türk mənşəli leksemlərdən ibarət olmuşdur (Ə.Dəmirçizadə). Ona görə də leksik-semantik sistemin daxili (milli) potensialı qeyri-türk mənşəli leksik vahidləri “həzm etmək” imkanına malik idi və təsadüfi deyil ki, bir çox ərəb və fars sözləri, məhz XVII-XVIII əsr mənbələrinə istinadən deyə bilərik ki, öz etnik mənasından uzaqlaşmış, yeni kontekstin tələb etdiyi mənalar qazanmışdır.

Ərəb, fars dillərinin leksik təsiri XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərindən funksionallığını itirir, bu vaxta qədərki alınmaların milli dil təfəkkürü baxımından dərkisi prosesi güclənir və XVI əsrdən başlayaraq fars dilinə (xüsusilə azərbaycanlı müəlliflərin əsərləri vasitəsilə və birinci növbədə elmi üsluba — tarix kitablarının, xronikaların dilinə) terminoloji səciyyəli azərbaycanca (şübhəsiz, türk mənşəli) sözlərin daxil olması prosesi gedir. Zaqafqaziya xalqlarının dilinə

Azərbaycan türk leksikasının təsiri güclənir, Türkiyə türk və türkmən ədəbi dillərinin lüğət tərkibi ilə milli səviyyədə fərqlər yaranmasının əsası qoyulur.

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilində ictimai-siyasi leksikanın artımı müşahidə edilir, — bu, ədəbi dilin ictimai məzmununun genişlənməsi ilə bağlıdır. Məsələn, M.V.Vidadinin “Müsibətnamə”sində aşağıdakı ictimai-siyasi leksika diqqəti cəlb edir: kədxuda, qələ, Qarabağ hakimi, müttəfiq, ləşgər, car etmək, cəng, çəri, ləşgər sərvəri, topxanə, valiyi-Gürcüstan, qoşun, savaşı, xalq, Şirvan hakimi, meydan, cəng etmək, fitva vermək, qətl etmək, sülh, qərar, tarac, yağma, tarmar, məzlum və s.

Səfəvilər hakimiyyəti dövründə müəyyənləşən hərbi-inzibati idarə realiyaları külli miqdarda terminoloji səciyyəli lüğət vahidlərinin meydana gəlməsinə səbəb olur; bu cür lüğəvi vahidlər XVIII əsr boyu ətalətlə işlənib, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən, mövcud realiyaların aradan qalxması ilə əlaqədar olaraq, normativliyini itirir, ədəbi dili bütünlüklə tərk edir.

İctimai-siyasi leksikanın artımı, əsasən, daxili imkanlar hesabına gedir; o sözlər ki, vaxtilə poetik məzmunun ifadəsi üçün istifadə edilirdi, XVII, xüsusən XVIII əsrdə sərt ictimai məzmun bildirir, — özü də mücərrəd (məsələn, M.Füzulinin “Padşahi-mülk” qitəsindəki kimi) yox, konkret hadisələrin ifadəsinə xidmət edir.

Bəzən tədqiqatçılar göstərir ki, türk dillərindən rus dilinə keçən sözlər əsasən məişət sahələrinə aid olmuşdur (**R.A.Yunaleyeva**) — həmin fikrin o qədər də düzgün olmadığını göstərmək üçün belə bir fakta diqqət yetirək: XVIII əsrin əvvəllərində Şamaxıdan Peterburqa göndərilmiş üç rəsmi məktubda aşağıdakı azərbaycanca sözlər işlənir: kul (şaxovı, kuli), kularaqası, tyuryaçuki, nazir, ixtimatdövlət, xan, sultan, şax, busurman, karaul — bu sözlərin altısı türk mənşəlidir, hamısı da ictimai-siyasi sahəyə aiddir. Məktublarda müəllifi F.Beneveni həmin sözləri XVII-XVIII əsrlərdəki (konkret ictimai-inzibati münasibətlərin ifadəsi olaraq) semantik keyfiyyətində, eyni zamanda sənəd dəqiqliyi səviyyəsində təqdim edir və terminlərə heç bir izahat vermir, deməli, həmin sözlərin mənası rusdilli mühit üçün məlum imiş.

XVII-XVIII əsrlərdə intibah təfəkkürünün təsiri ilə ədəbi dildə türk mənşəli arxaik lüğəvi vahidlərin “nisbətən funksionallaşdığı diqqəti cəlb edir: 94

sanamaq, duzəx, varmaq, uluşmaq, yığnaq, qonmaq — bir mənzilə qonsalar, ayıtmaq, suç, uğramaq, dişqaru, duş və s. Lakin artıq qeyd olunduğu kimi, bu, sinonimliyin güclənməsi ilə səciyyələnən leksik anomaliya nəticəsidir, XVIII əsrin ortalarından etibarən aradan qalxır.

Ədəbi dil xəlqiləşdikcə məişət leksikası ilə daha çox təmin olunur: XVIII əsrə mənsub mənbələr bu cür vahidlərin funksionallığını göstərir: budayıb əzmək, təpmək (inəyə aid), alıq, mitil toyuq, tuluq, yırtıq, ətəklilik və s.

“Ta ki sabah oldu cariyələr tamam qalxub, qanuni-qədəmi kimi bəzilərinin əlində gülab, bəzilərinin əlində əftaba-ləgən və bəzilərinin əlində qədifə və dəstmal və kimisi kəfş-başmaq hazır dutub, hər vaxt oyansa, gülab ilə xabi-sərxoşluğu üzündən uzaq qıla...”

...Bunlar da bir para kürsü üstə oturub, zərafətənə danışdılar. Axiruləmr, öz dayəsini çağırdular ki, sən müəzzinsən, oyatmağa get, oyat, bu qədər yatmaq olmaz. Elə ki, dayə gələb yüzündən yorğanı ədəb ilə açub və əl aparub ki, əlin və ayağın ovalasın, nə gördü; Sənubərin ağzından köpük tökülüb tamam balıq və döşəgi baturub...”

Ümumiyyətlə, XVIII əsrdə ədəbi dildə kütləvi olaraq işlənmək hüququ qazanmış məişət leksikası (o cümlədən loru söz və ifadələr) dövrün lüğət kitablarında əksini çətin hallarda tapır — görünür həqiqətən, lüğətçilər “leksemlərdən bu cür istifadəni ədəbi normanın pozulması saymışlar” (Y.P.Xodakova). Bununla belə, S.S.Orbelianinin “Leksikon kartuli” lüğətində canlı danışq dilindən alınmış məişət leksikası geniş həcmdə əks olunur: alacux, araba, arvad, arpa, bazar, bzov, bibar, drnaq, dügma, tovla, oqrulux, sizim və s. “Leksikon kartuli”də üç mindən çox gürcü sözünün türkcə-azərbaycan qarşılığı verilmişdir — bunların əksəriyyəti gündəlik danışq dilində işlənən sözlərdir. İ.A.Abduladze göstərir ki, S.S.Orbelianinin lüğətində bir sıra hallarda türk ekvivalenti müasir gürcü üçün, izah olunan gürcü sözündən daha çox anlaşılıqdır.

Və ilk gürcü izahlı lüğətində türkcə-azərbaycanca leksikanın bolluğu onunla əlaqədardır ki, “bizim (gürcülərin - N.C.) muzeylərdə o dövr Gürcüstanında “tatar” - türk dillərini bilməyin zəruriliyinə şəhadət verən çoxlu sayda sənədlər mövcuddur”.

“Leksikon kartuli” lüğətindəki türkcə–azərbaycanca sözlər XVIII əsr mənbələrinin dilində həm bədii, həm elmi, həm də rəsmi üslubda işlənir.

XVII–XVIII əsrlər Azərbaycan türk ədəbi dilinin leksik mənzərəsi Məhəmmədağlı Qaraqoyunlunun “Fərhəngitürki” lüğətində də müəyyən dərəcədə öz əksini tapır. Azərbaycan türk, Türkiyə türk, türkmən, özbək və uyğur dillərinin materiallarını əhatə edən bu lüğətdə, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan türk dili, əsasən, Kərkük dialekti ilə təmsil olunmuşdur. S.B.Baxşəliyeva “Fərhəngi–türki”də XVIII əsrin əvvəlləri türk dillərinin, xüsusilə Azərbaycan türk və özbək dillərinin leksikasının geniş əks olduğunu qeyd etsə də, həmin müəllifin tədqiqatında şərhini tapmış lüğət materialı göstərir ki, “Fərhəngi–türki” dövrün türk ədəbi dillərinin leksik mənzərəsini, demək olar ki, dolğun əks etdirmir — lüğətdə, əksərən, tün, tan, ısır, tanıq, savçı kimi arxaik leksikaya üstünlük verilmiş, dövrün mürəkkəb lüğəti prosesləri öz ifadəsini bir qayda olaraq, tapmamışdır.

XVI, xüsusilə XVII–XVIII əsrlərdə ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişafı yalnız kəmiyyətə zənginləşmə ilə məhdudlaşmır, — ümumiyyətlə “leksikanın mükəmməlləşməsi ancaq onun kəmiyyətə artımı ilə müəyyən olunmur. Leksikanın keyfiyyətə yenidən təşkili də az əhəmiyyətli deyil” (R.A.Budaqov).

Lüğət tərkibinin milliləşməsi onun keyfiyyətə yenidən təşkili deməkdir ki, bu, özünü daha çox sözün funksional üslubi motivləşməsində hiss etdirir: XVIII əsrdə bədii, elmi və rəsmi üslub öz xarakterik cizgiləri ilə bir də ona görə seçilir ki, sözün bədii, elmi (terminoloji) rəsmi tipologiyası müəyyənləşir (bu barədə müvafiq bölmələrdə danışılacaqdır). Lakin nə M.Qaraqoyunlunun lüğəti, nə də dövrün digər lüğət kitabları həmin funksional üslubi motivləşməni dəqiq əks etdirmir, heç sonrakı dövrlərdə də bu cür lüğətlərə rast gəlmirik. Bununla belə, XVIII əsrə aid bir sıra praktik tərcümə lüğətlərində türkcə–azərbaycanca leksika kifayət qədər demokratik şəkildə əks olunur və onun funksional tarixi keyfiyyəti bu və ya digər dərəcədə görünür:

zəmin — pərvin — kövkəb

yer — ölkə — ıldız

Yaxud: dərd — dərd–sər—dərdi–guş

azar— baş ağrısı — qulaq ağrısı

dərdi-çeşm— dərdi-dəndan

göz ağrısı — diş ağrısı

Lüğətlərdə əksini tapan leksikanın tarixi keyfiyyət müəyyənliliyi terminologiyada daha aydın hiss edilir:

təb—təbib—təbabət

qızdırma—həkim—təbibluq

XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi-mədəni təfəkkürün demokratik əsaslar üzərində yenidən qurulması, milli-idraki konsentrasiya (mərkəzləşmə) tarixi onomastik sistemə funksional münasibəti dəyişir, eyni zamanda yeni onomastik sistem müəyyənləşir. Ümumşərq bazasından gələn (şübhəsiz, XI-XII əsrlər şərq intibahı nəticəsində formalaşmış olan) onomastikanın meydanı daralar — bu cür sistemli dəyişmə hətta nisbətən məhdud kontekstdə də müşahidə edilir: məsələn, Q.Təbrizin (XVII əsr) dilində həm ənənəvi onomastika işləkdir (Məcnun, Leyli, Kəbə, Nuh, Rüstəm-Zal, Sənan, Yusif və s.), həm də ümumşərq mədəni mühitinin avtonomluğu ilə yanaşı, bir qədər də istər normativ, istərsə də funksional (üslubi) planda mühafizə edilir: Təbriz, Bədəxşan, Nəvai, Uğurlu xan Ziyad oğlu (Q.Təbrizi Füzuli adını tez-tez çəkir) və s.

XVIII əsrdə münasibət əsaslı şəkildə dəyişir. M.V.Vidadinin dilində bir tərəfdən onomastikanın poetik imkanı məhdudlaşır, digər tərəfdən onun məzmunca reallaşması prosesi gedir, hətta Adəm, Süleyman, Bəsrə, Bağdad, Leyli, Məcnun, Misir, Yusif, Züleyxa kimi ənənəvi onomastikada real məzmunu (etimoloji-mifoloji baxımdan) malik olur (qeyd edək ki, bunlar, əsasən, klassik janrların dilində işlənir). Qarabağ, Car, Gürcüstan, Şəki, Şirvan və s. kimi toponimlər, İbrahim xan, Hacı xan, Hacı Məhəmməd, Ağası xan, Əhməd xan, Quşçu Namazəli, Bizim Abdullah, Nəsib ağa, Molla Səfərəli və s. kimi antroponimlər isə bilavasitə real adlardır (bunlar əsasən, folklor janrlarının dilində işlənir). M.P.Vaqif Vidadidən irəli gedərək demokratikləşdirmə prosesini dərinləşdirir — ənənəvi onomastikadan sitat kimi, başqa sözlə, metaforik istinad kimi faydalanır, daha çox isə “məişət” onomastikasına ədəbi-bədii nüfuz qazandırır: Zeynəb, Pəri, Səkinə və s. M.P.Vaqifin demokratizmi toponimik vahidlərdən istifadə texnikasında da hiss edilir: Qazax, Kür qırağı, Qarabağ, Təbriz, Bakı, Gəncə, Şəki, Şirvan, Tiflis, Quba.

“Şəhriyar”ın milli məzmunlu toponimiyası vardır: Soğanluq yolu, Qarayazı, Qabaq, Şəmsəddinlü mahalı, Azərbaycan, Gürcüstan, Xudafərin körpüsü, şəhri-Tiflis, Gəncə şəhəri, Sınıx körpü, Zəgəm, Tavus... Və bizə elə gəlir ki, bu toponimlərdə ifadə olunmuş coğrafiya eyni zamanda “Şəhriyar”ın yazıldığı və yayılıb oxunduğu coğrafiyadır. H.Araslı qeyd edir ki, müəllifin Gəncə ilə Tiflis arasındakı yerləri düzgün göstərməsi “onun gəncəli olduğunu təxmin etməyə imkan verir”, halbuki “Azərbaycandan xaricə çıxanda, yaxud Girməndəki əhvalat təsvir ediləndə yer adları qeyri-müəyyən, nağıllarda olduğu kimi ümumi tərzdə göstərilir”. Əlbəttə, məsələnin bu cür konkret həlli üçün elə bir əsas yoxdur: “Şəhriyar”ın müəllifi adı çəkilən mahalların birində anadan olub, təhsil alıb, sonradan Gəncədə, yaxud Tiflisdə yaşaya da bilərdi — hər halda fakt faktlığında qalır ki, “Şəhriyar” Azərbaycanın qərb mahallarında — “Gürcüstan ağzında” yaranmışdır.

XVIII əsrdə onomastika yaradıcılığı bütövlükdə milli məzmunla malikdir, — millilik (yaxud milliləşmə) dedikdə ancaq linqvistik cəhət nəzərdə tutulmamalıdır; Azərbaycan ictimai (ədəbi-bədii, elmi, rəsmi və s.) təfəkkürünün Azərbaycan onomastikası ilə funksional əlaqəsinin sabitləşməsi də millilik (yaxud milliləşmə) kimi başa düşülməlidir.

Beləliklə, XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin leksik norması milli özünü təşkil prosesində zəruri etnik bazaya, intellektual səviyyəyə və bunların hər ikisini eyni zamanda xarakterizə edən coğrafi müəyyənliyə əsaslanır, ancaq bu zaman milli hadisə kimi çıxış edir.

XVIII əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan türk ədəbi dili Şərqi dilləri ilə kontaktda olmuşdur — XI-XII əsrlərdən etibarən ərəb və fars dillərindən bilavasitə, digər şərqi dillərdə isə ərəb və fars dilləri vasitəsi ilə Azərbaycan türk ədəbi dilinə sözlər keçmişdir. Qərblə əlaqə isə ədəbi dilin leksik normasının milli əsaslar üzərində yenidən təşkil olunduğu dövrə düşür.

“Azərbaycan dilinə rus sözlərinin gəlməsi, rüşeym halında olsa da, I Pyotrün yürüşü dövründə başlamışdır” və bir qayda olaraq, rəsmi münasibətlərdən irəli gəlmiş üçün rəsmi üslubla bağlı olmuşdur.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan-Rusiya münasibətlərini əks etdirən sənədlərin dilində Rusiya, Pyotr, Aleksey (Pyotri-əvvəl ibni Aleksey-

padşahi–Rusiya), rus, imperator, rubli; Mexəil Əndric, gormişk, pejka, soldat, kazak, lotka kimi sözlər işlənir. Əsrin ikinci yarısında rus alınmalarının həcmi bir qədər daha genişlənir: qubernator, savetnik, oğrujnaya sud, praquror, departament və s. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən istilasına ilə əlaqədar olaraq rus sözlərinin daha intensiv şəkildə, həm də müxtəlif funksional üslub təzahürlərinə nüfuz etdiyini görürük — XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə sovet dövründə bir sıra rus alınmalarının milli tələffüzə uyğunlaşması daha əvvəlki dövrlərin təcrübəsindən gəlir. Və vaxtilə rus dilinə keçmiş türk mənşəli sözlər rus dili ilə müxtəlif türk dillərinin leksik kontaktını asanlaşdırır. Bununla belə, xüsusilə sovet dövründə rus dilinin ümumittifaq ünsiyyət vasitəsi səlahiyyətindən sui-istifadə olunmuş, türk ədəbi dillərinə, o cümlədən Azərbaycan türk ədəbi dilinə heç bir tarixi əsas olmadan güclü miqdarda rus (və Avropa) sözləri doldurulmuşdur.

Leksik–semantik sistemin inkişafı söz yaradıcılığı prosesinin məzmununa (və intensivliyinə) təsir göstərir, XVIII əsrdə daxili imkanlara xüsusi diqqət verilir: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin böyük əksəriyyəti ədəbi dilə ümumxalq dilindən keçir, ən azı bir neçə əsr ümumxalq işlənmə təcrübəsinə malik olmasına baxmayaraq həmin sözlər ədəbi dildə novatorluq faktı kimi çıxış edir.

Sadə sözlərin işləkliyi daha genişdir və funksional üslublar bu cəhətdən, demək olar ki, bir–birindən fərqlənmir.

Düzəltmə sözlər, bir qayda olaraq, dövrün təfəkkür novatorluğunun (demokratikliyinin, milliliyinin) necə fəlakətli olduğunu, leksikada konkretlik və mücərrədliyin hansı tənəsübdə meydana çıxdığını bilavasitə əks etdirir və düzəltmə sözlər XVIII əsrdə ədəbi dilin lüğət tərkibinin milliləşməsinə güclü təsir göstərir.

Əlbəttə, söz yaradıcılığı öz leksik–semantik mahiyyəti etibarilə ümumxalq dili hadisəsidir və həmin hadisəni ədəbi dil səviyyəsində öyrənmək müəyyən qədər şərtidir — biz XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dili mənbələrində təsadüf olunan bütün söz yaradıcılığı nümunələrini təhlil etmək fikrində deyilik, ancaq o faktlara diqqət yetirəcəyik ki, əsrin ədəbi dilini bilavasitə səciyyələndirir, kəmiyyət və keyfiyyətə diqqəti cəlb edir.

Ərəb, fars sözlərinin XVI əsrdən sonra da mücərrəd leksikanın əsasını təşkil etməsinə baxmayaraq, milli leksik-semantik sistemin abstraksiya səviyyəsinin yüksəlməsində xəlqi (demokratik) vasitələrin rolu güclənir, məsələn, XVII-XVIII əsrlərə qədər əsasən məkan mənalı isimlər əmələ gətirən — lıq, lik, luq, lük şəkilçisi indi daha çox mücərrəd mənalı isimlər yaradır: qürbətlik, sadəlik, ağılıq, xırsızlıq, biədəblik, dörd yüz dirhəmlilik, xərculuq, övladsızlıq, bidamağluq, xoşsöhbətlik, bitablıq, böyüklük, qəhətlik, tənqlik və s.

-ı, iş, uş, üş- şəkilçisi də mücərrəd leksikanın həcmində genişlənməsində müəyyən rol oynayır və ümumiyyətlə bədii konkretliyə meyilli olmasına baxmayaraq, M.P.Vaqif -lıq və -ış şəkilçiləri ilə düzələn sözlərdən geniş istifadə edir:

Oturuşun gözəl, duruşun gözəl,

Sallanışın gözəl, yerişin gözəl,

Xuyun-xülqun gözəl, hər işin gözəl,

Bəxş olub bu xubluq xudadan sənə.

-lıq şəkilçisi vasitəsilə mücərrəd isimlərlə yanaşı konkret isimlər də yaranır: ətəklilik, üzlük və s.

XVIII əsr mənbələrinin dilində mək+lik formasına da təsadüf edilir: gəlmək və getməklilik.

çı, çi, çu, çü, lı, li, lu, lü şəkilçisi tarixi işləkliyini davam etdirir və gücləndirir, eyni zamanda leksik-qrammatik məzmunu genişlənilir: şövkətlü, əzəmətlü, səadətlü, məhəbbətlü, qanlı, iyli, ala gözlü, sərv boylu, ayna qabaqlu, üzü xallu, şirin köftarlu, ləbi ballu və s.

-lı, li, lu, lü şəkilçisinin öz funksiyasını genişləndirməsi nəticəsində qeyri-türk mənşəli ba şəkilçisi ədəbi dili, demək olar ki, bütünlüklə tərk edir.

-sız, siz, suz, süz şəkilçisi eyni mənalı bi (fars), xüsusilə la (ərəb) ön şəkilçisini sıxışdırır: çarəsiz, dəvasız, etibarsız və s. Bununla belə, sız, siz, suz, süz şəkilçisi lı, li, lu, lü qədər funksional deyildir, ancaq heç şübhəsiz, qeyd olunan fərq linqvistik deyil, dövrün ictimai-tarixi məzmunu ilə əlaqədar məsələdir: XVII-XVIII əsrlərin intibah təfəkkürü üçün geniş planda “yoxluq” yox, “varlıq” səciyyəvidir ki, bu da söz ardıcılığında özünəməxsus şəkildə əks olunur.

-lan, lən şəkilçisinin, əvvəlki əsrlərlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə, işləkliyi artır: havalanmaq, bollanmaq, göllənmək, yollanmaq, cilvələnmək və s.

XIX əsrin ortalarından sonra - lan, lən şəkilçisi işləkliyini nisbətən itirir — bu isə onu göstərir ki, XVIII əsr üçün xarakterik olan sözyaradıcılığı hadisələri heç də həmişə perspektivli olmur (yüksələn xətt ilə getmir).

Əsrin ədəbi dilində mürəkkəb sözlərin aşağıdakı növlərinin geniş yayıldığı diqqəti çəkir və ədəbi dilin leksik normasının keyfiyyətinə təsir edir:

1) sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər: bəylərbəyi, qatar-qatar, qərib-qərib, qəmgin-qəmgin, günbəgün, şirin-şirin, göyüs-göyüsə, həlqə-həlqə, baxa-baxa, oturub-oturub, durub-durub, arif-ürəfa, alim-üləma, şeyx-məşayix və s.

2) yaxın mənalı sözlərin yanaşı işlənməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər: ata-ana, qohum-qardaş, örkən-çatı, din-iman, boy-buxun və s.

3) əks-mənalı sözlərin yanaşı işlənməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər: yaxşı-yaman, gecə-gündüz, əvvəl-axır, gəlib-gedən və s.

4) “baş” sözü vasitəsilə yaranan mürəkkəb sözlər: yüzbaşı, minbaşı, qəfilbaşı və s.

XVIII əsrdə ədəbi dilin frazeoloji potensialı görünməmiş bir şəkildə artır: intibah təfəkkürünün oyatdığı etnik düşüncə tərzini mifoloji strukturları dil strukturlarına — frazeoloji ifadələrə çevirir və frazeologiyanın artması ilə ədəbi dilin obrazlılığı məhz demokratik istiqamətdə güclənir: Əməyi itmək, örkən-çatıya almaq, baş tutmaq, göz-qulaq olmaq, qanına qəltan olmaq, böhtana salmaq, başına qiyamət qopmaq, bəhanə tutmaq, yol-ərkan gözləmək, gözə girmək, ayaq qoymaq, gözü-qaşını qaynamaq, könlünü almaq, tükan açmaq, boynuna götürmək, xəcalət çəkmək və s.

Müasir Azərbaycan türkcəsi frazeoloji sistemi məhz haqqında danışılan dövrün frazeoloji potensialı əsasında müəyyən olmuşdur. Və qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsr Azərbaycan dili frazeoloji potensialının bilavasitə müasir frazeoloji sistemin əsasından durması həm semantik, həm də struktur baxımdan özünü göstərir.

Şübhəsiz, əsrin ədəbi dilində frazeoloji vahidlərin funksionallığı folklor üslubunun tarixi rolu ilə bağlıdır, klassik üslub nə XVI əsrdə qədər, nə də XVI

əsrdən sonra (demokratikləşmə prosesində) folklor üslubundakı qədər zəngin frazeologiyaya malik olmamışdır. Lakin XVII əsrdən etibarən klassik janrlardakı əsərlərin dilində də frazeoloji vahidlərin sayı artır, struktur tipləri genişlənir və milli ədəbi dilin leksik normasının müəyyənlişməsində bu cür funksional-üslubi “neytrallaşma” böyük əhəmiyyətə malikdir.

XVIII əsrin xüsusilə ortalarından başlayaraq ədəbi dilin frazeoloji potensialının sürətlə artması eyni zamanda milli leksikanın intensivliyi (çünki frazeoloji vahidlərin, demək olar ki, bütün komponentləri milli sözlərdən ibarətdir), qeyri-milli leksikanın milliləşməsi üçün isə zəruri linqvistik mühitin mövcudluğu deməkdir. Əsrin mənbələrinin normativ frazeologiya ilə yanaşı, stilistik frazeologiya, hətta frazeoloji vahid hüququna malik fərdi ifadələr (metaforalar) işlənir və adətən, bunların tipoloji fərqi müəyyən etmək çətin olur (bu çətinlik yuxarıda verdiyimiz misallarda da özünü hiss etdirir) səbəbi isə bundan ibarətdir ki, dövrün fərdi ifadə axtarışları üçün nümunə ümumxalq məzmunlu frazeoloji vahidlərdir, yəni ədəbi dildən istifadə və ona aktiv müdaxilə baxımından fərdi maraqla kütləvi maraq eyni istiqamətli olub bir-biri ilə dialektik əlaqədədir.

Beləliklə, XVII əsrin leksik norması milli əsaslar üzərində yenidən təşkil olunan ədəbi dilin tarixi dinamikasını (və buradan irəli gələn keyfiyyətini) əks etdirir.

*

* *

XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan türk ədəbi dilinin qrammatik norması milli əsaslar üzərində yenidən təşkil olunur, — folklor üslubunun funksionallaşması ilə əlaqədar, klassik üslubda təbliğ edilən nitq norması tədricən işləkliyini itirib arxaikləşdikcə, qrammatik normada demokratikləşmə prosesi gedir. Və eyni zamanda daha bir əlamətdar cəhət ondan ibarətdir ki, XVI-XVII əsrlər üçün xarakterik olan paralellik XVIII əsrdə, demək olar ki, ortadan qalxır, mənbələrin qrammatikasında normalılıq özünü göstərir —

demokratizmlə normalılığın bu cür vəhdəti isə, heç şübhəsiz, ədəbi dildə milliliyin göstəricisidir.

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində fonetika və lüğət tərkibindəki demokratikləşmə qrammatik normaya təsir edir. Ümumiyyətlə, ədəbi dildə fonetik, leksik və qrammatik normaların avtonomiyası ilə yanaşı, sistemli əlaqəsi də mövcuddur: məsələn, ahəng qanununun fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar -qıl, gil əmr şəkilçisi XVII-XVIII əsrlərdə — gınan (ginən, gunan, günən) formasına düşür, yəni damaq ahəngi ilə yanaşı, dodaq ahəngi də gözlənilir. Yaxud ərəb, fars sözlərinin azalması ilə bağlı olaraq qrammatik sintetizm güclənir, sintaksis daha çox milli leksika əsasında qurulur.

XVII-XVIII əsrlərdə ümumi qrammatik kateqoriyaların, demək olar ki, bütün müasir ifadə formaları sabitləşir, bu isə şübhəsiz, kateqorial münasibətlərin (qrammatik məna münasibətləri sisteminin) müəyyənliyi ilə bağlıdır: hal, mənsubiyyət, kəmiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarının müasir ifadə formaları bir sıra hallarda arxaik forması ilə yanaşı işlənsə də, XVIII əsr mənbələri müasir olanın funksional-normativ üstünlüyünü nümayiş etdirir.

R.C.Məhərrəmov “XVIII əsrə qədər olan bədii dilimizdə təsirlik və yiyəlik hal şəkilçilərinin daha çox möhkəmlənməsini nə ilə izah etmək olar?” sualına bu cür cavab verir: “dildə olan qanunların daha da dəqiqləşməsi ilə”. Əlbəttə, cavab çox ümumdür, ancaq tədqiqatçının həmin hadisəni qanunauyğun hesab etməsi maraqlıdır, — XVII əsrdə təsirlik və yiyəlik hal şəkilçilərinin “dildə möhkəmlənməsi” ədəbi-bədii təfəkkürdə mücərrəd münasibətlərin konkret münasibətlərlə əvəz olunmasından irəli gəlir, yəni konkretlik daha çox normativləşir, qeyri-müəyyənliyi məhdudlaşdırır. Lakin qeyri-müəyyənliyin məhdudlaşması mücərrəd təfəkkürün böhranı deyil, — bu cür məhdudlaşmanın konteksti var: müəyyənliklə qeyri-müəyyənliyin diferensiasiyası gedir və təbii olaraq, qeyri-müəyyənlik tarixi funksional imkanlarını müəyyən məqamları da itirir, — beləliklə ədəbi dil intellektuallaşır.

“Ədəbi dilin intellektuallaşması (bunu rasionallaşma da adlandırmaq mümkündür) dedikdə biz dilin inkişafının elə bir pilləsini başa düşürük ki, həmin pillədə söyləm daha müəyyən, dəqiq (lazım gələrsə - mücərrəd) və fikirlərin mürəkkəbliyini, onların qarşılıqlı əlaqəsini ifadə etməyə qabil olur...” (Y.Vaxek).

Tədqiqatçılar türk hal paradigmasının əsasən morfoloji, müəyyən dərəcədə də semantik baxımdan fərqlənən iki (cənub və şimal) bəzən də dörd (oğuz, qırçaq, uyğur-qırçaq və karluq) tipini göstərirlər — tarixən Azərbaycan türk dilində həmin tiplərin bu və ya digər şəkildə, demək olar ki, hamısı işlənmiş, türkinin aradan qalxması ilə əlaqədar olaraq, oğuz tipi qəti müəyənləşmişdir. Qeyd edilən müəyənləşmə prosesində Azərbaycan türk dili qədim oğuz hal paradigmasında gedən inkişafı da əks etdirir: məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə oğuz dillərində, o cümlədən Azərbaycan türk dilində alət hal adlanan bir hal forması mövcud olmuş və hal sisteminin daxili təkamülü eləcə də köməkçi nitq hissələrinin — qoşmaların (xüsusilə birlə/-ilə-nin) qrammatik-semantik rolunun güclənməsi ilə əlaqədar olaraq istifadədən çıxmışdır.

XVI-XVII əsrlərə qədər Azərbaycan türk ədəbi dilində qrammatik hallarla məkani-qrammatik halların az da olsa “bir-birinin yerində işlənməsi” müşahidə edilir. Məsələn: *İkisi belə mindilər gəmini (Müq. et: at(1) minmək).*

Məkani halların tam qrammatik-semantik diferensiasiyası XVIII əsrdə başa çatır — bu vaxta qədər yönlük, yerlik və çıxışlıq halların “bir-birinin yerində işlənməsi” özünü göstərdiyi halda, XVIII əsrdən etibarən bu, demək olar ki, müşahidə edilmir: *Ey səba, gəl bir xəbər ver cana, canan xandadır, Əşrəfidən üzlük üzündə göyçək, Boğazı altında sığallı birçək... Sənubər xanım öz əyani-əkabirlərindən cəm edüb Şahqulu xan qulluğuna göndərib ki... və s.*

Köhnə Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi, milli dilin təşəkkül tapdığı dövrdə də kəmiyyət kateqoriyası əsasən -lar, lər şəkilçisi ilə ifadə edilmişdir: padşahlıqların və hökumətqahların hakimi, xublar, cavanlar və s. Bir sıra hallarda, xüsusilə nəsr dilində fars və ərəb cəm formalarından sonralar da istifadə olunmuşdur: *pars və əcəmiyan və erməniyan və gürcüyan və sair, nəfarət, arvat, fəqir-füqəralar, hal-əhval və s. Nümunələr göstərir ki, fars və ərəb cəm formaları əsrin ədəbi dilində etimoloji müəyənliyini ya itirmişdir, ya da itirmək üzrədir (xüsusilə ərəb forması əlavə olaraq —lar, lər qəbul edir. -lar, lər şəkilçisinin qrammatik-leksik mövqeyi bir də ona görə güclənir ki, qeyri-müəyən şəxsi cümlələrin funksionallığı genişlənir (bu barədə irəlidə danışılacaqdır).*

Milli ədəbi dilin təşəkkülü prosesində mənsubiyyət kateqoriyasında bəzi morfoloji hadisələri nəzərə almasaq, elə bir dəyişiklik olmamışdır; bütün oğuz

dilləri üçün tipik mənsubiyyət şəkilçiləri XVIII əsr *Azərbaycan ədəbi dilində də işlənir. Məsələn: ey həmdənim, gəlişün handan, həbəşilər gəmisini, nameyi-humayunlarımız, xanəndələrinizdən və qaryələrinizdən güzər və fərər edəcək olursuz, onların keyfiyyətini bizə ittila edə və s.*

Xəbərlik kateqoriyasının ifadə formaları bir sıra hallarda yenidən təşkil olunur — birinci şəxsin cəmini bildirmək üçün işlənən -iz, iz, uz, üz şəkilçisini -ıq, iq, uq, ök əvəz edir. Ümumiyyətlə isə xəbərlik kateqoriyasında istər semantik, istərsə də struktur planda əsaslı bir dəyişiklik müşahidə olunmur.

XVIII əsr mənbələrinin dilində əsas nitq hissələrini, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, normativ baxımdan diferensial keyfiyyətdə görürük; leksik-qrammatik söz qrupları arasındakı fərqlər müasir məzmununda müəyyənləşir — ümumxalq dilinin funksional-sosioloji imkanlarının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq ədəbi dildə milli leksikanın artması leksik-qrammatik söz qruplarının funksiyasına təsir göstərir.

İsmlərdə diqqəti cəlb edən başlıca dəyişiklik konkretliklə mücərrədlik, müəyyənliklə qeyri-müəyyənlik arasındakı diferensial fərqlərin güclənməsindən ibarətdir ki, bu barədə artıq bəhs etdik və müxtəlif münasibətlərlə irəli də bəhs ediləcəkdir.

Sifət XVIII əsr mənbələrinin dilində daha çox konkret, müəyyən məzmununda çıxış edir ki, bu, milli təfəkkürdə realizmin keyfiyyət faktı kimi qərarlaşması ilə bağlıdır. Sifətin dərəcə əlamətlərində diqqəti çəkən cəhət -raq, rək şəkilçisinin arxaikləşməsi faktıdır — həmin şəkilçi mənbələrin dilində müqayisə mənasında işlənsə də, elə bir funksionallığa malik deyil; ya on üç, ya on dörd -on beş yaşında, Nə ondan böyürək, nə uşaq ola, Eyni məqamda -raq, rək şəkilçisinin “ixtisar” olunduğu da maraqlıdır:

Şəhriyaram gürcüstanlu,

Yaxa yırtux, yüzü qanlı,

Mən qul oluram fərmanlu,

Bundan artux karım yoxdur.

Saylara məxsus leksik-grammatik xüsusiyyətlər XVIII əsr mənbələrinin dilində kompleks müəyyənliyə (və normativliyə) malikdir:

I. Miqdar sayları

- 1) müəyyən miqdar sayları: üç nəfər, yüz tükən;
- 2) təqribi miqdar sayları: dörd-peş yüz adam
- 3) kəsir sayları: yüz dirhəmdə sədəs dirhəm
- 4) qeyri-müəyən saylar: bir neçə para, çoxdur, yüz nalə və fəryad ilə.

II. Sıra sayları — əvvəlki qism, ikinci qism.

XVIII əsr mənbələrinin dilində əvəzliyin bütün müasir növlərinin məzmun və ifadə planlarında normativləşdiyi (yaxud normativləşmək üzrə olduğu) müşahidə edilir, — bir sıra formaların işlənməsində tarixi paralellik qalsa da, onların hansının sabitləşəcəyi tendensiyası, bir qayda olaraq, müəyyəndir: məsələn: həm “kəndü”, həm də “özü” formasına təsadüf olunur, ancaq ikinci formanın işlənmə tezliyi birincidən müqayisəyə gəlməz qədər yüksəkdir. Yaxud işarə əvəzliliklərinin həm şol, həm ol, həm də o forması işlənir, sonuncu formanın perspektivliyi özünü göstərir. Və əslində, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindən etibarən ol və şol formaları arxaikləşir. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə əvəzliliklərin bir sıra formalarının öz intensivliyini itirdiyi (və arxaikləşdiyi) müşahidə olunur; kendi//kendu, gendoz, şol//ol, uşbu//işbu, eylə//şöylə, qanda//xanda, qancaru//xancaru//hancaru, qamu//hamu və s. əvəzliliklərin XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindən sonra yazılı mənbələrdə özünü göstərməsi artıq normativ hal deyil, klassik nitq standartlarının dirçəlməsi cəhdi ilə bağlıdır.

XVIII əsr mənbələrinin dilində felə məxsus kateqoriyalar, demək olar ki, tamamilə milli məzmununda normalaşmışdır.

Milli ədəbi dilin təşəkkülü ilə felə məxsus analitik kateqoriyalar “-a, -ə, -gər”, “-a, -ə, -dur”, “-a, -ə, -var”, “-a, -ə, -gəl”, “a, -ə, -bil” və s. istifadədən çıxır və ümumxalq dilində özünü daha çox göstərən sintetizm ədəbi dildə də genişlənir.

Qıl/maq, durur köməkçi felləri XVIII əsrə qədər müstəqil şəkildə işlənir və bu dövrdən etibarən arxaikləşir: qıl/maq ümumiyyətlə istifadədən çıxır, durur -u isə ır-, ir, ur, ür əvəz edir.

Felin mənə növləri türk dillərində nisbətən sonrakı dövrlərdə formalaşmışdır (Q.İ.Ramstedt) və təsadüfi deyil ki, növ kateqoriyasının Azərbaycan türk dilində XVI-XVII əsrlərə qədər diferensiasiya prosesi gedir — XVIII əsr mənbələrinin dilində isə həmin kateqoriyanın məzmun və formaca bütünlüklə müəyyənləşdiyi görünür: məchul növ — *Düzülüb gövhərtək düür dəhanına, Görənlərin kəsilibdir yuxusu, qayıdış növ — Qayım-qayım sarınmağın nədəndir? ... məndən incin(?)məyəsen, Eşq oduna yanısmadıq (?) ayrıldıq, icbar növ “... bir neçə vaxt məni də özü ilə aparıb və seyran qıldurasan ki...”*

Azərbaycan türk dilində fel şəkilçilərinin inkişaf tarixinə həsr edilmiş bütün tədqiqatlarda XVIII əsr xüsusi şəkildə xatırladılır, bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bu cür xüsusi şəkildə xatırladılmanın linqvistik-qnoseoloji məzmunu sistemli şəkildə müəyyənləşdirilməmiş qalır, ona görə ki, tədqiqatçılar kifayət qədər faktik material əsasında təbii qanunauyğunluqları təxmin etsələr də, məsələyə baxışda axıracan analitik mövqedə olmamışlar. Və əslində, biz də həmin iddiada deyilik, bununla belə, XVIII əsr Azərbaycan türk dilində felin şəkil kateqoriyasını inkişaf-diferensiasiya baxımından araşdırarkən analitik mövqedən, yəni faktın və sistemin dialektikası mövqeyindən çıxış etməyə müəyyən ehtiyac hiss edirik.

Felin əmr şəklinin I şəxs forması — ayım, əyim XVIII əsr ədəbi dilində, demək olar ki, işlənmir, halbuki Türkiyə türk ədəbi dilində intensiv işləkliyini davam etdirir — səbəbi isə budur ki, həmin şəkilçi qeyd olunan dövrdə Azərbaycan türk ümumxalq dili üçün xarakterik deyildi, onun müqabilində -aq, ək güclü etnik-linqvistik bazaya malik idi: Qol-boyun oturaq, sürtək üz-üzə. XVIII əsrdə ədəbi dil ilə ümumxalq dili arasında maksimum yaxınlaşma baş verir — necə deyərlər, norma ilə sistem “eyniləşir”. Əmr şəklinin II şəxs formaları -qıl, gil, a -gör, ə-gər XVIII əsrdə, artıq qeyd olunduğu kimi, arxaikləşir, əvəzində isə -gilən; kınan, ginən, gunan, günən forması və şəkilçisiz forma aktivləşir (M.Rəhimov): *Soruşsa yar ki, bu kimdəndir bizə? Söyləginən: Sizin divanədəndir, Ağla, gözüm, ayrılırsan canandan* (M.P.Vaqif).

Türkidən (və sonrakı dövrlərdə onun regional təzahürlərindən) gələn, yeni dövrün başlanğıcında — XVII-XVIII əsrlərdə milli coğrafiya ilə bağlı olmayan formalar ədəbi dili sistemli şəkildə “tərk edir”, bütün bunlar isə onunla bağlıdır ki,

Azərbaycan türk ədəbi dili qeyd olunan dövrdə funksional coğrafiyasını konkretləşdirir və həmin konkretləşmə tarixi ümumtürk normalılığına sistemli münasibətin yenidən təşkili ilə gedir. M. Rəhimovun “-qıl formantı əmr məzmununa heç bir yeni məna artırmamış, əmri yalnız formal cəhətdən əlaqələndirməyə xidmət etmişdir. Məhz belə bir qrammatik vəzifə əsasında da qıl feli şəkilçiləşmiş, əmr şəklinin formal göstəricisinə çevrilmişdir. Sonralar adlarla arasında tam məna diferensiallığı yarandığı üçün fel kökləri artıq sərbəst şəkildə heç bir əlamət olmadan əmr mənasını ifadə etmək qabiliyyətini möhkəmlətməmişdir. -qıl, gil şəkilçisi isə öz tarixi vəzifəsini artıq yerinə yetirdiyi üçün müəyyən müddət ərzində fəaliyyət göstərdikdən sonra dildən çıxmışdır” mülahizəsi məhz haqqında bəhs olunan münasibəti nəzərə almadığı üçün bəzən mübahisəli görünür. Çünki XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan türk ədəbi dilinin qrammatik norması ümumxalq dili əsasında yenidən təşkil olunur, onda -ğıl, gil öz normativliyini itirir, -ğıl, gil-in tarixi normativliyini itirməsi sistemli hadisədir (yəni ümumən türki normativliyi demokratik milli normativliklə əvəz olunur).

Felin xəbər şəklinin-zaman kateqoriyasının diferensiasiyası (və diferensial mənalarının normativləşməsi) XVIII əsrə qədər davam edir. XVI əsrdən etibarən mənbələrin dilində qəti gələcək zamanı göstərmək üçün -sər, isər ilə yanaşı -acaq, əcək işlənir, XVIII əsrdən -acaq, əcək qəti gələcəyin yeganə ifadə forması olur, -sər, isər, -ar, ər -in isə qeyri-qəti gələcək zaman üzrə motivlənməsi prosesi də XVIII əsrdə başa çatır. Müq. et: *Yad yığılır, sərin baxar, ağlamaz*. Ş.X.Xəlilovun belə bir fikri tamamilə doğrudur ki, -acaq, əcək Azərbaycan türk ədəbi dilində normativləşməzdən əvvəl ümumxalq dilində yayılır. Ümumiyyətlə, bu forma oğuz təfəkkürünün məhsuludur və təsadüfi deyil ki, XVIII əsr özbək dilində də ancaq Xarəzm şairlərinin (onlar oğuz “ləhcəsində” yazırdılar) əsərlərində işlənmişdir, müasir özbək dilində isə, demək olar ki, işlənmir (Ş.Şükürov). Felin vacib şəkli də bu baxımdan diqqəti cəlb edir. -maq+gərək, sa+gərək, gərək+a kimi formaları XVII-XVIII əsrlərdə -malı, məli forması “sıxışdırır”: hər bir xəstənin döşəgi yanında bir kiçik süfrə... və xidmətində olanları dəvət etmək üçün bir kiçik çirəsi olmalıdır (Qanuni-cədid).

Ümumiyyətlə, felin vacib forması oğuz dillərində daha çox inkişaf etmişdir.

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilində felin arzu şəkli diferensial mənə zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir: Yaşmağı tutmaya dişə, dodağa (M.P.Vaqif). Oğul, Allah əmanəti olasan və bica yerə anana çox qəm çəkdirməyəsən (Şəhriyar) İstidayi-təvəqqəmüz odur kim, padşah valaçaygahının dövlətindən azuqə-aşluqdan və yağdan və piydən qələyi-Dərbənd xəlqi üçün rəvanə qılasuz, hər günə rücu ki, bizim, tərəfimizə olsa, edəsüz ki, canə minnət bilüb yerinə yetürək (Ərizə) və s. Felin şərt şəkli də əsrin ədəbi dil mənbələrində arzu şəkli kimi diferensial keyfiyyətləri ilə əks olunur:²⁴ Gözüm yaşı gündən-günə fərq etsə, Eyb etməyin, mənə qanə qərq etsə (Vidadi)... Hərgah istərsən dərdinə dərman ola, doğru söylə və bəhanə etmə (Şəhriyar). və s.

Beləliklə, Azərbaycan türk ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında yenidən təşkili və buna uyğun olaraq ümumtürk (türki) normativliyindən ayrılması prosesinin başa çatması özünü felin şəkil kateqoriyasının məzmununda və ifadə formalarında təsdiq edir.

XVIII əsr mənbələrinin dilində zərfin bütün mənə növləri müşahidə olunur: tərz-i-hərəkət zərfi — *Sağın, ey qönçə dəhan, gül kimi xəndan gəzmə, Dağıdıb zülfü pərişan, pərişan gəzmə (A.-268). Oxuduqca qəmgin, şeri-qəzəli...* (M.P.Vidadi) və s; zaman zərfi — hücum edüb hər gün cəng edüb, axir qələni pozub viran qalmış (Ərizə). Bir zaman olsaydım onunla həmdəm... (M.P.Vaqif) və s; yer zərfi — İçəri girdi, gördü bir nazəni (Hamid). Ləşkər gələb Tavuşçay kənarına nüzul olub.. (Şəhriyar) və s. və i.a.

Şübhəsiz, zərflərin müxtəlif mənə növlərinin milli ədəbi dil mövqeyindən diferensiasiyası və inkişafı fellərə məxsus kateqoriya əlamətlərinin təkamülü ilə bağlıdır və inkar etmək mümkün deyil ki, dil sisteminin müəyyənləşməsindəki kimi nitq normasının sabitləşməsində də tarixi inkişaf bütöv əlaqələr harmoniyasını hərəkətə gətirir.

Müşahidələr göstərir ki, XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin qrammatik normasında ən çox variantlılıq köməkçi nitq hissələrindədir, — hətta həmin variantlılıq nə XIX əsrdə, nə XX əsrin əvvəllərində, nə də sovet dövründə (30-cu illərə qədər də, 30-cu illərdən sonra da) aradan qalxmır və bizə belə gəlir ki, bu,

²⁴ Вах: Рагимов М. Из истории формы на – sa, sə в азербайджанском языке. – Вопросы азербайджанского языкознания, Баку, изд. АН Азерб. ССР, 1967.

köməkçi nitq hissələrinin normallaşma tarixi ilə leksik-grammatik söz qruplarının (əsas nitq hissələrinin) normallaşma tarixi arasında müəyyən avtonomiya olduğunu göstərir. Məsələn, mənbələr bir qoşmanın bir neçə fonomorfoloji variantını, demək olar ki, eyni funksionallıqda təqdim edir:

tək-dək, -təkin-dəkin, təki-dəki, -tan-tən: ölənə tək, həşrə dək, ipək təki, bağıtan (M.V.Vidadi) və s.

birlə-ilə-ilən: bunun “birlə”, “qanadilə”, intihar ilən və s.

Və müasir ədəbi dildə (30-cu illərdən etibarən) həmin variantlardan formaca ən mükəmməli (dək, ilə və s.) müəyyənləşsə də, bu cür müəyyənləşmə sematik təbəddülatla müşayiət olunmur — hətta tədqiqatlar qoşmaların müasir mənə növlərinin XVI əsr mənbələrinin dilində, demək olar ki, sabitləşdiyini göstərir.²⁵ XVIII əsr mənbələri isə həmin mənə növlərini daha normativ qrammatik-semantik kontekstdə təqdim edir; məsələn: ... *bu əsnadən irəlülə aliqədr minbaşı qəribə - dörd-beş yüz adam müəyyən qılıb... (Ərizə). İcazətdən savayı bulmadı şah (Hamid). Ölənədək dönə bilməz yarından, Meydan günü başın qoyar can ilə (M.V.Vidadi). Günəş təki hər çıxanda səhərdən... Vəqif, yaxşı canan gərək can üçün, Nədir çox çalışmaq bu cahan üçün... Kəklik kimi səhib, bu süzən gəlin. Vəqif (M.P.Vəqif)... gecə rahat olub səbh olandan sonra kədxudalar gəlib Şahqulu xan qulluğuna apardılar... bizim də müddəamız bu idi ki, sənin kimi səhibi-fəhm-fərasət sayəsində sərfəsaz olaq (Şəhriyar) və s.*

XVIII əsr mənbələrinin dilində müxtəlif fonomorfoloji variantları olan (bunlar hesaba alınmır) 25-ə qədər qoşma müşahidə edilir — onların demək olar ki, hamısı köhnə Azərbaycan türkcəsində işlənmişdir.²⁶ 5-dən artığı XVIII əsr ədəbi dili üçün xarakterik deyil (məsələn: səmt, cılayan, ciləyin, yana və s.). müxtəlif variantı olanlar içərisində invariantın (məsələn: bəqi, sonra, sarı, dək, tək²⁷, kimi, üçün, ayrı, ilə və s) seçilməsi prosesi özünü hiss etdirir (birinci növbədə işlənmə təzyiqi ilə), təxminən 2-dən çox işlənən qoşmadan 15-i (və ən

²⁵ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (köməkçi nitq hissələri). Bakı, ADU nəş., 1959, səh. 7; S.Q.Əlizadə XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində qoşmaların normalaşması prosesi. — Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri, Bakı, ADU nəşri, 1984, səh. 40-48.

XVIII əsr mənbələrinin dilində arxaik-poetik sən kimi formasına da təsadüf edilir: Bir sən kimim gözəl yoxdur dünyada (M.V.Vidadi).

²⁶ Müq. et: Дж. Шукуров. Фономорфологические развитие и семантика служебных частей речи в старозабайджанском языке. АДД, Баку, 1986, стр. 3 и т.д.

²⁷ dək yönüklü halı idarə edən məkan mənalı, tək adlıq və bəzən də yiyəlik halı idarə edən bənzətmə qoşması olsa da, fonetik variantlar kimi də işlənmişdir.

çox işlənəni) türk mənşəlidir — əslində qoşmaların tarixən bu cür çoxvariantlılığı daha çox onların türkmənşəliliyindən irəli gəlmişdir və nisbətən yeni hadisə olduğuna görə normativləşməsi ağır getmişdir. Ədəblik səviyyəsinin yüksəkliyi mübahisə doğurmayan bir sıra mənbələrdə qoşmaların qeyri-ədəbi variantlarının (ədəbi olanla paralel) işlənməsi də bunun nəticəsidir; *hər gecələr (!) şirin-şirin sübhətən Eyləyək hekayət ikimiz belə (M.P.Vaqif). Anan pərişan hal olur, Məninən səndən ayrılır. Mən gələnətən onu saxlayasız (Şəhriyar) və s.*

XVIII əsr ədəbi dilində həm tabesizlik, həm də tabelilik bağlayıcıları böyük funksionallığa malikdir—eyni zamanda klassik üslubda folklor üslubunun dialektikasına və üslubların yenidən təşkili həmin funksionallığın ən çox işlənən və tabelilik bağlayıcılarından ən çox işlənən ki -dir və bu bağlayıcılar bir sıra mürəkkəb bağlayıcıların (və yaxud, və ya, və yaxud da, və gör; çünki, haçan ki, ondan ötrü ki...) orta əsrlər ümumən türk ədəbi dillərində meydana çıxıb yayılmasında əsas olmuşdur.

Və bağlayıcısı XVIII əsr mənbələrində həm qrammatik funksiya daşımış, həm də durğu işarəsini (vergülü) əvəz etmişdir—bir qayda olaraq nəsr dili üçün xarakterikdir:

Ərabi-hökumət və əhli-zəhmət, hər kəs dini və diyanəti ilə və məzhəbi ilə (I Pyotrın manifesti)... Genə guşadəru və xandanhal və şirin məqal ilə söhbətə məşğuldur (Şəhriyar) və s. Şer dilində, klassik üslubun süqutu ilə əlaqədar olaraq, az işlənir, adətən, ərəb və fars mənşəli sözləri bağlayır: hicrində bizarın, zəlilü xarın... (M.P.Vaqif). Və göründüyü kimi, daha çox sintaksisə tabe olur; Hicrində bizarü zəlilü xarın... deyilmir, halbuki klassik üslub üçün sonuncu daha xarakterikdir.

Amma, lakin, vəli, fəqət.. bağlayıcılarının XVIII əsr mənbələrində işlənmə tezliyi təxminən verilən sıra ilədir, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlək olan milli ancaq formasına, demək olar ki, təsadüf edilmir. Amma forması xüsusilə geniş işlənir: Vallah, bunların bir günahı yoxdur, amma ataları mənə yüz tümən borcludur. Şəhriyar xan, mən sənin fikrinə yaman demənəm, amma bir özün xatiri-şərəfin ilə məşvərət qıl (Şəhriyar) və s.

Tabesizlik bağlayıcıları içərisində nə-nə, gah-gah, həm-həm bağlayıcıları dövrün həm şer, həm də nəsr dilində eyni dərəcədə funksionaldır; *Nə bir yada*

*saldın, nə sual etdin (M.P.Vaqif). Gah yaxadan şölə verir ağ bədən, gah olur ki, nazik əllər görünür (M.P.Vaqif). Həm onun gözü yolda, həm mən intizarda (Şəhriyar) və s.*²⁸

XVIII əsr mənbələrinin dilində tabelilik bağlayıcılarından kim forması arxaikləşir-məsələn, hesablama göstərir ki, M.V.Vidadinin hər iki üslubdan olan əsərlərinin dilində ki forması 75 dəfə, kim isə ancaq klassik üslubdan olan əsərlərinin dilində cəmi 18 dəfə işlənir,²⁹ M.P.Vaqifin və “Şəhriyar”ın dilində isə kim formasının heç bu funksionallığı da yoxdur (və onun əsasında düzələn “mürəkkəb” haçan ki, o zaman ki, vaqt/a/ ki/ bu forma “Şəhriyar”ın dili üçün çox səciyyəvidir), çünki, ondan ötrü ki, ona görə ki, elə ki və s. bağlayıcıları geniş işlənir. Halbuki vaxtilə funksional olmuş zira ki, gerçe (əgərçə)³⁰, ta ki və s. formalar funksionallığını itirir.

Sintaksisin milliləşməsi həm tabesizlik, həm də xüsusilə tabelilik bağlayıcılarının forma və məzmunca milliləşməsinə böyük təsir göstərir-bir sıra bağlayıcıların arxaikləşməsi və bir sırasının yeni yaranması (məsələn, onun üçün, buna görə və s.) də həmin proseslə əlaqədardır.

Ədatların demək olar ki, bütün müasir növləri əsrin mənbələrinin dilində işlənir-buraya xüsusilə aşağıdakılar daxildir: ki; axır; da, də, dəxi;ça,çə; ancaq, amma; mı, mi, mu, mü; bəs; məgər, gəl,qoy, barı və s.

Axır Səid əlinə bir xəncər aldı, Daxı Seyfəlmülk yanına gəldi (Hamid) Dəli könül, gəl, əylənmə qürbətdə Qəm ki gəlir mənə firqəbəfirqə... (M.V.Vidadi). Bu necə zülmüdür mənə eylərsən, Adam məgər bir insafa gəlməzmi. Vaqif, çoxdur dərdin, mən də bilirəm (M.V.Vidadi). Amma nə xoş olur ki, bir aşuq məşuq həsrəti çəkə... Ancaq bir oğul tapmışam, o da bir belə sevdaya düşüb, barı butası yavıq yerdə olsa (Şəhriyar) və s. Xüsusilə M.P.Vaqifin dilində, xalq danışığı dilinin təsiri ilə, bir sıra qeyri-ədəbi (qeyri-normativ) ədatlar da geniş işlənir ki, bunlar heç sonrakı dövrlərdə də normativləşmir, ancaq danışığı dili üçün təbiidir; Əzəl özü deyər: di dur gəl bəri (M.P.Vaqif). Sən ha mənəm öldüyümü eşitdin (M.P.Vaqif) və s.

²⁸ Bu bağlayıcıların da/də ədatı ilə işlənən forması (nə- nə də, gah- gaş da, həm- həm də) xarakterik deyil.

²⁹ **F.Ə.Əhmədov.** Azərbaycan dili tarixi leksikologiyasının tədqiqində tezlik lüğətinin rolu (Vidadi şərlərinin sözlüyü əsasında) – Azərb. SSR EA- nın Xəbərləri, ədəb., dil və inc., 1983, 1, səh. 70.

³⁰ Əgər formasının işləkliyi artır: Əgər bilsən həqqin kəramətidir, ta getdikcə nuribəşər ağılarsan! (M.V.Vidadi).

Müşahidələr göstərir ki, XVIII əsr mənbələrinin dilində ən çox işlənən təxminən 15 ədatın yarısından çoxu (10-a qədər) türk mənşəli sözlərdən yaranmışdır, amma, axır, bəs, kaş /ki/ və s. kimi ərəb və fars mənşəli ədatlar isə tamamilə milliləşmişdir.

“Azərbaycan dilinin modal sözləri içərisində tarixən əcnəbi dil vahidləri üstünlük təşkil edir”³¹, lakin XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəlindən etibarən milli və milliləşmiş modal sözlər ədəbi dildə əsas yer tutur: *Nə qədər olsa qoca gərçi Vidadi Xəstə, Yenə Vaqif kimi, əlbəttə, yüz oğlana dəyər. Vidadi Xəstəyəm, məşhur halım dövri-hüsnündə, Vəli yüz şükr ki, can əksilir, eşqi-məzaq artar (M.V.Vidadi). Bu gün canan bizə gələcək idi, Onu yenə rəqib, güman, qoymadı. Ola bilər ki, timsalına bir baxa şəhla gözlülər (M.P.Vaqif). Yəqin biləsən, hərgah ölməsəm, Şəhriyarı taparam... heyf, kişinin dövləti-malı ya dəryada qər q olub və ya hərami aparubdur... Yalvarullardı ki, ah etməgin səbəbin bircə bizə məlum elə, bəlkə, dərdinə dərman ola (Şəhriyar).*

Köməkçi nitq hissələrinin əksəriyyəti XVI-XVII əsrlərdə və XVIII əsrdə klassik üslubdan folklor üslubuna “keçir” və onların millilik baxımından “seçilməsi” prosesi gedir.

Morfoloji norma sintaktik norma ilə bilavasitə bağlıdır və demək olar ki, tarixən Azərbaycan türkcəsi etnik əsaslarından daha çox o zaman uzaqlaşır ki, morfologiya və sintaksis “türklük”dən çıxır-morfoloji norma ilə sintaktik normanın dialektikası XVIII əsr ədəbi dilində xüsusi şəkildə görünür: ədəbi dilin milli əsaslar üzərində yenidən təşkili “sistemi” ilə “norma”nı yaxınlaşdırdığı kimi, normanın daxili vəhdətini də təmin edir.

XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən ədəbi dilin sintaktik norması əsaslı şəkildə xəlqiləşir, lakin sintaktik normanın xəlqiləşməsi bir neçə əsr ərzində klassik üslubda müəyyən olmuş olan sintaktik konstruksiyaların bütünlüklə inkarı deyil,- klassik üslubun sintaksisindəki intellektuallıq milli normada ehtiva olunur.

Azərbaycan dilçiliyində belə bir fikir mövcuddur ki, “milli ədəbi dil üçün səciyyəvi sayılan vahid qrammatik normaların yaranma prosesi morfologiya üzrə XVII əsrdə (ikinci yarısında) aşkarlaşdığı halda, sintaksis və yetkin cizgili üslubi

³¹ T.Hacıyev. Modal sözlər. – Bax H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, ADU nəş. 1990, səh. 246

növləşmə üzrə eyni proses təqribən bir əsr sonra XIX əsrin ikinci yarısında müşahidə edilir”.³² Bizim tədqiqatımız həmin mülahizəni təkzib edir — XVIII əsrdə Azərbaycan türk ədəbi dilinin mövcud bədii, elmi və rəsmi üslublar üzrə diferensiaslanmış (və milliləşmiş) sintaktik norması vardır, potensial olaraq publisist üslubun sintaksisi də ümumi şəkildə müəyyəndir. XIX əsrin ikinci yarısında isə sintaktik normada əsaslı bir irəliləyiş müşahidə olunmur. XVIII əsrin ikinci yarısında müəyyənlanmış normativ keyfiyyətlər yaşamaqda (və tədricən dolğunlaşmaqda) davam edir. Hətta XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində klassik nitq standartlarının müvəqqəti “oyanması”, Hind-Avropa (rus) konstruksiyalarının gəlişi ilə sintaktik normada variantlar yaranır və XX əsrin 20-30-cu illərində həmin variantlılıq məhz XVIII əsrdə müəyyənlanmış demokratik sintaksisin münsifliyi ilə aradan qalxır. Yəni müasir ana dili sintaksisinin əsasında məhz XVIII əsrdə normalaşmış sintaksis dayanır.

XVIII əsr mənbələrinin dilində, orta əsrlərdəkindən fərqli olaraq, maksimum üstünlük milli söz birləşməsi konstruksiyalarına məxsusdur:

I növ təyini söz birləşmələri — *yaman gün, dəli könül (M.V.Vidadi), al yanaq, şirin söz (M.P.Vaqif), cavan qızlar (Şəhriyar), dəmir geyim, şövkətli və əzəmətli və səadətli və məhəbbətli ulu möhübbümüz və qədimi dostumuz şahialicah (I Pyotrın manifesti).*

II növ təyini söz birləşmələri — *sona cığası (M.P.Vaqif), ata və ana, dost — mü sahib didarı (Şəhriyar), ana bədəni (M.Şirvani), namestniçestuya praviteli, yəni zabiti (Qanuni-cədid).*

III növ təyini söz birləşmələri — *Vaqifin duası (M.P.Vaqif), ləşgərin gurultusu (Şəhriyar), qazının barmağı (Düzdü-qazi), dənizlərin imperatoru (I Pyotrın manifesti), Bədiəlcəmalın dərdi (Hamid).*

İzafət tərkibləri əsaslı şəkildə funksionallığını itirir, lakin bununla belə, hələ mövcud olmaqda davam edir: qəmi-hicran, rövzeyi-rizvan, çərxi-gərdun, badi-səba, izhari-əhval, şəhri-Tiflis, rəmi-dəstürüləməl və s. Əslində, bu mövcudluq XX əsrin 30-cu illərinə qədər gedir və ancaq müasir Azərbaycan türk ədəbi dili normalalarının tam müəyyənləşdiyi zaman aradan qalxır.

³² M.Cahangirov. Azərbaycan Milli ədəbi dilinin təşəkkülü, I hissə, Bakı, «Elm» nəş., 1978, səh. 3.

XVIII əsr mənbələrinin dilində cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri həm paradiqmatik, həm də sintaqmatik planda müasir inkişaf səviyyəsindədir — morfologiyadakı milli sabitlik xüsusilə XVIII əsrin ikinci yarısında cümlə sintaksisində də özünü göstərir. Mübtəda, əsasən, isim və əvəzliliklə, söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Hacı Əbdülqadir ol dəm gör necə fənd eylədi (M.V.Vidadi), Müənbər qoxulu pərişan tellər Bərbar eylər hər səhərdən aqlımı (M.P.Vaqif), Vaqifəm, qaçıram min bivəfadan, Qurbaniyəm bir vəfalı gözəlin (M.P.Vaqif). Birdən qarabaşların biri yeriüb Şəhriyara tamaşa edüb gördü... (Şəhriyar) və s.

Xəbər həm feli, həm də ismi forması tam diferensial şəkildə öz ifadəsini tapır: feli xəbər — *hər ikisi qalxub Şamama bəgim bargahına gəldilər (Şəhriyar)*; ismi xəbər — *...indi növbəti söhbət sənündür (Şəhriyar). Vaqif bir şeydadır... (M.P.Vaqif) və s.*

R.C.Məhərrəmov "XIV–XIX əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilində xəbər" məqaləsində qrammatik norma ilə bağlı olan aşağıdakı hadisələri qeyd edir:

— XVIII əsrdən ədəbi dildə feli bağlama əsasında düzələn mürəkkəb feli xəbərlər çox işlənir;

— XVIII əsrdən başlayaraq **durur** köməkçi feli tarixi fəallığını itirir, başqa sözlə, onun morfolojiləşməsi prosesi başa çatır;

— XVIII əsrə qədər **qıl** köməkçi feli ilə düzələn xəbərlər **ol**, **et** köməkçi felləri ilə düzələn xəbərlərə nisbətən çox işlənir, XVIII əsrdən etibarən **qıl** funksionallıqdan düşür.

Olmaq və **etmək** köməkçi fellərinin funksionallığı XVIII əsrin müxtəlif üslubdan olan mənbələrinin dilində özünü göstərir: *Səd rəqiblər aralıqdan yox olsun (M.P.Vaqif). Yuqarı zemski məhkəməsi, ya ki quberina maqistrası və ya yuqarı rasprava məhkəməsi qanqı məhkəmədən təftiş və təfəhhis olunacaq cəriməyə və qəbahət işləri vüsul olduqda zai etməyüb, ol işin əhvalını diqqət ilə təftiş etmədə təkrar nəzər edə və həm şərait mocibincə hökm edə və işin xüsusiyyətini təfəsilən təhrir edüb anın fəsl və itmami-qanun və qəvaid üzrə olduğunu təftiş və aideyi-nəzər üçün uqalovnay palataya irsal edər (Qanunicədid).*

Xüsusilə şer dilində ismi xəbərlərin amorf (şəkilçisiz) formaları diqqəti cəlb edir: *Könül həsrət, can müntəzir, göz yolda.. (M.V.Vidadi), Boyun sərvi-cənnət, gülşənə ziynət, Qaşın məddi-ayət, qibleyi-taət (M.P.Vaqif). ...Sözləri cümləsi doğru və özü səhranişin (Şəhriyar) və s.*

Cümlənin struktur əsasını baş üzvlər — onların sintaqmatik münasibəti təşkil edir, ikinci dərəcəli üzvlər bilavasitə baş üzvlərlə bağlı olur və ona görə də ikinci dərəcəli üzvlərin inkişaf səviyyəsi cümlənin struktur əsasının, baş üzvlərin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Tamamlığın hər iki forması — vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar XVIII əsr mənbələrinin dilində işlənir: *Çox təbibə şərh elədim dərdimi (M.V.Vidadi). Mən onun dərdinə oldum mübtəla, Şəmi-xiyalına o verir ziya (M.P.Vaqif). Birdən haqq-təala lütfilə öz məşuqu tərəfindən ona bir xoş xəbər gələ... (Şəhriyar) və s.* hal kateqoriyasının, feli idarənin müasir məzmununda müəyyənləşməsi tamamlığın bir cümlə üzvü kimi tam normativləşib milli məzmununda sabitləşməsinə səbəb olmuşdur.

Təyin müasir ədəbi dildə olduğu kimi, əsasən, sifət, say və əvəzliliklərin müəyyən növləri və feli sifət tərkibi ilə ifadə edilir: *Gəl tərpatmə yaralanmış könlümü (M.V.Vidadi), Siyah telli bir sənəmin ucundan Badə getdi din-imanlar, əfəndi (M.P.Vaqif). Yenə məni yanar-yanar odlara Dağılmış ayrılıq saldı, sevdiyim (M.P.Vaqif). Bir ayna qabaqlı, bir günəş üzlü, Şux, şirin gözəlin dərdi məndədir (M.P.Vaqif). O halda vəzir məxfi bir məlfufə yazub Pərizad xanıma göndərdi (Şəhriyar) və s.*

Təyidlərin bolluğu və müxtəlifliyi dövrün ədəbi dilində, ümumən ictimai tənqirdə əlamət həssaslığının güclü olmasından irəli gəlir, eyni zamanda nəinki təyidlər, hətta digər ikinci dərəcəli və baş üzvlərin də əlamət bildiren sözlərlə ifadəsi XVIII əsr mənbələrinin dilində kifayət qədər geniş yayılmışdır.

Zərfliyin funksional imkanları onun həm müxtəlif növlərinin diferensiallıq dərəcəsində, həm də kəmiyyətdə, işlənmə tezliyində özünü göstərir: təzi-hərəkət zərfliyi — *Edələr eys-işrət şadmani (Hamid). Gəl bunu saz və söz ilə görün oyada billəmmi (Şəhriyar) və s; zaman zərfliyi — ... Dağıstana yüz qoyduğu zamanda Usmiyə-nabikar cəmi-qoşun edüb... (Ərizə); yer zərfliyi — Bir bölük yaşılbaş sonalar kimi yığılıb gəlir Qazağa qızlar (M.P.Vaqif) və s.*

Cümlənin struktur-semantik təkamül səviyyəsi cümlə üzvlərinin inkişaf dərəcəsindən asılıdır, bununla belə, cümlənin kifayət qədər mürəkkəb orqanizm kimi təşəkkül tapması üçün cümlə üzvlərinin ideya-sintaktik assosiasiyalarının müəyyənlişməsi lazım gəlir. Cümlənin mühüm struktur-semantik tiplərinin, demək olar ki, hamısı XVI-XVIII əsrlərə qədər formalaşır. XVIII əsr mənbələrinin dilində cümlənin müəyyən, qeyri-müəyyən və ümumi şəxslə, şəxssiz növləri, tabeli və tabe mürəkkəb cümlələrin bütün formaları işlənir.

Klassik üslubun tədricən öz funksionallığını itirməsi və əvəzində folklor üslubunun funksionallıq qazanması, nəhayət, üslubların yenidən diferensiasiyası sintaktik quruluşun demokratizmi ilə yanaşı çoxçeşidliliyini təmin edir. Mürəkkəb ictimai idrak, tərəkür prosesləri yeni dövrdə ədəbi dilin sintaktik normasında öz əksini tapır.

XVIII əsr mənbələrinin dilində cümlənin inkişaf (və normativləşmə) səviyyəsi haqqında danışarkən onun elastikliyini xüsusi şəkildə göstərmək lazımdır:

“Davudi-nabikar və Usmiyi-mərdud hər biri bir tərəfdə, Davud qəriyyəyi-Coğlanə düşdü və Usmiyi-mərdud qəriyyəyi-Sabunabada düşdü və həmin ruz ki, düşmənlər cərisi gələnə qapuları açdurduq, Dərbənd xalqı atlu və piyada cəmi kəsir çıxub, Davudi-nabikar qoşun ilə cəng edüb iki nəfər Davud çərisindən qətl edüb və iki nəfər yaralı qalmışlar və ikinci ruzda...”

Və nəzərə alaq ki, yarımçıq verdiyimiz bu cümlə professional yazıçı cümləsi deyil — Dərbənd naibi, yüzbaşı İmamqulunun I Pyotra ərizəsindən götürülmüşdür: burada informasiyanın bütün əsas komponentləri — subyekt, məkan və zaman komponentləri bir-biri ilə sıx məntiqi-qrammatik əlaqədədir və həm mürəkkəb, həm də elastik, anlaşılıq konstruksiyaya təşkil edir.

Həmin cümlə davam edir:

“... Və ikinci ruzda Usmiyi-mərdudun çərisilə cəng edüb və həm iki nəfər Usmi çərisindən qətlə yetürüb və iki nəfər yaralı etmişlər və bir nəfər bizim adamdan padşahi-valaçaygahın başına sədəqə oldu və iki dəxi cərahətlü var və nə kim baqat şimal tərəfindən var idi, Usmi və çərisi yaxub və yandurdular və ayın yigirmi altısında...”

Əsas simmetriya zaman münasibəti üzərində qurulmuşdur — həmin *ruz, ikinci ruzda, ayın yigirmi altısında...* ifadələri həmin simmetriyanın leksik ünsürləri kimi çıxış edir.

Yaxud:

“Qanqı quberniyada aşağı rasprava məhkəməsi bir, ya ki ziyadə tərtib olunmuş isə, bu minval üzrə yuqarı rasprava ilə müsəmmi bir hökumətxana dəxi tərtib və təyin olunur. Əgər namestniçestuya dəxi ziyadə tərtibinə izn və rüsxətdir” (Qanuni-cədid). İki tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələri arasındakı simmetrik münasibət (burada simmetriya formal olaraq “isə” morfemi üzərində qurulmuşdur) onları vahid hadisə kimi qavramağa kömək edir.

Biz bu hissədə XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin fonetik, leksik və qrammatik normalarını funksional üslubların fəvqündə nəzərdən keçirdik, lakin qeyd etmək lazımdır ki, norma ilə əlaqədar bir sıra məsələlər eyni zamanda (və daha çox) üslub məsələsidir və ona görə, zəruri olaraq, bundan sonrakı hissədə də xüsusilə leksik və qrammatik norma diqqət mərkəzində dayanacaqdır, ancaq bundan sonra leksik və qrammatik hadisələr funksional üslub atribusiyası kimi nəzərdən keçirilir.

Azərbaycan ədəbi dili:
funksional üslubların təşəkkülü

Mənbələrin dili üzərində aparılmış müşahidələr göstərir ki, XVII əsrdə ədəbi dildə klassik üslubun folklor üslubu ilə əvəzlənməsi ilə yanaşı, mədəni-tarixi təfəkkürün dialektikasına müvafiq olaraq, üslubların yenidən təşkili prosesi keyfiyyət həddinə çatır (ədəbi dil müxtəlif funksional sferalarda möhkəmlənir) və nəticə etibarilə, XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslub mənzərəsini, əsasən, *bədii üslub (ədəbi-bədii dil), elmi üslub və rəsmi üslub* müəyyən edir.

*

* *

XVI, xüsusilə XVII-XVIII əsrlərdə klassik üslubla folklor üslubu arasındakı tarixi münasibətin dəyişməsi ədəbi-bədii dilin (bədii üslubun) strukturuna əsaslı təsir göstərir: klassik üslub XIII-XVI əsrlərdəki imkanlarını tədricən itirdikcə folklor üslubu intibah təfəkkürünün təsiri ilə irəli çıxıb, klassik üslubu da özündə ehtiva etmək gücünə malik olur. Və bu proses ümumən mədəni-tarixi təfəkkürdə baş verən əsaslı ictimai təbəddüatların hesabına gedir, — klassik üslubun folklor üslubu ilə əvəzlənməsi ədəbi-bədii dilin demokratikləşməsi, reallaşması və milliləşməsi kimi əlaqəli prosesləri konkret şəkildə ifadə edir. Əslində, klassik üslubla folklor üslubunun qarşılıqlı münasibətinin tarixi XIII-XIV əsrlərdən başlayır: ümumşərq təfəkkürünün poetik prinsipləri əsasında təşəkkül tapan klassik üslub ümumxalq təfəkkürünün tarixi faktı olan, ardıcıl şəkildə inkişaf edən folklor üslubu ilə oppozisiyaya girir, — klassik üslubun yaranması ümumən türk, o cümlədən azərbaycanlı təfəkkürünün ümumşərq kontekstinə çıxmaq imkanının (və istedadının) nəticəsi idi (XIII-XVI əsrlərdə ümumşərq konteksti türk mədəniyyətləri üçün “ümumdünya” konteksti idi). Folklor üslubu türkdilli arenada klassik üslubdan çox-çox əvvəllər mürəkkəb formalaşma prosesi keçirmişdi. Qeyd edək ki, XVIII-XVI əsrlər hüdudunda belə üslubun meydana çıxması qeyri-mümkün idi və təsadüfi deyil ki, klassik üslub təkamüldə olduğu XIII-XVI əsrlər ərzində də folklor üslubunun təsirinə məruz qalır. Lakin bu təsir folklor üslubunun

öz varlığını, estetik nüfuzunu təsdiqindən çox, klassik üslubun təkmilləşməsi stixiyasına xidmət edir, — fakt isə faktlığında qalır ki, XIII–XVI əsrlərdə folklor normativliyində sınınamayan poetik ifadə klassik janrların dilində işlənir.

Ədəbi-bədii dilin inkişafında klassik üslubla folklor üslubu arasındakı dialektik münasibətin əsas funksiya olduğu XVI əsrdə — klassik üslubun ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığı dövrdə daha aydın hiss olunur, — məhz bu zaman ilk qammalar meydana çıxır: müşahidələr göstərir ki, folklor təfəkkürü nə bayatı, nə də tuyuqla klassik janrların (əsasən qəzəlin) nüfuzunu sındıra bilmir, bu tarixi işi qoşma öz öhdəsinə götürür.

XVI əsrdə folklor üslubunun perspektivliyi təkcə üslubun daxili dinamikasında deyil, klassik üslubda “dağıdıcı” təsirinin başlanmasında da özünü göstərir. M.Füzuli ədəbi-bədii dilin demokratikləşməsi istiqamətindəki hərəkəti duyur, ona görə də klassik üslubu (onun tarixi gücünü azaltmadan) xəlqiləşdirməyə cəhd edir; diqqəti qəzələ verir və ondan da anlaşıqlıq (!) tələb edir:

Könül gərçi əsarə çox rəsm (!) var,

Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar...

Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,

Oxumaq da, yazmaq da asan ola.

— bu o demək idi ki, şair klassik üslubu artıq ortodoks məzmununda davam etdirməyin perspektivsiz olduğunu dərk edir.³³ Və məhz M.Füzuli klassik poetik janrlarda reformasiya aparır: məsnəviyə şifahi nitq sintaksisi gətirir, qəzəldə qoşma intonasiyasını ancaq potensiya olmaqdan çıxarır... Və təsadüfi deyil ki, “XVI əsrdə qısa, aydın, dərin ictimai məzmunlu cümlələr əsnasında qurulmuş “Şikayətnamə”nin səlis dili XIX əsrə qədər nəsr dilimizin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən nümunə olmuşdur”.³⁴ “Şikayətnamə” ilə “Şəhriyar”ın sintaksisi arasındakı yaxınlığı da bu mülahizənin doğruluğunu təsdiq edir — şübhəsiz,

³³ **Bu barədə bax: Ə.Dəmirçizadə.** Ədəbi dilimizin inkişafında Füzuli mərhələsi. — Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr məcmuəsi), Bakı, Azərənşr, 1958, səh. 29–41.

³⁴ Yəne orada, səh. 39–41.

XVIII əsrin nəsr dili XVI əsrin nəsr dilinə nisbətən daha demokratik məzmununa malikdir, bir sıra hallarda tamamilə dastan dilinə uyğundur, lakin “Şikayətnamə”dəki klassik normalılıq — təfərrüatın yığcamlığı, təhkiyə periodlarının, detalların simmetriyası, qaydalılığı XVIII əsrin nəsr dilində də gözlənilir.

XVI əsrdə ədəbi-bədii dildə (şer qolunda) demokratikləşmənin başlanması vəzn münasibətlərində də özünü göstərir, halbuki görkəmli əruzşünas Ə.Cəfər məsələnin bu tərəfinə fikir vermədiyindən belə bir düzgün olmayan nəticəyə gəlir ki, guya “On altıncı əsr Şah Xətəimizə əruzun hökmü on dördüncü əsr dərviş Nəsimimizdən daha artıq güc gəlirmiş”. Və bunun ardınca özü özündən sual edir: “Bu onun üçün mü imiş ki, Nəsimi türk dilli xalqlar içində, Xətai isə fars dilli xalqlar arasında yaşamış, yaratmışdır?”³⁵ Sualın bu cür qoyuluşu bizə ümumiyyətlə nöqsanlı görünür: Ş.İ.Xətai farsdilli xalqlar arasında heç vaxt ardıcıl şəkildə yaşamamış (və yaratmamış)dır, — şairin:

Odlara salıb fərağət əhlin,

Yaxıb cigərin kəbab edən eşq!

— beytinin görkəmli əruzşünas tərəfindən vəznə qüsurlu hesab olunmasına³⁶ gəldikdə isə nəzərə almaq lazımdır ki, “Azərbaycan ədəbi dilinin əruz vəzninin tələblərinə müvafiq şəklə salmaq lüzumu” bütün dövrlər üçün estetik tələb deyil — XVI əsrdə ədəbi bədii təfəkkürün (və dilin) ziddiyyətidir ki, həmin “lüzum” həm var, həm də yoxdur — bir tərəfdən klassik üslubun maksimum poetik normalılığı təmin olunur (M.Füzulidə), digər tərəfdən həmin normalılıq göz görəti pozulur, demokratizm qısqançlıqla müdafiə olunur (Ş.İ.Xətəidə).

Klassik üslub ilə folklor üslubunun qarşılıqlı əlaqəsi məzmun planına da aiddir: XVI, eləcə də XVII-XVIII əsrlərdə folklor üslubunun təsiri ilə klassik üslub məzmunca real dünyanı ifadə etməyə daha çox uyğunlaşır. Hətta XVII-

³⁵ Əkrəm Cəfər. Füzuli şerinin vəznü. — Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr məcmuəsi), Bakı, Azərənəşr, 1958, səh. 85.

³⁶ Əkrəm Cəfər. Füzuli şerinin vəznü. — Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr məcmuəsi), Bakı, Azərənəşr, 1958, səh. 84

XVIII əsrlərdə Füzuliyə yazılmış təxmis və nəzirələr göstərir ki, sonrakı dövrün şairləri böyük ustadı getdikcə daha ardıcıl şəkildə realist məzmununda təfsir edirlər. XVIII əsr şairlərindən Ərəşli Zari, Ağdaşlı Mənsəbi, Məlali və Məhcur Şirvaninin təxmislərindən bunu görmək mümkündür.³⁷ Məsələn sonuncusu Füzulinin:

**Kərəm qıl, kəsmə, saqi, iltifatın binəvalərdən,
Əlindən gəldiyi xeyri diriğ etmə gədalərdən!**

– mətləli qəzəlinə bu cür təxmis etmişdir:

**Açılmaz könlümüz bağ içrə sərvə-dilrübələrdən,
Dəri-meyxanələr bağlandı təqlidi-riyalərdən,
Üzöldü dəstimiz cami-şərabi--məhliqələrdən,
“Kərəm qıl, kəsmə, saqi, iltifatın binəvalərdən,
Əlindən gəldiyi xeyri diriğ etmə gədalərdən!”³⁸**

Göründüyü kimi, “açılmaz könlümüz bağ içrə”, “dəri-meyxanələr bağlandı”, “təqlidi-riyalər”, “üzöldü dəstimiz” kimi ifadələr real anlayışları işarələyir — Füzulinin ifadələri də həmin təfəkkür mühitində real məzmununda qavranılır. Beləliklə, XVII-XVIII əsrlərdə klassik üslub müəyyən mənada deformasiya ilə dərk olunur.

XVII-XVIII əsrlərdə klassik üslubda yazan “şairlərin bir qismi daha çox Füzuli dilini mühafizə etmişlər, bir qismi isə həm Füzuliyənə vahidlərdən, həm də zamanın dil vahidlərindən, canlı danaşiq vahidlərindən istifadə etmişlər”.³⁹

Nə üçün XVII-XVIII əsrlərdə İ.Nəsimi yox, məhz M.Füzuli təqlid edilmişdir?

İ.Nəsimidə olan poetik-fəlsəfi invariantlıq M.Füzulidə yoxdur — M.Füzuli idrakının xarakteri etibarilə universal hadisədir və bizim fikrimizcə, şairin təqlid olunmasının əsas səbəbi bundan ibarətdir: M.Füzulidəki folklor genişliyi və

³⁷ **Bu barədə bax: F.Seyidov.** Füzuli qəzəllərinə yazılan təxmis və nəzirələr. Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqat məqalələr məcmuəsi), Bakı, Azərənəşr, 1958, səh. 342-344.

³⁸ Yenə orada, səh. 343.

³⁹ **Ə.Dəmirçizadə.** Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Bakı, “Maarif”, 1979, səh. 233.

çoxmənalılığı, plastika onun variantlaşmasına imkan verirdi — XVII əsrdə klassik üslubun S.Təbrizi, Q.Təbrizi və Məsihi kimi davamçıları M.Füzuli sənətini məhz variantlaşdırır, özlərinə (və dövrə) məxsus bir şəkildə “təfsir edirdilər”.

S.Təbrizidən:

**Eldən çıxaram zülfi-pərişanını görcək,
İşdən gedərəm sərvi-xuramanını görcək.
Susuzlara gör can axıdur çeşmei-heyvan,
Mən can verərəm çeşmei-heyvanını görcək.**

Q.Təbrizidən:

**Kimi can etdi, kimi könlünü dildarə fəda,
Bilmənəm mən ki, yoxumdur, nə edim yarə fəda.**

**Abi-yaqut deyil eşgi-rəvanım, mən onu
Nə üz ilən edim ləli-gövhərbarə fəda.**

Məsihidən:

**...Mən qandanü zinnəti-ərusi,
Ya meyl libasi-rümü rusi.
Hala zərurin oldu malə,
Saldım məni - xəstəni xəyalə,
Az eylə məni cəfayə həmsər,
Sən talibi-malsan, nə düxtər!..**

M.Füzuli — Məsihi xətti ilə gələn (əslində tənəzzül edə-edə) klassik epik-lirik dil XVIII əsrdə “Seyfəlmülük” və “Qisseyi-Şirzad” kimi məsnəvilərdə, demək olar ki, gücsüzləşir, tarixi imkanlarından məhrum olur və süqut edir. Lakin

nə XVIII, nə də XIX əsrdə müasir tipli (milli) lirik-epik dil mövcud olmur, bu sahədə güclü axtarışlar XX əsrin əvvəllərində özünü göstərir.

XVII əsrdə Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım və Sarı Aşıq ədəbi dilin demokratik (və milli) məzmunla zənginləşməsində mühüm iş görürlər — onların təbliğ etdiyi dil heç bir cəhətdən klassik poetik dildən geri qalmır və tam əminliklə demək olar ki, bu sənətkarlar hər cəhətdən qədim türk şeri ənənələrinə əsaslanır, onun janr-üslub təcrübəsinə yeni dövrdə ədəbi normativlik qazandırırılar: əlbəttə, qədim türk şerinin milli şerin genetik əsasında durması tamamilə təbii hadisədir və bu hadisənin tarixi məzmununu, mexanizmini aşkarlamaq üçün xüsusi tədqiqat tələb olunur... Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım və Sarı Aşığın dil tipologiyasına gəldikdə isə onu demək lazımdır ki, bu dil genetik əsasına nə qədər möhkəm (və vasitəsiz) dayanırsa, o qədər də müasirdir və XVIII əsrin xüsusilə ikinci yarısında qarşısızalmaz bir şəkildə funksionallaşan şer dilinin keyfiyyətinə bilvasitə təsir edir.

Aşıq Abbas Tufarqanlı:

Duman, gəl get, bu dağlardan,-

Bahar gəldi, qar əylənməz.

Bu dünya bir bivəfadi,

Gözəldə ilqar əylənməz.

Xəstə Qasım:

Üz vermə nadana, sirr vermə pisə,

Axır qəlbin ya inciyə, ya küsə,

Ot bitər kök üstə, əsli nə isə —

Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz.

Sarı Aşıq:

Aşığam, o yar mənim,

Qəm bağrım oyar mənim,

Məkkəmdi, Mədinəmdi,

Kəbəmdi o yar mənim.

XVIII əsrin birinci yarısında klassik üslubu əsasən Şirvan şairləri — **Nişat Şirvani, Şakir Şirvani və Məhcur Şirvani** davam etdirirlər. Onların dilində bu və ya digər şəkildə klassik üslub standartları fəqtləşir:

N.Şirvani:

**Zülfı-siyahın oldu bu gün hüsnünə niqab,
Axşam arayə düşdü, qürub etdi afitab.**

Ş.Şirvani:

**Degil bihudə qılsam ruzü şəb bülbül kimi nalə
Ki, bağı-dəhrara bir gülüzərə aşiqəm, aşiq.**

M.Şirvani:

**Saraldı rəngi-ruyım, qəm yükündə qamətim xəmdir,
Ənisim guşeyi-möhnətdə, hər dəm xuni-didəmdir.**

Zülfı-siyah, niqab, afitab, degil bihudə (M.Füzulinin ifadəsidir), ruzü şəb, bülbül kimi nalə (qılmaq, gülüzər, saraldı rəngi-ruyım, qəm yükü, qamətim xəmdir, guşeyi-möhnət, xuni-didə klassik ifadə və söz-obrazlardır. Heç şübhəsiz, bu cür obrazlılıq nə qədər kamil olursa-olsun ədəbi-bədii dilə XVIII əsrin birinci yarısında çox az şey verir — hətta, məsələn, N. Şirvaninin:

**Şəbi-hicran nə təhvilə ki, sərf olmuşdur əhvalım,
Bəyan etsəm əgər yarə, olurmu bilməzəm hali.**

— tipli mürəkkəb gedişli ifadələri də ədəbi-bədii dilin mövcud (və artıq kəşf olunmuş) imkanları hesabındadır. M.Füzuli obrazları Şirvan şairlərinin dilində, demək olar ki, hər məqamda özünü hiss etdirir.

N.Şirvani:

Gər misli-hübab özgə həva başıma düşdü,

Bir dəmdə evin tikdim  yıxdım, yola düşdüm.

Ş.Şirvani:

**...Könüldən taq ti-səbrim kəsib arami-can q mz n,
N  m rv tdir, əzizim ki, belə naz  itab olmaz.**

Və şair n  qədər sərbəstliyə can atırsa, yenə də M.Füzuli obrazlarını “şərh etmək”dən uzağa getmir. Ş.Şirvani hətta m r bbe — qoşmasında da klassik poetik təfəkkür nümayiş etdirir.

**Gəldim bu cahan , düşdüm ziyan ,
Olmuşam  fsan , külli-z ban ,-
Yetm dim canan , əla-məkanı,
Eşqind  divan  qaldım bit mkin.**

Ümumiyyətlə, bu cür “qarışıq” ş r dili müxtəlif üslub tiplərinin müvəqqəti sinxronlaşmasından yaranır.

XVIII əsrin birinci yarısı Şirvan şairlərinin dilində klassiklikd n yayınma faktları da  z n  göstərir, məsələn:

N.Şirvanid :

**El yaman-yaxşı deyər, gəzmə bu kaf rl r ilə,
Sana yüz kərrə dedim gəzmə, müsəlman, gəzmə!**

**Ol tayif nin atduğı hərgiz yerə düşməz,
Aşiq olanın ahına  lf tli deyərlər.**

M.Şirvanid :

Yığdılar bazari-eşqi  hli-sevda, getdilər,

**Dərdü qəm tərgin qılıb, pakü müərra getdilər.
Qıldılar bidərdilər, həmdərdi, həmta getdilər —
Gördülər devrin vəfasın, cümlə hərca getdilər.**

Bu cür ifadə tərzü klassik üslubun ortodokslarına uyğun deyil, lakin bu, novatorluq da deyil; klassik təfəkkürün prinsiplərinə xəfifcə etinasızlıq göstərilir və əslində, klassik üslubun iflası da buradan başlayır...

“Klassik üslubun iflası” dedikdə klassik janrlarda obrazlılığın aşağı düşməsi, sözcülyün yaranmasını nəzərdə tuturuq, məsələn, N.Şirvaninin:

**Müşkül işdir dərdi hər bidərdə izhar eyləmək,
Dərdi bir dərd əhlinə şəhrü bəyan etmək gərək.**

**Rahi-əşqində dilü canı nəzir eyləmişəm,
Hər cəfa eyləyirsən eylə, peşiman degiləm.**

**Handa ki, gördün ki, yarı, dolan başına,
Sanma ki, dövran sənə bir dəxi fürsət verir.**

və s. beytlər, prinsip etibarilə, tautoloji xarakterə malikdir və demək olar ki, heç bir ciddi mətləb ifadə etmir.

Klassik üslubun iflası klassik obrazların “reallaşdırılması” cəhdində də öz əksini tapır — N.Şirvaninin dili bu baxımdan da səciyyəvidir, məsələn, “kafir” obrazının “reallaşdırılması” faktına diqqət yetirək:

**Nola, kafər qızı, bir sahibi-zaman olasan,
Bircə saət (?) mənə sən bir gecə mehman olasan.**

**Oldum yen əbir dilbəri-tərsayə giriftar:
Əqlim gedibən zar.
Bir kafiri-sərməst sitayişgünü-zünnar,**

Dildari-sitəmkar... və s.

Şirvan şairləri eyni zamanda folklor üslubunun tarixi gücünü də öz üzərlərində hiss edirlər. Bu bəzi klassik janrlardakı şerlərdə bir məqam kimi özünü göstərir:

**Hər tərəf güllər açılmış, lalə kakil bağlamış,
Hər şükufə yüz açıb, hər səbzə bir dil bağlamış,**

bəzən də onların dilinə janr tipologiyası ilə gəlir:

**Aman, ömri-saqi, çeşmim çırağı,
Mən tək üftadədən kəsmə ayağı:
Açıldı lalələr, bürüdü dağı,
Yüzü gül, kakili reyhan gəlməyir.**

M.Şirvanidən gətirdiyimiz bu nümunələr folklor təfəkkürünün klassik təfəkkürə təsirinin müxtəlif formalarda olduğunu, müxtəlif istiqamətlərə getdiyini (və ümumən universallığını) göstərir.

XVIII əsrin birinci yarısında ədəbi-bədii dilin imkanlarını nümayiş etdirən nisbətən iri həcmli əsərlər içərisində Ş.Şirvaninin “Əhvali-Şirvan” mənzuməsini göstərmək lazımdır. “Əhvali-Şirvan”ın dili ilə M.V.Vidadinin “Müsibətnamə”sinin dili eyni tipologiyaya aiddir; Ş.Şirvani yazır:

**Cəm olub əşrar bünyadi-şərarət qıldılar,
Nə əcəb şuri-şəri-xosro xəsarət qıldılar.
Özləri üçün dəvayi-həkmi-immərarət qıldılar,
Aqibət dünya din mülkini qarət qıldılar,
Hasili-din, nəqdi-iman verdilər üsyən üçün.**

Hər şeydən əvvəl, burada nağıletmə intonasiyası qabarıqdır. İzfət tərkiblərinin böyük işlənmə tezliyinə malik olması da nağıletmə təhkiyəsinin təbiiliyinə əsaslı təsirdən məhrumdur.

“Əhvali-Şirvan” mənzuməsinin dilində drammatizm güclüdür:

**Sən demə şəhri-Şəmaxı mənbəi-fisqü-fəsad,
Xişti-bidad ilə qoymuşdur binasın ustad.
Çıxdı zülmün təxtinə şəhzadəyi-alinəjad,
Yer üzündən mütləqa rəf oldu rəsmi-ədlü dad,
Açdı əbvabi-bəlasın çərx o dəm Şirvan üçün.**

Və bu drammatizm, bir qayda olaraq, xalq dili, onun poetik potensialı ilə yaranır (Məsələn, yuxarıdakı nümunədə “sən demə” ifadəsinə diqqət et).

“Əhvali-Şirvan”da Şirvan, İran, Muğan, Şamaxı, Dağıstan, Ərəş kimi konkret toponimlərə, Sam (Sam Mirzə), Nadir şah kimi tarixi şəxsiyyət adlarına rast gəlinir. Bunlar mənzumənin dilini reallaşdırır və bu cür reallıq hadisələrin təsvirində də özünü göstərir:

**Çünki fürsət düşdü, yaran, kafiristan əhlinə,
Çəkdiilər tiği-siyasət çox müsəlman əhlinə,
Verdiilər cami-şəhadət, yəni iman əhlinə
Qaldurub xeyli mələk peyğəmi-rizvan əhlinə
Düşdü atəş rəşkidən ta huriyi-qılman üçün,**

— burada ilk misradakı real təsviri sonrakı üç misradakı “poetiklik” dumanlandırmır, əksinə canlandırır, “Kərbəla meydanı”nın dinamik obrazı Şirvan faciəsini dərk (və ifadə) etmək üçün vasitəyə çevrilir.

Mənzumənin dili bir sıra hallarda M.P.Vaqifin “Görmədim”dəki ifadə tərzini xatırladır:

Şişeyi-könlüm şikəstdir, tənəyi-bədxah ilən,

**Qalmışam şimdi bəla küncündə dudi-ah ilən,
Yoxsa bu meydanda mən bazu qıldım şah ilən,
Güşeyi-zillətdə qalmaz yüz dutan sübhan üçün.**

Və qeyd etmək lazımdır ki, həmin ifadə tərzini N.Şirvaninin eyni rədifli (“Görmədim” rədifli) bu mürəbbesində daha aydın şəkildə görünür:

**Ey Nişat, oldum qəmi-hicri ilə sərgərdan, haray.
Dönmədi rəyimlə hərgiz gərđişi-dövran, haray.
Ya Əmirəlmöminin, Heydər, şəhi-mərdan, haray,
Hər kimin çəkdim cəfasın, bir vəfasın görmədim,**

— bu dil M.P.Vaqifin “Görmədim”dəki dilinin sələfidir və o, ədəbi-bədii dildəki varislik əlaqəsini əks etdirir.

Nəhayət, XVIII əsrin birinci yarısı Şirvan şairlərinin dilində (N.Şirvanidə) daha bir üslub perspektivi özünü göstərir ki, onun XX əsrin əvvəllərində normativləşdiyini (Xüsusilə Abbas Səhhətin dilində) görürük:

**Ol zamandan ki, sənə aşiqi-didar oldum,
Gövhəri-hüsnünə canilə xiridar oldum.
Bən ki oldum səbəbi-ziynəti-rüxsar sənə,
Bəndən özgə kim idi, söylə, giridar sənə?
Degiliydin bu gözəllikdə sən, ey məhvəş, əzəl,
Bən sənnin ayineyi-hüsnünə verdim sevgəl.**

Yaxud:

**Həzər sən gövhəri-nasiftən edərlər süftə,
Alan olmaz o zaman gör dəxi versən müftə.**

**İş ki, işdən ötə, yox çarə dəxi, ey bədxu,
Bidamaq olma bu sözdən ki, olan işdir bu.**

XX əsrin əvvəllərində həmin poetik intonasiya, obrazlaşdırma “yumşaqlığı” və danışıq “loruluğu”, demək olar ki, qalır, məzmun ictimailəşir, maarifçilik təfəkkürünü əks etdirir.

XVIII əsrin birinci yarısında bir sıra mənzum dastanlar, poemalar meydana gəlir — onlarsız əsrin ədəbi-bədii dil mənzərəsini dəqiq təsəvvür etmək mümkün deyil.

Məhcur Şirvaninin “Qisseyi-Şirzad”, Hamidin “Seyfəlmülük” poemalarının dili XVII əsrdə klassik üslubun xarakterini əks etdirir — hər şeydən əvvəl, demək lazımdır ki, nə “Qisseyi-Şirzad”ın və nə də “Seyəlmülük”ün dili bədii səviyyəsinə görə M.Füzuli poemalarının dili ilə müqayisəyə gəlmir — hər iki əsər o zaman yaranmışdır ki, klassik üslubun artıq süqut dövrü idi. Bu əsərlərdə diqqəti az-çox cəlb edən nağıl-dastan təhkiyəsinə meylin olmasıdır, klassik üslub isə həmin meyli tam gücü ilə açmaq imkanından məhrumdur, ona görə də müəlliflərin işi bir sıra hallarda müəyyən (adətən məşhur) hadisəni, sözün primitiv mənasında “nəzmə çəkmək”dən irəli getmir. Və dil, buna müvafiq olaraq, ictimai təfəkkürlə əlaqəsini itirir, sönükləşir. XVIII əsr məsnəvilərinin dilində təkrarçılıq diqqəti cəlb edir: məsələn:

**Çün yola düşüb gəlüb rəvanə,
Gələb yetişüb həmin dükanə (M.Şirvani).**

Yaxud:

**De getsün içəri çövhərini,
Götürsün içəri gövhərini (M.Şirvani).**

Yaxud da:

**Bir meydən içirdin mənə kim, ölsəm əgər mən,
Bu məstligimdən ola bilmən dəxi bidar mən, ey dost.
(Hamid).**

Klassik üslub üçün bu cür təkrarçılıq ciddi nöqsandır, çünki həmin üslubda hər bir nitq vahidi öz xüsusi semantik yükü ilə çıxış etməli, sözlə sözün əlaqəsi riyazi dəqiqliklə gözlənilməlidir. Halbuki XVIII əsr məsnəvilərində dilə qeyd olunan ciddi mövqedən yanaşılmır. Klassik üslubun (məsnəvi üslubunun) ictimai nüfuzunu itirməsi onda da ifadə olunur ki, M.V.Vidadi həmin formaya müraciət etmir, məsələn, deyək ki, “Müsibətnamə”ni müxəmməs strukturundan yazır.

XVIII əsr məsnəvilərində klassik normativliyi təqlid özünü göstərir — qəzəldə olduğu kimi, məsnəvidə də M.Füzuli təqlid olunur:

**Dayə qıza dedi: Nə bələdir, -
Bildirdi onu eşqə mübtəladır.
Dayə o qıza dedi ki, hərçənd,
Verdi ona çox nəsihətü pənd;
-Eşq oduna mübtəla olubsan,
Özgələrə aşına olubsan,
Bu iş sənün adına nə layiq?!
Gər eşqdə tən edən xələyiq.
Gər onu eşidə ata-anə,
Biz onlara nə dutaq bəhanə?!
Bəs gəl bu işi sən etmə, zinhar,
Nəbadə atan ola xəbərdir.
Yel kimi sən əsməgil aradə.
Atan səni edə parə-parə... (M.Şirvani).**

O ifadələr ki, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun”undan gəlir (məsələn: eşq oduna mübtəla olmaq, özgələrə aşına olmaq, sənün adına nə layiq, tən edər xələyiq, atan ola xəbərdir...) həm məzmunludur, həm də realdır, — o ifadələri ki, müəllif özü işlədir, bir qayda olaraq keyfiyyətsiz və hətta nöqsanlıdır: məsələn, deyək ki, “atan səni edə parə-parə” ifadəsi sərt və hissiz deyilmişdir. (Halbuki M.Füzulinin “Neylərsən əgər atan eşitsə, Qəhr ilə sənə siyasət etsə?” ifadəsində həm qəzəb, həm də məhəbbət əks olunur). Və burada ananın dayə ilə “əvəz olunması” da bizə nitq ögeyliyi stixiyalı təsdiqi kimi görünür. Digər tərəfdən,

həmin parçada ifadə primitivliyini də görməmək mümkün deyil — istər “Qisseyi-Şirzad”dan, istərsə də “Seyfəlmülük”dan bu cür primitiv ifadə tərzinə aid çoxlu misallar gətirmək olar, lakin biz bir neçəsi ilə kifayətlənirik:

**Şirzad qıza dedi: — Ey vəfadar,
Tədarük edək ki, hər nə kim var -
Gərək alalum quli qəravaş,
Həmmamə gedümü qırx verüm baş(?)
Qız səhrada ol qərari dutdi,
Şirzad durub həmmamə getdi,
Başını tərəş edib rəvanə,
Verdi kisədən pulu həmmamə... (M.Şirvani)**

**Gizlənmiş idi quyuda Kamil,
Bir nöqəri var idi yəqin bil (?)
Ol nöqər ondan düşmüş idi,
Atda qaçanda görmüş idi... (M.Şirvani)**

**Xəzinədar gətirdi sandığı zud,
İçindən çıxdı bir xələti-mövcud.
Onu Seyfəlmülükə peşkəş etdi,
Daxi Said üçün çox təşviş etdi.
Süleymandan bir atı vardır onun,
Aciz qalmışdı qiymətində bunun... (Hamid).**

Bütün bununla yanaşı, XVIII əsrdə məsnəvilərdə nağıl-dastan təhkiyəsinin müəyyən qədər inkişaf etdiyini də göstərmək lazımdır:

**Kim var idi padşah hünərmənd,
Şəhrinə deyərdilər Səmərqənd.
Adına deyərdi Ərdəşirəm,**

**Şahlar arasında binəzirəm,
Dünyada çox idi gəncü mali,
Əsasi-həşəmət ilə ali... (M.Şirvani).**

**Atası gəldi gördü onu bədhal,
Təqəyyur oldu bu haldan besəd hal,
Anası sinə üryan gəldi bari,
Bu nə haldır deyüb ağlardı zari,
Cavabın verməyüb danışmaz idi,
Fəqandan qeyri söz söyləməz idi... (Hamid).**

XIX əsrdə mənzum hekayə dili, öz mənbəyini XVIII əsr məsnəvilərinin dilindən götürür — hadisənin təfərrüata varmadan təsvir olunması, konkretlik, əyanilik kimi xüsusiyyətlər əsrin məsnəvi dilində progressiv cəhətlər hesab olunur.

Demək lazımdır ki, XVII-XVIII əsrlərdə formalaşan xalq dastanlarının (ümumiyyətlə, şifahi xalq ədəbiyyatının) dili “Qisseyi-Şirzad” və “Seyfəlmülük” kimi poemaların dilinə elə bir təsir göstərmir, ona görə ki, həmin poemalarda klassik (və ümumşərq) dastan süjetləri nəzmə çəkilmişdir — olan təsir isə əsrin ümumi demokratik dil ovqatından irəli gəlir:

**Qavarası dağdır, heybəti bəd,
Başı bədəninə misli-günbəd.
Gözləri də qəm piyaləsidür,
Ağzı bir ayı mağarasidür.. (M.Şirvani).**

Yaxud:

**...Oturmuş qara dağ tək binəhayət, -
Görən adam çəkər ondan məhabət.
İki gözləri guya qan çanağı,**

**Cida kiprik, qulağı fil qulağı,
Qara sağır başı tək burnu vardır,
Dodaqları palandan üstü vardır,
Dişi vardır çürük çömçə nüzumu,
İki əmcəkləri nefit tulumu... (Hamid).**

Bu cür əcaib təsirlər XVIII əsrdə hələ ciddi bir poetik mətləbə xidmət etmir, XIX əsrdə isə həm mənzum hekayə, həm də təmsil dili üçün material olur.

“Qisseyi-Şirzad” və “Seyfəlmülük”ün lüğət tərkibi həm klassik üslubun, həm də folklor üslubunun materiallarından ibarətdir, — həm arxaik, həm də müasir leksika işlənir, ərəb, fars sözləri ilə etnoqrafik məzmunlu vahidlər yanaşı çıxış edir, lakin bu, üzvü əlaqə deyildir, daha çox ekletika faktıdır... Məsələn:

**Yuxudurmu və ya gercəkmi sübhan...
Bu vaqiə gerçək ola, yaduş ola.(Hamid).**

İzafət tərkiblərinə o qədər çox olmasa da, hər halda təsadüf olunur: arami-can, ruhi-rəvan, doxtari-şah, nəğməyi-məvzun, əhli-divan, lütfi-xuda və s.

M.Füzulinin poemalarında olduğu kimi, XVIII əsrin poemalarında da qəzəldən istifadə olunur və qeyd etmək lazımdır ki, bu qəzəllər bir qayda olaraq M.Füzulinin təsiri altında yazılmışdır:

**Bil məni-sərgəştə kinə qəmi-nardə bular,
Nə bir bəllü adım var, nə bir mühəyya vətənim.
(M.Şirvani)**

**Gər xeyli-xəyalun gələ bir gün könül içrə,
Qəm ləşgjerindən bula bu cismin ginə viran. (Hamid).**

**Layiq sənədir fərd ilə tənhalıq, ey allah,
Qoydun məni tənha nə əcəb bikəsi-həmrah (Hamid) və s.**

*

* *

Əsrin ortalarından etibarən klassik üslubun süqutu özünü daha çox hiss etdirir — Şirvan şairlərindən Arif Şirvani, Ağa Məsih Şirvani və Baba Şirvaninin şer dilində bunu görməmək mümkün deyil; klassik üslub həmin şairlərin ümumi üslubunun ancaq bir cəhəti kimi meydana çıxır:

A.Şirvanidən–

**Deyirlər tərki qıl yarı ki, aləm oldu əğyarım,
Düşən sevdiyi-eşqə, aləm əğyar olsa, qəm çəkməz.**

A.M.Şirvanidən–

**Torpaq kimi gər olmuş isəm yollara yeksan,
Qurbanın olum, tutmağa damanın üçündür.**

Və bu halda da klassik üslub öz “klassik” keyfiyyətində deyil, müəyyən deformasiya ilə çıxış edir — məsələn, A.Şirvani klassik janrlardakı əsərlərində kifayət qədər real anlayışlarla düşünür:

**Kafirəm dünyavü mafihayə gər meyl eyləsəm,
Xanlığa, sultanlığa rəğbət məgər adəm qılar.**

Yaxud:

**Bir nəfər şəxs bu dərğahdə var əslinəcib,
Eşikağası Ağa bəy, özü tək yoxdu cavan.**

**Hacıya Kəbə qənim oldu ki, gəldi qarıya,
Həcərül əsvədi sevda eləyir, yoxdu alan.**

**Vələdi-Ağa Səlim Mirzəli, ərzayi-həkim,
Ələ düşməz belə məluni-ləinü şeytan.**

Bir sıra hallarda isə reallıq loruluğa (hətta söyüşə) qədər düşür:

**Bu vilayətdə mənim zərbimi hər kim ki tutar,
Özü biddir, anası..., atası rəğban**

— bu isə satirik dil üçün ilkin material yığıcı prosesidir...

A.M.Şirvaninin dilində isə həmin proses daha normativ şəkildə (satirik ədəbiliyi gözləməklə) gedir:

**Vay, torpaq mənim başıma, küllər gözümə,
Bilirəm mən nə cəfa eyləmişəm öz-özümə,
Köksümə həsrət əliylə döyərəm, gah dizimə,
Var ümidim, açasan tövbə qapısın üzümə-
Tövbə, ya rəbb, xəta rahinə getdiklərimə,
Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə.**

Torpaq mənim başıma, küllər gözümə, köksümə... döyərəm, dizimə (döyərəm) kimi ifadələr nə qədər ciddi deyilmiş olsa da, onların satirik potensialını hiss etməmək mümkün deyil və şübhəsiz, A.M.Şirvaninin “Tövbənamə”sinin M.Ə.Sabirin satirik dilinin formalaşmasına təsiri də tamamilə təbiidir, çünki “Tövbənamə”nin dili ayıq eyhamlarla zəngin bir dildir:

**Gəzmişəm şamü səhər cəhlü xəyanət bilə mən,
Etmişəm sərif tamam ömrü bu halət bilə mən,
Durub əylənməmişəm şiveyi-taət bilə mən,
Necə varam sənə bu növi-xəcalət bilə mən...
Tövbə, ya rəbb, xəta rahinə getdiklərimə,**

Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə.

Şamü-səhər cəhlü xəyanət bilə (gəzmək), ömrü bu halət bilə (sərf etmək), durub əylənməmək, növi-xəcalət bilə (varmaq)... - bunların heç biri lirik kontekstin materialı deyil, lakin söyüş də deyil. Və nəzərə alaq ki, gələcəyin “satira kabusunu” (T.Hacıyev) təkcə bu cür ifadələr deyil, həm də onları özündə ehtiva edən janr tipologiyası müəyyən edir.

XVIII əsrin birinci yarısında olduğu kimi, ikinci yarısında da tarixi mənzumələr yazılır — A.M.Şirvaninin Şirvan hadisələrinə həsr etdiyi mənzumə bu cür əsərlərdəndir və onun dili Şakir Şirvaninin “Əhvali-Şirvan”ın dili ilə müqayisə oluna bilər: hər iki əsərdə təxminən eyni hadisələrdən bəhs edilir, lakin “Əhvali-Şirvan”ın dili mükəmməldir, klassik normativliyə riayət olunur — A.M.Şirvaninin əsərində isə müəfəssəl (bir sıra hallarda lüzumsuz) təsvir geniş yer tutur:

**...Və dəxi malını Xotkarın alıb etdi fərar,
Bilmədi qədri-nəmək, tutmadı ol yerdə qərar,
Təzədən qıldı yenə suyi-Dağıstana güzar,
Verdi yağmayə olan malını ol dəm nə ki var,
Özünün bəxti-güdazinə salıb talanın.**

Bununla belə, mənzumənin dilində dinamizm güclüdür və demək olar ki, müxəmməsin hər bir bəndi bir cümləyə uyğun gəlir, bir-biri ilə adətən tabesizlik əlaqəsi əsasında bağlanan sadə cümlələrin ardıcıl gəlişi (bunların əksəriyyəti fəli xəbərlə cümlələrdir) dinamizmin formal tərəfini müəyyən edir.

Mənzumədə mövzunun reallığı, konkretliyi və müəllifə tamamilə müəyyən olması onun dilinin ən müxtəlif cəhətlərinə, xüsusilə leksikasına təsir göstərir — olduqca çoxlu şəxs və yer adları sadalanır ki, bu da əsəri, demək olar ki, bədiilikdən çıxarır:

**Gəldi Hacı Çələbi xan, Cavanşir dəxi zud,
Ərəş, Ağdaş, Quba, Xançobanı, Səda zud.**

**Lahıc, Houz, Qıssalı, Balakən on çe ki, bud,
Daxili qələ yanında olan ellər mövcud.
Şıxmüzeydən aşağı basdı uzun səhranın.**

Bununla belə, əsərin dilində **ağzı çaxırlı, gedə baş ölkələrə, həm cəsəd, atıla kola, qalmadı hörməti bir arpaca, bu imiş məqsədi alsın ələ Dağıstanı, qolunun zərbi ilə tabe edə Şirvanı** kimi həm real, həm də obrazlı ifadələr işlənir ki, bunlar tənqidi realist təfəkkürün materialıdır.

A.M.Şirvani öz böyük müasiri M.P.Vaqif kimi klassik janrlarda folklor üslubunun ifadə ədasını sabitləşdirməyə cəhd edir və onun bu cəhdləri dövrün bədii dil prosesləri kontekstində o dərəcədə nəzərə çarpır ki, hətta XVIII əsrdə M.P.Vaqif, XIX əsrdə Q.Zakir ona nəzirələr yazırlar. Məsələn, A.M.Şirvaninin birincisi müxəmməsindən, ikincisi isə müstəzadından götürülmüş aşağıdakı nümunələr həm Vaqif üslubundadır, həm də tamamilə orijinaldır:

**Qırmızısı qırmızı, qarəsi qarə, ağı ağ,
Həm zəğən tərkipli, pakizə məşrəb, xoş buxaq.
Gərdəni öndən uzun, yəni çiyinlərdən iraq,
Müttəsil bir köynək ət, nə çox arıq, nə xeyli çağ,
Alçaq olmaq yey deyil, qəddi, boyu bala gərək...**

**Məşşatə nə lazım sənə, ey afəti-dövran
Kim, ayinəni eyləyəsən hüsnünə heyran,
Nazik yüzünə, qazi nigah etsə, düşər qan,
Təpsin gözünə sürməsini əhli-Sifahan,
Çeşmi-siyahın kim ola hər işvədə yüz can,
Dəxi nə bəzənmək.**

A.M.Şirvani dilinin üslubi çoxplanlılığı (M.V.Vidadidən gəlib Q.Zakirdə davamını tapan) geniş kontekstdə klassik üslubun folklor üslubu ilə tarixi

əvəzlənməsinin mürəkkəbliyini və estetik dil təfəkkürünün müxtəlif qatlarını qaldırmasını konkret şəkildə əks etdirir.

B.Şirvaninin “Can ilə Cəsədin bəhsi” əsəri də əsrin realist dil-üslub mənzərəsini tamamlayır — burada M.V.Vidadi ilə M.P.Vaqifin məşhur müəşirəsini xatırladan (və deməli, dövrün universal idrak qarşıdurmasını, ziddiyyətlərini ifadə edən) məqamlar mövcuddur:

**Cəsəd dedi Canə: Peşman olmanam,
Bir güləm ki, saralmanam, solmanam,
Heç kimsənin nəsihətin almanam,
Hər kəsənin özü bilən yaxşıdır.**

**Can dedi Cəsədə: Eylə əlacı:
Bir gün olduq ayrılığın möhtacı.
Əzrayıl çəngəli zəhərdən acı
Yatmışan, qəflətən oyan — yaxşıdır.**

“Can”, “Cəsəd” obrazları bilavasitə klassik üslubdan gəlir, lakin analogi qarşıdurma folklor təfəkküründə də olmuşdur və bu cür genetik əlaqə yeni dövrdə öz yeni “sistemini”, yeni “dramatizmini” fətləşdirir.

**Cəsəd dedi Canə: Ölüm var imiş,
Məndən başqa kəslər xəbərdir imiş,
Bu fahişə dünya bilqar imiş,
Mən elə bilmişəm cahən yaxşıdır.**

B.Şirvaninin dilindəki dramatizmin klassik mükəmməlliyi, heç şübhəsiz, folklor təfəkkürü hesabınadır, bununla belə, orasını da görməmək mümkün deyil ki, folklor üslubunun XVIII əsrin ikinci yarısındakı kamilliyi klassik üslubun tarixi təcrübəsinə əsaslanmaqla, onun varisliyini daşımaqla bilavasitə bağlıdır.

Klassik üslubun güclü olduğu Şirvan dil-üslub mühitində xüsusilə XVIII əsrin ortalarından etibarən folklor üslubuna qarşısızalmaz bir meyl olursa,⁴⁰ bu, iki cəhətdən əlamətdardır:

birincisi, klassik üslubun öz daxilində “folklorlaşmağa” ehtiyac baş qaldırır və ona görə də klassik təfəkkür folklor təfəkkürü üçün transendent — dərk edilməz bir şey olmur, əksinə, ardıcıl olaraq folklor təfəkkürü mövqeyindən tarixi “təfsirə” məruz qalır;

ikincisi, klassik üslubla folklor üslubunun dialektikası Azərbaycan türk ədəbi dilinin tarixi vəhdətini pozmur, çünki mövcud oppozisiya hətta regional hüdud daxilində də varislik əlaqəsini inkar etmir.

XVIII əsrdə klassik üslubun tənəzzülü, ardıcıl olaraq, folklor üslubunun özünü təsdiqi ilə tamamlanır; M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin, “Şəhriyar”ın dili həmin “özünü təsdiq” prosesinin məntiqini (və nəticəsini) əks etdirir.

*

* *

M.V.Vidadi XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvəllərinə qədərki geniş bir dövrdə ədəbi-bədii dilin əsas inkişaf təmayüllərini həssaslıqla əks etdirir: klassik üslubla folklor üslubunun bunlardan ikincisinin üstünlüyü şəraitində qarşılaşması şairin dilində ifadəsini tapır.⁴¹

Vidadinin dilində klassik üslub göstəriciləri fəaldır (həm normativ, həm də funksional planda), klassik üslub folklor üslubu tərəfindən, deyək ki, Vaqifdə olduğu qədər deformasiya edilib həzm olunmamışdır;

Vidadi xəstə, gəl ədna sūfat dünyaya meyl etmə,

Qıl əqlin var isə tərkin, bu dünyadən nə istərsən?

Göründüyü kimi, ifadə tərzini (eləcə də məzmunun özü) klassik üslubundur (məşhur “əslə dənildir dünyanın” ifadəsi yada düşür), XVIII əsrin ortalarında da

⁴⁰ Həmin meylin bilavasitə təzahürü XVIII əsrin ikinci yarısında yaşadığı güman olunan Saleh Şirvaninin əksərən folklor üslubunda yazdığı şeirlərinin dilində də özünü göstərir.

⁴¹ **Bu barədə bax:** F.Z.Əhmədov. M.V.Vidadinin dili (leksika və frazeologiya), namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1978.

klassik ifadə (eləcə də təfəkkür) tərzini yaşamaqda davam edir, — əgər ədəbi-bədii dil həssaslığına malik Vidadi klassik üslubda yazırsa, bu, təsadüfi deyil...

Kim hüsnün kitabın oxumayandır,

Nə bilir ki, hədis nədir, ayə nə?

— deyən Vidadi bunu da deyir ki:

Təzəcə dəyənək alıbsan ələ,

Qayım tut ki, nagh düşər, ağlarsan.

Beləliklə, Vidadi həm normativ, həm də qeyri-normativ (perspektivi olan, lakin hələ normativləşməmiş) ifadə tərzinə müraciət edir... F.Köçərli: Vidadini Vaqiflə yanaşı milli “şairimiz”dir; ⁴² deyə qiymətləndirir. Görkəmli ədəbiyyatşünas yazırdı: bu cür “məşhur şairlər özgə millətlərin arasında zühur etmiş olsa idilər, bişübhə, indiyə kimi onların asarü əşarı dəfaət ilə çapdan çıxıb əbnayi-millət içində yayılmışdı.”⁴³ XX əsrin əvvəllərində F.Köçərlinin Vidadi ilə Vaqifi belə təqdim etməsi təsadüfi deyildi, çünki ədəbi-bədii təfəkkür (eləcə də ədəbi-bədii dil) qarşısına XX əsrin əvvəllərində çıxan problemlər XVIII əsrin ortalarındakı problemlərlə əslində analogiya təşkil edir; hər iki dövrdə ədəbi-bədii təfəkkürdə (eləcə də ədəbi-bədii dildə) demokratik cəbhə kəskin şəkildə qeyri-demokratik cəbhəyə qarşı dururdu, fərq isə burasında idi ki, XVIII əsrin ortalarında qarşıdurma stixiyalı şəkildə, XX əsrin əvvəllərində isə nəzəri-ideoloji fikrin nəzarəti altında gedir.

Vidadinin dili hər iki üslubu — klassik üslubla xalq üslubunu qarşılaşdırır, heç birinə üstünlük vermir, — sadəcə olaraq bunların ikincisi ictimai ovqatı daha adekvat əks etdirdiyinə görə özünün perspektivliyini hiss etdirir: şairin həssaslığı obyektiv keyfiyyətə malikdir, — o ümumən mövcud ictimai ovqatı ehtiva edir, ədəbi-bədii dilin üslub diferensiallığı isə həmin ovqatın xarakteri ilə müəyyən olunur.

⁴² F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild, Bakı, “Elm” nəşr., 1978, səh. 214.

⁴³ Yəne orada, səh. 214.

**Qərər canana mətləb can isə, inkarımız yoxdur,
Verib can-baş yolunda, durmuşuq iqrarə çoxdandır.**

Bu dilin təxminən beş-altı əsrlik yaşı var, lakin Vidadi onu məzmunca müasirləşdirir: burada mətləbin tarixi qoyuluşuna (“qərər canana mətləb can isə...” həmin məntiqi çıxarmağa imkan verir) münasibət (“inkarımız yoxdur”) ifadə olunur, — bu münasibətlə lirik yumoru hiss etməmək mümkün deyil (“Verib can-baş yolunda...”); o mənada ki, bu cür qeydsiz-şərtsiz “iqrarə” durmağın tarixi məntiqi yoxdur... Müasirlik budur...

Yaxud:

**Visali-yardan gər müddəi yüz müddəa eylər,
Vidadi xəstənin könlündə yox didardan artıq.**

“Müddəi”, “visali-yar” və “müddəa etmək” tarixi anlayışlardır, “könlündə yox didardan artıq” isə klassik məntiqlə deyilsə də, ifadə intibah xəlqiliyinin faktıdır... Beləliklə, Vidadinin ədəbi-bədii dili bir sıra hallarda tarixi təcrübəyə həm məzmun, həm də ifadə planında diferensial şəkildə bağlanır, məzmun, yaxud forma avtonomluğu nümayiş etdirir, — bu keçid dövrünün əlamətidir; ümumiyyətlə, klassik üslubla folklor üslubunun qarşılaşması ədəbi-bədii dildə məzmun planı ilə forma planının münasibətində müəyyən şərtlilik yaradır, — məsələn, “... könlündə yox didardan artıq” ifadəsi belə bir şərtliliyin nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Ədəbi-bədii dilin klassik üslubunda olduğu kimi. Vidadinin dilində də dini söz — obrazlar işlənir: fələk, mövla, xuda və s., - demək olar ki, onların hər birinin klassik semantikasını mühafizə edilir; bu da şairin dilinə tarixi təmkin gətirir, Vidadi ümumiyyətlə bütün obrazlarında həmin təmkini intim bir hiss kimi qorumağa çalışır:

Gözüm yaşı yol-yol oldu töküldü,

Üzüm üstdən axdı qanlı sellər hey.

Yaxud:

Göz yollarda, can gedincə ta sinə,

İntizarı gedən bəs ağlamazmı?

Yaxud da:

Vidadi xəstəyəm, ömrümü badə

Verdim axır bu sevdanın ucundan.

Vidadi klassik üsluba münasibətdə reformator kimi çıxış edir, ənənəvi metaforalaşdırma prinsipini dağıtmadan novatorluq edir: nəticə etibarilə, XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, əslində, ətalətlə inkişafda olan klassik üslubu yekunlaşdırır... “Göz yaşı”, “qanlı sellər”, “intizar” (“göz yollarda” da elə bu deməkdir), “ömrünü (sevdanın ucundan) bada vermək” şairin qoşmalarının dilində işlənsə də, klassik obrazlardır — bununla belə, Vidadidə formalizm də yoxdur, o, bu sözləri zamanın (və taleyin) sözü kimi deyir... Ona görə də Vidadi ədəbi-bədii dilinin keyfiyyəti etibarilə köhnə dövrün son, yeni dövrün ilk şairidir.

Vidadinin dilində demokratizm bir sıra hallarda loruluq, yaxud məhəlləçilik hesabına yaranır və əlavə edək ki, şairin ədəbi-bədii dil kontekstində bu, paradoksal vəziyyətdir; bir tərəfdən, artıq qeyd etdiyimiz kimi, normativlik klassik gücdə gözlənilir, digər tərəfdən isə qeyri-normativlik müşahidə olunur, məsələn:

Sifariş etmişdin qələbəyə,

Ki, sən göz-qulaq ol bizim dəyiyə,

Müştərini doldurubdur pəyiyə,

Necə ki, keyfindir ləzzət eylərsən.

Mitilin altında qalır nəfəsin,

Mürği-ruhun göyə uçar, ağlarsan.

**Göz neçin ağlayıb tökməsin nəmi,
Heyvan ha deyil ki, çəkməyə qəmi... və s.**

Şübhəsiz, loru, yaxud məhəlli ifadələrin XVII–XVIII əsrlərdə ədəbi–bədi dildə artması təbii hadisədir və görünür, Vidadinin dilindəki paradoksallıq da ümumən ədəbi–bədi dilin inkişaf məntiqi baxımından qeyri–adi hal deyil; əlbəttə,

**Biz də təşrif buyurmuşduq bağatan,
Eşitdik gəldiyin Nəsib ağadan.
Mən ha bilməz idim ta bu çağatan,
İndi bildim hünər, cürət eylərsən.**

— tipli ifadə tərzini perspektivli idi. Vaqif də buna biganə qalmadı, — XIX əsrdə isə Q.Zakir bilavasitə həmin dil ənənələri üzərində yetişdi...

Zakirin normativləşdirdiyi bir sıra stilistik maneraların əsası Vidadidən gəlirdi; məsələn, XVIII əsrin şairi də konkret tiplərin adını çəkirdi:

**Bizi Allahın vardır qədəmi,
Onunda ha indi gəlibdir dəmi...
Baqqal ilə Əli muştığındadır,
Molla Səfərəli fərağındadır,
Xeyir olsun, hər kəs yığnağındadır
Onlar ilə zövqü işrət eylərsən.**

Zakir həmin ifadə tərzinin xüsusi keyfiyyəti ilə fərqləndirdi və prinsip etibarilə, XIX əsr boyu onun maraqlı nümunələri meydana çıxdı.

Vidadi ədəbi–bədi dilə əlamət həssaslığı gətirir: təkəcə ona görə yox ki, təyinlərdən çox istifadə edir, həm də ona görə ki, təyinlər şairin ədəbi–bədi təfəkkürü üçün əsas idrak vasitəsi kimi fətləşir.

**Yad yığılar, sərin baxar, ağlamaz,
Qərib öldüm, bikəs öldüm, yad öldüm...**

Göründüyü kimi, 11 sözdən 6-sı hərəkət, 5-i əlamət bildirir — əlamət bildirən sözlər hərəkət bildirən sözlərdən, hər şeydən əvvəl, funksionallığı ilə seçilir; məsələn, “yad” sözünün müxtəlif semantik-qrammatik kontekstlərdə (“yad yığılar”, “yad öldüm”) işlənməsi, məntiqi vurğunun əlamət bildirən sözlər üzərinə düşməsi bu deməkdir... Vidadinin təyinlərində adətən mənəvi-psixoloji məzmun dərhal hiss olunur; bu, şairin ümumən estetik təfəkkürü ilə bağlıdır... Şairin təfəkküründə (eləcə də dilində) ideal anlayışlar aparıcıdır, “məhnət yükü”, “könlü bazarı”, “sevda səməndi” kimi ifadələr də bunu təsdiq edir.

Əlamət bildirən sözlərin təkrarı şairin dilində kifayət qədər geniş yayılmışdır — əslində, əlamət məzmununa malik olmayan, təkrarladıqda isə bilavasitə əlamət bildirən sözlər də buraya daxildir: qatar-qatar, qərib-qərib, şana-şana, dürlü-dürlü, parə-parə, yalvara-yalvara, yolum-yolum, toxuna-toxuna, oyum-oyum və s. ifadələr dinamik (funksional) əlamət bildirir.

Vidadinin dilində əlamət bildirən sözlərin müraciət məqamında işləkliyi atributun subyekt məzmununda qavranılması məntiqinə əsaslanır, məsələn:

**Müştaqinəm, canı qurban eylərəm
O xəttinə, o xalına, sevdiyim.**

Yaxud:

**Ey məni qınayan, ağlama deyib,
Ağlar yarı gedən, bəs ağlamazmı?..**

Yaxud da:

**Ey dəhanı şəkər, ləbləri badə,
Gün camalın eşq əhlinə ayinə və s.**

Vidadi əlamət həssalığını klassik üslubdakına nisbətən folklor üslubunda daha çox mühafizə edir — şübhəsiz bu, üslubun özünün təkididir: mənəvi-

psixoloji məzmunlu təyinlərə müraciəti isə onun ədəbi-bədii dil təfəkküründə klassik üslubun nüfuzu ilə bağlıdır...

Vidadidə söz hissini, bizim dərin inamımıza görə, iki qüvvə idarə edir; **birincisi**, klassik ədəbi-bədii təfəkkür ənənələri, **ikincisi** XVII–XVIII əsrlərin intibah estetikasıdır, — bunlar hələ bir cəbhədə birləşmir...

Qürbətlik və pərişanlıq — bu sözlər şairin kəşfidir, “qürbət” də, “pərişan” da Vidadinin təfəkkürü üçün doğma anlayışlardır, elə buna görə də həmin anlayışlarda ümumiləşmə gedir; təfəkkür hansı sözə, ifadəyə qarşı həssasdırsa, onun törmələrini — transformlarını yaradır. “Qürbət” və “pərişan” anlayışları klassik poetik təfəkkürə məxsus anlayışlardır, **-lıq** şəkilçisi isə XVII–XVIII əsrlərdə, yəni ümumən ədəbi dilin demokratik əsaslar üzərindən yenidən qurulduğu dövrdə daha çox funksionallaşır; **lıq** şəkilçisinin **qürbət** və **pərişan** sözlərinə qoşulması ilə əslində folklor təfəkkürünün klassik poetik təfəkkürün anlayışlarına qnoseoloji münasibəti ifadə olunur, — folklor təfəkkürü həmin anlayışları mücərrədləşdirərək qəbul edir. Vidadi həm klassik təfəkkürün, həm də folklor təfəkkürünün daşıyıcısı olduğundan qürbət də, qürbətlik də, pərişan da, pərişanlıq da onun poetik təfəkkürü üçün tipik anlayışlardır.

Xalq müdrikliyi şairin dilində təbii gəlişi ilə faktlaşır, — onun elə şərləri var ki, bütünlüklə paremik məzmunu malikdir. Məsələn:

Yaxşı gündə yarü yoldaş çox olur,

Yaman gündə heç bulunmaz, yox olur.

Yad ellərin tənə sözü ox olur, -

Bir gün olur, vətən deyib ağlarsan.

XVII, xüsusən XVIII əsrdə yazılı dillə şifahi dil arasındakı funksional fərqlərin minimal həddə enməsinin nəticəsi idi ki, paremik konstruksiyaların yazılı dildə işləkliyi artır, — bu artım isə ədəbi-bədii dilə müdrik bir təmkin gətirir. Əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır ki, burada söhbət xalq müdrikliyindən, etnik təfəkkür mədəniyyəti ilə bağlı olan müdriklikdən gedir; “yaxşı gün”, “yaman gün”, “yad ellər” kimi anlayışlar etnik müəyyənliyi olan anlayışlardır, — onların hər biri bir neçə min illik təfəkkür tarixini ehtiva edir. Klassik üslubda bu

cür anlayışlar, demək olar ki, yox idi, ona görə də klassik üslub xalqı onun etnik mədəniyyət tarixi ilə əlaqələndirə bilmirdi — folklor üslubu isə folklorun dili vasitəsilə mifoloji təfəkkürə dayanırdı, ona görə də folklor üslubu milli fəlsəfəni (halbuki klassik üslub daha çox müsəlman fəlsəfəsi üstündə gedirdi) dirçəldirdi. Əlbəttə, Vədadi klassik üslubla da bağlı olduğundan bir sıra hallarda ekletikaya varır, — şairin elə ifadələri var ki, hansı təfəkkür tərzinin məhsulu olduğunu sübut etmək çətindir:

**Daim haqdır Vədadinin deməyi,
Doğruların hərgiz itməz əməyi,
Hər kimin ki, mövla olur köməyi,
Nə işi var sultan ilə, xan ilə.**

Buradakı “daim haqdır” (müq et: “həq mənəm...” — İ.Nəsimi), “doğru”, “əməyi itmək” (“əməyin itsin”) qarğışını xatırlayaq), “mövla”, “köməyi olmaq” anlayışlarının hərəsi bir mənbədən gəlir: bununla belə, intibah həmin anlayışları eyni bir məxrəcə gətirir və mifoloji təfəkkürün işığında onların universal məzmununu aşkarlamağa cəhd edir... Vədadi, sözün müstəqim mənasında, filosofdur — istər klassik janrlardakı, istərsə də folklor janrlarındakı şerlərinin dilində fəlsəfi təfəkkür həm leksik, həm də sintaktik səviyyədə reallaşır:

**Bugün - danla demə, dövran deyildir bir qərar üzrə,
Sən onda da olunca vaqif, ol səndən keçər, Vaqif!
Məcəlin var ikən ol yarü həmdərdi güzar eylə,
Könül qəmdən açar, yaxşı olur seyrü səfər, Vaqif.**

Fəlsəfi məzmun sintaksisdə həzm oluna-oluna ifadə edilir, — “bugün - danla demə” (müq et: “bugün-sabaha salmaq”), “dövran deyildir bir qərar üzrə” — xalq ifadələridir; ikinci ifadə klassik təfəkkürdən keçib, ona görə də klassik üsluba məxsus müəyyən normativliyə malikdir... “Sən onda da olunca vaqif” — poetik strukturu etibarilə qüsurlu olsa da (danışiq stixiyası ilə işlənir), “ol səndən keçər” ifadəsinin məzmununu kifayət qədər yaxşı açdığından məzmunca

məqbuldur... Göründüyü kimi, şairin fəlsəfi dilində həm klassik, həm də folklor üslubunun materiallarından istifadə edilir.

İkinci beyt danışığı sintaksisi əsasında qurulmuşdur, ona görə də əruzun qəliblərinə uyuşmur, — hətta “məcal”, “yarü həmdərd”, “seyrü səfər” kimi qeyri-milli ifadələr də təbii danışığı intonasiyasını qəlibə salmır...

Vidadinin dilində sintaksis (ümumən qrammatika) obrazlılığa xidmət edir, –

**Demə, ey dil, cahanda yox mənimtək dəhr pamalı,
Nə vardır aləmi-möhnətdə sən tək dərbədərdən çox,**

— burada ifadə — obraz, demək olar ki, yoxdur, sintaksis özü metaforlaşır; klassik poetik təfəkkürdəki konstruksiya simmetriyası folklor təfəkkürünün prinsipləri əsasında (deməli, müəyyən qanunauyğunluqla) pozulur, nəticədə, normativliyə qarşı duran konstruktiv metaforalar yaranır... “Demə, ey dil, cahanda yox mənim tək dəhr pamalı...” — klassik poetik təfəkkürün faktıdır, — “...Nə vardır aləmi — möhnətdə sən tək dərbədərdən çox” isə həmin təfəkkür baxımından sintaktik simmetriyadan yayınmadır.

Sintaksisin (ümumən qrammatikanın) obrazlılığa xidmət etməsi ilə yanaşı bəzən o, poetik təfəkkürün təzyiqinə məruz qalır; məsələn, “Yenə bir leyliyəş yarə dil verdik” qoşmasında “könül Məcnun tək divanələnməmiş”, “əqlü huşum məndən biganələşmiş” kimi ifadələr işlənir, — “divanə olmaq”, yaxud “biganə olmaq” yerinə, onların sintetik qarşılıqlarının işlənməsi də estetik məqsədə xidmət edir, — bu isə həm klassik poetik, həm də qrammatik normativlikdən yayınma hesabınadır, poqrammatik metaforadır...

Vidadinin sintaksisi mürəkkəbdir; şübhəsiz, bu, intonasiya müxtəlifliyindən irəli gəlir, — həm klassik üslubun, həm folklor üslubunun, həm də bir yerdə hər iki üslubun sintaktik konstruksiyaları ilə düşünür...

Şəhdabi-ləbin sağəri-peymanə tək, ey dust!

Dürri-dəhənin həqqeyi-dürdanə tək, ey dust!

Bu klassik üslubun sintaksisidir; izafət tərkibləri, analitik konstruksiyalar, xitablar klassik üslub mizanı ilə işlənir...

**Gecə-gündüz oda düşüb yanaram,
Siyah telli bir sonanın ucundan;
Nə dil deyə bilir, nə qələm yazır,
Hər nə ki çəkmişəm onun ucundan.**

Bu folklor üslubunun sintaksisidir; isim, feli və qoşmalı birləşmələr, mürəkkəb cümlə konstruksiyası folklor üslubunun mizanı ilə işlənir...

**Vəfa yoxdu, Vıdadi xəstə, əsla nəslı-insanda,
Vəli bihudə bir sözdür, deyirlər laf arasında.**

Bu isə bir yerdə hər iki üslubun sintaksisidir; ümumi konstruksiya klassik üsluba, mikrokonstruksiyalar (“vəfa yoxdur...”, “bihudə bir sözdür...”, “deyirlər...”) folklor üslubuna məxsusdur.

Mütləq deyil ki, klassik janrlarda klassik üslub, folklor janrlarında folklor üslubu öz poetik sintaksisi ilə müəyyənləşsin — bu baxımdan Vıdadinin dilində (ümumən XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi-bədii dildə) şərtiliyin olduğunu qeyd etmişdik; əslində XIII-XVI əsrlərdə də klassik üslub təkcə normativ sintaksislə reallaşmır, bir sıra hallarda folklor üslubuna (eləcə də danışıq dilinə) məxsus konstruksiyalar klassik üsluba da nüfuz edir.

Şairin dilində təşbeh yaradan **san (sanasan)** ifadəsinin işlənməsi diqqəti cəlb edir, poetik sintaksisdə bu, folklor üslubunun faktıdır:

**Bihuş oldum, —nitqim, səbrim, qərarım
Çıxdı bu sinəmdən, san, gedər oldu.**

**Elə kasad oldu könül bazarım,
Sanasan, şəhrindən xan gedər oldu.**

Klassik üslubda isə **sanma** ifadəsi işləkdir: **sanma qalmış teyy gülzari-çəmən bülbül həzər... sanma, ey dust, sən tək afət canə olmuş, olmamış... san (sanasan)** ilə onun inkar forması **sanma** arasındakı poetik-funksional fərq, əslində, kifayət qədər mürəkkəb münasibəti ifadə edir; **san (sanasan)** folklor üslubunda, **sanma** isə klassik üslubda metafora ilə sintaktik quruluşun əlaqəsini göstərir, folklor üslubunda predmet ilə onun poetik ekvivalenti arasındakı münasibət təsdiq, klassik üslubda isə inkar olunur. Çünki klassik üslub predmeti irreal məzmununda, folklor üslubu isə real məzmununda dərk edir, — irrealıq inkara, realıq isə təsdiqə əsaslanır. Vidadinin dilində hər iki formanın işlənməsi onu göstərir ki, şair klassik üslubla folklor üslubunu öz istedadının kontekstində bütün parametrləri ilə qarşılaşdırır. Eyni obrazı bir sıra hallarda (əlbəttə, Vaqifdəki qədər ardıcıl şəkildə yox) həm klassik janrdakı, həm də folklor janrındakı şerində işlədir, məsələn, qəzəllərin birində

Ey gözüm saqi, xiyal etmə bu bəzmin rindəsi
Şərbəti-ləli-ləbi tək badə görmüş, görməmiş.

— deyərək, “şərbəti-ləli-ləbi” “badə” ilə müqayisə edir, — hələlik məlum olan yeganə təcnisdə isə “ey dəhani şəkər, ləbləri badə...” ifadəsinə təsadüf edilir: şübhəsiz, “ləbləri badə” klassik üslubun hazırladığı ifadədir, lakin fakt faktlığında qalır ki, şair həmin ifadə üçün hər iki janr tipində linqvopoetik mühit yaradır (yaxud belə bir mühiti yaratmağa çalışır).

Vidadinin ədəbi-bədii dilinin janr diferensiallığına münasibəti bayatılarının dilində də özünü göstərir, — onun dörd cinsli bayatısı məlumdur. Əlbəttə, ancaq bunlar əsasında ciddi söz demək mümkün deyil, bununla belə, şairin dilindəki normalılıq, obrazlılıq burada da mövcuddur:

Şam yanar ay yağ ilə,
Gəl, gözüm əyağilə,
Gəldi Vəli başına

Gəlməyən ay ağıla,

— beləliklə, Vidadinin dili janr diferensiallığına münasib olaraq plastika nümayiş etdirir, folklor janrları üçün milli nitq tipologiyasından başqa, şair həmin janrların diferensial nitq tipologiyasını hazırlamaq sahəsində də iş aparır; bu isə ədəbi-bədii dilin inkişaf stixiyasını yaradıcılıq təcrübəsində bütünlüklə ehtiva edən sənətkarlara nəsis olan keyfiyyətdir.

Vidadinin ifadə-obrazları onun ədəbi-bədii dilinin imkanlarını müəyyən etmək üçün maraqlı material verir, — bu ifadə-obrazlarda şairin (eləcə də dövrün) nitq estetikası fəktlaşır: yadlar ilə ömür çürür həsrətdə, bir baş çəkin dərdməndin halına, könül şəhri gündən-günə talandı, cismın bəndi yerbəyerdən söküldü, günlər sanaram, aləm tanır dərdimdən, gəl üstümə, kimim vardır qohum-qardaş, el olsun, yad yığılır, sərin baxar, ağlamaz, eşqim dərya, cismim oldu sal sənə, açılmaz taleyim sübhü və s. qeyd edək ki, bunların əksəriyyəti qoşmalarında işlənir; buradan isə belə çıxır ki, Vidadinin ifadə-obraz yaradıcılığı folklor janrlarında daha intensiv gedir. “Kədər” şairi Vidadi həmin ifadə-obrazlarda öz ağrılarını fəktləşdirir, — Füzulidən sonra ilk söz ustasıdır ki, dilində bu qədər hüzn var: lakin Vidadinin ifadə-obrazları məzmunu etibarilə daha çox ictimaidir; biz burada orta əsrlər eqoizmini yox, intibah insanının ünsiyyətdə can atmasını görürük... Şübhəsiz, “Vidadinin kədəri yalnız onun şəxsi kədəri deyil, vətən kədəri, xalq kədəri idi”,⁴⁴ — bu da şairin ifadə-obrazlarının məzmununda əks olunur və onun dili qeyd edilən istiqamətdə də milli ictimai təfəkkürə dayanır.

Göstərdik ki, Vidadi həm klassik janrlarda, həm də folklor janrlarında yazıb yaratmışdır, — təəssüf ki, şairin çox az əsəri qorunduğundan (daha doğrusu, əlimizə gəlib çatdığından) onun hansı janrlara üstünlük verdiyini ancaq təxmin etmək mümkündür; bununla belə, bu, məntiqi əsas olan təxminilikdir, o mənada ki, Vidadinin əsərləri xalq kütləsinə məxsus cünglərdə toplandığı üçün, şübhəsiz, seçmə işi mümkün qədər obyektiv getmişdir, — görünür, klassik janrlarla folklor janrlarının nisbəti də bu və ya digər dərəcədə gözlənilmişdir. Ş.İ.Xətai (XVI əsrin əvvəlləri) və M.Əmanidən sonra Vidadi üçüncü söz ustasıdır ki, klassik janrlarla

⁴⁴ Azərbaycan tarixi, I c., Bakı, Azərb. SSR EA nəş., 1961, səh. 410.

folklor janrlarını sistemli şəkildə qarşılaşdırır, — eyni zamanda sələflərinin görmədiyi işi də görür; Vidadinin təqdimində həmin janrların qarşılaşdırılması dialektik prinsipə tabedir, Ş.İ.Xətəidə, M.Əmanidə isə klassik janrlar aparıcıdır, Xətəidən Əmaniyə qədər folklor üslubu əsaslı dəyişikliyə uğramır, — folklor janrlarının dilində klassik nitq elementlərinin çoxluğu diqqəti cəlb edir.

Çəkdim gərçi dərdi-hicran,

Hədsiz edib ahu-fəğan,

Mədəd olub feyzi-sübhan

Könül istədigin tapdı.

— M.Əmanın bir gəraylısından götürülmüş bəndin dilində işlənən “dərdi-hicran”, “ahu-fəğan”, “feyzi-sübhan” kimi ifadələr klassik üslubun materialıdır: məsələ isə burasındadır ki, həmin ifadələr folklor janrı tərəfindən həzm olunmamışdır—struktur-semantik transformasiyaya məruz qalmamışdır. Vidadinin dilində isə klassik janrlarla folklor janrlarının əlaqəsi poetik təfəkkür strukturlarının milli əsaslar üzərində yenidən təşkili istiqamətində gedən təbii prosesin məntiqinə tabe olur, — şairin qoşmalarında klassik nitq materialı öz tipologiyasını, assosiativ mühitini itirməklə işlənir.

Füzulidən sonra klassik janrların dili Vidadiyə qədər, demək olar ki, elə bir əsaslı dəyişiklik görmür, — S.Təbrizi, Q.Təbrizi, N.Şirvani kimi şairlər ənənəvi poetik dil tipini davam etdirirlər;

S.Təbrizi:

Susuzlara gör can axıdır çeşmei-heyvan,

Mən can verərəm çeşmei-heyvanını görcək.

Q.Təbrizi:

Xar tutma, gövhəri-əşkim götür torpaqdan

Kim, onun hər qətrəsi dəryayi-ümmandan gəlir.

N.Şirvani:

**Rahi-eşqində dilü canı nəzir eyləmişəm,
Hər cəfa eylərisən eylə, peşiman degiləm.**

Vidadinin poetik dilində, görünür, xüsusilə XVIII əsrin ikinci yarısında realizm qüvvətlənir; şair “Müsibətnamə” mənzuməsini yazır, — klassik janrların ifadə imkanlarının görünməmiş şəkildə genişləndirilməsi ümumən ədəbi-bədii dilin məzmununa təsir edir.

“Müsibətnamə” mənzuməsi (1780-ci il) — Vidadinin ədəbi-bədii təfəkkürə (və dilə) gətirdiyi yenilikdir, — mənzumə müxəmməs strukturuna malikdir, bununla belə, şair lirik janrın hüdudlarını aşır:

**Kədxudalar göndərib oqlilə çox and eylədi,
Etmədi bir sud hərçənd əhd-peyvənd eylədi,
Hacı Əbdülqadir ol dəm gör necə fənd eylədi,
Verdi İbrahim xana, saldılar zindanə bax.**

Hadisələrin bu cür epik təsviri “Müsibətnamə”nin dilini reallaşdırır; ictimai-inzibati terminologiyanın bolluğu, tarixi şəxsiyyətlərin adlarının tez-tez işlədilməsi isə onun dilini mənzum xronikaların dilinə yaxınlaşdırır. Bununla belə, demək lazımdır ki, mənzumənin poetik strukturu mürəkkəbdir, — ilk üç bəndin dilində ümumiləşdiricilik güclüdür:

**Bivəfadar mülki-dünya, malına aldanma çox,
İzzü cahü dövlətü iqbalına aldanma çox,
Tutma ümmid, əqlü fəhm əhvalına aldanma çox, —
Hər biri bir rəmsilə səndən olur biganə bax.**

— göründüyü kimi, ümumiləşdiricilik həm mətnin ümumi məzmununda, həm də anlayışlarda özünü göstərir... Eyni zamanda bu dildə fəlsəfilik poetikliyin

hesabına qərarlaşmır, onların avtonomiyası da yoxdur, fəlsəfiliklə poetikliyin real təfəkkür keyfiyyətində dialektik əlaqəsi tapılır; anlayışların, sintaktikanın fəlsəfiliyi də, poetikliyi də mühafizə edilir. Və əlavə edək ki, “Müsibətnamə”nin haqqında danışılan ilk üç bəndinin dili Füzuli qitələrinin dili gücündədir, — fərq isə Vidadi dilinin tarixi imkanında — realizmindədir; “mülki-dünya malı”, “izzü cahü dövlətü iqbal”, “əqlü fəhm” kimi fəlsəfi anlayışlar (eləcə də mükəmməl sintaktik ifadəsini tapmış mühakimələr) realist təfəkkürün faktıdır və orijinal hadisədir.

**Dinlə, ey tüğyani-məhnət, bir rəvayət söyləyim,
Didələr giryan edən şəhri-mələmət söyləyim...**

sözləri ilə şair mətnin əsas hissəsinə keçir; burada isə artıq qeyd edildiyi kimi, təhkiyə epik xarakterlidir, — konkret hadisələr nağıl olunur, hərəkət bildirən ifadələr maksimum funksional üstünlüyə malikdir:

**Fətəli xan yanına əzm etdi ol hicrət qılıb,
Neylədi ol mərd gör, əda ikən hörmət qılıb,
Çəkdi ləşkər biləsinə neçə yol qeyrət qılıb,
Etdi məyus onu həm iqbal binüsrət qılıb,
Neyləsin insan əgər yar olmasa, sübhanə bax.**

Hərəkət bildirən ifadələrin funksionallığı mətnin sintaksisinə təsir edir, — dinamizmi qüvvətləndirə-qüvvətləndirə təsviri təbiiləşdirir, konkretləşdirir və reallaşdırır; təyinlərin azlığı da, əslində, mətndəki dinamizmin faktıdır... Mənzumənin dilində 63 mübtədə, 176 xəbər, 99 tamamlıq, 38 təyin və 76 zərflik işlənir, — 176 xəbərdən 155-i feli xəbərdir, 76 zərflikdən isə 30-a qədəri feli bağlamadır (yaxud feli bağlama tərkibidir). Mübtədalar, tamamlıqlar və təyinlər içərisində də hərəkət bildirən ifadələr (məsdər, feli sifət, yaxud feli tərkiblər) vardır... Ümumiyyətlə, hərəkət məzmunlu ifadələrin işləkliyi təxminən 40 faiz təşkil edir, — bu isə kifayət qədər böyük rəqəmdir və mətndə dinamizm yaradan qüvvənin nədən ibarət olduğunu göstərir.

“Müsibətnamə”nin ilk üç bəndi kimi son dörd bəndinin dili də fəlsəfi məzmununa malikdir — təhkiyə ümumiləşdiricidir;

**Belədir dövrən işi, hər gündə bir al eyləmiş,
Aqili nadan ilə pəjmürdə əhval eyləmiş.**

Mətnə poetik simmetriyanın (ümumiləşdirmə—təsvir-ümumiləşdirmə) gözlənilməsi etnolinqvistik əsaslara malik klassik normalılıq faktıdır, ənənəvi hadisədir.

Vidadinin dili, prinsip etibarilə, əsasən Vaqifin dilində davam (və inkişafını) tapır, — belə demək olar ki, Vidadi tədricən Vaqifi yetirir...

**Xurşidim, xavərim, hilalım sənsən,
Şəkərim, şərbətim, zülalım sənsən,
Fikrim, zikrim, sözüm, xəyalım sənsən,
Xaçan könlüm səndən cüdaya düşər**

Bu, Vaqifdə kamillik həddinə çatan dildir; ümumiyyətlə, Vidadi ilə Vaqif arasında ədəbi-bədii dilin təkamülü baxımından qırılmaz əlaqə vardır.

**Cəmalın sədqəsi, hüsnün zəkati
Mənim tək binəva gədaya düşər.**

Yaxud:

**İstər visalını Vidadi xəstə,
Üz xakə fərş eylər, duayə düşər,**

— göründüyü kimi, sintaksisdən başqa ifadə-obrazlar da Vaqif dilinin dadındadır... Vidadi Vaqifi yaradıcılıq potensialının bütün məntiqi ilə pers-

pektivə çıxarır, ona görə də Vidadinin bu və ya digər şerinin Vaqifin müvafiq şerindən əvvəl, yaxud sonra yaranmasının fərqi yoxdur...

**Qaşı, gözü durub qanın almağa,
Zülf tökülmüş din, imanın almağa,
Vidadi xəstənin canın almağa
Xət bir yana, xal bir yana düşübdür.**

Ədəbi-bədii dilin ümumi inkişaf stixiyası bu ifadə tərzini yaradır, — Vidadi ilə Vaqifin istedadı müəyyən mənada həmin inkişaf stixiyasında birləşərək, demək olar ki, vahid hadisə kimi çıxış edir.

Vidadi klassik janrlardakı əsərlərində də Vaqifin dilini hazırlayır:

**Mənə bir şuxü şirin dilruba bir pırəhən tikmiş,
Sanasan nəqşi-qüdrətdir, əcəb türfə Həsən tikmiş.**

**Tamaşa eylədim, üstündə heç əl gəzməmiş guya,
Çəkib bir surə öz cismi kimi nazik tikən tikmiş...**

Vidadinin klassik janrların dilinə demokratik münasibəti burada artıq Vaqifdəki gücdədir; müqayisə bildirən “sanasan” ədatı, “üstündə heç əl gəzməmiş” ifadəsi folklor janrlarındakı funksiyasında işlənir.

Yaxud:

**Şəha, müddət cahanı mən də gəzdim, dərbədər gördüm,
Tamaşa eylədim, yaxşı-yamanı, xeyrü şəri gördüm.
...Səxavət olmayan kəsdə şücaət feli nadirdir,
Kərəmsiz kimsəni hər yerdə gördüm, bihünər gördüm.**

**Əkabirlərdə himmət, aşinalarda sədaqət yox,
Vəfa geyun dolandım, mütləqa yox bir bəşər gördüm**

Vaqifin məşhur “Görmədim” müxəmməsi yada düşür, — məzmun öz yerində, bir sıra ifadələr də eynidir: həm də bu, formal deyil, funksional eynilikdir — sözlərin, ifadələrin daşdığı məzmun hər iki sənətkarın təqdimatında eyni ovqatın (hətta eyni dünyagörüşün) məhsuludur... Bununla belə, mühüm bir stilistik fərq var: Vidadi “gördüm”, Vaqif isə “görmədim” deyir, — bu cür oppozitiv münasibət onların təfəkkür tərzindən gəlir. Vidadinin etirazı klassik nitq normativliyinə uyğun olaraq leksik-grammatik təsdiq yolu ilə, Vaqifdə isə birbaşa inkar yolu ilə gedir; Vidadi gördüyünə qarşı çıxır, Vaqif görmək istədiyini görə bilmədiyini deyir, — ifadəsini tapan mətləb budur.

Vidadinin dili daxili ziddiyyətlərinə müvafiq dinamikası olan dildir, lakin həmin dinamikanın nisbi xronologiyasını müəyyən etmək mümkün deyil, çünki “Müsibətnamə”dən başqa şairin heç bir şeirin tarixi bilinmir, — ona görə də Vidadi dilinin dinamikası (klassik üslubla folklor üslubunu qarşılaşdırıb, ikincisinin tarixi perspektivlərini müəyyən etməsi) ancaq ideal şəkildə (yaradıcılığının bütün konteksti ilə) təsəvvür olunur.

*

* *

Molla Pənah Vaqif ədəbi-bədii təfəkkürün (və ədəbi-bədii dilin) milli əsasda inkişafını mütləqləşdirdi, — onun xidməti nəticəsində folklor üslubu klassik üslubun nüfuzunu sındıraraq aparıcı mövqeyə çıxdı; bundan sonra ədəbi-bədii təfəkkürün (və ədəbi-bədii dilin) perspektivlərini bir qayda olaraq folklor üslubu müəyyən etdi. **F.Köçərli** göstərir ki, “milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şer və qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri ona nəzirə yazmağa səy və tələş ediblərsə də, onun kimi mühəssənətli, gözəl və açıq kəlam söyləməkdə aciz qalıblar.

Vaqif ziyadə zövqü səfa əhli olduğu üçün gözəl məhdində xeyli mərəğub və nazik şerlər yazmışdır...”⁴⁵

Vaqifin yaradıcılığı bütövlükdə XVIII əsrin ikinci yarısına düşür, — şair yarım əsr yazıb yaratmış, bununla belə, Məhəmməd bəy Cavanşir tərəfindən evi talan olunduğundan əsərlərinin müəyyən hissəsi məhv edilmişdir; ona görə də Vaqifin üslubu bir qədər məhdud kontekstdə öyrənilir... Lakin keyfiyyətcə, mövcud material (müxtəlif mənbələrdən yığılmasına baxmayaraq) şairin apardığı axtarışların istiqamətini müəyyən etməyə imkan verir.

Vaqifin ədəbi-bədii dil qarşısına qoyduğu tələblər estetik ideali vasitəsilə diqtə olunur; bu tələblərin hamısı bir məqsədə xidmət edir, o da demokratizmin ədəbi-bədii təfəkkürdə (və ədəbi-bədii dildə) bərqərar edilməsindən ibarətdir. Təəssüf ki, ədəbi-bədii dil barədə şairin heç bir elmi-nəzəri mülahizəsi (heç olmasa M.Füzulidə olduğu kimi) qalmamışdır, bununla belə, onun aydın proqramı olmuşdur: “Molla Pənahın gözəllik babında və dilbər vəsfində yazdığı qafiyələr bir qədər lətif, açıq və aydın sözlər ilə nəzmə çəkilmiş kəlamlardır ki, nə qədər cövhərsiz və mərifətsiz adam onları eşitsə, mütəəssir və məsrur olar”.⁴⁶ Vaqifdə dil-üslub demokratizmi məhəllicilik hesabına (məsələn, müəyyən qədər M.V.Vidadidə olduğu kimi) yaranmır, — dialekt ünsürü adına, məsələn, “nöşün” sözünü işlədir ki, bu da şairi əhatə etmiş dialekt mühitinin faktı deyil:

**Məni qərğ eylədin qəm dəryasına,
Ey çeşmi-xumarım, nöşün ağıladın?**

Ümumiyyətlə, Vaqif dilinin milli xarakterini demokratizmlə bərabər məhəlləçilikdən uzaqlıq təşkil edir. Həsənoğlu — Nəsimi — Füzuli xətti ilə gələn klassik üslubun obrazları Vaqifdə folklor üslubunun materialı olur; klassik üsluba qarşı süni olaraq cəbhə açılmır; o ifadələr ki, klassik üslubda xalq ruhunun faktıdır, folklor üslubuna da köçürülür, nəticədə, folklor üslubu ədəbi-bədii dili bütövlükdə təmsil etmək iddiasına malik olur. Klassik üslubdakı xəlqi əlamətlərin

⁴⁵ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I c., Bakı, “Elm”, 1978, səh. 159.

⁴⁶ Yəne orada, səh. 178.

folklor üslubu tərəfindən həzm edilməsi təkcə ifadə planında deyil, məzmun planında da gedir. Məsələn, Vaqif:

**Ünümdən titrədi tamam vilayət,
Elə sandılar ki, qopdu qiyamət,-
Nə qayım durubdur ol sərvqamət,
Tərpənəydi, bir lərzəyə gələydi,**

— deyəndə, əslində Füzulinin məşhur “oyadar xəlqi əfqanım, qara bəxtim oyanmazmı?!” metaforasına dayanır, onu şərh edir; bu şərhdə isə, şübhəsiz, dövrünün estetik (eləcə də ifadə) məntiqinə istinad olunur.

Vaqif folklor üslubunu klassik üslub hesabına zənginləşdirir, — bu öz yerində, eyni zamanda klassik şer janrlarının dilində xəlqiləşmə aparır, məsələn:

**Görməyə didarını hər dəm çəkər çox intizar,
Gözlərin tikmiş baxar yollara gördüm Vaqifi.**

Yaxud:

**Qəbrimin daşına yazsın bu sözü əhli-kamal,
Dilbərin məndən uzaq olmağı öldürdü məni.**

Əlbəttə, bu cür ifadə demokratizmi klassik janrı tədricən poetik tipologiyasından məhrum edir, — qəzəl də, müxəmməs də Vaqifin təqdimində qoşma obrazlarını daşıyır; şairin qoşmalarında olduğu kimi, qəzəllərində, müxəmməslərində də etnoqrafik konkretlik var, frazeoloji ifadələrə sıx-sıx təsadüf edilir. Klassik janrların dili ilə folklor janrlarının dili arasındakı fərqi müəyyən qədər aradan qaldırılması, şübhəsiz, birinci növbədə, folklor janrlarının dilinin normativləşməsinə xidmət edir; Vaqif isə bu sahədə həqiqətən əvəzsiz iş görür, — o, klassik janrlardakı şerlərində də məhz bu dilin (folklor janrlarının dilinin) tənənəsini verir. Şair klassik janrlar üzərində müəyyən eksperimentlər aparır, — bu janrlar stilizasiya olunur; halbuki folklor janrlarına belə sərbəst münasibət yoxdur.

F.Köçərli yazır: “Molla Pənah milli şair olduğuna binaən, onun şer və qəzəliyyatı bizim Azərbaycan türklərinə ziyadə xoş gəlir və hər nə onun qələmindən zühura gəlibsə, gah müxəmməsət və gah mürəbbəat və gah qəzəliyyat, təmamisi ürəkdən və həqiqi həyatdan nəşət edən əsərlərdir”;⁴⁷ bu, o deməkdir ki, Vaqif janr diferensiasiyasındakı kəskin fərqləri aradan qaldırmaq üçün real münasibətlərin ifadəsinə istinad edir, dövrün tarixi sözünü deyir, — real münasibətlərdən çıxış etdiyinə görə də janrlar (onların ifadə-obraz) sistemi arasındakı tarixi qarşıdurmalar tədricən kəskinliyini itirir. Bununla belə, müəyyən fərqlər qalmaqda davam edir, — şübhəsiz, qoşmalarının dilinə nisbətən qəzəllərində, müxəmməslərində, müstəzadlarında alınma leksika, izafət birləşmələri azdır, halbuki klassik janrlardakı şerlərində bu cür vahidlər kifayət qədərdir... Lakin obraz tipologiyasına görə fərq, demək olar ki, yoxdur — həm folklor, həm də klassik janrlardakı şerlərində metaforlaşdırma prinsipi eynidir...

Vidadi kimi Vaqif də klassik şer janrlarının strukturlarında satirik ifadə potensialı tapır, məsələn:

Gedibən əqlü huşum namusü arım kəsilib,

Olmuşam maili-mey, ahu zarım kəsilib

— burada namusu arım kəsilib, maili-mey (Q.Zakirin müvafiq satirik ifadəsi yada düşür: maili-kart) ifadələrinin işlədilməsi satiraya hazırlıqdır...

Döndərdi üzün ol güli-rəna genə məndən,

Eyb olmaya söysəm belə iqbalın içinə

— burada isə “söysəm belə iqbalın içinə” bilavasitə satirik ifadə faktıdır, hətta kontekstin lirik intonasiyası da satirik məzmunun təzahürünə mane olmur...

Vaqif klassik janrları folklor janrları qarşısında tərki-silah etməyə, ümumən poeziyanın tarixi predmetini dəyişdirməkdən başladı; məzmun planında özünü göstərən çevriliş ifadə planında da faktlaşdı, — məsələn, diqqət yetirək:

⁴⁷ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I c., Bakı, “Elm”, 1978, səh. 159.

**Vidadidən gələn kağız məni fərxəndəhal etdi,
Bu halı gördü qəm filhal məndən intiqal etdi.**

**Qönçə kimi yaşmağı çəkibdir dahən üstə,
Vaqifdən edir üzünü pünhan qaraçarqat.**

Bu nümunələrin hər ikisində (birincisi qəzəldən, ikincisi müxəmməsdəndir) klassik janr adına vəzn, bir neçə də ərəb, yaxud fars mənşəli qeyri-funksional söz qalır: mövcud semantika isə ümumən klassik janr üçün adekvat deyil; ona görə də Vaqifin klassik janrda yazdığı şerlərin məzmun planı ilə forma planı arasında müəyyən münasibət şərtiliyi var: nə qəzəli, nə də müxəmməsi XIII–XVI əsrlərdəki normativ məzmununda çıxış etmir və bu da onların dilinə təsir edir.

Vaqif şer dilinə “danışiq ədası” gətirdi; bu, ədəbi-bədii dildə realizmin mühüm faktı idi;

**Əbəs-əbəs neçin qaçırsan məndən,
Mən ki, zalım, adam yeyən deyiləm.**

Yaxud:

**Ol Xədicə haqqı, Səkinə haqqı,
Xeyrannisə haqqı, Əminə haqqı,
Kəbə, Məkkə haqqı, Mədinə haqqı,
Dərdin bu Vaqifi aldı, sevdiiyim!**

Danışiq ədası o yerə çatdı ki, şair deyilməsi mümkün olmayan sözü də dedi, — Vaqifin dili bu baxımdan naturalizmə varacaq qədər təbii məzmun (və intonasiya) əldə etdi:

Ara xəlvət ikən etmə qilü qal,

Tez ol, çıxdı canım, naz vaxtı deyil.

Vaqif şer dilini o qədər sadələşdirirdi ki, məsələn inanmaq olmadı ki, aşağıdakılar sənət faktıdır:

**Sənə peşkəş etmənəmmi can-başı,
Neçin bir gəlməzsən bizə, Fatimə?..
Yaxud:**

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim...

Göründüyü kimi, sadələşmə iki istiqamətdə gedir, birinci nümunədə etnoqrafik konkretləşdirmə (qonağa can-başla qulluq edərlər), ikinci nümunədə fəlsəfi ümumiləşdirmə (cahan mülkündə hər cür deyil, mütləq doğru halətin olmamağından söhbət gedir) var; hər iki təfəkkür prosesi nitqi sadələşdirir, aşkarlaşdırır, — çünki bu sadalanan əlamətlər eyni zamanda nitq təzahürünün (F.de Sössürün ifadəsi ilə daha dəqiq desək, “nitq fəaliyyəti”nin) arxasında dayanan təfəkkür prosesinin əlamətləridir... Vaqif poetik ifadə tərzini orta əsrlərə məxsus ədadan məhrum etdi, mübhəmliyi aradan qaldırdı; nəinki qoşmalarında, hətta qəzəllərində, müxəmməslərində də ifadə konkretliyinə riayət etdi:

**Mərhəba, Tiflis imiş cənnəti dünya yerinin,
Yığılıbdır ona cəmiyyəti hurü pərinin,
Mən bu şəhrin nə deyim vəsfini dilbərlərinin,-
Filməsəl şəklü şəmildə, bəli, hər birinin
Mahi-təbanə bərabər sərü simaları var.**

Göründüyü kimi, tək-cə bir yerdə klassik təşbihə müraciət olunur — Tiflis gözəllərinin “sərü simaları” “mahi-təbanə bərabər” tutulur; bu “bərabər”liyin şərtiliyi isə bir yox, bir neçə vasitə ilə xatırladılır, hər şeydən əvvəl, “mən bu şəhrin nə deyim (yəni görəsən necə deyim...) vəsfini dilbərlərinin” ifadəsini

işlətməklə kontekstdəki metafora şərtiliyini hazırlayır, “bərabər”liyin “şəklü şəmildə” olduğunu xüsusi şəkildə qeyd etməklə bir də şərtiliyə işarə vurur, nəhayət, şərtilik “filməsəl”, “bəli” ara sözləri vasitəsilə möhkəmləndirilir.

Vaqif “san ki” (elə san ki) ifadəsini kifayət qədər tez-tez işlədir, — bunun məntiqi var; məsələ burasındadır ki, “san ki” (elə san ki) şairin təfəkküründə real olanı metaforik olandan ayırır, real ifadə ilə metaforik ifadə arasındakı semantik tipoloji sərhədi müəyyən edir:

Sanasan ki, iki qəndü şəkərdir

Qoynundakı qoşa narı, Şamama!

Yaxud:

Sanki bir guşədir cənnət bağından,

Açılıbdır güli-əlvan evində.

Vaqif təkcə dövrünün poetik fiqurlarını yaradıb normativləşdirmir, XV–XVI əsrlərin məhsulu olan klassik obrazları da şərh edir, — həmin obrazlar dövrün məntiqi ilə yenidən dərk olunur, mənalandırılır.

Klassik janrlardakı əsərlərində də M.P.Vaqif hər cür nəsr dilinin qibtə edə biləcəyi bir ifadə forması verir: Ya budur ki, Tiflisi qər q eylərəm göz yaşına, Ol sənəm vəsli mənimçün ya kəlisadan çıxır... Hansı qəmli könlü kim, sən edər olsan şadiman, O sənə, əlbəttə ki, bədguluq eylər biguman... Vaqifə, ya rəbbinə, öz lütfünü eylə pənah, Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim...

XVII–XVIII əsrlərdə nəsr dilinin təşəkkülü prosesi gedir, “Şəhriyar” dastan-povesti yaranır; əlbəttə, şer dilində nəsr təhkiyəsi məqamlarının artması da, prinsip etibarilə, həmin prosesin təzahürüdür, çünki nəsr dili şer dili əsnasında təşəkkül tapır, şer dilinin həm tam, həm də yarımçıq nəsləşən (yarımçıq nəsləşdiyinə görə elə şer dili faktı kimi qalan) formaları meydana çıxır... Nəticə etibarilə, nəsr dilinin şer dili əsnasında təşəkkülü (formalaşması) həm nəsr dilinin, həm də elə şer dilinin keyfiyyətinə təsir edir; nəsrə şer ladları olduğu kimi, şerdə nəsr ladları fəqtləşir.

Vaqifin klassik janrlardakı şerlərində (xüsusilə müxəmməslərində) nəsr təhkiyəsi məqamlarının meydana çıxması eyni zamanda janrın özünün daxili inkişafı ilə şərtlənir, — şair bu inkişafın məntiqinə uyğun olaraq eksperimentlər aparır, janrların satirik ifadə potensialını aşkara çıxara-çıxara nəsr ladını qüvvətləndirir. Ümumiyyətlə, Vaqifin klassik janrlardakı şerlərində postpozisiya satirik (prozaik) ifadə üçün daha tipikdir; müxəmməslərinə, müstəzadlarında ovqat lirik ladla başlayır, getdikcə prozaik lada çevrilir. Hətta intonasiyasında, müəyyən mənada, Sabiranəlik müşahidə edilir.

Əlamət həssaslığı M.P.Vaqifin təfəkkürü üçün aparıcı hadisədir, ona görə də şairin dilində əlamət bildirən sözlərin kəmiyyətə üstünlüyü müşahidə edilir, məsələn:

**O şux qəməzlərin, xəncər kipriyin,
Gündə olur yüz min qan qabağında,
Xumar-xumar baxan ala gözlərin
Gərəkdir verəsən can qabağında.**

“Şux”luq — “qəməz”nin, “xəncər” “kipriy”in, “xumar-xumar baxmaq” isə “ala gözlər”in təyiniidir, — bu əlamət həssaslığının birinci səviyyəsidir; “gündə olur yüz min qan qabağında” — “şux qəməz”yə, “xəncər kipriy”ə, “gərəkdir verəsən can qabağında” isə “ala gözlər”ə aiddir, funksional definisiya faktlarıdır, — bu, əlamət həssaslığının ikinci səviyyəsidir; mətn özü bütövlükdə “gözəl”i müəyyən edir, ... bu isə əlamət həssaslığının üçüncü səviyyəsidir... Göründüyü kimi, Vaqifin dilində (eləcə də təfəkküründə) əlamət bildirən ifadələrin (eləcə də məfhumların) iyerarxiyası mövcuddur; bu cür iyerarxiyalılıq isə, prinsip etibarilə, qanunauyğunluq deməkdir, — Vaqifin təqdimində əlamət əlaməti açır, hətta predmet kimi götürülən “gözəl”in özü də nəticədə əlamət kimi çıxış edir.

Şübhəsiz, əlamət bildirən sözlərin təkrarı da əlamət həssaslığının faktıdır:

**Qərib-qərib durduq biganələr tək,
Soyuq-soyuq baxdıq divanələr tək.
Naqis-naqis çəkər üzünə niqab,**

Yüngül-yüngül qaçar, etiraz eylər və s.

Əlamət həssaslığı — Vaqif dilinin həm lüğət tərkibinə, həm də sintaksisinə təsir edir; hər şeydən əvvəl, ifadə paralelizmi güclənir:

**Dəhanın sədəfdir, dişlərin inci,
Sən məni eylədin ellər gülüncü,
Libasın əlvandır, çarğat narıncı,
Saçaqlar yaraşır qıraqlarından**

— burada təyin olunanla təyin edənin simmetriyası var; simmetriya isə predmetin natural mövcudluğuna əsaslanır... Vaqif elə bil sözlə italyan intibah rəssamlarının — L.da Vinçinin, Mikelancelonun gördüyü işi görür...⁴⁸

**Ustad səni çəkib manəndi-mələk –
Bundan artıq həqqü say ola bilməz,**

— deməklə gözəlliyin (görünən gözəlliyin) plastikasına (eyni zamanda onun tamlığına, kamilliyinə...) işarə edir. XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyəti daha çox dil mədəniyyətidir, ona görə də Vaqif rəssam işini də görür; rənglərin nisbətini professional həssaslıqla (intibah professionallığı səviyyəsində) müəyyən edir.

Göründüyü kimi, M.P.Vaqifin dilində belədir: predmet var, hadisə var, yanında da əlaməti, eyni zamanda əlamət predmeti əvəz edir (bu intibah təfəkkürünün göstəricisidir, aparıcı fəlsəfi dünyagörüşün keyfiyyətidir ki, predmetə, hadisəyə mücərrəd şəkildə baxılmır, idrak həmin predmetə, həmin hadisəyə onun hiss edilən tərəfindən daxil olur, — metaforalaşma bundan sonra gedir), məsələn:

Gedən getmə; bir bəri bax, ay gedən,

⁴⁸ Müq. üçün bax: Эудженио Гарен. Проблемы итальянского возрождения. М., изд. «Прогресс», 1986, стр. 236- 256, 296- 320.

Gözüm doymaz sən tək gözəl kimsədən.

Yaxud:

**Ey niqab altından gizli baxışım,
Gözlərin apardı sərdən ağlımı...**

“Gedən” həqiqətən gedir; mətləb isə bundadır ki, o, eyni zamanda, ideal olaraq aşiqin taleyindən gedir — birinci halda proses konkret şəkildə, ikinci halda mücərrəd şəkildə dərk edilir; hər iki halda isə mətləb poetikdir...

“Ey niqab altından gizli baxışım”, — burada da konkretliklə mücərrədlik arasında genetik əlaqə var; “niqab altında gizli baxış” həm aşiqin, həm də onun xəyalının (idrakinin) gözü ilə görünə bilər... Beləliklə, hər iki misalda metaforlaşma natural konkretlik əsasında gedir, heç zaman da əlaqə qırılmaz, — Vaqifin ən ideal metaforası da natural dayağa malikdir.

M.P.Vaqifin leksikası o qədər də zəngin deyil;⁴⁹ elə şairlər var ki, istedadının səviyyəsinə görə Vaqiflə heç müqayisə də oluna bilməz, lakin ondan çox söz işlədir. Səbəbi ondadır ki, Vaqifin sənətkarlığını nə qədər söz işlətməsi deyil, sözdən necə istifadə etməsi aşkarlayır, məsələn:

**Durub qurban olmaq sən tək qonağa
Nuşdur canımıza, qurban olduğum.**

Burada “nuşdur canımıza” ifadəsinə diqqət yetirək; şair “nuş (olmaq)” sözünün semantikasını stilizasiya hesabına genişləndirir, — eyni zamanda həmin sözü keyfiyyətli poetik materiala çevirir....

Halbuki, məsələn, aşağıdakı kontekstdə “nuş (etmək)” klassik üslub üçün xarakterik şəkildə işlənir, — elə bir poetik funksiyaya malik deyil;

Səndən ki cüda nuş edərəm sağəri-gülmar,

⁴⁹ Bu barədə bax: T.Hacıyev. M.P.Vaqif dilinin “sözlüyü”. S.M. Kirov adına ADU-nun “Elmi əsərlər”i, dil və ədəb. ser., 1979, N 3.

Tünd olma, dönüm gözlərinə, özgə səbəb var!

— burada isə “tünd olma” ifadəsi mətnin obraz sistemini əlaqələndirir; “sağəri-gülnar”ın — şərəbin tündlüyü ilə gözəlin ağır xasiyyəti — tündlüyü arasında assosiasiya yaradılır...

Yaxud:

**Sözləri qənd, ağızları piyalə,
Şəkər əzmiş dilə, dodağa qızlar.**

Şəkər əzmək ifadəsində “əzmək” — məişət məzmunlu feldir, lakin şair onu az qala poetizm kimi normativləşdirir; yaxud “qaynamaq” felindən düzələn “qaynar” feli sifətini götürək:

**Qaynar gözlərinin şux baxışından
Əcayib fitnələr, fellər görünür,**

— göründüyü kimi, söz hissənin özü də natural təfəkkürə, onun prinsiplərinə tabe olur; ən çox etnoqrafik-məişət leksikası metaforalaşır.

F.Köçərli yazır: “Şair (Vaqifdən söhbət gedir —N.C.) hər nə vücuda gətiribsə, öz ana dilimizin tərz və şivəsində gətiribdir. Onun əşarında istemal olunan türk və ya türkləşmiş fars və ərəb sözləri elə məharətlə nəzmə çəkilibdir ki...”⁵⁰ Şübhəsiz, bu, Vaqifin “milli şairliyinə dəlalət edir”.⁵¹

Vaqifin sözə münasibəti ümumən dövrün təfəkkür tərzinin münasibətidir, XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi-bədii dilin funksional-qnoseoloji məzmununu Vaqif qədər dərin əks etdirən ikinci bir sənətkar yoxdur; o, sözü etnoqrafik — məişət təbiiliyindən çıxarmadan obrazlaşdırır (təbii olanla poetik olan arasında boşluq yaranmır), məsələn:

⁵⁰ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I c., Bakı, “Elm”, 1978, səh. 190.

⁵¹ Yəni orada, səh. 191.

**Səg rəqibin fitnəsinə uyubsan,
Neyləmişəm, məndən nə tez doyubsan...**

Yaxud:

**...Sanasan şəkkərə, qəndə bulanmış,
Məməsi, sinəsi, buxağı şirin.**

Yaxud da:

**Mənə gizlin bir nişanə göndərdin,
Aşkara başıma qaxmağın nədir?**

“Doymaq”, “bulanmaq” (bulaşmaq), “başa qaxmaq” kimi ifadələr XVII–XVIII əsrlərin poetik təfəkkürü üçün tipik anlayışları ifadə edir, həmin anlayışlar mətnin aktiv ünsürləridir, aktivlik isə, şübhəsiz, poetik təfəkkürün koordinatlarının dəyişməsi, — poeziyanın xalqın həyatına daxil olması ilə bağlıdır; bu baxımdan klassik janrlardakı şeirlərin dili də istisna təşkil etmir:

**Şəninə dedim şirin söz, bir şey ondan dadmadım,
Bu səbəbdən ağzı şəkkər dilrübədən küsmüşəm.**

D.S.Lixaçov göstərir ki, orta əsrlərdə ədəbi dilin vərdiş olunmuş assosiasiyaları adi nitqdən təcrid edilir, — məişət dili ilə ədəbi dil arasında nə qədər böyük məsafə olursa, varlığın mücərrədləşməsi o qədər təmin olunur... Və orta əsrlərdə ədəbi dili “müqəddəsləşdirmək”, məişət üçün əlçatmaz etmək, elmiləşdirmək də buradan irəli gəlir...⁵²

Vaqif həmin “müqəddəsliyə” qarşı vuruşub, ona qalib gəldi, — əvəzində yeni dövrün dil–üslub etalonunu yaratdı.

⁵² Д.С.Лихачов. Исследования по древнерусской литературе, Л., изд. «Наука», 1986, стр. 27

XVII-XVIII əsrlərdə ticarətin inkişafı milli ticarət münasibətlərini yaradır, mədəni-ədəbi tərəkür də həmin münasibətləri əks etdirir; Vaqifin bir sıra obrazları bu baxımdan maraqlıdır:

**Sərxoş durub bir nəzakət satan yox,
Heç sodəgər fayda bulmaz bu yerdə.**

Yaxud:

**Cəvahirələr xərc edərəm şanıma,
Əgər müştəq olsan sözə, Fatimə!**

XVII-XVIII əsrlərdə ictimai tərəkür ticarət münasibətlərini fəlsəfilik münasibətlər kimi izah edirdi, milli mədəniyyətin formalaşdığı dövrdə tacirlərin ictimai həyatdakı rolu güclənmişdi; ona görə də “nəzakət satmaq”, “fayda bulmaq”, “cəvahirələr xərc etmək” kimi ifadələr mətni lirik tondan salmır, — səbəbi də odur ki, ticarət anlayışları prozaik anlayışlar deyildi, tacir tərəkürü perspektivi olan tərəkür kimi özünün lirik arsenalını müəyyən etmək imkanına malik idi.

Vaqif dilinin milliliyi tərəkürün normativ milliliyindən gəlir; klassik janrlardakı şerlərində işlətdiyi ifadə-obrazları ilə folklor janrlarındakı şerlərində işlətdiyi ifadə-obrazlar bir-birinin eynidir, — janrın üslubi mənsubiyyəti şairi tərksilah edə bilmir (məsələn, Ş.İ.Xətəidən fərqli olaraq); müqayisə edək:

**Boyun sürəhidir, bədənin büllür,
Gərdənin çəkilməmiş minadan, Pəri!...**

**...Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik,
Ağ əllərin əlvən hənadan, Pəri!**

Bu ifadələr şairin məşhur qoşmalarından birindəndir, həmin ifadələr müxəmməslərindən birində də işlənir:

**Nə əcəb təsvir olur ağ əllərə əlvən həna,
Məxmuri gözlər piyalə, gərdəni misli mina...**

Milli təfəkkürün ifadəsi özünü toponimik leksikada da göstərir, — şair müxəmməslərində Təbriz, Şəki, Gəncə, Tiflis, İrəvan, Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı kimi şəhərlərin adlarını çəkir; klassik janrda — həm də təkcə bir şerdə bu qədər yerli toponimin işlənməsi dövrün ictimai təfəkkürü ilə əlaqədardır. Təbiilik burada da özünü göstərir, — düzdür, Təbriz, Bakı, Tiflis tipli toponimlər, məsələn, Məkkə, Mədinə, Hələb toponimləri qədər obrazlı olmur (necə ki, Fatma, Yetər antroponimləri Şirin, Leyli qədər obrazlı deyil), lakin bunlarda milli kolorit var, bu isə ədəbi-bədii mətn üçün az şey deyil.

Vaqif mövhumu düşüncə tərzinin materiallarından ancaq metafora istinadı kimi istifadə edir; şübhəsiz, bu da Vaqifin (və ümumən dövrün) təfəkküründəki demokratizmin göstəricisidir;

**Hər kəsin dünyada bir qibləsi var,
Mən də yönüm sənə sarı tutmuşam.**

Yaxud:

**Mən Vaqifəm, kuyin mənə Kəbədir,
Şükrilləllah, müsəllaya dönmüşəm və s.**

Füzulidə, xüsusilə Nəsimidə bu cür ifadələr terminoloji məzmunundan təcrid olunmur, Vaqifdə isə “məhşər hekayəti”, “inayət eləmək”, “qiblə”... poetik anlayışlardır: dünya haqqındakı irreal təsəvvürlər onun təfəkkürü (ümumən intibah təfəkkürü) üçün yaddır, ona görə də şair deyə bilər ki,

**Siyah vəsmə zivər çəkibdir qaşa,
Onu görən gözlər istər qamaşa, -
Bir ləhzə hüsnünə etdim tamaşa,**

Behəmdülla, din-imana yetişdim.

“Siyah vəsmə zivər çəkibdir qaşa” — gözəlin sifətinin mehraba bənzəməsinə işarədir, odur ki, aşıq ona tamaşa edəndə “din-imana” yetişir; şerin sonrakı bəndində isə deyilir:

..Könül pərvaz etdi qalxdı havaya,

Yer üzündən asimana yetişdim.

Və bu da əvvəlki qənaəti möhkəmləndirir; “din-imana” yetişənlərin ruhu göylərdə olur... Beləliklə, dini-panteist təfəkkürün doğurduğu anlayışlar, həmin anlayışlar arasındakı əlaqələr metaforalaşır, stilistik materiala çevrilir; bunun da səbəbi ictimai təfəkkürdə hadisələrə təbii demokratik münasibətin qərarlaşmasından ibarətdir.

Vaqif təfəkkürünün demokratizmi Vidadi ilə Vaqifin deyişməsində də özünü göstərir, — Vidadi Vaqifə müraciətdən deyir:

Axirət sözünü salma yadına,

Dürüst deyil mütləq etiqadına...

Elə bu cür demokratizmin nəticəsidir ki, Vaqifin dilində söz nə qədər mücərrədləşirsə mücərrədləşsin, nə qədər obrazlaşarsa obrazlaşsın, yenə həyati məzmunundan məhrum olmur...

O yerdə ki, düşünülen mətləb adekvat ifadəsini tapır, Vaqif orada həqiqətən görülməsi mümkün olmayan işi görür:

Yenə məni yanar-yanar odlara

Dağılmış ayrılıq saldı, sevdiyim!

Mən ha öldüm həsrət ilə, dərd ilə, -

Can sənin yanında qaldı, sevdiyim!

— diqqət edək: “yanar-yanar” təyininin “od”la əlaqədar işlənməsi odun şiddətini göstərir (od onsuz da yanan şeydir); “ayrılıq” elə “dağılmaq”dır, halbuki şair “dağılmış ayrılıq” deyir... Nəticədə həm “ayrılığ”ın şiddəti ifadə olunur, həm aşiqin “ayrılığ”a münasibəti (dağılmış, yəni viran olmuş, — qarğışdır) bildirilir, həm də “yanar-yanar od” ifadəsinə sintaktik-semantik analogiya tapılır.

“Mən ha öldüm həsrət ilə, dərd ilə, — Can sənin yanında qaldı, sevdiyim” ifadəsinin daxili məntiqi isə vasitə ilə açılır:

**“Canandan ayrılan candan ayrılır —
Xalq içində bir misaldı, sevdiyim”.**

Göründüyü kimi, “can sənin yanında qaldı” ifadəsi “canandan ayrılan”ın “candan ayrıl”ması demək imiş — Vaqif xalqa bu cür dayanır...

Ola bilər ki, sözlər ifadələr məişətcə milli olsun, lakin intonasiya yad təsirdən yaxa qurtarmasın; Vaqif dilinin milliliyi birinci növbədə intonasiyasından başlayır: məsələn:

**Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Hər zaman kuyində ziyarətimdir,
Qiblə deyib, qaşlarına baş əymək -
Gecə-gündüz mənim ibadətimdir.**

Göründüyü kimi, lüğət tərkibinin yarıdan çoxu ərəb mənşəlidir, bununla belə, intonasiyanın hesabına ifadə tərzinin milliliyi təmin olunur; Vaqifin intonasiyası onun təfəkkürünün məntiqinə sözlərindən, ifadələrindən daha yaxındır... İntonasiya şairin dilində çox hallarda sözün, ifadənin estetik mövqeyini müəyyən edir:

**Pərim, sənubərim, gülbərgi-tərim,
Gövhərim, yaqutum, ləli-əhmərim,
Hekayətim, fikrim, zikrim, əzbərim,
Xəyalımda şirin nihanım mənim”.**

İntonasiya “pərim, sənubərim, gülbərgi-tərim” tipli sinonim müraciətləri məzmunca neytrallaşdırır, neytrallaşma “xəyalımda” sözünə qədər gedir, “şirin nihanım” ifadəsi avtonomlaşır; mətnin estetik semantikasını da əsasən həmin ifadə əks etdirir.

Vaqif qədər rəngarəng intonasiyası olan ikinci şair tapmaq çətindir, — bu, intibah emosiyasından gəlirdi, intibah emosiyası özü qədər təbii intonasiya formalaşdırırdı, onu çeşidlərə ayırıb normativləşdirirdi, — şer dilində danışıq ifadələrinin artması da bir tərəfdən həmin intonasiyanın təsiri idi.

Vaqif dilinin psixoloji tutumu barədə ayrıca danışmaq lazımdır, çünki bu psixologiya dövrün psixologiyasıdır, — Vaqifin dili dövrün dilidir deyəndə burada forma planı ilə yanaşı məzmun planı da nəzərdə tutulur.

**Səhər dura, sürmə çəkə gözünə,
Birçəklərin həlqə qoya üzünə,
Cilvələmə, sığal verə özünə,
İşi, gücü gülüb-oynamaq ola.**

**Döşün açıb, əl dəyəndə yaxaya,
Ağ gülün bağına peykan toxuya,
Bədəninədən müşkü ənbər qoxuya,
Zülfü gərdənində bir qucaq ola...**

Şair burada intibah dövrü üçün xarakterik olan doyumluluq estetikasını təqdim edir; çoxluq, bolluq, doluluq — intibah keyfiyyətidir, — Koroğlunun qırx qazan plov yeməsi, qırx tuluq şərab içməsi də məhz bu baxımdan estetikdir...

Vaqif deyəndə ki:

**Bir maya bud gərək, baldırı yoğun,
Sərasər ət basa, dizin, topuğun...**

— həmin estetikaya əsaslanır, —bu, qətiyyəən elat qadını deyil, XVII–XVIII əsrlər üçün universal gözəllik nümunəsidir; təşbehlər də mövcud normativliyə uyğundur.

Şairin dilində etnoqrafik–məişət leksikasının çox olduğunu qeyd etdik, lakin çoxluq — kəmiyyət ölçüsüdür, — həmin etnoqrafik–məişət leksikası Vaqifin ictimai–estetik təfəkkürü üçün məhz doğmadır; iki fakta baxaq:

**Hər kəsin yox isə əqlü kəmalı,
Dünyada alıbdır sahib camalı...**

**Sən gülsən, bülbül sev, xarı istəmə,
Hərgiz kamal istə, varı istəmə,
Meyl eylə Vaqifə, sarı istəmə, -
Özü şəhbaz olan şəhbaza gedər.**

Lirik kontekstdə iki söz — “almaq” (arvad almaq) və “getmək” (ərə getmək) tam semantikasını ilə iştirak edir; şair etnoqrafik, məişət məzmunlu proseslərin estetikasına varır...

Vaqif qadını örtükdən çıxarır, — onun təbii görünüşünü, bədən cizgilərini, hərəkətini realistcəsinə vəsf edir:

**Üzün ağ, dəyirmi, gözün məstana,
Baxışın bağırimi döndərdi qana,
Ağzın sədəf, dişlərin dir dürdana, -
Əcayib cəvahir, ləli sevmişəm.**

— eyni zamanda geyim–kecimini də həmin təbii mövcudluğun bəzəyi, rəngi, çaları kimi verir:

**Gah zaman başına tirmə şal bağlar,
Gah olur ki, zülf gizləyib, xal bağlar, -**

Kələğaynın qabağına al bağlar

Yaşılın altından, ağın üstündən.

Burada rənglərin tarixi qohumluğunu görməmək mümkün deyil və əlavə edək ki, bu elə intibah təfəkkürünün faktıdır ki, sözün, səsin və rəngin estetik funksiyası birləşir, söz də, səs də, rəng də bir hədəfə döyür...

Vaqif öz dövrünün ifadə-obrazlarını — stilistik frazeologiyasını normativləşdirdi: ciyər bərkitmək, ötkəm sözü olmaq, tərən könlü, havalanmaq, başına qiyamət qopmaq, qəm evində küncə salmaq, fikir-xəyalındır könlüm zinəti, şirin sözlərindir ağzım ləzzəti, bir qırağa çəkilmək, ağzı şəkər, dodaqları yeməli, ağzı xeyir sözlü, göydə mələk, yerdə insan gözəli, ixtilat qatmaq, havalanıb, dəxi endirmək bizə, bəhanə tutmaq, yol-ərkan gözləmək, ellər gülüncü, hicranın altından çıxmaq, gözü şərli, cəng nəzərli, təşnə qoymaq, bəndə salmaq, cavabını-sualını kəsmək, xəyalın könlümdə, gözümdə gəzər, gözündən irəyə düşmək, kim öl, kim qala, ixtilat bazarı, söhbət dəmi, qaşını-qabağını tökmək, eldən ayıbdır, ölüb-ölüb dirilmək, könlünü almaq, şəkər əzmək, bir gün məhəbbətin yüz gün cəngi var, göz görməsə dəli könlü istəməz, başa qaxmaq, qaş-göz atmaq, əl əldən üzülür, çünki yorğunuyam mən bu yolların, könlüdən-könlüə yollar görünür, ağlasan ağlaram, gülsən gülərəm, ağırlıq satmaq, gözüm düşməni, adam bilib yada salmaq, laçın sevdalı, tərən xəyallı, ağızlar tərifi, dillər əzbəri, sərxoş gəzişli və s.

Qeyd olunan ifadələrin hər biri bir bədii əsər hüququndadır; bu cür ifadələr müstəqil şəkildə şairin estetik idealını müəyyən etmək imkanına malikdir, — əgər bunlardan bir neçəsi sonralar başqa bir şairdə (deyə ki S.Vurğunda) varsa, deməli, Vaqifin estetik ifadə (müəyyən mənada təfəkkür) tərzini funksionallığını davam etdirir.

XVII-XVIII əsrlərdən, hətta müəyyən mənada XVI əsrdən başlayaraq ədəbi-bədii dilin sintaksisi milli təfəkkürü əks etdirir; onun strukturuna adekvat olur, — Vaqifin bu istiqamətdəki işi diqqəti xüsusilə cəlb edir, çünki o həm klassik, həm də folklor janrlarının sintaksisini bir-birinə yaxınlaşdırır, eyni zamanda bu cür yaxınlaşdırmada normativliyi gözləyir; müqayisə edək:

**Olmaz belə adəm, yığılsa aləm,
Mələkdən müxərrəm, əlavü əzəm,
Özü bir şux sənəm, istiqnası kəm,
Bizə əmma hərdən nəzakəti var**

— burada klassik ədəbi-bədii dilə məxsus ağayana ləngər var...

**Əyri durdu, süzgün baxdı, canımı
Aldı o şux gözlər, amma nə gözlər**

— bu isə xalq dilinin — danışıq dilinin sintaksisidir...

Yaxud da:

**Zülfünə qeyrilərin iman verərdim mən məgər?
Dəysə min şəmşir qətrə qan verərdim mən məgər?
Öz xoşumla əqlimə nöqsan verərdim mən məgər?
Hər yetən cəllada asan can verərdim mən məgər?
Onun iki nərgisi-şəhlası öldürdü məni**

— bu, müxəmməsdir, klassik janra aiddir, sintaksisi xalq dilinin sintaksisidir, aşağıdakı isə müstəzaddandır, yenə klassik janrın faktıdır:

**Allaha şükür, lələ yanağında eyib yox,
Dişində, dəhanında, dodağında eyib yox,
Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox,
Qaşında, gözündə və qabağında eyib yox,
Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq –
Bəsdir bu dayanmaq!**

— sintaksis bu halda da millidir, eyni zamanda normativdir, bir neçə əsrlik daxili təkamülün məhsuludur, xam deyil...

Şübhəsiz, Vaqif ədəbi-bədii dilin inkişafında ancaq istedadının stixiyası ilə iştirak etmirdi, təsadüfi deyil ki, şair kontekst (kontekstdəki simmetriya, simmetriyadan estetik yayınma...) barədə az qala elmi-nəzəri dəqiqliklə demişdir:

**Bir nimtənə kim, ta ola zərbəftü nikutər,
Diba ona möhtac;
Mətnində tamam rabitə mövzunu sərasər,
Tək haşiyə qiyqac...**

“Mətn”, “rabitə”, “mövzun” və “qiyqac” anlayışları (bütövlükdə) konteksti (və onun əsas komponentlərini) ehtiva edir. Ümumiyyətlə, Vaqifin dili ədəbi-bədii təfəkkürün inkişaf (daha doğrusu olar deyək ki, intibah) məntiqini müəyyən edir, — XX əsrin 30-cu illərində müasir ədəbi-bədii dil bilavasitə Vaqifin ifadə təcrübəsi əsasında formalaşır, şairin dilinin perspektiviliyi təsdiq olunur.

*

* *

M.V.Vidadi və M.P.Vaqif ilə yanaşı XVIII əsrdə ədəbi-bədii dilin demokratikləşməsində digər görkəmli söz ustaları da iştirak etmişlər, — onların əsərləri müxtəlif səbəblər üzündən az qorunduğuna görə dillərindəki tarixi fərdiliyi müəyyənləşdirmək çətindir, bununla belə, klassik üslubla folklor üslubunun tarixi dialektik münasibəti həmin söz ustalarının əsərlərində də əks olunur. Məsələn, Şəki xanı **Məhəmməd Hüseyn xan Müştəqin** müxtəlif janrlardakı şeirlərində obrazlı, təbii və eyni zamanda müəyyən qədər perspektivli dil müşahidə edirik:

**Edərdim məsləhət mən bu iki xunrizə, Müştəqi,
Dedi Hatif mənə: Yandırma başın qal arasında.**

**Müştağyam, ömrüm getdi talana,
Qarğamışam məni dərdə salana,
İllər ayrısına, həsrət qalana,
Gözü yolda intizarə xəbər ver.**

Şübhəsiz, M.H.Müştağın (və ümumən bu səviyyəli söz ustalarının) dili öz kamilliyinə görə nə M.V.Vıdadinin, nə də M.P.Vaqifin dilidir — həmin fərqi M.H.Müştaq özü də yaxşı bilmiş və “Molla Pənah Vaqifə cavab”ında “Şərinə əhsən ki, yetməz bir əşar ona, hər kimin var isə həddi, söyləsin göftar ona” demişdi.

Məhəmməd Hüseyn xanın sarayında yaşamış **Şəkili Nəbi** də həm klassik, həm də folklor janrlarında yazmışdır və onun yaradıcılığı da əsrin sonlarına doğru ədəbi-bədii dilin milli əsaslar üzərində yenidən təşkilinin başa çatıb sabitləşdiyini təsdiq edir: hətta öz müasirlərinə nisbətən ərəb, fars sözlərini, ifadələrini çox işlətməsi də onun dilindəki realizmi pozmur; məsələn:

**Şikəstə Nəbiyəm, aşıqi-dər hal,
Eşqi-məcəzidən etdim intiqal,
Gərdişi-dövrədən görməsin zəval
Növcəvan çağına qurban olduğum.**

Yaxud:

**Ey bəyim, rəngin otağın bəzmi-ürfandır bu gün,
Nemətin nuşi-musafir, quti-mehmandır bu gün,
Göftiguyi-rifətin bihəddü payandır bu gün,
Same olgil söyləyim mən, gör nə dastandır bu gün,
Şükri-həq etmək gərəkdir, yaxşı dövarandır bu gün.**

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində hətta folklor janrlarındakı əsərlərin belə dilində qəliz alınma sözlərin artdığı müşahidə edilir və bütün XIX əsr boyu bu proses davam edir.

Saleh Şirvaninin dili Şirvan dil-üslub ənənəsindən daha demokratik və bundan irəli gələrək daha milli məzmununda olması ilə fərqlənir:

**Ey dilbəri-bədxu, sənin ol arına lənət,
Rəhmin yox imiş, qövlünə, iqrarına lənət.
Şol bağı-cahan içrə özün bir güli-tərsən,
Bağrıma batan şamü səhər xarına lənət.**

**Həm xari-müğilan kimidir çeşmim o gündən,
Həmnişin olan həmrahü əsrarına lənət.**

**...Salehəm, ölmənəm dərdü möhnətdən,
Çərxi-kərdun xali qalmaz zülmətdən,
Xoş ola kiməsə, şami-firqətdən
Qurtarıban sübhi-vüsalə düşmüş.**

Beləliklə, Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərində işlənən ədəbi-bədii dilin vahid tarixi proseslə idarə olunduğunu görürük — ayrı-ayrı “mərkəzlərin mövcudluğu prosesin coğrafi miqyasını, fəvqəl-regionallığını (ümumiliyini) inkar etmir.

XVII əsrdə və XIX əsrin əsasən birinci yarısında yazılmış cümlərdə, məcmuələrdə əksini tapmış, XVIII əsrə və sonraya aid olan ədəbi-bədii dil tarixən fərqli iki müxtəlif üslubun varisi olsa da, üzvi vəhdətə malikdir. Və bu vəhdət özünü həm məzmun, həm də ifadə planlarında göstərir — eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, həmin xüsusiyyət XIX əsrin əvvəllərindən sonrakı ədəbi-bədii dil təcrübəsi ilə də müdafiə olunur; hətta demək olar ki, əslində, daha əvvəldən gələn ənənənin təsiri altında klassik üslub materiyası ilə folklor üslubunun materiyası (onlar genetik funksionallıqlarını artıq itirdiklərinə görə belə deyirik) XIX əsr boyu hər dəfə yenidən qarşılıqlı “kompromisə” girir — müq. et: Kazım ağa Salikin dili.

XVIII əsrdə ədəbi-bədii dilin tipologiyasını müxtəlif mənbələrə səpələnmiş şafahi xalq şeri nümunələri də müəyyən edir:

Aşiqəm sana neynim,

Düşübdü sana meylim,

Mən dönsəm, yüzüm dönsün,

Sən dönsən, sana neynim?

Şübhəsiz, bu dilin məhz XVIII əsrə məxsus olduğunu demək şərtdir — burada XVI əsrdən XIX əsrə qədərki dil təcrübəsi daha qədim dil-üslub potensialı əsasında fəlaklaşır, lakin məsələnin burası da var ki, həmin xüsusiyyət bütövlükdə XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi-bədii dilini də xarakterizə edir.

*

* *

XVIII əsrdə ədəbi-bədii dildə klassik üslubla folklor üslubunun dialektikası Qafqazın başqa xalqlarından olan şairlərin azərbaycanca yaradıcılığında da özünü göstərir, xüsusilə erməni və Dağıstan şairlərinin dili tədqiqat üçün müəyyən material verir.

Təbrizli erməni taciri **Elyas Muşəğyanın** tərtib etdiyi “**Nəğmələr kitabı**”nda (1721) Azərbaycan türkcəsində (yaxud həm də Azərbaycan türkcəsində) yazan bir sıra erməni şairlərinin şerləri toplanmışdır — yaradıcılığı XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində, həm klassik üslubun, həm də folklor üslubunun nümayəndəsi olsa da, folklor üslubunun funksional imkanlarını **Miran** daha aşkar şəkildə nümayiş etdirir.

Səhər-səhər vardım gülşən seyrinə,

Bülbül ağlar, qonça ağlar, xar ağlar.

Bimürüvvət bəylər, (xanlar) əlindən

Bağban ağlar, şəcər ağlar, bar ağlar.⁵³

⁵³ **H.Arash.** XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, ADU nəş., 1956, səh. 182.

Miranın bu cür normativ dil “daşması” təsadüfi deyil, ona görə ki, XVI–XVII əsrlərdə folklor üslubu üzərində qurulan Azərbaycan türk ədəbi–bədi dili özünün aydın milli poetik keyfiyyətini formalaşdırmışdı və onu mənimsəmək, təqlid etmək nəinki azərbaycanlı, ümumən hər bir qafqazlı üçün asan idi — qədim erməni dilinin (qrabarın) öz kütləviliyini itirdiyi və danışiq dilinin ədəbi–bədi təfəkkürün ifadəsi üçün yaramadığı bir dövrdə ermənilərin yeni Azərbaycan türkcəsinə kütləvi şəkildə meyl etməsi isə tamamilə təbii bir hal idi.

Şübhəsiz, nə XVIII əsrin birinci, nə də ikinci yarısında Azərbaycan türkcəsində yazmış erməni şairləri Azərbaycan türk ədəbi–bədi dilini zənginləşdirmək gücü olmamışdır və əslində, ola da bilməzdi, erməni ancaq və ancaq təqlidçi kimi çıxış edirdi... Bununla belə, həmin təqlid aşxarabarı təşəkkülündə mühüm şərt oldu — XIX əsrin ortalarından etibarən erməni şer dili bilavasitə vaxtilə Azərbaycan türkcəsində yazmış söz ustalarının təcrübəsinə istinad etdi.

Klassik üslubla folklor üslubunun dialektikası XVIII əsrin ortalarına doğru özünü erməni şairlərindən **Qul Artunun, Horomsime Əylislinin, Keşiş oğlunun, Tatevosun** və b. dilində göstərir.

Qul Artun, əlyazması Matenadaranda saxlanan bir qəzəlinde dövrün dil–üslub demokratizmini bu cür təsdiq edir:

**Ey ağalar, qətil günü xani–soltan ağladı,
İmamlar al qana batmış, çox müsəlman ağladı.**

**İsanı çəkdilər mıxa, kafəristan şad oldu,
On iki millət xaçpərəst, Ərmənistan ağladı.
Qamçısın əlindən saldı, sənə ikram eylədi,
Getdi gacıman dövlət, o Süleyman ağladı...⁵⁴**

⁵⁴ Ə.Yerevanlı. Azəri–erməni ədəbi əlaqələri, Yerevan, “Hayastan” nəş., 1968, səh. 345.

Azərbaycan türkcəsində yazmış erməni şairlərinin, demək olar ki, hamısı birinci növbədə folklor janrlarına müraciət etmişlər, klassik janrlarda da, bir qayda olaraq, adi danışiq dilini işlətməmiş, janrların tarixi dil-üslub tipologiyasına o qədər fikir verməmişlər.

Keşiş oğlundan:

**Keşiş oğlu edər aman,
Dağı-daşı tutar duman,
Əvvəl İncil, sonra Quran,
Oxuya bilirsən, gəl bəri.⁵⁵**

Tatevosdan:

**Gəl mənim gözəl tuvazım,
Altun alma sevdücəgim,
Çox mübarək səni gördüm,
Sən saf gəldin, səfa gəldin.⁵⁶**

Şübhəsiz, bu cür dil-üslub nümunələri o qədər zəngin bədii təfəkkür faktı deyil.

Mirandan sonra, Azərbaycan türkcəsində yazan erməni şairləri içərisində diqqəti daha çox cəlb edən və nisbətən böyük söz ustası olan **Sayat-Novadır...**

S.Nova həm Azərbaycan türkcəsində, həm erməni, həm də gürcü dilində yazıb yaratmışdır, bununla belə, azərbaycanca şeirlərinin sayı gürcü və ermənicə şeirlərinin birlikdə sayından çoxdur — heç şübhəsiz, bu, tək-cə kəmiyyət münasibəti olmaqla qalmır, onunla bağlıdır ki, şairin əsasən XVIII əsrin ortalarından sonraya təsadüf edən yaradıcılığı Azərbaycan intibahı əsasında müəyyən olmuşdür; ifadələri, obrazları, janr tipologiyasını ki, XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan poeziyasında intibah hərəkatı hazırlayır, onlar S.Novanın nəinki azərbaycanca, hətta erməni və gürcücə şeirlərinin struktur

⁵⁵ Yenə orada, səh. 354–355.

⁵⁶ Yenə orada, səh. 356.

əsasını təşkil edir. “Güman edilir ki, o, bədii yaradıcılığa azəri dilində yazdığı şerlərlə başlamışdır, deməli, ilk yaradıcılıq imtahanını bu dildə vermişdir. Bir qədər sonra o, gürcü dilində, təxminən otuz yaşlarından etibarən erməni dilində şerlər yazmışdır”.⁵⁷ Və əlavə edək ki, şair intibah hərəkatının təkcə nəticəsini yox, bütün gedişini (demək olar ki, ekletik şəkildə) əks etdirir.

S.Novanın şerlərində XVI əsrin əvvəllərindən XVII əsrin əvvəllərinə — Ş.İ.Xətəidən M.Əmaniyə qədərki dövrün dilini görürük:

**Mey təki saqi surahısına,
Qurbanam zülf türresinə,
Təpdin könlüm kürəsinə
sevdigim,
Eşqin narın çağ eyelədin,
Çağ eyelədin, çağ eyelədin.**

Nə XVII, nə də XVIII əsrin dili bu cür deyil, — hətta obrazlaşdırma texnikası klassik təfəkkürə əsaslanır: saqi ilə sevgilinin (yaxud mey ilə eşqin, yaxud da sürahi ilə könlün...) müxtəlif funksional tərəflərdən müqayisə olunması klassik üslubun tipologiyasına daxildir. “Təpdin könlüm kürəsinə” ifadəsində intibah effekti var, lakin həmin effekt ümumi kontekstlə güclənmir, əksinə, hətta demək olar ki, mistikləşir və bizə elə gəlir ki, burada S.Nova bütünlüklə Ş.İ.Xətəinin təsiri altındadır...

**Sayat Nova, rəhmət eyelə ustadına, pirinə,
Şər qatmagine sözünə, olursan gözü ustadın**

— deyən şagird öz ustadını, görünür, xüsusilə yaradıcılığının ilk dövründə qeyri-tənqidi şəkildə qəbul etmişdir — Ş.İ.Xətəini qeyri-tənqidi şəkildə qəbul etmək intibahın ruhuna zidd deyildi, çünki hökmdar-şairin elə bədii fikirləri var idi ki, bir neçə əsr sonra həmin fikirlərin yenidən “oyadılmasına”, yetkin intibahın

⁵⁷ Ə.Yerevanlı. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri, Yerevan, “Hayastan” nəş., 1968, səh. 490.

prinsipləri əsasında estetik təfsirinə ehtiyac duyulurdu — S.Novanın dil təfəkkürü bu ehtiyacdən yarandı:

**Mən Sayat Novayam, eşqi boylaram,
Dumurcuq-dumurcuq yaşım çaylaram.
Yetən deyər: mən də türkü söylərəm,
Mərəkədə dinmək, istər, dinərm?
Dinməz, əfəndim, ey!**

Ş.İ.Xətəidən M.Əmaniyə qədərki dövrün dil tipologiyası janr özünəməxsusluğu ilə əlaqədardır və tamamilə təbiidir ki, həmin münasibət S.Novanın müvafiq şerlərində də mühafizə olunur: XVI əsrdə qoşma bəndinin strukturu ilə bayatı-tuyuq strukturu arasında funksional oxşarlıq yaranır — həmin təsir S.Novanın, məsələn, yuxarıdakı bəndində görünür; birinci və ikinci misranın üçüncü və dördüncü misra ilə münasibəti bayatı-tuyuqda olduğu kimidir, hətta “Mən Sayat Novayam” ifadəsi də “Mən aşiqəm” ifadəsinin qəlibində düşünülmüşdür.

S.Nova, Ş.İ.Xətai kimi, poetik dildə aforistikaya meyl edir:

**Bir sevdagarın ki malı çapıla,
Ağlamağnan geri gəlmək olurmu?
Bir qala qapısı poladdan ola,
Söyüd mıxıynan dəlmək olurmu?**

Və Ş.İ.Xətəidə olduğu kimi, S.Novada da aforistika bir sıra hallarda hələ yonulmamış, prozaik ifadələrdə əks olunur, halbuki XVII əsrin (hələ XVIII əsr bir yana) ustadnamələrində (Xəstə Qasımın, Aşıq Abbas Tufarqanlının...) aforistik təfəkkürün ifadəsi üçün normativ dil tipi müəyyənləşmişdi və S.Nova kimi bir müddət Tiflisdə II İrakli sarayında yaşamış M.V.Vİdadi həmin dilin gözəl nümunələrini yaratmışdı.

S.Nova dilinin mənbələri barədə danışarkən XIII-XIV əsrlərdən etibarən Azərbaycan türkcəsində yazmış erməni şairlərinin dil-üslub təcrübəsini də qeyd

etmək lazımdır (və təəssüf ki, H.Araslı, M.Seyidov və Ə.Yerevanlının bir sıra mülahizələrini çıxmaq şərti ilə, erməni şairlərinin Azərbaycan türkcəsində yaradıcılığının dialektikası tədqiq olunmamışdır — bizim, əlbəttə, o qədər də geniş olmayan material üzərindəki müşahidələrimizə görə, həmin yaradıcılığın müəyyən daxili vəhdəti, avtonomiyası mövcud olmuşdur). — erməni şairləri (heç olmasa təbii stixiya ilə) həmin təcrübəyə əsaslanırdılar. Şübhəsiz, Təbrizli Miran S.Novanın bilavasitə sələflərindən biridir və bu, maraqlıdır ki, intibah hərəkatının bütün mərhələlərini özündə ehtiva etmək ənənəsini S.Novadan əvvəl Miranda görürük — o həm klassik, həm də folklor üslubunda yazıb yaratmışdır və Miranla S.Nova yaradıcılığının münasibəti nə isə M.V.Vıdadi ilə M.P.Vaqif yaradıcılığının münasibətini xatırladır; bu cür analogiya Miran—S.Nova xəttinin hansı poetik təfəkkürün tarixi inkişaf məntiqi ilə idarə olunduğunu (onun intibah dialektikasını) aşkara çıxarır.

S.Nova XVII əsr aşığı ədəbiyyatının — Xəstə Qasımın, Aşiq Abbas Tufarqanlıının... dilini tam ustalıqla mənimsəmişdi, — hətta şairin erməni və gürcücə şerlərinin bir hissəsi məhz Azərbaycan türkcəsindən tərcümə olunmuşdur — “onun istər azəri ədəbiyyatından, istərsə də öz əsərlərindən erməni dilinə etdiyi tərcümələr poetik tərcümənin ən gözəl nümunələri hesab edilməlidir”;⁵⁸ görkəmli sənətkarın məqsədi Azərbaycan intibahının hümanizmini (hər şeydən əvvəl, təfəkkür və dil-üslub demokratizmini) Qafqaz xalqları arasında yaymaqdan ibarət idi. S.Novanın Azərbaycan türkcəsində yaradıcılığı isə bu işə bilavasitə xidmət edir:

**Sinəm yanmış, atəşin var, narın var,
Hayalısan, ədəbin var, arın var,
Mənə söylə, əyər qeyri yarın var,
Eşqi-didar istə, yaz gəlsin getsin.**

Yaxud:

⁵⁸ Ə.Yerevanlı. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri, Yerevan, “Hayastan” nəş., 1968, səh. 501–502.

**Dərdim çoxdur, deyə bilməm dərindən,
Tut qanımlı yaralarım sərindən,
Beylə keç bağımın məhəccərindən,
Saç gülə dəyməsin, baş inciməsin.**

Nəhayət, S.Novanın dil təfəkküründəki inkişaf M.V.Vidadi və M.P.Vaqif üslubunda yazdığı şerlərlə başa çatır — nəzərə alıqda ki, M.V.Vidadidən M.P.Vaqifə qədər olan dövr Azərbaycan poetik təfəkkürünün təkamülündə xüsusi mərhələdir, onda S.Nova dilinin tarixi funksional məzmunun bir qədər daha mürəkkəb olduğu diqqəti cəlb edir.

**Sinəm üstə dügünənən dağdır,
Qoynun içi cənnətlərin bağıdır,
Nə qədər ki, gözəlliyin çağdır,
Yet üstümə, nazın vardır, nazın var!
Nazın var, ala gözün var!**

S.Novanın “yet üstümə” ifadəsi M.V.Vidadinin “gəl üstümə” ifadəsinin analoqu-qarşılığıdır, lakin heç şübhəsiz, M.V.Vidadi həmin ifadəni daha uğurlu kontekstdə təqdim edir (bir qayda olaraq ölünlərin üstünə gedərlər);

**...Ey sevdiyim, səndən qeyri kimim var,
Gəl üstümə, aman öldüm, dad öldüm.**

Bununla belə, bütövlükdə götürəndə **sinəm üstə dügünənən dağdır, qoynun içi cənnətlərin bağıdır, nə qədər ki, gözəlliyin çağdır** kimi ifadələr M.V.Vidadinin təfəkkür məhsuludur — hətta Vidadilik sonuncu ifadənin qrammatik-semantik tərtibində də görünür.

**Dəryadan çıxıbsan xub inci mərcan,
Qiyməti cəvahir, ləl arasında.
Yar, dilin şəkərdir, dəhanın şirin,**

Ləblərin badamdır bal arasında.

M.P.Vaqif S.Novanın dilinə bu cür aydın məntiqi ilə gəlir və keyfiyyət faktına çevrilmək imkanına malik olur: iş o yerə çatır ki, S.Novanın dilində M.P.Vaqif təfəkkürü üçün xarakterik olan lirik yumor da təbii gəlişi ilə əksini tapır:

**Yar gülübən yanımızdan ötməyir,
Dərmiş qönçə gülün, dəxi bitməyir,
Əməlimizdəndir dəni tutmayı,-
Kəramət qalmamış düzlərimizdə.**

S.Novanın dilindəki “ləblərinə şəkər süzəndə...” ifadəsi M.P.Vaqifin məşhur şəkər əzmiş dilə-dodağa... ifadəsinin stilistik variantıdır. Və M.P.Vaqif kimi S.Novanın dilində də daha qədim dövrlərlə bağlı ifadə layları mövcuddur — yay çəkmək, urva kimi axınmaq, qara bağı sızılmaq, qaşların qurulu yaydır, (müqət: qurulu yaya bənzər çatma qalım — “Kitabi-Dədə Qorqud”; qaşların qurulu yaylara dönür — M.P.Vaqif) qəlbi qaradır və s.

Şair ərəb əlifbasının poetikasına bələd olmuş,

...Aşılıq kürədir, yaxar yandırar,-

Tanıdırsan heyü əlif, iki kaf —

tipli ifadələr işlətmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, S.Novanın bir sıra hallarda dilə tam gücü ilə hökm edə bilmədiyi hiss olunur — məsələn, **görəndə rəngim dağılır, əyin-başın bəzətmə; ...eşitdim yar nəfəsi; gözümdən qanlar töküldü ol çini tas üstünə; yara qoydu yar mənə.**

Gözəl, eşqin bu sinəmi dəlibdir,

Cünun edib, nar-atəşə çalıbdır, (?)

Könlümün şəhrinə viran çalıbdır,

Zimistan tək zəhmli (?) yar gəliyer

— və s. kimi ifadələr nəinki məzmunu etibarilə gücsüz, hətta qüsurlu ifadələrdir — bu cür ifadələrin meydana çıxması tamamilə təbiidir, ona görə ki,

**Yeridim, yerişəmmədim aşılığın dənginə,
Hələ də yenə şagirdəm, pirimə yalvarıram**

— deyən şair XVI əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin sonlarına qədərki böyük bir dövrün poetik təfəkkürünü (və dilini) sinxronlaşdırarkən müxtəlif janr tiplərinə müraciət etmək və hər janra müvafiq linqvopoetik material hazırlamaq ehtiyacı qarşısında qalmışdır — nəticədə bu cür qüsurlu ifadələrin meydana çıxması üçün şərait yaranmışdır.

XVI əsrdən başlayaraq və xüsusilə XVIII əsrdə kütləvi surətdə Azərbaycan folklorunun erməni əlifbası ilə yazıya alındığı diqqəti cəlb edir ki, bu da Azərbaycan türk dilinin ermənilər arasında hansı bazada yayıldığını göstərir.

XVI əsrdən başlayaraq Azərbaycan türk dili Dağıstan xalqları arasında ümumi ünsiyyət dili (və ədəbi dil) kimi yayılır — XVIII əsrdə Dağıstanda yaşamış azərbaycanlı şairlərlə birlikdə bir sıra azərbaycanlı olmayan (əsasən, ləzgi) şairlər də Azərbaycan türk dilində yazmışlar və onların nümayiş etdirdikləri dil-üslub təcrübəsi əsrin ədəbi-bədii dilinin inkişaf məntiqinə uyğundur (bu məntiqi təsdiq edir).

Əsrin birinci yarısında azərbaycanlılardan **Səfillər Xəlil, Səfillər Məhəmməd**, qeyri-azərbaycanlılardan **Silingli Buka (Abukar), Mirzə Əli Axıtlı, Xınalıqlı Molla Üzdən, Xınalıqlı Əmin** və b. Azərbaycan türk dilində yazıb yaratmışlar — onların şeirləri müxtəlif cümlərdə və əlbəttə, olduqca az sayda mühafizə edilmişdir.

S.Məhəmməddən:

**Həsətli ayrıldım, görmədim yarı,
Bu könlüm evində sar əyləşibdir.
Xəbər alsa, əhvalımı ərz elə-**

Gen dünya başıma dar əyləşibdir.

X.Əmindən:

**Haqq özü yaratdı ərşi-zəmini,
Bu anlaşılmaz fitnə-fellər damını,
Soruşsalar Xınalıqlı Əmini,
Deyin, bu dünyada var idi, getdi.**

Və nəzərə almaq lazımdır ki, XVIII əsrin birinci yarısında Dağıstanda işlənən Azərbaycan türk ədəbi dilinin ümumən Qafqaz dil prosesləri ilə üzvi əlaqədə olmasından başqa, özünün bilavasitə Dağıstan mənbələri də mövcud idi (ən gec XVI əsrdən etibarən). XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış **Ləzgi Əhməd**in dili həmin mənbələrdəndir:

**Köksünü bənzətdim qara,
Məmələri xırda nara,
Bir sözüm var nazlı yara,
Demək olmur, namümkündür.**

Əsrin ikinci yarısında **Vəlikəndli Fətəli, Dərbəndli Zərnigar** kimi azərbaycanlı, **Xınalıqlı Qasım, Xınalıqlı Süleyman, Miskincəli Leyla xanım, Seyid Əhməd, Axtılı Nazim, Axtılı Zakir** kimi qeyri-azərbaycanlı Dağıstan şairləri əsrin birinci yarısındakı dil-üslub ənənəsini davam etdirmişlər.

Əsrin ikinci yarısında yaşamış Dağıstan şairlərinin dilində M.P.Vaqif üslubunun təsiri nəinki ümumi şəkildə, hətta konkret obraz və ifadələrdə də diqqəti cəlb edir:

X.Süleymandan:

**Həqqə ki, sənin türfə camalında eyib yox,
Yaquət ləbində, ruxi-alində eyib yox.**

**Hüsnündə və nə əqlü-kəmalında eyib yox,
Bir sərv-i-rəvansan,
Aşubi-zəmansan,
Sən adəti-cansan,
Ey adəti-dövrən,
Vey mehri-dirəxşan,
Ey şah-i-Süleyman!
Qıl dərdimə dərman sən, əya xosrovi-xuban,
Qalmaz bu gözəllik sənə payəndə, Züleyxa!**

A.Zakirdən:

**Ağ ağ, qırmızısı laleyi-əhmər kimdir,
Əti ağ, əndamı ağ, sinəsi mərmər kimdir.
Məmələr şəhdi-şəkər, qəndi-mükərrər kimdir,
Gəldi cənnət pərisi sən kimi obayə, gəlin.**

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindən etibarən şer dili çox zəngin janr tipləri ilə təzahür edir və həm perspektivli, həm də perspektivsiz poetik strukturlarda təmsil olunur⁵⁹ — Azərbaycanda Şərq və Qərb təfəkkür tərzlərinin milli idraka “sahiblik etmək” cəhdinin nəticəsi idi ki, bu cür müxtəliflik sinxronlaşmış, dövrün ümumən mədəniyyətinin keyfiyyətinə çevrilmişdi. Və XIX əsrin ortalarından etibarən tərtib edilmiş məcmuələr göstərir ki, demokratizm başlıca keyfiyyət göstərici kimi qalsa da, tərtibçilər həm klassik həm də folklor üslubuna eyni dərəcədə diqqət yetirmişlər.

*

* *

⁵⁹ **Bax:** Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2-ci cild, Bakı, “Elm”, 1981.

XVIII əsr Azərbaycan nəsr dili həm tərcümə, həm də orijinal mənbələrlə təmsil olunur — tərcümə mənbələri içərisində “Kəlilə və Dimnə”, “Dözdü qazı”, orijinal mənbələr içərisində “Şəhriyar” daha çox diqqəti cəlb edir.

Qədim hind abidəsi “Kəlilə və Dimnə” bütün Şərq ölkələrində məşhur idi — Azərbaycanda adətən ərəb və fars dillərinə edilən tərcümələrindən istifadə olunurdu,⁶⁰ XVIII əsrdə bu kitabın Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi (və xüsusilə olduqca “çətin” bir dildə tərcüməsi), heç şübhəsiz, qanunauyğun deyildi. Bununla belə, “Kəlilə və Dimnə” tərcüməsinin bir sıra əlyazmaları mühafizə olunmuşdur.

Kitabın tərcüməsində, bizim müşahidələrimizə görə, iki dil-üslub forması, demək olar ki, mexaniki şəkildə birləşdirilmişdir: onlardan birincisi (türkinin XVI əsrə məxsus klassik regional ifadə tərzini) daha fəaldır, ikincisi (XVI əsrdən sonra həmin ifadə tərzinin kifayət qədər kütləviləşmiş və “asanlaşmış” forması) nisbətən qeyri-fəaldır:

Əbvabi-kitab baqi qalan on dörd bab üzrə ehsisar olundu və hikayət əsli və müzaidə məzkur olan düstur üzrə... sual və cavab təriqilə qeydi-kitabətə götürüldü və iradi-abvadan sabiq ol hekayətlər ki...

Yaxud:

...Rəvayət edirlər ki, bir dərviş bir meşədə gedirdi və xari-rəhmət və ətvari-qüdrətdə meşə irürdü. Nagah gördü bir şahbaz tiztaz bir miqdar ət parasın mənqarında tutub bir dirəkt ətrafında pərvaz edir və ehtizazi-təmmilə bir əşyanə tüaf edib şəfəqqətamiz avaz edər. Dərviş bu surətdən ziyadə mütəəccüb olub bir zaman nəzərə qıldı, gördü bir kəlağ bibalüpər ol əşyanədə ziruzəbər yatur və ol baz mənqarında olan əti həvəslə kəlağ miqdarı paralayub dəndanına istifra qılır. Dərviş ayıtdı: sübhənallah, inayət-ali və rəhməti-namütənabi gör ki, kəlağ bipərübali ki, nə qüvvəti-mənqarı var və nə şövkəti-çənbalı, guşafi-aşyanə səndəbiruzi qonur və bazi-səxt çinal və tiznəqa xilaf-honbi ikən ana həvadar edüb — padəri-müşfiq və madəri-mehriban olsa da, bu qədər olmaz.

⁶⁰ “Kəlilə və Dimnə”nin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsinə müqəddimədə göstərilir ki, bu kitab “gah cameyi-hindi ilə zənc və dəlal eylər idi və gah libasi-farsi və bayi-pəhləvi ilə cilvə qılıb, gah haley-i-tazi və soqeyi-hicci ilə ərzi-cəmal eylər idi, amma balai -valisi hənuz dilayi-zibayi-türk ilə arayış bulmamış idi”.

“Kəlilə və Dimnə”nin dilinin bu cür klassik normalılığı (hətta M.Füzulinin nəsr dilində olduğu kimi qafiyəliliyi) orijinalın qədimliyi ilə bağlıdır, belə ki, tərcüməçi milli dil materiyasından qaçmaq hesabına tərcüməni üslubca klassik mənbələrə yaxınlaşdırır: **...Anınla həmrəh oldu. Dözd sordu ki, sən kimsən və nə tərəfdən gəlib nə caniyə gedirsən? Cavab verdi ki, bən bir qulam, bu şəklə mütəşəkkil və bu surət ilə mütəməssil olduğum illəti budur ki...**

...Ol kimsənə ki, bu altı nəsnə ilə arəstə ola, anın müsadi-qatında şaibeyi-qüsur və müxalatında rəgiyyəi-fütur olmaya: əvvəl, budur ki, dostun bir eybinə müttale olsa, izharın caiz görməyə; ikinci, əgər mehrin görsə, birini on göstərə; üçüncü, dostuna ehsan etsə, müqabilində imtinan etməyə; dördüncü, dostundan ehsan görsə, ana nisyan rəva görməyə; beşinci, dostundan xəta və zillət müşahidə etsə, dili-əfv və səfhlə sitər eliyə: altıncı, əgər cərminə etiraf edüb etindər eyliyə şərəfi-hüsn qəbuli-irzinə göstərə, həm kimsənə ki, əhsafi-məzruba ilə mövsum olmuya.

Tərcümənin dilində qeyri-millilik əksərən leksika və sintaksisdədir, morfologiya bütünlüklə, milli əsaslar üzərində yenidən qurulmuş ədəbi dili əks etdirir — deməli, “Kəlilə və Dimnə”nin dilindəki “klassiklik” müəyyən mənada təbii deyil (XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində tez-tez özünü göstərən “klassikləşdirilmiş” dilin başlanğıcı kimi);

Demişlərdir ki, övrət on yaşından yigirmiyə varınca mövze lətif və omid və məhli-mehri-cədidir, yigirmidən otuza varınca arami-del və canvara hətti-ruhi rəvandır, otuzdan qırqa varınca sahibi-himmət bülənd və xudavəndi-malü fərzənddür, qırqdan əlliyyə varınca hafizi-namü namus və sahibi-zərfü samusdur.

“Kəlilə və Dimnə” tipli mənbələrdən biri də **“Cinan ül möminin”**dir və bu tərcümə əsərinin dili də “Kəlilə və Dimnə”nin dili kimi dövrün dil-üslub perspektivini, demək olar ki, əks etdirmir.

“Dözdü qazi”, “Kəlilə və Dimnə”dən fərqli olaraq, danışq dilinə tərcümə olunmuşdur və bu, əlbəttə, hekayənin məzmunundan irəli gəlməkdən başqa, tərcüməçinin dil-üslub mövqeyi ilə bağlıdır:

“Qazı dedi ki, ey igit, mənim üstümə nə hatə ilə gəlürsən, məgər Allah-təaladan qorxub əlini məndən çəkməzmişən? Oğru dedi: Allahdan qorxmasam, bu saətdə sənin qılinc ilə boynunu vurur idim, təmiz ol libasını çıxar, bana ver, mənim işim var, gedirəm”.

Hekayənin dilində danışıq dili üçün xarakterik olan sintaktik konstruksiyalar diqqəti cəlb edir:

“Qazının barmağında bir cəvahir yüzüğü var idi. Oğrunun gözü nagahan bu yüzüğe sataşdı. Oğru dedi: Ey qazı, bu yüzüğü dəxi ver, çün salim qanuna gəldim, məni boş qaytarma”, “Qazı dedi: Bir sualım dəxi var. Oğru dedi: Söylə görüm...”

M.V.Vidadi və M.P.Vaqifin şer dili kontekstində gedən proses — klassik üslubla folklor üslubunun dialektikası “Şəhriyar”ın şer və nəsr dili kontekstində də müşahidə olunur, — bu isə həmin prosesin universal məzmununa malik olduğunu təsdiq edir.

“Şəhriyar”ın AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun fondunda saxlanan yeganə əlyazmasını nəşr etdirmiş Ə.Səfərli doğru olaraq göstərir ki, “Şəhriyar” nəsrimizin (və əlavə edək ki, həmçinin nəsr dilimizin — N.C.) qanunauyğun inkişafı və yüksəlişinin nəticəsi kimi” meydana çıxmışdır və şübhəsiz, əsər şifahi deyil, yazılı ədəbiyyat nümunəsidir”. Əsərin müəllifinin məhz Məhəmməd olması mübahisəlidir, çünki onun adı ancaq ustadnamədə çəkilir (ustadnamə isə, məlum olduğu kimi, dastan mətni üçün dəyişkəndir), lakin, heç şübhəsiz, “Şəhriyar” olduqca istedadlı (hətta bizə belə gəlir ki, M.V.Vidadi və ya M.P.Vaqif səviyyəsində) bir yazıçının qələmindən çıxmışdır və heç ola bilməz ki, həmin yazıçı başqa bir əsər yazmamış olsun. H.Araslı göstərir ki, “Şəhriyar”ın əlimizdə olan əlyazmasının müəllifi məlum deyildir.

Lakin onun mükəmməl mədrəsə təhsili görmüş bir yazıçı olduğu əsərdən aydın olur”.⁶¹

“Şəhriyar” məcnunluq təfəkkürünün süqut edib, məhəbbətə intibah münasibətinin normalaşdığı dövrün məhsuludur — ehtiva etdiyi ictimai-tarixi münasibətlərin və coğrafiyasının məzmunu etibarilə milli təfəkkürün faktıdır. Klassik üslub əsərin dilində, bir tərəfdən, M.Füzulidə olduğu kimi, tam keyfiyyəti

⁶¹ H.Araslı. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, ADU nəş., 1956, səh. 30.

ilə, başqa tərəfdən isə, M.P.Vaqifdə olduğu kimi, deformasiyalı şəkildə ifadəsini tapır, məsələn:

“Raviyani-əxbər və mühəddisani-xoşgüftar, naqilani-dürərbar, tutiyani-şəkkərşigən, şirin asari-hər əyyam keçən ruzigari-zəmanədən xəbər verir”.

Yaxud:

“Əgər dünyai-fanidə bir kəsə çox dövlət və bəxt və iqbal verə, məğrur olmaya və əgər zərrə göstərə, qəm çəkməyə, çünki çərxi-əyyami-ruzigar-dır”.

Heç də yalnız o fikirdə deyilik ki, bu cür qafiyəli təhkiyə tipi bütünlüklə klassik təfəkkürün məhsulu olub, XVII-XVIII əsrlərdə folklor üslubunun təzyiqli ilə diferensial keyfiyyətlər qazanmışdır, həmin təhkiyə tipinin struktur əsaslarının müəyənləşməsində ilkin mənbə kimi folklor təfəkkürünün iştirakını da qeyd etmək lazımdır. Məsələ burasındadır ki, klassik üslubun genetik strukturu mürəkkəbdir — həm etnik, həm də qeyri-etnik (ümumregional) faktorlardan təşkil olunmuşdur; intibah dövründə klassik üslubun etnik qatı funksionallaşır, qeyri-etnik qatla tarixi əlaqə zəifləyir və üslub öz tipologiyasını itirir.

“Şəhriyar”ın mətnində klassik üslub bir sıra hallarda folklor üslubu ilə mexaniki şəkildə birləşdirilir — bu, prinsip etibarilə, XVII əsr və XVIII əsrin birinci yarısı üçün tipik hadisədir; məsələn, əsərin əvvəlindəki ustadnamə tipli iki şerdən birincisi folklor, ikincisi isə klassik üslubdadır:

Sərxoş olub şirin-şirin danışan,

Söhbət arasında gülən yar hanı?!

Ayrılıq məqamı halı pərişan

Qolunu boynuma salan yar hanı?!

...Kim bilür əyyami-mazidən, təqəddümdən xəbər,

Lazımı layiq ona olur yəqin bil müxtəsər

Ki, edə izhari-elam nə ki, elmi var onun,-

Qeyri alimlər götürsün, anlasun cümlə bəşər.

...Lakin bu cür mexaniki birləşmədə təhtəlşüür şəkildə üzvü vəhdətin məntiqi ifadə olunur, — hətta müxtəlif janrların (qoşma və qitənin) mövzu motivlənməsindəki tarixi fərqlər də buna mane olmur və əslində, bu cür birləşmə tədricən xalq şerinin struktur–semantik inkişafını — klassik üslubun təsiri altında zənginləşməsini təmin edir.

“Şəhriyar”da qəhrəman “ustadi–kamil tək saza (?) zinət verüb”, qeyri–adi olaraq, klassik üslubda” görək nə deyir”;

Xoş gəldin, səfa gətirdün sən bu zaman, ey həkim,

Sirrimi sənə deyərəm, eylə pünhan, ey həkim,

...Mən Sənubəər əsilzadə ata–baba xan qızı,

Qorxmaram nəhl olanlar deyə yaman, ey həkim.

Klassik üsluba (onun janr–üslub, hətta ideya–məzmun keyfiyyətinə) funksional şəkildə folklor üslubu mövqeyindən təzyiq göstərilir — bu isə artıq XVIII əsrin ikinci yarısı üçün tipik olan hadisədir. Və beləliklə, “Şəhriyar”ın mətnində klassik üslubla folklor üslubunun dialektikası bir neçə xronoloji mərhələdə özünü göstərir. Həmin mərhələlər biri digəri ilə poetik təfəkkürün milli məzmununda diferensiasiyasının məntiqinə uyğun olaraq bağlanır.

“Şəhriyar”ın dastan mənşəli əsər olmasına baxmayaraq, onda stilizasiya güclüdür, — adi məişət söhbətlərinin klassik üslubda aparılması da bunun göstəricisidir (Halbuki, klassik üslubun normativ nümunələrində, deyək ki, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda məişət informasiyaları demokratik dillə verilir): məsələn, ana oğlu ilə bu cür danışır:

“...Əmma bilmənəm nə səbəbdür, hər kim sənin uğrunda çalışub və cəfalar çəküb, ondan nə kim xidmətlik zühura yetübdir ki, mütləqa onu xatiri–şərifinə götürməzsən və bir də bir fəqirə — əvvəla sənə ərzi–rəhdə rast olub, bir para güftgü edüb və sonra o sənə qardaş və sən ona da bacı deyübsən və mütəfeffül olubsan: səni öz bacım kimi nəzərdə dutub axır layiqi–ismi–rəsm sənə bina qoyaram... — hərgiz onları yadına gətirməzsən...”

Lakin bununla belə, əsərin dilində həm klassik üslubu, həm də folklor üslubunu üzvi şəkildə birləşdirən canlı dialoqlar da mövcuddur:

“—...Ey arvat, bəlkə oğlun bir tərəfə mehman gedüb, yoxsa bu vaqt yuxuda olmaz, qalx, bir onun otağına tərəf get. Gör nə səbəbdür ki, o sədası qulağıma gəlməz. Əgər onun sədası qulağa gəlməsə, mürği–ruhim rahat olmaz.

Övrət biizzət qalxub gəldi, gördü oğlan yatubdur, qıymadı, qayıdub gəldi.

Əri dedi:

— Nə gördün?

Dedi:

— Vallah, yatıbdur, qıymadım oyadam...”

“Şəhriyar”ın dili, bir tərəfdən, M.Füzulinin nəsr dili, başqa tərəfdən, M.F.Axundovun dramaturgiya dili ilə əlaqədardır və demək lazımdır ki, həmin münasibət nəsr dilinin milli əsaslar üzərində diferensiasiyasını nümayiş etdirir — əsərin mətnində klassik təsvir müasir analitik nitqlə əlaqəli şəkildə təqdim olunur:

“...Ələlxüsus, gülhayı–rəngarəng və səbzhayı–müxtəlifə və çeşməhayı–zülal misli səlsəbi və mürğhayı–xoşavaz ki, güllər müqabilində sədayı–ruhəfza ilə nəğəmati–dilpəsəndlər oxuyub bəni–adəmə nişani–eşqdən xəbər verüllər və insanı tərənnümə götürüb, bəzilərin tərəfi–axirət üçün təklif və ibadəti–haqq–təalaya məşğul edələr və bəziləri həvəsi–həvaya salub hər bir adamı bir adam mayil edüb onun şövqi–didarına ruz–şəb giriftar olub gunə–gun qəzəlhayı–lətif və əbyathayı–zərif ilə ruzigarın keçürüllər...”

M.Füzulinin türkcə divanının “Dibaçə”sində (və “Şikayətnamə”də) müəyyənleşən klassik nəsr üslubu XVII–XVIII, XIX əsrlərdə, hətta XX əsrin əvvəllərində də mövcud olur, lakin hər dövr həmin üslubda öz ictimai təfəkkürünü fətləşdirir, — klassik nəsr üslubu klassik şer üslubundan fərqli, ədəbi dilin tarixində həmişə progressiv rol oynamışdır: məsələn, XIX əsrdə A.A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, “Əkinçi”nin, XX əsrin əvvəllərində romantik yazıçıların (necə deyərlər, “mürtəce romantiklər”in) nəsr dili, bir qayda olaraq, klassik üslub nümunələri olsa da, dövrün məzmununu özündə ehtiva edir.

“...Hərgah ustadi–ahəngər kürreyi–atəşə yavuuq düşməsə və ol kürədə möhnət çəkməsə, ahəndən şəmşiri–pürqiymət ələ götürməz və sahibi–bustan təsdi və cəfa qəbul etməyə, şəmameyi–rəngarəng onda bulunmaz. Sən indi bu başdan qorxmaq ehtiyatın qəlbinə salubsan, bəlkə, feyziyabi–hüzur olan zamanda

bir xışmnak və bir qəzəb surətilə sənə nəzər qılıb sual edə, yəqin sən onda əldən gedərsən...”

Bu və buna bənzər (eləcə də bundan əvvəlki) nümunələr təsdiq edir ki, “Şəhriyar”ın klassiki nəsr dili məzmunu etibarilə məhz XVIII əsrin dilidir; aşiqin gördüyü işin dəmirçi və bostançının işi ilə müqayisə olunması da əsrin estetik təfəkkür məntiqinə uyğundur, — burada “qeyri-normativ olan” mətnin ifadə fakturasıdır; izafət tərkibləri, həmin tərkiblərin paralelizmi, səcilik və s.

“Şəhriyar”ın nəsr dili ilə M.F.Axundovun dramaturgiya dili arasındakı əlaqə genetik əsaslara malikdir, bunlardan birincisi ikincisinin meydana gəlməsi üçün tarixi şərt və mərhələdir:

“...Ərz etdi ki, ey atayi-mehriban, hərgiz olmasun ki, sənin sayeyi-əltafın mən fəqirin üstən əksik ola, amma əgər sənin hali-həyatında və nəzəri-şərəfində mən bir mərifət tapa bilməsəm, səndən sonra hər qara gün, hər iş mənim üstümə tökülüb, mən heyran qalub və sərgərdan oluram...”

Yaxud:

“Qız dedi:

— İxtiyar sizinkidir. Mürəxxəs buyur, bir üstün götürsünlər, tamaşa eyləyim, sonra siz bilirsüz.

Carüyələr qədəfəsin götürdülər, qız baxdı gunə-gunə cəvahirat tərtib verüb və xonçalar düzülübdür ki, heç padişahlar sərkarına bulunmaz.

Qız:

— Əcaba, belə peşkəşin qəbul olmadığı nə səbəbdür və niyə məndən gizləyürsüz?

Anası dedi:

— Sənə məlum olur.

Qız dedi:

— Bir sözü ki, əvvəl vaqtan bilməyən kəs dost hesabından olmaz. Bəs mən övladınız degüləm? — Deyüb barigahdan çıxdı”.

XIX əsrin birinci yarısında “Şəhriyar”dakı qədər dramaturji potensialı olan nəsr əsərlərinin mövcud olmadığını nəzərə alsaq, “Şəhriyar”ın dili ilə M.F.Axundovun dramaturgiya dili arasında məhz bilavasitə əlaqə olduğunu demək mümkündür.

“Şəhriyar” bütün aydınlığı ilə göstərir ki, XVIII əsrdə Azərbaycan türk ədəbi-bədii dilinin güclü dramaturji ifadə potensialı olmuşdur; şerlə gedən deyişmələr (bunlar da dramaturji məzmununa malikdir) ümumi mətnin, təxmini hesablamalara görə, 40, dialoqlar 50, təhkiyə isə cəmi 10 faizini təşkil edir. Beləliklə, dramaturjilik “Şəhriyar”ın dilində həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət üstünlüyünə malikdir: “Hərəm dedi:

— Ay kişi, bizim qəlbimiz necə daşa dönübdür ki, müsibət günü xatirimizdən çıxıbdır. Allah-təala özü ona rəhm eləsin.

Gərək iltimasın qəbul edəsən və sövdagəri gətirüb, ona bağışlayasan ki, onun xatiri xoşhal ola. Mən indi özüm Sənubərin yanına gedərəm və sən də sövdagəri oraya göndər və özün də oraya buyur, onun xatirini xoşhal qılaq.

O saət anası Sənubərin yanına gəlib gördü ki, çox naxoş durub saray içində gəzir, gəlib qol boynuna salub, üzündən-gözündən öpüb:

— Sənə qurban olum, nədən bidəmağsan? — dedi.

— Mən elə bilirdüm mənim bir mehr-məhəbbətim atam ilə sənin yanında var ki, mən nalan olan vaxta siz bir rəhmə gəlib məndən ötrü bir nəziri-niyaz haq yanında demiş olasız ki, divan vaxtında rəhmi özinizə peşə qılasınız, nə ki bir mərdi-qəribi haq-nahaq siz məlun olmamış siyasətə buyurasız, — dedi...”

Dramatizm əvvəl implissit şəkildədir, təhkiyədə gizlənmişdir, sonra dialoqda açılır — beləliklə, təsadüfi hal deyil və müxtəlif formalarda ifadə olunur.

“Şəhriyar” müxtəlif ictimai zümrələrin təfəkkür tərzini, psixologiyası ilə yanaşı, onların nitqini də ehtiva edir — məsələn burasındadır ki, həmin ehtivada həm diferensiallıq var (hər zümrə öz dili ilə danışır — müəyyən mənada M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib”ində olduğu kimi), həm də intibah təfəkkürünün təsiri ilə dil-üslub inteqrasiyası gedir ki, bu ən çox tacir zümrəsinin fəaliyyəti ilə bağlanır: təsadüfi deyil ki, “Şəhriyar”da əsas ədəbi-bədii informasiya məhz tacirlərin nitqində verilir və ən elastik formasını həmin zümrə nümayiş etdirir:

“Sövdagər Saleh:

— Vallah, mən öz ölümümü öz boynuma götürmüşəm. Əbyat və əşar oxuyub, axırında Sənubər xanım deyü tapşırur və bizə yalvarur: gərək mənə mürəxxəs eləsiniz ki, öz butama gedəm. Oğul bir baba pır, bilirdüm ki, bizim

həddimiz degil, əgər gəlsə ona xəta yetər. Mənim gözümlə qabağında ona xəta yetişməsin deyüb özümü xətaya atub dərgahına gəlmişəm. Mürvət sənindir, — deyüb kiridi.

Cahangir xanın atəşi-qəzəbi şölə verüb dedi:

— Ey haramzadə, məgər bir kişinin dövlət-malı çox olsa, öz yerişün yanqulur və öz əli ilə qanına bais olur? Sənin peşkəşindən mənə məlum idi... Yaxşısı bu oldu — bu sözləri özün söyləməmiş bilirdün ki, söyləyəndə vacibil-qətl olacağını... Öz fitvani ki, özün verübsən. İndi gərək səni aparsunlar, meydan başında öldürüb hər parçanı meydanın bir tərəfindən assunlar ki, hər görənə ibrət olsun...”

Sövdagər yüksək mədəniyyətlə, sözünün təsirini yoxlaya-yoxlaya, ifadələrin ağır-yüngülünü seçə-seçə, inandıra-inandıra danışır və demək lazımdır ki, bu nitq XVII, xüsusilə XVIII əsrdə tacir nitqinin olduqca tipik formasıdır.

Xan isə, əksinə, danışığının dalını-qabağını fikirləşmir, hətta “ibrət olmaq” kimi pozitiv məzmunlu ifadə onun nitqində neqativ mənə verir.

Maraqlıdır ki, “Şəhriyar”ın dilində kobud ifadələr, bir qayda olaraq, saray mühitində işlənir: məsələn: Gör indi sənə nə paz yonaram..., Sarsaqlar, hər biriniz bir şair olub məni yuxudan qaldurdunuz..., Çox vəz oxuma, gəldi-gedər aşıqsən və s.

Kəndli qız (əsərdə onun Şəmsəddinli mahalından olduğu göstərilir) sarayda söhbət etməli olarkən, hər şeydən əvvəl, saray əhlinə müraciətən deyir: “...Mənim gecə və gündüz guş və huşimə sədayi-heyvanət və sövti-nadan qeyr bir səs gəlməyüb və həmnəşinim də cahil, cavan, nadan və əhli-səhradır. Əgər məndə bir cüzi hünər zahir olsa, gərək küll müqabilində dutub, eybimi üzümə dutmayub böyük və kiçiklər yanında şərməndəluq çəkdirməyüb və vəzirə xəcalət verməyəsiz.

Tamam əhli-məclis bunun göftarına təəccüb edüb dedilər ki, sözləri cümləsi doğru və özü səhranişin... Bu qədər fəhm-fərasət sahibi söhbətdə də qüsur qoymayacaqdır”.

Və kəndli qızın “söhbət”inə (müxəmməs oxuyur) qulaq asandan sonra hamı bu fikrə gəlir ki, o, “həmişə həmsöhbəti-əhli-səhra olub isə də, Allaha and üçün, nə surətdə və nə fəhm-kamalda külli-məmaliki-Gürcüstanda bərabəri yoxdur”.

“Şəhriyar”da müxtəlif ictimai zümrələrin “inteqrasiyası” milli intibahın göstəricisidir, — intibah təfəkkürü tacir (burjua) dünyagörüşünün potensialı hesabına tarixi təfəkkür (və nitq) diferensiallığını “bir məxrəcə” gətirir. Əsərin qəhrəmanı intibah dövrünün xarakterik xüsusiyyətlərini ifadə edir — məsələn, onun ictimai ünsiyyət ehtirası bunu göstərir: “Təvəqqə və iltimas eylərəm, bir neçə vaqt məni də özün ilə səfərə aparub və seyran qıldurasan ki, hər yerdə dost-müsaib tapub və xərid-fürüxt şərtlərindən anlayub özüm üçün bir şey kəsb edəm ki, sonra bimerifət olub arif-ürəfa məclisində xamuş qalmayım və mən də məclis ilə güftara qadir olam”.

“Məclis ilə güftara qadir olmaq” intibah dünyagörüşünün yaratdığı anlamdır və bu cür ünsiyyət ehtirası milli ictimai təfəkkürün formalaşdığı XVIII əsr üçün tamamilə təbiidir — heç şübhəsiz, ədəbi dilin kütləviləşməsində də həmin ehtiras az rol oynamamışdır.

“Şəhriyar”ın dilində ticarətlə bağlı çoxlu ifadələr, terminlər işlənir: mal-dövlətinin hesabın bilməmək, xərc çəkmək, yük bağlamaq, səfərə çıxmaq, ticarət etmək, çərçilik, sövda, müamilə, müştəri, baha vermək və s.

Əsərin ideya-məzmunu onun poetik strukturuna bilavasitə təsir edir — tacir dünyagörüşü, tacir əxlaqı, tacir məişəti ilə yanaşı, onun dili (leksikonu) da əsərə gəlir. “Şəhriyar”ın qəhrəmanı hər söhbətdə özünün nəyə qadir olduğunu göstərir: “Elə mətin cavab ilə təqdir və ərz edərdi ki, görən maşallah deyüb və təhsin edərdilər ki, bari-xudaya, bir sövdagər oğlunda belə kamal, belə camal, belə mərifət ola ki, tamam hüzzari-məclis buna afərin-afərin dedilər”.

XVII-XVIII əsrlərdə tacirlərin tədricən çox mühüm ictimai qüvvəyə çevrilməsi, nəticə etibarilə, onların hakimiyyətə can atmasına gətirib çıxardı, — biz bunun ifadəsini “Şəhriyar”da da görürük; əsərin qəhrəmanı Şah Abbasın xüsusi fərmanı ilə Gürcüstan xanı təyin edilir. Və bütün bunlarla əlaqədar olaraq əsərdə bir sıra fərman formaları (əlbəttə, bədii mətnin tələbinə uyğun şəkildə) verilmişdir, — bu, bir tərəfdən, realizmə xidmət edir (dövrün ictimai mənzərəsini konkretləşdirir), — başqa bir tərəfdən, əsərin dilində funksional üslubların diferensiasiyası ilə yanaşı inteqrasiyasına da tarixi-ictimai ehtiyac olduğunu göstərir.

“Şah Abbas buyurdu:

— Bir fərman yazın ki, şəhri-Tiflisin əyalət və bəglərbəgligi Şəhriyarə ənam olunsun. Min bəd “Şəhriyar xan bəglərbəgi-Gürcüstan” deyilib, müsəmmə olsun. O halda bir fərman Cahangir xana ki, sənin övladın verilən kimsənəyə layiq olub və vermək vacib idi. Gürcüstan məmləkətini Şəhriyara ənam edüb və Şəhriyar xan müsəmma etmişəm... Və bir fərman dəxi cəmi İraq və İran xanlarına və sultanlarına yazub göndərin ki, hər zaman Şəhriyar xan varid və übur edəndə mərasimi-xidmət və təzim ilə və layiq peşkəşlər ilə məhəbbət və müraat edəsiz, ta ki, şəhri-Tiflisə daxil ola”.

O halda ki, dövlət fərmanının məzmunu barədə söhbət gedir, nəinki fərmanın mətni, hətta onunla əlaqədar hadisələr də rəsmi üslub üçün xarakterik olan klassik üslubda təsvir olunur:

“Vəzir məcmu-əkabiri-Əran və dusti-şəhri Tiflis istəyüb və cəm edüb, fərmani-qəza cəryani-şahənşahi-padşahi-aləmpənəhi çıxarub əhli-vilayət yığılub tamam ziyarət edüb, gözlərinə sürtüb, bir mirzayi-sahibi-inşa gəlib fərmani-padşahi oxuyub məzmunu-fərmandan məlum və izhari-mərhəmət lareyb şahənşah, Şəhriyar xan əyaləti-vilayəti Gürcüstan olmağa aşkar olan zaman topxanələrə əmr olundu şadyanəlüq eləsün... Vəzir əmr elədi ki, tamam bəzirgan və əkəbirani-Gürcüstan hazır və amadə olun ki, hər vaxt təlimeyi-təşrif-i-şərif-i-Şəhriyar xan vürudində tamam-kamal hər yerə əmr olunsa istiqbalə gedək...”.

Müqayisələr göstərir ki, I Pyotrun Azərbaycana göndərdiyi fərmanın — manifestin dili ilə bu dil arasında əsaslı bir fərq yoxdur, bu isə onu göstərir ki, “Şəhriyar”ın müəllifi xanlıqlardan birinin sarayında yaşamış (bu baxımdan da M.P.Vaqifi xatırladır), rəsmi üslubu bütünlüklə mənimsəmişdir.

“Şəhriyar”ın olduqca mürəkkəb sintaksisi vardır, — mürəkkəblik həm mətnin ümumi strukturuna, həm də abzasların, cümlələrin strukturuna aiddir — çox hallarda sintaksis klassik üslubla folklor üslubunun optimal üzvi rəbitəsini əks etdirir:

“Cavanşir xan hərçənd öz qəlbində çox xoşhal və rizamənd olub şükri-ilahi edərki ki, əgər mənim qızım bu ərzi-müddətdə bu qədər cəfa və möhnətlər gördüsə onun butası bir belə oğlan olub, bu fəhmi-fərasət sahib imiş, çəkdiyi qəmlər, görəndə bu oğlanı, cümlə yadından çıxub, əlhəmdillah deyüb şükri-ilahi edəcəkdir, zahirdə buyurdu:

— Aparın bunun üçün mehmandar və xidmətkarlar verin...”

Cümlə həm klassik normativliyə malikdir, həm də danışiq formasındadır — strukturu etibarilə elastikdir — idrak onu hissələrinə parçalaya və hər bir hissənin daşdığı informasiyanı (o cümlədən estetik informasiyanı) ayrı-ayrılıqda və bütöv halında (hissə ilə tamın dialektik əlaqəsində) çətinlik çəkmədən qavrayır.

“Şəhriyar”ın dilində feli bağlama tərkibli cümlələr əsərin ümumi üslubuna təsir göstərəcək çoxluqdadır— həm də məsələ burasındadır ki, feli bağlama tərkibləri, bir qayda olaraq, izafət tərkibləri ilə işlənir və mürəkkəb struktur təşkil edir:

“Bunu necə rəva görürsən, iki sevgi müddəti-mədid cami-şərabi-eşqdən sərxoş və atəşi-fəraqi-hicrandan suzan, gecə-gündüz intizari-didari-canan çöküb, daimülovlat onun azuqeyi-ruzgarı ah-nalə olub, yemək və içmək görməyib, hər ədna və nadan bir töhmət ilə danışub, bu qədər qüssə və qəmə tab edüb haqq-taala lütfünə müntəzir olub ki, çərxi-rugizar bir vaqit sinəmdən əl çəküb, taleyi-zəhmətkeşimiz Bürçü-səadət canibinə üz verüb, tərəqqi bulub vüsali-camali-canana yetən vaqtda bir az dünya malından ötrü genə onları intizar qoyub, “mən müjdə aparam” deyüb gəlməyin aşkara zülmi-binəhayətdür”.

Paralel konstruksiyalardan istifadə olunması cümləni nə qədər elastikləşdirsə də, dərhal hiss edilir ki, bu, yazı cümləsidir, — bu cür şifahi nitq mümkün deyil... Bununla belə, feli bağlama tərkiblərinin yanaşı işlənməsi türk dilləri üçün tipik hadisədir və “Şəhriyar”ın dilində belə cümlələrin çoxluğu onun dilinin milliliyi üçün o qədər də təhlükəli deyil. Hətta bir sıra hallarda, feli bağlama tərkiblərinin çoxluğuna baxmayaraq, cümlə strukturu şifahi nitq faktı kimi də anlaşıqlı olur:

“İndi tamaşa eylər, şadyanalıq çalınub və toplar atulub və xalqın arasına bir günə hay-hay və xürrəmnəvalıq düşüb ki, o gün, o gecə mütləqə eys-ışrətdən savay bir fikir olmayub yemək-içmək və xanəndə-nəvazəndəluq olub ta ki, sabah açulub gün tulu edəndə nəqqarəxanə çalınub və qoşun cılvələnüb atlandılar və yola düşüb getdilər”.

Bu və ya bu tipli nümunələr göstərir ki, paralel konstruksiyalar “Şəhriyar”ın poetik sintaksisinin, demək olar ki, əsasını təşkil edir və cümlə ilə mətn arasındakı intonativ əlaqə də adətən sintaktik paralelizm hesabına yaranır. Bu baxımdan

“Şəhriyar” “Kitabi-Dədə Qorqud”un dil-üslub ənənələrini davam etdirir (daha dəqiq olar deyək ki, oyadır). Əminliklə demək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili ilə müasir nəsr dili arasında “Şəhriyar”ın dili dayanır və “Şəhriyar”ın dilində subyektivizmin nə qədər çox olmasına baxmayaraq onun struktur əsasında folklor formulları — dil-üslub modelləri durur: bunlardan ən mühümü, şərti olaraq, “vaqt ki...” adlandırdığımız formuldur:

“Vaqt ki, kəcavədən aşağı baxub öz məşuqəsini görüb ki, nişan ilə badə verən demişdi özüdür, əql başdan pərişan, az qaldı gəcavədən düşə”.

Yaxud:

“Vaqt ki, saz götürdülər, Cahangir xan tamaşa eylədi: cəvahiri-danənişan saz ki, heç öz sərkərarında bir belə saz yoxdur”.

“Vaqt ki...” formulu cümlə — mətni zaman münasibəti əsasında təşkil edir — bu folklor təfəkkürü üçün tipik hadisədir və onun “Şəhriyar”ın mətni üçün keyfiyyət göstəricisi olması əsərin folklor mənşəyindən irəli gəlir. Və demək lazımdır ki, əsərin dilində “vaqt ki...” formulu həm folklor təbiiliyində, həm də anomaliya faktı kimi işlənir; təbii normanın anomaliya faktına çevrilməsi yazanın tələbindən irəli gəlir.

“Vaqt ki, çadıra yaxun gəldükdə Sənubə xanım qabağına çıxub və əl uzadıb, əlindən dutub, kəcavədən düşüb qol-boyun iki mələki-asiman və iki huri-qılman çadıra girdilər, bir para bir-birinnən əhval soruşub və keçən işlərdən danışub, Sənubə buyurdu...” cümləsində “çadıra girdilər”ə qədər bir, ondan sonra isə başqa bir zaman periodudur; hadisələrin ardıcıl baş verməsinə baxmayaraq, onlar qruplaşdırılır — bu cür qruplaşdırmanın, şərti olsa da, hər halda meyarı var (çadıra girənə qədər sevgililər danışmırlar, çadıra girəndən sonrakı hərəkətlər isə ancaq nitq hərəkətləridir), bununla belə, yazı təfəkkürü həmin formulu mövcud funksional həcmində qavraya bilmir, ona görə də əsərin dilində, məsələn, aşağıdakı şəkildə birbaşa qrammatik anomaliyalara təsadüf olunur:

“Vaqt ki, bunlar qərini-məclis olanda (“oldular” olmalı idi — N.C.) nə gördülər ki, bir xoş surət və bir xoş söhbət kimsənə, məclisin o başında bir kürsü və bu başında bir kürsü qoyub, əlində bir münəqqəş saz, bülbüli-xoşavaz kimi söhbət edər...”

Şübhəsiz, formulun funksional həcmnin yazıya qədərki genişliyini nəzərə alsaq, burada səhv yoxdur, lakin XVIII əsrin ədəbi-bədii mətni üçün “vaqt ki” ünsürü tarixi funksiyasını itirmişdir (yaxud itirmək üzrədir).

“Şəhriyar”ın şer dilində Vaqif üslubunun artıq normativləşmiş olduğu diqqəti cəlb edir, — o obraz və ifadələri ki, Vaqif işlədir, “Şəhriyar”ın dili üçün də işləkdir:

**Ağ büllur bədənlü, gülgəz yanağlu,
Tamam şirin süxən, şirin dodağlu,
Hamı xəm əbrulu, o tər buxaqlu —
Belə cavan qucanlara, maşallah.**

Yaxud:

**Saqi, düz dut piyaləni, düz yeri,
Əgmə gərdən, zülf pərişan olmasun.
Miri-məclis, necə layiq görübsən,—
Hər nadana böyük xidmət qılmasun.**

Ümumiyyətlə, “Şəhriyar”ın şer dili ilə nəsr dili arasında mükəmməllik baxımından əsaslı bir fərq yoxdur — hər iki nitq forması ədəbi-bədii dilin intibah kamilliyindədir... “Şəhriyar” nəsrində də, şerində də sabit obraz sisteminə malikdir: təbiilik və millilik həmin obrazların estetik məzmununu təşkil edir — oğlunu uzaq səfərə yola salan ana hiss-həyəcanlarını ifadə etmək üçün “sinəm qaynadı” deyir. Yolda Şəhriyara rast gələn qız isə belə gözəl-göyçək cavanın yollara düşdüyünü bildikdə ondan soruşur: “Məgər sənın ananın bağı daş idi?!” Və beləliklə, öz daxili təlatümlərini ifadə edir... Şamama xanım Şəhriyara sədaqətini “Sarban ollam, ovsarını yedərəm” sözləri ilə bildirir və s.

“Şəhriyar”ın frazeologiyası onun poetik dilinin göstəricisi kimi çıxış edir: isti-savığa düşmək, suya tökülmək (“qız gəlin tamam suya tökülüb su aparurdular”), (kiminsə) yalanı (kiminsə) gerçəgindən ilərü getmək, hər sözün bir qatır cəriməsi olmaq, muraz üstə, əql ləşgəri, quru çörəgi baldan şirin yemək,

qüsseyi-qəmdən yük bağlamaq və s. ifadələr “Şəhriyar”ın poetik dil məntiqinə tabe olan, onu açan, xarakterini müəyyən edən vahidlərdir. Müxtəlif məzmunlu ara söz və ifadələr də bu cürdür: “Dodaqlarını yeyim, bir az qayım de, eşitmədim”; “Əgər qəbul edərlər, Allah qoysa, sübh tezdən şərəfi-mülaqat hasil ola”; “Sənə qurban olum, mən özüm iqrar və etiraf edürəm ki...” və s.

“Şəhriyar”ın leksikası yekcins deyil — həm klassik üslub, həm də folklor üslubu üçün xarakterik olan leksika işlənir; lakin bunların işlənməsində müəyyən nisbət var; klassik üslubla folklor üslubunun leksikası həm üzvü vəhdətdə, həm də müstəqil funksional hadisələr kimi çıxış edir. Ərəb, fars sözlərinin işlənmə tezliyi yüksəkdir (izafət tərkiblərinin funksionallığı ilə əlaqədar olaraq), bununla belə, alınma leksika, əsasən, milli poetik təfəkkürün idarəsinə tabe edilmişdir.

“Şəhriyar”ın dilində ərəb mənşəli sözlərin tək və cəm formalarının yanaşı işlənməsi geniş yayılmışdır; arif-ürəfa, alim-üləma, şair-şüəra, şeyx-məşayix, hal-əhval, fəqir-füqəra və s. — məsələn: ...İsmi-rəsmi hər kitab və şair-şüəralar arasında məşhur olubdur.

Bizim fikrimizcə, həmin hadisə XVI—XVIII əsrlərdə ən normativ ifadə tərzilə ən demokratik (hətta bir qədər də qeyri-ədəbi) ifadə tərzinin qarşılaşması (və əlaqəyə girməsi) nəticəsində ortaya çıxır.

XVIII əsrin ikinci yarısında **Gəncəli Cavad xan Ziyad oğlu Qacarın** göstərişi ilə **Möhsün Əbdülhəmid Nəsrinin** tərtib etdiyi “Lisan üt-teyr” adlı iri həcmli nəsr əsəri də diqqəti cəlb edir — bu əsərin AMEA Əİ-nin fondunda beş əlyazma nüsxəsi olduğu məlumdur. Həmin əsər həm mövzusu, həm strukturu, həm də dil-üslubu ilə orijinal mənbədən çox, “Kəlilə və Dimnə” tərcüməsini xatırladır.

XVIII əsrdə ədəbi-bədii təfəkkür üçün tipik olan linqvopoetik fiqurlar, ifadə standartları ədəbi dil normasının mövcud vəziyyətindən nə dərəcədə asılıdır və ya ümumiyyətlə, belə bir asılılıq varmı? Şübhəsiz, nitq normasının milli əsaslar üzərində yenidən təşkili linqvopoetik fiqurların daha çox milli formalarla (və milli məzmununda) təzahürünə bilavasitə təsir göstərir. Nə M.V.Vidadinin, nə M.P.Vaqifin, nə də “Şəhriyar”ın dili üçün qeyri-real, mücərrəd “poetizm” xarakterik deyil və bu mənada, məsələn, M.P.Vaqifin yaradıcılıq metodunun hələ

tam mənası ilə realist olmadığını göstərən tədqiqatçılarla mübahisə etmək mümkündür.

Və linqvopoetik fiqurların nitq forması ilə özünəməxsus əlaqədə demokratikləşməsinin (milliləşməsinin) XVIII əsr üçün keyfiyyət göstəricisi olması statik planda yox, dinamik planda özünü göstərir: məsələn, M.V.Vidadidən M.P.Vaqifə “keçid” ədəbi-bədii təfəkkürdə (və dil-üslubda) müəyyən dəyişikliklərlə, çevrilişlərlə gedir.

Ədəbi-bədii dil milli dilin formalaşmasında əsas təşkilədiçi hadisə kimi meydana çıxır, ona görə ki, funksional üslublar sistemində bədii üslub (ədəbi-bədii dil) xalq düşüncə tərzinin, demək olar ki, bilavasitə məhsuludur, məzmunca kütləviliyi (nə qədər normativ olmasından asılı olmayaraq) ona belə bir səlahiyyət verir. Və bütün bunların nəticəsidir ki, bədii üslub bəzən bütövlükdə ədəbi dili əvəz etmək iddiasında olur.

XVIII əsrdə yazılı ədəbi-bədii dili şifahi ədəbi-bədii dildən seçmək çətindir, çünki ümumən XVII-XVIII əsrlərdə şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın tipoloji fərqi azalır — M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin, “Şəhriyar”ın dili bunu nümayiş etdirir... Lakin elə məqamlar var ki, həmin dilin məhz yazılı dil olduğunu göstərir. Məsələn, H.Araslının qeyd etdiyi kimi, M.P.Vaqifin təcnislərində cinasların bəzən fonetik tərkibi deyil, imlası əsas götürülür: “budar da məni”, “bu darda məni”, “bu dərdə məni” — bu isə yazılı nitqin faktıdır.

Yazılı ədəbi-bədii dillə şifahi ədəbi-bədii dilin maksimum yaxınlaşması və “üst-üstə düşməsi” ancaq birincinin demokratikləşməsi hesabına deyil, həm də ikincisinin “klassikləşməsi” hesabınadır ki, XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının, o cümlədən də M.P.Vaqif yaradıcılığının metodunu müəyyənləşdirəndə məsələnin bu tərəfi də nəzərdə tutulmalıdır. Və orası da var ki, bu, ümuməguz hadisəsidir — eyni hadisə, yəni şifahi ədəbi-bədii dillə yazılı ədəbi-bədii dilin milli ədəbi-bədii təfəkkürün vahid istiqamətdəki hərəkətində ehtiva olunması Türkiyə və türkmən ədəbiyyatlarında da özünü göstərir, məsələn, Məhtimqulu bu cür dil-üslub təcrübəsini normativləşdirir:

Neqə xıyal etsem, qola qetirdim,

Neqə baksam, ana nazar yetirdim—

**Bu xal ile man naraxat yatırdım,
Yüzüme tükürüp “turqul!” diydiler.**

XVIII əsrdə ədəbi-bədii dildə satirik material tədricən artır: realizmin mütləqləşməsi burada da özünü hiss etdirir (tədqiqatçılar XIX əsri satirik təfəkkürün güclü inkişaf əsri hesab edirlər⁶². Onun başlanğıcı XVIII əsrin sonlarından gəlir M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin dilində satirik ifadənin müxtəlif üsulları formalaşmağa başlayır və digər tərəfdən, ictimai təfəkkürdə satiraya həssaslıq güclənir (və kütləvi şəkil alır): M.V.Vidadi, M.P.Vaqif kimi görkəmli sənətkarlarla yanaşı, ikinci, hətta üçüncü dərəcəli şairlərin dilində də uğurlu satirik ifadələrə təsadüf olunur, məsələn, qalabəyi Məhəmmədخان bəy M.P.Vaqifə müraciətən yazır:

**Əyilibdir qəddin, ağarıb yalın,
Hərəm ilə necə keçər əhvalın...**

Qəddi əyilmək, yalı ağarmaq (atın-yabının yalı olar)— qocalığa işarədir: hərəm ilə necə keçər əhvalın?.. isə birbaşa söyüşdür..

XIX əsrin ortalarına qədər Azərbaycan türk ədəbi-bədii dili XVIII əsrin ikinci yarısındakı əsas əlamətlərini mühafizə edir, əsrin ortalarında isə klassik ifadə standartlarının nisbətən gücləndiyini, yazılı ədəbi-bədii dillə şifahi ədəbi-bədii dil arasındakı fərqi dərinləşdiyini görürük. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində isə dil-üslub proseslərinin funksional-sosial diferensiasiyasının sürətlə güclənməsi, çoxlu üslubi istiqamətlərin meydana çıxması ilə milli ədəbi-bədii dil XX əsrin 20-ci illərindən etibarən XVIII əsrin ikinci yarısındakı tipologiyasını, demək olar ki, “bərpa edir”. Və müasir Azərbaycan ədəbi-bədii dili (Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu) məhz XVIII əsrin ikinci yarısında müəyyən olmuş ədəbi-bədii dil tipologiyasını davam (və inkişaf) etdirir.

*

⁶² Bax: T.Hacıyev. Satira dili, Bakı, ADU nəşri, 1976.

Məlum olduğu kimi, ərəb və fars dillərinin Azərbaycanda uzun zaman elmi təfəkkürün əsas ifadə forması kimi işlənməsi Azərbaycan türk ədəbi dili elmi üslubunun inkişaf tarixinə ciddi şəkildə təsir etmişdir, — XI-XII əsrlərdə, yəni “müsəlman intibahı”nın çiçəklənmə dövründə bir sıra azərbaycanlı müəlliflərin ərəbcə sanballı əsərləri meydana çıxmış, həmin ənənə sonrakı əsrlərdə də davam etdirilmişdir, XVI-XVIII əsrlərdə isə Azərbaycan türk ədəbi dili elmi üslubunun ilk nümunələri yaranmışdır. Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, “XVIII əsrdə ədəbi nəsr dili geniş dairədə işlənməyə başlamış və təkcə bədii dil kimi bir cığırla yox, elmi dil kimi ikinci və çox mühüm cığırla da inkişaf etməyə başlamışdır. Bu dövrdə Azərbaycan dilində bir neçə tibb kitabı, bir sıra sərf kitabları yazılmışdır. Bu əsərlərin dili bir nəsr dili olmaq etibarilə, əvvəlki dövrün nəsr dilindən belə bir əlamətlə fərqlənir ki, burada cümlələr səcli deyil, daha çox nəqli təsviri, təhkiyəvi və təyini cümlələrdən ibarətdir”, — tədqiqatçı əlavə edir ki, “bu dövrdə, ümumiyyətlə fars dilində sadələşmə prosesi nəzərəcarpacaq dərəcədə artmış olsa da və elmi-ədəbi dilin ilk nümunələri əsasən formalaşmış olsa da, hələ bu nəsr dili şer — nəzm dili qədər yetkinləşməmişdi və ədəbi dilin qollu-budaqlı qabaqcıl bir hissəsi olmaqdan çox uzaq idi”.⁶³

Şübhəsiz, “elmi təfəkkür”lə “elmi üslub”un məzmun və formaca məhz milli özünüdərkətmə prosesində “əlaqələnməsi” tamamilə təbiidir — müşahidələr göstərir ki, XVI əsrə qədər azərbaycanlının elmi təfəkkürü həm Azərbaycan türk ədəbi dilində, həm də ərəb və fars dillərində ifadə olunduğu üçün XVI əsrdən etibarən müstəqil elmi üslubun formalaşması gedişində təkcə Azərbaycan türk dilinin deyil, ərəb və fars dillərinin elmi üslub potensialı da iştirak edir (burada həm dəqiq, həm də ictimai emlər üzrə elmi üslub nəzərdə tutulur).

Elmi üslubda demokratikləşmə bədii üslubla müqayisədə ləng gedir, çünki elmi ünsiyyət ümumiyyətlə ünsiyyətin, prinsip etibarilə, “qeyri-demokratik” sahəsidir, buna baxmayaraq XVII-XVIII əsrlərdə elmi üslubun formalaşması ilə

⁶³ Ə.Dəmirçizadə. Ədəbi dilimizin inkişafında Füzuli mərhələsi. Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr məcmuəsi), Bakı, Azərənəsr, 1958, səh. 57-58.

yanaşı demokratikləşməsi prosesi də özünü göstərir və demək lazımdır ki, həmin dövrdə elmi üslub, bir qayda olaraq, publisistik məzmunu malikdir.

XVIII əsrdə elmi üslubun kütləvi formasını risalələr təşkil edir, — onların mövzusu müxtəlifdir: ticarətə aid risalələr daha geniş yayılmışdır və onların dili “işgüzar” məzmunu malikdir: “... aldığı nəsneyi zəml etməyə və satdığı nəsneyi mədh etməyə. Əgər söylədiyi şeylər xilaf etsə, kizb etmiş olur: ol söz ilə müştəri alıcaq olursa, müştəriyə zülm etmiş olur, kəndi zalımından olur. Müştəri qəbul etməzsə, kizb-günah üzərində qalır və dəxi müvəffəqiyyətsizlik etmiş olur”.

XVII–XVIII əsrlərdə ticarət burjuaziyasının ictimai həyatdakı dinamik rolu həmin mətnin məzmununda, sintaksisində, intonasiyasında, özünəməxsus şəkildə fəlaklaşır; məsələn:

“Beşincisi budur ki, satdığı şeyin eybini sağlamıya, bəlkə hər nə qədər eybi var isə müştəriyə bildirə...”

“Altıncı budur ki, xəyanətdən sağına, satdığı nəsnenin içinə bəzi nəsnelər qatmaq ilə, şol kimsənə kibi ki, südə su qatırdı, bir gün bir sel gəldi, cəmi sığırlarını öldürdü...”

“Yeddincisi budur ki, ziyadə bahalı satub bir kimsəyi aldatmaqdan sağına”.

Ticarətə aid risalələr, bir qayda olaraq, artıq müxtəlif kitablarda əksini tapmış xüsusi ticarət prinsiplərini ehtiva edir, məsələn, bu cür risalələrdən birinin sonunda göstərilir ki, “bu risalədə olan məsail hər nə ki varsa, bir qaç kitabdan nəqli-əxz olunmuşdur”. Hətta XVIII əsr mənbələrindən “Şəhriyar”da “elmi-ticarət” ifadəsi işlənir ki, bu da XVIII əsrdə ticarət işinə xüsusi elm kimi yanaşıldığını sübut edir — “Saqiyi-üşşaq”, yuxuda Şəhriyara “badeyi-eşq” verib deyir: “Ey Şəhriyar, qalx, nə yatubsan, bixəbərsən, xəyalın səfər və səyahət görüb, seyr və seyran qılıb, alim-üləma və ürəfalar məclisində əglənüb, kamalı-mərifət ögrənüb və sövdagərlər ilə münasibət qılıb, şəhərbəşəhər gəzüb, **elmi-ticarətdən** mahir olub özün üçün ruyi-dünyadə bir tədarik o dünyanı qılmaq istəmirsən?

İndi al bu cami-şirini iç ki, cümlə alimdən və arifdən kamalı-mərifət qılmaqdan və **elmi-ticarəti** — **yovmiyyədən** və axır günün üçün tədarik qılmaqdan — hamısından bu sənə ustab olub xeyir verir...”

Ticarət işinin kütləviliyi ticarətə aid risalələrin dilinin danışıq dilinə yaxınlığını şərtləndirir, **satın yüz dirhəmdən keçdi, yüz dirhəmdə bir dirhəm kibi, bir satın şey al(maq)** kimi ifadələr bunu təsdiq edir.

Lakin bir sıra hallarda həmin risalələrin dili rəsmi üsluba yaxınlaşır:

“...Bir kimsənə üzərində bir qac gilə buğdayı, yaxud arpa alacağı olsa da, ol buğdayı, yaxud arpa vərəsəyə satsa, caiz olmaz”.

“...Qərəz verən qərəzi alandan verdüyü ağca müqabiləsində bir şey satun ala, alub qəbz etdikdən sonra ol şey ol qərəz alanın götürdüyü ağcıya və dəxi qərəzi verüb-aldıqda azacıq ziyadə, məsələn, yüz dirhəmdə sədəs dirhəm kibi, zərər verməz”.

“Dəxi mümkün olduğu mərtəbə müamileyi-şəriyyədən sağınmaq gərəkdir”.

Maraqlıdır ki, ticarətə aid risalələrin dilində daha çox rəsmi üslub üçün xarakterik olan **Zahiri-hal budur ki... Lakin fərman sadir olmuşdur ki...** kimi ifadələrə təsadüf edilir — bu isə onunla əlaqədardır ki, ticarət münasibətləri XVIII əsrdə ictimai-siyasi münasibətlər sistemində mühüm yer tutur və təsadüfi deyil ki, Azərbaycandan I Pyotra yazılmış ərizələr içərisində tacirlərin ərizələrinə də rast gəlinir.

Ticarətə aid risalələrin sintaksisi dinamik olduğu qədər də anlaşıqlı və hər cür obrazlılıqdan uzaqdır, — məna yaygınlığı, təxminilik yoxdur, mətn adətən yığcam hökmlərdən təşkil olunur:

“Lənət olunan möhtəkir ol kimsənədir ki, vilayətə bir nə var nəsnə gəldikdə anı ala ki, bəhalansun da satım deyü”.

“Sahibi-bazar olan bazarı miqdarını alır...”.

O halda ki, əsli olmayan müəyyən mülahizə yayılmışdır, ona da yığcam və qəti münasibət ifadə olunur: “Əvam nas arasında verilən ağcayı istəyüb alınca səvab olmaz imiş, — deyüb söylədikləri sözün əsli yoxdur”.

XVII-XVIII əsrlərdə tacirlər (ümumən ticarət) həm elmi, həm də publisistik təfəkkürün inkişafında böyük rol oynamışlar və ticarətə aid risalələrin dilində publisistik ifadə tərzinə tez-tez təsadüf olunur; məsələn:

“...Qeyri kimsənə ol qədər kitabətə hər nə ki, alursa, qazi dəxi ol miqdar almaq caizdir, bundan ziyadəsi rüşvət olmuş olur, istərsə hökmdən əvvəl olsun,

istərsə sonra olsun, gərəksə həq ilə hökm etsün, gərəksə xilaf hökm etsin. Lakin rüşvət ol bəd həq ilə hökm etdigü surətdə hökmü nafiz xilaf iş üçün versə, verən də, alan da və dəxi arasında vasitə olan da məlundur”.

Ticarətə aid risalələrin dilində “elmi-ticarət” terminologiyasının geniş yayıldığını görürük: əhli-ticarət, alduğu nəsnə, satduğu nəsnə, müştəri, aldatmaq, bahalı, dükan, ucuzca vermək, alan, borc etmək, bir batman, baqqal, bahası məlum, ehtikar, ehtiyac (xalqın ehtiyacı olunca), arşunlamaq, ölçmək, saymaq, mətəh, əmanət, qəbz, halal, almaq, qazanmaq, faidə, nəf, mal, bəqa, ağca, nəqd, qiymət, borc, xərc etmək, quruş, vəzn, ağca sahibi, beyh, satan, sərif etmək, satun almaq, müamilə, ortaqlıq, şirkət, sahibi-bazar, təqsim etmək, ortaqqılıq, haqq, miqdar və s.

Həmin nümunələr belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, XVIII əsrin ticarət terminologiyası, bir qayda olaraq, milli dil zəmininə malikdir, yəni termin yaradıcılığında Azərbaycan türk dilinin öz potensialına əsaslanılır — bu isə “elmi-ticarət” təfəkkürünün özünün milli əsaslara malik olduğunu təsdiq edir.

XVII-XVIII əsrlərdə milli-mədəni oyanışın ticarət ilə bağlılığı barədə artıq danışmışıq — onu da əlavə etmək lazımdır ki, ticarət münasibətləri haqqında danışılan dövrdə mənəvi-idrakı münasibətlərə təsir edən ən mühüm faktor olmuşdur.

XVIII əsrdə ticarətə aid risalələrlə yanaşı dini məzmunlu risalələr də geniş yayılmışdır, — naməlum müəllif göstərir ki, bu zaman “etiqad babında və ibadət babında lisani-türki üzrə neçə risalə təlif olunmuşdur”; biz onların dilini də elmi üslub faktı hesab edirik.

“Elmi-ədyan”dan bəhs edən risalələrin iki, bəzən üç dildə (Azərbaycan, türk, ərəb və fars dillərində) tərtib edilməsi təcrübəsi mövcuddur — heç şübhəsiz, bunu ziyalılardan hər üç dili mükəmməl bilməsi ilə izah etmək lazımdır.

XVIII əsrdə elmlərin təsnifini verən, dini-əxlaqi fikirlər əks etdirən və peyğəmbərlərdən danışan mənzum risalələr də mövcuddur.

XVII-XVIII əsrlərdə dini risalələrin dili xalq dilinə maksimum yaxınlaşdırılır, hətta deyək ki, yuxarıda haqqında bəhs olunan naməlum müəllif “cəm etdiyi” risalənin sadə xalq kütlələri üçün anlaşılıqlı olmasının qeydinə qaldığını xüsusi qeyd edir.

Ticarətə aid risalələrdə olduğu kimi, dini-risalələrədə də dil yığcam və aydındır: “...kitabı-Allahdan bir ayət ögrənmək səninçün yüz rikət namaz qılmaqdan xeyirlidir...”

Dini risalələrdə, bir qayda olaraq, ərəbcə, adətən Qurandan ifadələr verilir, sonra isə “mənası budur ki...” deyə azərbaycanca izah olunur. Mükəlimələrdən istifadə edilir, məsələn:

“Məşhər xəlqi deyirlər ki, bunlar kimləridir?

Mələklər deyirlər ki, bunlar o adamlardır ki, alub-satda yalan söylərlər idi və tövbəsiz oldular — bunların cəzaları qan və irin aqmaqdur və məkanları cəhənnəmdür”.

Yaxud da bu və ya digər məsələ (dini, dini-əxlaqi, dini fəlsəfi və s.) heç bir xüsusi priyomdan istifadə olunmadan sadəcə şərh olunur.

Dini risalələrdə, bir tərəfdən, namaz qılmaq, oruc tutmaq, müsəlmanın şəxsiyyətini qorumaq (məsələn: “bir adam bir müsəlmanı vurmuş olsa...”) kimi məsələlər qoyulur — dini və dünyəvi problemlər xüsusi şəkildə təcrid edilmədən araşdırılır, digər tərəfdən, fəlsəfi mülahizələr irəli sürülür (burada mətnin elmiliyi daha çox təmin olunur): “...vacib şol nəsnədür ki, əqldə anın əhdi, yəni yoqluğu təsvir olunmaya və məhal şol nəsnədir ki, əqldə anın vücudu, yəni varlığı təsəvvür olunmaya və caiz şol nəsnədir ki, əqldə anın vücudu ərvan-savi ola, yəni varlığı və yoqluğu bərabər ola”.

“...Tanrı təala haqqında vacib olan sifətlərin birisi vücuddur, yəni var olmaqdır — bu sifətə sifəti-nəfsiyyə denilür, zat ansız və ol zatsız təsəvvür və mülahizə olunmaq üçün. Birisi dəxi qədimdir, yəni varlığının əvvəli olmaq. Birisi dəxi qiyam nəfsidür, yəni heç bir nəsnəyə möhtac olmamaq”.

“...Biri heyvatdır, yəni diri olmaq; birisi dəxi elmdir, yəni bilməsi olmaq; birisi dəxi səmdir, yəni isməti olmaq; birisi dəxi qüdrətdir, yəni gücü olmasıdır” və s.

Göründüyü kimi, mətndə ümumşərq məzmunlu terminlər də, onların Azərbaycan türkcəsində qarşılığı da verilir və açıq-aşkar termin yaradıcılığı istiqamətində ciddi (həm də dilin inkişaf stixiyasına əsaslanmaqla) iş aparılır: “...birisi dəxi alim olduğudur, yəni bilici olduğudur... birisi dəxi bəsir olduğudur, yəni görücü olduğudur...”

Alim və **bəsir** sözlərinin ədəbi dildə onun ilk təşəkkül dövründə (XIII–XIV əsrlər) tamamilə normativ olduğu halda **bilici** və **görücü** şəklində tərcümə olunması XVII–XVIII əsrlərdəki mədəni–tarixi (və dil) intibahının təsiri idi, həmin təsirlə dini risalələrin dilinin xəlqiliyinə çalışılırdı: “...birisi dəxi təbliğdir, yəni əmr olunduqları nəsnələri xəlqə yetişdirmək”.

Dini risalələrin dilində müxtəlif elm sahələrinə aid terminologiya işlənir — bu müxtəlif elmlərin dini təfəkkürlə bağlılığından irəli gəlir. Və təsadüfi deyil ki, XX əsrin əvvəllərində, hətta sovet dövründə, xüsusilə ictimai elmlər sahəsində işlədilən terminlərin əksəriyyəti dini məzmunlu risalələrin dilində ya olduğu kimi, ya da az məna dəyişikliyi ilə işlənmişdir.

Mustafa ibn Əlinin hicri 1191-ci ildə yazdığı, cəmi 1 vərəqi qalmış “Təhsil ül–miqat, təğyir ül–övqat”, hicri 1192-də yazdığı “Risalət ül–minqəntərat” əsərləri, naməlum müəllifin hicri 1179-a aid “Risaleyi–şühəda”sı; müəyyən hissəsi mühafizə olunmuş “Moizə” və s. XVIII əsr dini, daha doğrusu, dini–psixoloji məzmunlu dil–üslub faktı olub, həm tarixi təcrübəsi, kökləri, həm də sonrakı dövrdə müxtəlif humanitar elmlər üçün ifadə potensialı olması ilə diqqəti cəlb edir.

XVIII əsrdə elmi üslubun müxtəlif elm sahələrinə aid əsərlərdə diferensiallaşdığı diqqəti cəlb edir, — bir əsr içərisində riyaziyyata, astronomiyaya, tibbə, ictimai elmlərə (o cümlədən dilçiliyə) aid əsərlər yazılmış, yaxud tərtib olunmuşdur.

Ə.Dəmirçizadə riyaziyyata, astronomiyaya və tibbə aid əsərlər içərisindən üçü haqqında məlumat verir: “Üsuli–əssəb”ə, “Kitabi–ruznamə” və “Kitabi–tibbi–mənafe ülnas”.⁶⁴

“Üsuli–əssəbə (“Yeddilik üsulu”) naqis əlyazmasıdır, əvvəli yoxdur, cəmi 8 vərəqdən ibarətdir, — əsərdə aşağıdakı şəkildə sual–cavablar verilmişdir:

“Altının nisfi nə edər? — Üç”

“İgirmi dördün sülsanı nə edər? — On altı”

“On ikinin rüb”ü nə edər? — Üç”;

“İki kərrə on beşimiz otuz” və s.

⁶⁴ Bax: **Ə. Dəmirçizadə**. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, səh. 251–254 (həmin mənbələrin özünü tapa bilmədiyimiz üçün təhlil Ə.Dəmirçizadənin çap etdirdiyi materiallar əsasında aparılır)

Ə.Dəmirçizadə yazır: “Maraqlı əlamətlərdən biri də budur ki, burada cümlə üzvlərinin sıralanmasında da riyazi ifadə tərzini öz əksini tapmışdır; buna görə də xəbərlər bəzən ixtisar olunmuş, bəzən isə mübtəda ilə və ya tamamlıq ilə yerləri dəyişdirilmişdir:

...Əvvəlki səkkizdən də bu dördü nöqsan edərsən, yerdə qalır dörd. O da dörd, bu da dörd”.⁶⁵

Elmi üslubda danışdığı dili elementlərinin bu cür fəallığı bir daha təsdiq edir ki, ədəbi dilin elmi üslubu milli məzmununda təşəkkül taparkən birinci növbədə demokratik dil bazasına əsaslanmışdır — qeyri-Azərbaycan türkdilli “elmi təfəkkür”lə Azərbaycan türkdilli “elmi təfəkkür”ün həmin tarixi mərhələdəki inteqrasiya nisbəti də buradan aydın olur: ikincisi kifayət qədər daxili, birincisi isə hətta demək olar ki, kənar hadisə kimi çıxış etmişdir.

“Kitabi-ruznamə”ni Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilində elmi-nücum (astronomiya) elminə mənsub mövzuda ilk əsər “hesab edir,⁶⁶ lakin məlum olduğu kimi, həmin elmə aid azərbaycanca ilk əsərlər hələ XVI əsrdə⁶⁷ (bəlkə də, daha əvvəllər) yaranmışdır.

“Kitabi-ruznamə”də Azərbaycan türk, fars, ərəb, hətta rum və yunan dillərinə məxsus terminologiyadan istifadə olunur: mart (azər, gülan); mayis (axiri-bəhar, həziran); sərətən (əvvəli-yay, təmuz); əsəd (övsədi-yay, ağstos); sünbilə (axiri-yay-iyul), əvvəli-güz (mizan, təşrin əvvəl); övsədi-güz (əqrəb, təşrin sani); axiri-güz (qövsi, kanun əvvəl); əvvəli qış...

“Kitab”ın çevik sintiaksisi vardır:

“Bunlara qürrə ad vermək bicaadır — həqiqət deyildir. Həqiqət qürrə ona derlər ki, ay görülməyib hilalın tərəfi məğribdə görünməyə derlər. Bu ay iki xürrə dörd fəsildir. Üç ay fəsli-bahardır, anda dəm, yəni qan ziyadə olur. Üç ay dəxi fəsli-güzdür, anda sövdə ziyadə olur. Üç ay dəxi fəsli-şitadır, anda balqam ziyadə olur — demişlər”.

⁶⁵ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. səh. 251.

⁶⁶ Yenə orada. səh. 252.

⁶⁷ Bu barədə bax: Н.Н.Гаджиева. Произведение Абри Хадже ибн Адила «Ихтиярати – гаваиди куллийм» и его лексика. АҚД, Баку, 1986.

“Kitabi-tibbi-mənafe ül-nas” — osmanlı türk dilindən azərbaycancaya təbdil olunmuşdur: əsl 62, azərbaycancası 30 bəbdən ibarətdir — əsərin nə əsl müəllifi, nə də təbdilçisi məlum deyil.

“Kitabi-tibb...” də aşağıdakı tibb terminologiyası işlənir: dava, əlac, məcun, əfyun, tiryak, qida, mürəkkəb qidalar, müfrəd qidalar, balğam, qan, səfra, yağ, ilik, mədə-bağırsaq, beyin, yürək, bögrək, nəbz, sağlıq, səhhət, yel, öskürək, illət, ələm, vərəm, sarılıq, rəşə, əza, ditrəmək, mərəz, müalicə, damardan qan almaq...

XVIII əsrin əvvəllərində yazılıb hicri 1124-cü ildə **Məhəmməd Yusif Şirvani** tərəfindən köçürülən “Kitabi-Hikmət” və güman ki, əsrin ikinci yarısında **Nüsrət əfəndi** tərəfindən tərtib olunub yenə Şirvanda üzə köçürülən “Risaleyi-tibb”də dilinin həm normativliyi, həm də demokratikliyi baxımından diqqəti cəlb edir.⁶⁸

Ə.Dəmirçizadə elmi üslubdan danışarkən tarixə aid, XVIII əsrin birinci yarısında yazılmış, müəllifi məlum olmayan üç əsəri də nümunə göstərir: bunlar “Təvarixi-zəmani-Şah Abbas ibn Xudabəndə” (hicri 1122, miladi 1711), “Risaleyi-fəzaili-Şami-Şərif” (hicri 1132, miladi 1719) və “Səfəviyyə padşahları” (hicri 1146, miladi 1733)dır.⁶⁹

Həmin əsərlər olduqca təmiz və kütləvi dildə yazılmışdır:

“Hicrəti-nəbiviyyənin min on ikisində Təbrizi Şah Abbas rumludan aldı, min on üçündə İrəvanı aldı, min on beşində Gəncəyi aldı, min on altısında Şamaxı və Dərbəndi aldı. Min igirmi üçündə Şah Abbas Gürcüstana daxil olub, Gürcüsünü əsir edib Fərhadabada sürdü, beş il Gürcüstan veyran qaldı... Min igirmi altısında allah təaladan Şirvana və Qarabağa cəgirtgə nazil olub üç il buğdayı yedi, özgə ziraət ol qədər oldu ki, buğdanın taqarı qırx şahıdan ziyadə olmadı...” (Təvarixi-zəmani-Şah Abbas ibn Xudabəndə”).

Nəhayət, Ə.Dəmirçizadə “hicri 1120-ci (1703-cü) ildə yazıldığı qeyd olunan, lakin adı, müəllifi naməlum kitabı, hicri 1199-cu (1784-cü) ildə yazılmış ərəb dili nəhvi kitabından qalan son vərəqləri (əlyazmasının əvvəli yoxdur) və eləcə də hicri 1171-ci (1757-ci) ildə yazıldığı qeyd olunan üslubiyyat

⁶⁸ Bu əsərlərin qısa təsviri barədə bax: A.İbrahimov. Xalq təbabətinə aid əlyazmaları. — Əlyazmalar xəzinəsində, III cild, Bakı, “Elm” nəş., 1972, səh. 5, 8, 9. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu məqalədə təsviri verilən əlyazmaları xalq təbabətinə yox, professional tibbə aiddir.

⁶⁹ **Ə.Dəmirçizadə.** Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, səh. 254-255.

mövzusunda yazılmış 5 vərəqdən ibarət əlyazmasını nəzərdən” keçirmiş və elmi üslubun dilçilik qolunun da XVIII əsrdə formalaşmağa başladığını qeyd etmişdir.⁷⁰ Ə.Dəmirçizadənin nəzərdən keçirdiyi mənbələrin dilində **isim, fel, sifət, zərf, xəbər, mübtəda, nəzm, kəlam, ibarət, məcaz** və s. kimi bu gün də funksional olan və **fail, məful, müzaf, ləfz** və s. kimi son dövrlərdə arxaikləşmiş linqvistik-filoloji terminologiya işlənir.⁷¹

XVIII əsrin bir sıra qrammatika kitabları “qoşa dillidir”: həm ərəb, həm də Azərbaycan türkcəsində yazılmışdır —Azərbaycan dilçiliyinin ərəb dilçiliyi məktəbinə daxil olması və buradan irəli gələrək dilçilik təfəkkürünün (M.Kaşqaridən başlayaraq ta XIX əsrin əvvəllərinə qədər və bir sıra hallarda daha sonra da) ərəb qrammatikası zəminində müəyyənləşib inkişaf etməsi əsrin dilçilik əsərlərinin məzmununa (və eləcə də ifadə tərzinə) öz həlledici təsirini göstərmişdir.

XVIII əsrdə elmi təfəkkürün inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün M.P.Vaqifin şer dili də bu və ya digər dərəcədə material verir, — “hər oxuyan Molla Pənah olmaz”sa, demək, şairin elmi təfəkkürü onun ədəbi-bədii təfəkkürü gücündə olmalı idi, lakin heç bir elmi əsəri qalmadığından, M.P.Vaqif təfəkküründəki elmiliyi şairin şer dilindəki filoloji terminologiyanın təhlilindən çıxarmaq üçün o qədər də müvəffəqiyyətli olmayan bir üsuldən istifadə etməyə məcburuq:

söz — söz sənəti, danışiq; Cəvahirilər xərc edərəm şanına, Əgər müştəq olsan sözə, Fatimə. Sözləri qənd, ağızları piyalə...

dil, nitq, göftar, ləhcə — “danışıq” mənasının müxtəlif çalarları; Yarın dili şirin gərək... Göftarın edər tuti-yi-şəkkərişikəni lal, hər nitqə gələndə. Ləhcən, sözün bir əcayib ləhcədir...

lisan-hekayət oppozisiyası stixiyalı şəkildə də olsa, dil-nitq oppozisiyası kimi işlədilir: Lisanında əcəb hekayəti var.

Lisan-potensial, hekayət isə, mətndən görünür ki, funksional hadisədir: potensiya ilə funksiyanın bu cür qarşı-qarşıya qoyulması, kontekstin poetikliyindən asılı olmayaraq, elmi-filoloji təəssürat verir.

⁷⁰ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, səh. 256.

⁷¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, səh. 256-257.

danışmaq-yazmaq —... Danışma ki, o göftara baxmaram. Mənim taqətim yox qələm tutmağa, Kim ola ki, yara yaza bir xəbər.

fikir-zikir-əzbər; Gecə-gündüz fikrim, zikrim, əzbərim...

kitab-quran: Molla odur hər nə görsə kitabda, hökm eyləsə, ola haqda-hesabda; **Kütübxanə**: Oxuna bucaqlarda kütübxanədən artıq əhkami-şəriət...

qəzəl, qafiyə: Oxuyub Vaqifin həm əvvəlindən şirin qafiyəsindən, süx qəzəlindən...; **müxəmməs**: Nə qədər söyləsəm, sənin şanına yaranar müxəmməs, qəzəl, sevdiyim!;

bayatı: Cavanşir içrə bir mövzun bayatı dəstibəyazdır.

məsəl (misal): Çün “uman yerdən küsərlər” bir məsəldir xalq ara. “Canandan ayrılan candan ayrılar” — Xalq içində bir misaldı, sevdiyim!.

dibaçə: Dibaçeyi-lövhü qələmə katibi-qüdrət Yazmış səni əvvəl.

ləffü nəşr: Ləffü nəşrində mürəttib fərəhü zibü səfa...

Filoloji təfəkkür materialından ədəbi-bədii kontekstdə bir sistem şəklində istifadə Vaqifin ifadə tərzü üçün diqqəti cəlb edən hadisədir.

**1. Şairin təbi kimi nazikü zibavü zərif,
Mətləi-məsnəviyə çaki-giribani rədif.
Caminin səci kəlamındaki mövzuna dəyər.**

Yaxud:

**Bir nimtənə kim ta ola zərbəftu nikutər,
Diba ona möhtac;
Mətnində tamam rabitə mövzunu sərəsər,
Tək haşiyə qiyqac...**

Hər iki kontekstdə söhbət mətnlə onu təşkil edən vahidlərin əlaqəsindən gedir, qeyd edək ki, bu, bütünlüklə elmi məsəldir (nə xarakterdə qoyulub-qoyulmamasından asılı olmayaraq), hər iki halda terminologiya, düşdüyü kontekstin bədiiliyinə baxmayaraq, kifayət qədər dəqiq informasiya verir.

2. Müxəmməs deməyin seyrəklənibdir, Bayatıda zehnin zirəklənibdir...

Müxəmməs — nikbin, bayatı-bədbin ruhlu poetik janr kimi təqdim olunur, şübhəsiz, burada şərtlik var; Vaqif “Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim” misrası ilə başlanan şerini müxəmməs formasında yazmışdır, halbuki bu şer bədbin ruhludur...

Zehnin zirəklənməsi ifadəsinin elmi (terminoloji) tutumu poetik tutumundan böyükdür; həqiqətən, şairin bu və ya digər janra meylini məhz zehni zirəklik müəyyən edir, bu elə bir məqamdır ki, emosiya texniki həllini tapmalı olur. Deməli, əqli-zehni nəzarət lazım gəlir.

Zehnin bu və ya digər janrdə “zirəklənməsi” poetexniki struktur modelin emotiv motivlənməsidir, — bu isə poetikanın indiyə qədər problemi olaraq qalır.

3. Mən sənin vəsfini, ey mahi-kərəm, Hafizdən, Camidən artıq söylərəm...

Vəsf ümumişlək keyfiyyətinə malikdir, lakin Vaqif şerinin estetik simasını müəyyən etmək üçün olduqca lazımlı sözdür: elə buna görə də (yəni filoloji məzmun yükünün artması ilə əlaqədar) terminoloji səciyyə kəsb edir (elə bil şair özü-özünü səciyyələndirməkdən ötəri müvafiq sözü axtarıb tapmış olur).

M.P.Vaqifin terminoloji leksikasında ümumişləklik məqamı özünü, demək olar ki, həmişə mühafizə edir; diqqət edək; Ağ günə təşbihdir sənin cəmalün. Göründüyü kimi, təşbih sözünün etimoloji ümumişləkliyi terminolojiyindən daha funksional şəkildədir; hətta elə bil ki, termin (qeyd edək ki, XVII-XVIII əsrlər ədəbi dilimiz üçün təşbihin ancaq terminoloji funksiyası normativ haldır, ümumişlək vahid kimi işlənmir, ümumişlək məqamda verilməklə yumşaldılır, kontekstin (bədiiliyin) tələblərinə uyğunlaşdırılır, nəticədə isə nəinki elmi təfəkkür faktı olmaqdan çıxır, hətta poetizm kimi dərk edilir.

Vaqifin terminoloji leksikasında (eləcə də elmi-filoloji təfəkküründə) novatorluq bədii-estetik təfəkküründəki qədər deyil; bununla belə, Vaqif poetik kontekstdə termindən istifadənin demokratizminə görə özünə qədərkilərdən ciddi

surətdə seçilir; məsələn: Əqlin aldın, yarəm, — deyin Vaqifin, Yanıltın əlifin, beyin Vaqifin... Bir qafiyə qayır, göndər ol yara...

Əlif-bey — əslində “savad” deməkdir, lakin şair “ağıl” mənasında işlədir, zahiri əlaməti daxili əlamət kimi təqdim edir; nəticədə, termin məzmunca munisləşir.

Qafiyə — “qoşma” mənasındadır (XX əsrin əvvəllərində də bu mənada işlənmişdir, məsələn, F.Köçərlidə), bununla əlaqədar işlədilən “qayır” sözü qafiyənin terminoloji nüfuzunu (bəlkə də, dəbdəbəsini) sındırır, — xəlqiləşmə gedir.

Beləliklə, M.P.Vaqifin ədəbi dil sahəsində gördüyü iş terminologiyayı da əhatə edir, lakin spesifik bir cəhət meydana çıxır; terminologiyada xəlqiləşmə (başqa sözlə, milliləşmə) semantik planda aparılır, forma planında ciddi bir əməliyyat müşahidə edilmir.

XIX əsrin birinci yarısında yaranan elmi əsərlər XVIII əsrin dil-üslub perspektivi kimi də maraq doğurur⁷² — həm dəqiq, həm də ictimai elmlər sahəsində elmi üslub əvvəlki əsrdə aldığı təkanla inkişaf edir və müşahidələr göstərir ki, daha çox iki yeni əlamət qazanır: bunlardan birincisi “**klassikləşmək**”dən, ikincisi “**avropalaşmaq**”dan ibarətdir, — həmin əlamətlər sıx linqvistik-qnoseoloji əlaqədə olub, biri digərinin təsiri ilə formalaşır. Lakin Azərbaycan türk ədəbi dilinin elmi üslubu nə XIX əsrin ikinci yarısında, nə XX əsrin əvvəllərində, nə də ondan sonra XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində qazandığı tipoloji keyfiyyəti itirmir — bu da müasir tipli elmi üslubun özünün minimum diferensial müəyyənliyində məhz qeyd olunan dövrdə formalaşdığını təsdiq edir.

*

* *

Azərbaycan türk ədəbi dilinin rəsmi üslubu öz mənbəyini bilavasitə türkidən götürür — məlumdur ki, XI-XIII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda

⁷² XIX əsrdə elmi üslubun vəziyyəti barədə bax: В.З.Адилев. Научный стиль азербайджанского литературного языка XIX в., АҚД, Баку, 1980.

meydana çıxan möhtəşəm türk dövlətlərində rəsmi dil kimi ərəb, fars dilləri ilə yanaşı türkidən də istifadə olunmuşdur: XV əsrdən etibarən artıq müəyyən regional xüsusiyyətlər qazanmış dil-üslub tipologiyası nümayiş etdirən sənədlər məlumdur ki, XVI əsrdən, yəni Azərbaycan səfəvilər dövlətinin yaranıb möhkəmlənməsindən sonra bu cür sənədlərin kəmiyyətə artması müşahidə edilir.⁷³

XVIII əsrdən rəsmi üsluba aid sənədlərin dil-üslub kamilliyi, hər şeydən əvvəl, müəyyən “rəsmilik” standartlarının genişliyi diqqəti cəlb edir, Azərbaycanın bütün xanlıqlarında şifahi rəsmi dil kimi əsasən Azərbaycan türk dili, yazılı rəsmi dil kimi isə fars dili ilə yanaşı Azərbaycan türk dili işlənir. Ərəb dilinin bu sahədə fəaliyyəti məhdudlaşır, bir qayda olaraq yazılı formasından da dövlət əhəmiyyəti olmayan, yaxud az olan sənədlərin tərtibində (həm də həddindən artıq trafaret şəkildə — məsələn, kəbin sənədlərində və s.) istifadə edilir. Əsrin birinci yarısında dövlət fərmanları farsca verilmişdir. Azərbaycan türk dilində ancaq bir-iki fərmana təsadüf edilir — həmin ənənə əsrin ikinci yarısında da davam etdirilmiş, müxtəlif xanlıqlarda fərmanlar fars dilində verilmişdir. Və eyni ənənəni II İrakli də demək olar ki, pozmamışdır. Hətta azərbaycanlı Pənah Məhəmməd Şərif oğlunun II İrakliyə yazdığı ərizə də fars dilindədir.

Əsrin həm birinci, həm də ikinci yarısında İran şahlarının Azərbaycanla bağlı farsca fərmanlarında Azərbaycan türk sözlərinə (inzibati məzmunlu) sıx-sıx təsadüf olunur: bəg, bəglərbəgi, tanqa, xan, sultan, xaqan və s.

Xanlıqlar dövründə, bir qayda olaraq, “fərmanlar çətin fars dilində, heç də savadlı işlədilməmiş ərəbizm və türk tərkibləri ilə qarışıq olaraq yazılmışdır və göründüyü kimi, yerli dil və dialektlərin bəzi təsirlərinə də məruz qalmışdır ki, həmin cəhət bu sənədləri müvafiq mütəxəssislər üçün maraqlı edir”.⁷⁴

Quba xanlarının verdiyi fərmanlar adətən farsca **Ali hökm verildi...** ifadəsilə başlayır və bundan sonra xanın göstərişi gəlir.

XVIII əsrdə rəsmi üslub ictimai funksiyasına görə kütləviləşir, getdikcə daha sürətlə xalqın həyatına daxil olur — kütləviləşmənin iki tərəfini qeyd etmək

⁷³ XVI–XVII əsrlərdə Səfəvi hövmdarlarının azərbaycanca yazışmaları barədə bax: **M.Cahangirov**. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, Bakı, “Elm” nəş., 1989, səh. 213–219.

⁷⁴ Указы кубинских ханов, Тбилиси, Изд. Груз. Фил. Ан СССР, 1937.

lazımdır: birincisi, mərkəzi rəsmi təşkilatlar xalqa müraciət edirlər; ikincisi, xalq kütləsi mərkəzi rəsmi təşkilatlara müraciət edir.

Müasir tipli rəsmi üslubun formalaşmasında Azərbaycan—Rusiya münasibətlərini əks etdirən sənədlər əsaslı rol oynadı — bu münasibətlər XVIII əsrin birinci yarısında hərbi və ticarət məzmunlu münasibətlər idisə, əsrin sonlarına doğru siyasi-inzibati məzmun da kəsb edir: II Yekaterinanın dövründən Rusiya Azərbaycana imperiyanın bütöv marağı ilə daxil olur və onu öz tərkib hissəsi kimi görür (şübhəsiz, bir sıra xanlıqların, xüsusilə Quba xanlığının mövqeyi bu cür “irəlicədən görmədə” az rol oynamır).

XVIII əsrdə Azərbaycan–Rusiya münasibətlərini əks etdirən sənədlər Azərbaycan tarixşünaslığında bu və ya digər dərəcədə öyrənilmiş, Rusiyanın xarici siyasət arxivində saxlanan sənədlərin müəyyən hissəsinin fotosurətləri Bakıda nəşr olunmuşdur.

I Pyotrın manifesti XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dili rəsmi üslubunun klassik nümunəsidir — Manifestin fotosurəti nəşr olunmuş, mətni üzərində ilkin filoloji tədqiqat da aparılmışdır.

H.Ə.Dəlili qeyd edir ki, “manifest müasir Azərbaycan dilindən çox fərqlənən üsulda və hazırda Azərbaycanın heç bir vilayətində mövcud olmayan dialektde yazılmışdır”.⁷⁵

Manifestin dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki, o, mükəmməl ədəbi hadisədir və heç bir dialekt xüsusiyyətinə malik deyil, — “müasir Azərbaycan dilindən çox (!) fərqlənməsi” məsələsinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, XVIII əsrin əvvəlləri (ümmumən birinci yarısı) üçün tamamilə təbii nitq normasıdır.

H.Ə.Dəlili dövrün fonografik normasındakı tarixi xüsusiyyətləri nəzərə almadığı üçün “manifestin yazılışında bir sıra təhriflər və orfoqrafik səhvlərə yol verilmişdir” nəticəsini çıxarır, halbuki, məsələn “Surqay”, yaxud “dökülan qan” təhrif, yaxud orfoqrafik səhv deyil, XVIII əsrin, demək olar ki, bütün yazılı mənbələri üçün xarakterik fonografik hadisədir. H.Ə.Dəlili böyük zəhmət çəkməsinə baxmayaraq, tarixi-fonografik prinsipləri rəhbər tutmadığına görə, bir sıra sözləri düzgün oxumamış, məsələn **köy**, **adamlarını**, **suçsuz** kimi məlum

⁷⁵ H.Ə.Dəlili. Azərbaycan, Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə (1722), B., “Elm”, 1976.

sözləri **guy** (**guy kədxudaləri**), **adəmlərini**, **soçımız** (**socımız**) şəklində transkripsiya etmişdir.

I Pyotrın manifestində Azərbaycanın çox müxtəlif ictimai zümrələrinə müraciət olunur (tədqiqatçılar göstərir ki, “manifest yerli hakimlər tərəfindən əhalinin bütün təbəqələrinin nümayəndələri arasında paylanmışdı”, ona görə də tərtibçi klassik dil-üslub ənənələrini gözləməklə yanaşı (rəsmi üslub üçün klassik normativlik, ümumiyyətlə, prinsipial əhəmiyyətə malikdir), mətnin anlaşılıqlı olmasına da çalışmışdır. Və şübhəsiz, manifest diplomatik məzmununa malik olduğu üçün hər sözü, ifadəsi üzərində ciddi düşünülmüşdür, — kifayət qədər elastik struktura malikdir.

Manifestin əvvəli dəbdəbəli (lakin ayıq!) müraciətdən ibarətdir:

“Pyotri — əvvəl ibn Aleksey padşahi-Rusiya beunirəbbani və qüdrəti-cahandani ilə biz Petros əvvəlki imperatori-təvafiyi-rus xudadari-ərzeyni-məmaliki-şimaleyi tülüvəl zəval vəl nisf əl nəhreyn padşah əl-bərreyn və xaqan əl-bəhreyn və neçə dəxi sair və sair padşahlıqların və hökumətqahların hakimi və malikanə buyuruqçusu.

Şəvkətlü və əzəmətli səadətli və məhabətlü ulu möhübbümüz və qədimi dostumuz şahı-alicah həzrətlərinin hökumətində və xidmətində olan izzətli və hörmətli süpəhsalariyan və xaniyan və qorçubaşıyan və ağayani-qul və tufəngçiyan və topçubaşıyan və bəglərbəgiyani-qul və soltaniyan və vüzəra və sair zabitan və nəfəratan bin və yüz başıyan və fəzilətlü üləma və mövla və hörmətli imamlar və müəzzinlər və sairərbabi-xuddam cəvamei və köy kədxudaları və əhli-tüccar və karvan və dəstqah başıları və dükan və əhli-sənət xələfləri və şagirdləri və ümum üzərə əhli-zəhmətirəaya və bərəya hər birisi mərtəbəsi ilə və əcnası ilə və məzhəbi ilə səlim səlamət əncam iblağilə təvəqqei-rəfi-humayunum vasil olacaq məlumi-izzətməndləri ola ki...”

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaşayan və “şahialicah həzrətlərinin hökumətində və xidmətində olan” əsas ictimai zümrələrin hamısına adbaad müraciət edilir — “hər birisi mərtəbəsi ilə” epitetləndirilir (şövkətlü və əzəmətli, səadətli və məhəbbətli... şahı-alicah; izzətli və mövla və hörmətli imamlar və müəzzinlər və s.) bir sıra zümrələrə xüsusi şəkildə epitetlə müraciət olunmur (köy kədxudaları və əhli-tüccar və karvan və dəstqah başıları və s.)... I

Pyotrın özünün təyinləri həm çoxdur, həm də “şahi-alicah həzrətləri”nin təyinlərindən fərqli olaraq real, konkret və siyasi-ictimai məzmunludur (və həm də mətndə xüsusi nəzərə çarpdırılır). Şaha müraciətən deyilmiş “ulu möhübbümüz və qədimi dostumuz” ifadələri diplomatik məqsədlə işlədilir... Nəzərə alsaq ki, manifest I Pyotrın Azərbaycana yürüşü ərəfəsində tərtib olunmuşdur, onda həmin diplomatiyanın nəyə xidmət etdiyini müəyyən etmək o qədər də çətin deyil.

“Məlumı-izzətməndləri ola ki...” ifadəsindən sonra imperiyanı narahat edən hadisələr barəsində məlumat verilir:

“...sənaye-müvellidi-rəbbimiz — İsayı-Məsih həzrətlərinin bin yeddi yüz yigirmi birində ki, hicrət sənəsinin bin yüz otuz dördüdür, şövkətlü və əzəmətlü və möhübbətü ulu dostumuz və ərzandə qonşumuz şahı-alicah-məmaliki-əraziyi-pars və əcəm həzrətlərinin xəti-təfərrüfündə olan Lazge vilayətinin zabiti Davud bəy Qazıqamuq əyalətinin hakimi Surqay nam kimsənələr ol tərəfdən əcnasi-müxtəlifdən neçə fitnəngiz cəlalilər yanlarına cəm edüb məzkur şahı-alicah dostumuz həzrətlərinin üzərinə baş qaldırıb və qəbzeyi-təsərrüfündə olan məmləkəti — Şirvan əyalətində şəhəri Şamaxıya həmlə-hücum və sili-seyf edüb şah dostumuz həzrətlərinin neçə adamlarını həlak eylədiklərindən məadə tərəfi-aliyələrimizdən dəxi təvayifi-rusdan, əhdnameyi-hümayunlarımız məvacibincə məadə qədim üzrə bələdeyi-məzrubədə ticarət ilə varub-gəlmək ola, gəlmişləri suçsuz-günahsız bilamərhəmət qətl və mallarını ki, nüqud hesabı üzrə məcmuyi dörd yüz kərrə yüz bin rubliyyəyə qərib-qarət və talan-tarac eyləmişlər...”

Göründüyü kimi, məlumat nə qədər yığcam şəkildə verilsə də, ancaq məlumat olaraq qalmır, — bir sıra söz və ifadələrdə (məsələn, şövkətlü və əzəmətlü... ..nam kimsənələr, neçə fitnəngiz və s.) baş vermiş hadisələrə emosional münasibət də əks olunur: hətta, deyək ki, rus tacirlərinə dəymiş zərər manat hesabı ilə göstərilməkdən başqa, **suçsuz-günahsız, qərib-qarət, talan-tarac** ifadələri də xüsusi nəzərə çarpdırılmışdır.

Ancaq mükəmməl “məlumat”dan sonra əsas məqsədin nədən ibarət olduğu “qeyri-adi formada” təqdim edilir:

“...dərgahi-həqqdən nüsrəti-təzərrə və niyaz edüb ol asi və əhli-təğyanların üzərinə əsagiri-zəfərməasirimiz ilə bilzət hərəkəti-humayunumuz olub rəbbül-aləmindən mərcuvarımızdır ki, inşallahı təala, silahi-salehimiz ilə bu

məqulə tərəfində ziyankar və müzür və fəsada bais olan yaramazların möhkəm həqlərindən gəlinüb və itmamiyəq icra olunub əməllərinə görə cəzaların bulalar...”

Yürüş barədə əmrin olması bu cür “söz dumanına” bürüdüür və məsələ yumşaldılır — beləliklə, dil özünün “diplomantik missiyasını” müvəffəqiyyətlə yerinə yetirir.

Bunun arxasınca xalqa təminat xarakterli göstərişlər verilir:

“...Ümumən cümlə əsagirimizə möhkəm fərman və tənbeh buyurmuşuzdur ki, kimsənəyə əsla və qəta rəncidə və rəmidə eyləmiyələr, xud cüzvi etmiş bulunursa, siyasət və üqubət ilə cəzasın alır; ol şərt ilə ki, siz dəxi caygahlarınızda və hökumətgahlarınızda, dostluq üzrə, bərqərar və xofi-qarət qiyası ilə mali-əmvalınızı xanələrinizdən ixrac və pərişan və pərakəndə eyləmiyəsiz, yoxsa qeyri yüzdən əks hərəkətiniz məsmuəmiz və məluməmiz olursa...”

Göstərişlər (və onların yerinə yetirməyənləri gözləyən cəza) çox konkret şəkildə qeyd edilir. Nəhayət, manifest bu cür yekunlaşdırılır:

“... əmr eylədim və buyurdum ki, vəchi-məşruh üzrə əmr fərmani-qüdrəti-təvanım təhrir və rəsmi-düstürül-əməl olunub və xətti-hümayunumla istehkam buyrulubu tərəfinizə bu gün müqəddəm irsal və tozi oluna, — eşitmədik və bilmədik demiyəsiz, şöylə bələdsiz əlaməti — şərifə etiqaq qılasız. Bə adə əs-səlam əla əd-dəvam”.

Və mətnin sonunda qeyd olunmuşdur:

“Fi şəhri-Əcdərha. Səneyi-həzrəti-İsa bin yeddi yüz igirmi iki, təmmuzun on beşində”.

Beləliklə, I Pyotrın manifesti bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqəli olan hissələrdən ibarətdir — həmin hissələri isə ancaq ideal olaraq fərqləndirmək mümkündür, çünki sənədin mətni bir tam halında düşünülmüş (və tərtib edilmişdir).

Manifestin dilində, klassik üslubun tələbinə uyğun olaraq əsasən, mürəkkəb sintaktik vahidlər işlənir və demək olar ki, mürəkkəblik yalnız mürəkkəb cümlələr deyil, tərkiblər hesabına da yaranır — məsələn, başlıqda “Pyotri-əvvəl”in silsilə həmcins təyinləri qeyd olunur və “dəxi sair və neçə sair” ifadəsi ilə həmin təyinlərin hələ müxtəsər verildiyinə işarə edilir.

Manifestin sintaksisinin integrativliyi (xüsusilə “cümlə”nin mətndən çətin ayrılması) obrazlılığa — abstraksiyaya deyil (halbuki bədii mətndə məhz bu cürdür), rəsmi informasiyanın konkret ifadəsinə xidmət edir. Və bir daha təkrarlamaq lazımdır ki, mətn kütləvi idrak üçün (manifestdə bilavasitə müraciət olunan müxtəlif zümrələr üçün) tərtib edilmişdir.

Statistik tutuşdurma göstərir ki, manifestin sintaksisi ilə lüğət tərkibi mütənasibdir — klassik normativlik sintaksisdə necə gözlənsə, lüğət tərkibində də elə gözlənir: ümumiyyətlə, mətndə 638 əsas, 271 köməkçi söz işlənir — əsas sözlərdən 469-u (yəni 73,5 faizi) ərəb, fars, 9-u (yəni 1,5 faizi) rus sözləridir, milli leksika cəmi 25 faiz təşkil edir (və əlavə edək ki, bunun da 3 faizi ərəb, yaxud fars sözlərindən türk mənşəli şəkilçilər vasitəsilə düzəlmiş sözlərdir); köməkçi sözlər içərisində, “və” bağlayıcısını çıxmaq şərtilə milli vahidlər (köməkçi fellər, qoşma, bağlayıcı və ədatlar) alınmalardan təxminən iki dəfə artıqdır — 105 milli, 46 alınma vahid (əlavə olaraq, 120 “və” bağlayıcısı) işlənir...

Göründüyü kimi, mexaniki şəkildə götürdükdə ümumi lüğət tərkibinin 72 faizi alınmadır, lakin ərəb, fars sözlərində gedən milliləşməni nəzərə aldıqda məlum olur ki, “çətin anlaşılan” vahidlər azdır, cəmi 6–7 faiz təşkil edir.

XVIII əsrdə rəsmi üslubun keyfiyyətinə əhalinin müxtəlif təbəqələri tərəfindən yazılmış ərizələrin dili əsaslı şəkildə təsir edir.

XVIII əsrin birinci rübündə I Pyotra göndərilmiş ərizələr xalq kütləsinin (yaxud əsasən kütlənin mənafeyini müdafiə edən aşağı hakimiyyət orqanlarının) mərkəzi rəsmi təşkilata müraciətindən ibarətdir.

Ərizələr bir qayda olaraq, bu cür başlanır: “Ərizədaşt duagu Qulammirzeyi-tüccar sakini-Dərbənd bəzirveyi ərzi valaçaygah padşahi-məmaliki-urus mirsand ki...”; “Ərzədaşt kəmtərin bəndəgan İmamqulu yüzbaşı, naibi-Dərbənd bəzirveyi ərzi bəndəgan nəvvabi-məmaliki-bəhreyn və əl-şimaleyn mirsand ki...” və s.

Ərizəçini narahat edən məsələ keçmiş zaman təhkiyəsi ilə nağıl olunur: “...Məhərrəm ayının igirmi üçündə Davudi-nabikar və Usmiyi-mərdud cəmi-qoşun edüb və qələ üstə gəldilər və Davudi-nabikar qəriyyəyi-Coğlanə düşdü və Usmiyi-mərdud-qəriyyəyi-Sabunabadə düşdü...”; “...Və ol hingamidə ki, səfinənüz kənar çıxanda bir mötəbər yüzbaşı ki, məə iki yüz tübən ilə Niyazabadda var idi, təmamən küllühüm tüccaran cəm olub be qədri üç tümən

gümüş pul yüzbaşıya verdux ki, şayəd iki padşahın dövlətindən bizə himayətliq edə və ol dəxi bizə yavərliq etmədi, bəd əz iki gün Davud nam müxalif qoşun cəm edüb tamamən əmvalimizi qarət və talan eylədi...” və s.

Ərizəçinin nə istədiyi xahiş şəklində ifadə olunur: “...İstidayi-təvəqqəmüz padşahi vala-çaygahidən oldur kim, şükri-lillah ol zilullah dövləti-hümayun ilə qədəmi-mübarəkin bu məhəlli-şərifə varid edübdür və dəxi gərəkdir kim, riyazi lillahi mənzərə götürə və bən fəqirin əhvalı-müstəhlikinə tərəhhüm edə...”; “...İstidayi-təvəqqəmüz oldur kim, padşah vala — çaygahının dövlətindən azuqə-aşluqdan və yağdan və piydən qələyi-Dərbənd xəlqi üçün rəvanə qılasuz. Hər günə rücu ki, bizim tərəfimizə olsa, elam edəsüz ki, canə minnət bilüb yerinə yetürək...” və s.

Rəsmi üslubun ərizə kimi demokratik formasının meydana çıxması həmin üslubun ümumiyyətlə kütləviləşməsinin faktıdır, — ərizə, mahiyyəti etibarilə, kütlələrin marağını ifadə edir.

M.V.Vidadi ərizə sözünü ümumiyyətlə “ərzi-hal” mənasında işlətsə də, şairin (və dövrün) təfəkkür kontekstində diqqəti cəlb edir: Ərzə yazsın, qələm alsın əlinə.

Azərbaycandan I Pyotra göndərilmiş ərizələr ümumiyyətlə, klassik üslubda yazılsa da, konkret informasiya verilən məqamlarda sintaksis kifayət qədər demokratik şəkildədir.

Ərizələrin dili bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir — məsələn, Dərbənd tacirlərinin mirzəsinin ərizəsində klassik normativliyə nə qədər ciddi-cəhdlə əməl olunursa, Dərbənd naibi, yüzbaşı İmamqulunun ərizəsi o qədər adi danışq dilinə yaxındır: “...düşmənlərin xiyalı oldur kim, cəm olub Rüstəm soltan üstə varalar və bəd bə qələ üstə gəlməkdürür xiyalları...”

Bakıdan göndərilmiş ərizə xüsusilə “çətin” dildə yazılmışdır və əslində, Azərbaycan-Rusiya münasibətlərini əks etdirən sənədlər içərisində bundan daha “çətin” dildə yazılanı yoxdur.

“Ərzədaşt xəvas və əvam qələyi-mübarəki-Badkubə, Moqafi-ərzi-əlayə yetirirlər ki, behmədullah təali ol biniyazi-ləmyəzəl və layəzəl və kərimi-zülcələ ki, öz on və inayətilə ümumxəlqi fəraxuri-əhval və qəvaidi-kiridar vadiyi-xirməndən sərhəddi-rah və mənzili-farağatına yetirür...”

Ərizələr həcmcə bir-birindən az da olsa fərqlənir — bir sıra ərizələrdə vəziyyətin təsvirinə (ərzinə) müfəssəl yer verilir və bu da əslində, üslubun “bədiiləşməsinə”, xronika formasına yaxınlaşmasına gətirib çıxarır: “... məhərrəm ayının igirmi üçündə Davudi-nabikar və Usmiyi-mərdud cəmi-qoşun edüb qəleyi Dərbənd üstə gəldilər və Davudi-nabikar və Usmiyi-mərdud qəriyyəi-Sabunabada düşdü və həmin ruz ki, düşmənlər çərisi gələndə qapuları açduq...”

Ərizələrin sintaksisi və leksikası, bir qayda olaraq, klasski üslubun dil tipologiyasına uyğundur, bununla belə, yekcinslik yoxdur: o ərizələrdə ki, real məsələlərdən söhbət gedir (xüsusilə Dərbənd naibi yüzbaşı İmamqulunun I Pyotra ərizələrində), dil demokratikləşir.

Bakı əhalisinin adından I Pyotra göndərilmiş iki məktubun (biri fars, digəri Azərbaycan türk dilində) müqayisəsi (onların məzmunu eynidir — belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, XVIII əsrin xüsusilə birinci yarısında həm Azərbaycan türk, həm də fars dilində yazılmış ərizələr, demək olar ki, eyni strukturda düşünülmüşdür.

XVIII əsrin ikinci yarısında rəsmi üslubun ən maraqlı nümunəsi II Yekaterinanın “**Qanuni-cədid**”idir — bu kitab 1780-ci ildə çap olunmuşdur.

XVIII əsrin ikinci yarısında — II Yekaterinanın dövründə Rusiya Za-Qafqazda böyük müvəffəqiyyət (və nüfuz) qazanır⁷⁶ — bu baxımdan II Yekaterinanı ancaq I Pyotrla müqayisə etmək mümkündür... Və heç şübhəsiz, əsrin ikinci yarısında “**Qanuni-cədid**”in meydana çıxması həmin müvəffəqiyyətin (və nüfuzun) faktı idi.

“**Qanuni-cədid**” “Allah-təala həzrətlərinin mərhəməti və irafeyi-xeyirlə biz Yeqaterina saniyən ba əl-cümlə Rusiyyə məmləkətinin müstəqil padşahı və hökmdarı və sair və sair və sairənin bəzm cəmi sədaqətli rəiyyətlərimizə elam və bəyan edirüz” adlı altı səhifəlik müqəddimə ilə başlanır — müqəddimə aşağıdakı qeydlərlə qurtarır: “əyin həqiqi üzrə imperatoriçə əzmi həzrətlərinin kəndü əlilə imza olunmuşdur belə ki, Yeqaterina... Məsqo şəhərində senat məhkəməsi hüzurunda basma olunmuşdur noyabrın 12 günündə 1775 ildə” (kitabın müqəddiməsi səhifələnməmişdir).

⁷⁶Исторический записка об управлении Кавказом, составил Семен Елидзе, Т. 1, Тифлис, типография «Гуттаенберг», 1907, стр. 18.

Müqəddimənin dili (xüsusilə sintaksisi) kifayət qədər millidir:

“Dünyaya məlumdur ki, keçmiş bin yeddi yüz altmış altıncı sənədə cümlə məmləkətdən deputat yəni mötəmədialiyə adamları dəvət etməyə şürumuzdan murad hər uyezın yəni nahiyənin kəndü vəzinə görə ehtiyac və nöqsanını bilmək üçün və bu xüsusi mütəyyin komisiyə yəni təfvizxananın məişət və iqdamından bəzmi ali və xasə üçün nixxu əhlü səi və ictihadımıza müvafiq şur cədid hüsuluna müttəfiqi aliyə cavabı mütərəqqib və müntəzir ikən ancaq bin yeddi yüz altmış səkkizinci sənədə osmanlu tərəfindən bəzmi Rusiya ilə cəng izhar olunub və altı sənəyədin imtidadi və çox məşəqqətli müsələh əhval tovf hətrnak ilə ixtilatı səbəbli ol umura məmur adamlara müstəddami şərəti təmamen təsnif etmək imkanı qət və mane olub və həm kəndüdən peyda olan kəsərətbar naran tədbir və təfkirin vəqtini izalə elədi zira din və diyanəti və əsl vətənini taşrada və dəruni-məmləkətdə olan düşmanından hifz və hərast etmək ehtiyacı müamilədən ədna degildir”.

Və şübhəsiz, bu dillə I Pyotrun manifestinin dili arasında həm stilistik-tipoloji əlaqə, həm də müəyyən fərq vardır — fərq ondan ibarətdir ki, müqəddimənin (ümumən “Qanuni-cədid”in) dili daha demokratikdir və daha konkret mətləblərin ifadəsinə xidmət edir. Kitabda durğu işarələrindən istifadə olunmur, lakin hər cümlə abzasdan başlayır, ona görə də cümlə sərhədi müəyyəndir.

“Qanuni-cədid” ümumiyyətlə otuz bir bab (fəsil) və dörd yüz doxsan bir maddədən ibarətdir — bablar (fəsillər) bu cür adlanır: “Quberina iştaqının misalı xüsusunda”, “Rütbələrin bəyanı xüsusunda”, “Xidmətə təyin etmək qanunu xüsusunda”, “Padşah namestnikinin xizməti və ləvazımı xüsusunda”, “Ğuberina yaxud namestniçestuya məhkəməsinin ləvazımı xüsusunda”, “Cərmiyyə işlərə məxsus palataların ləvazımı xüsusunda”, “Uğolovnaya yəni cərmiyyə işlərinin icra olunması xüsusunda”, “Qrajdanski yəni şəhriyyə işlərə məxsus palataların ləvazımı xüsusunda”, “Cümlə palataların ləvazımı xüsusunda” və s.

Hər maddə xüsusi şəkildə nömrələnir — əvvəl maddənin başlığı, sonra isə özü gəlir, məsələn, “Aşağı rasprava namında olan məhkəmə və anın lüzumu bəyanında” adlı “ijirmi üçüncü bab”a aid 349-cu maddə bu cürdür:

Aşağı və ehtiyac olursa ya ki raspravada mətəd qubernatorun fərmanı və ya yuqarı vaqtlardan ziyada raspravanın əmr fərmanı olur isə halda hökumətə oltur- belə halda aşağı rasprava ması məhkəməsi ilin sair vaqtlarında dəxi hökumət məclisinə oltururlar.

“Qanuni-cədid”in tərcüməçisi ədəbi dilin rəsmi üslub sahəsindəki ifadə imkanlarından uğurla istifadə etmişdir — bu gün rəsmi üslub üçün tipik olan çoxlu nitq standartlarına “Qanuni-cədid”in dilində normativ fakt kimi təsadüf edilir, məsələn:

Şəhər öksüzlərinin Hər bir şəhər maqistratı məhkəməsi tərtib və təyin yanında şəhər öksüzləri olunması xüsusunda bir məhkəmə sirotski sud namında tərtib və təyin olunur.

Göründüyü kimi, sintaksis bütünlüklə müasir rəsmi üslubun sintaksisidir, hətta **yanında** qoşma-kalkasının funksional məzmunu da normativ səviyyədə müəyyənleşmişdir. Və ana dili potensiyası kifayət qədər zəngin olduğundan tərcüməçinin eksperimentləri (məsələn, **yanında** qoşma-kalkasını **pri** əvəzinə işlətməsi) perspektivli olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrdə Azərbaycan türk dili rus dili ilə “Qanuni-cədid”dəki qədər heç bir mənbədə qarşılaşmamışdır və “Qanuni-cədid”in dili imkan verir ki, Azərbaycan türk dilinin o zamankı ifadə potensialını Avropa təfəkkürü kontekstində nəzərdən keçirək:

2. *Yanaral Ğuberina yaxud qubernator, yəni sərdari- namestniçestuyanın tərtibi əgərmən təyin olunması nizamı üçün padşah*

xüsusunda

*namestniyi yəni naibi yaxud
yanaral qubernatoru təyin
olunur*

3. *Ğubernatorun yəni Ğuberina yaxud
əyalət zabitinin təyin namestniçestuyada
olunması xüsusunda namestniçestuya praviteli
yəni zabiti yaxud ğuber-
natoru təyin olunur.*

4. *Ğuberina Ğuberina yaxud
məhkəməsinin tərtib və namestniçestuyada
təyin olunması namestniçestuya hökumət-xa-
nası yaxud ğuberina höku-
mətxanası tərtib və təyin
olunur..*

Hər şeydən əvvəl, sintaksis milli keyfiyyətini mühafizə edir (yəni bu, XVI əsrdə “Şühədanamə”də tez-tez ərəb, fars cümlə modelində “düşünən” sintaksis deyil); cümlə üzvləri təbii sırası ilə işlənir, bir qayda olaraq izafət tərkiblərindən (I Pyotrın manifestində olduğu kimi) yox, təyini söz birləşmələrindən istifadə edilir və s.

Lüğət tərikibinə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, ərəb, fars mənşəli olub, lakin Azərbaycan türkcəsində artıq normativləşmiş sözlər (terminlər) ardıcıl olaraq rus sözləri (terminləri) ilə qarşılaşdırılır, bəzi hallarda türk mənşəli vahidlər də həmin qarşılaşdırmada iştirak edir:

10. *Ğuberinada Ğuberinadan bir
zemlemer yəni mühəndis ğuberina zemlemeri yəni
təyin olunması mühəndisi — yerölçücü təyin
olunur;*

Şəhər qlavası yəni şəhərin başlığı; verxnaya rasprava yəni yuqarı hökumətxanası və s.

Bütövlükdə isə, Azərbaycan türk dili rəsmi üslubda Avropa tipli dövlət realiyalarını bildirmək üçün ərəb, fars terminlərinə istinad edir (və XVIII əsrin sonlarına doğru məyyənləşən bu funksional keyfiyyət bu gün də davam edir).

“Qanuni-cədid” vasitəsilə (adətən ilk dəfə olaraq) rus dilindən Azərbaycan türkcəsinə çoxlu inzibati-hüquqi məzmunlu söz və ifadələr gəlir.

Bunların azərbaycanca (ərəb, yaxud fars mənşəli) qarşılıqları verilərkən əsas diqqət utilitar cəhətə, yəni mətləbin praktik aydınlığına yönəldilir, məsələn: verxnaya zemski sud yəni yuqarı zemski namında bir məhkəmə, priqaz obşestvennai prizreniya yəni ümumiyyə nəzər və şəfqət məhkəməsi və s.

Bir sıra hallarda müəyyən alınma söz, ifadələr “sabitləşdirilir” və onların qarşılığı verilir:

77 *Ğuberina praquroru*
Praqurorlar zemski sudun praquroru və
senatdın təyin olu- ğuberina maqistratının pra-
nurlar. quroru və yuqarı raspravanın
praquroru yanaral praqurorun
təbliğ və təsliti ilə senat
məhkəməsindən təyin olunurlar.

“Qanuni-cədid”də elə maddələr var ki, müəyyən qədər məişət məsələləri ilə bağlıdır və bu cür hallarda dil (həm leksika, həm də sintaksis) adi məişət dilinə yaxınlaşır, məsələn:

“Həstələri qəbul və əmsanü tərbiyə etmədə nə minval üzrə mübaşirət olunur,

əvvələn,

timarxanada baş nazirinin dəsti-həttiylə təzkiyəsi olmadıqca heç bir kimsəni timarxanaya qəbul etmiyələr;

saniyən,

nə zaman həsta timarxanaya qəbul və icz olunduğu birlə üstündə olan cəmi libasını alub anın müqabilinə bir gecəlik kəttan xalat və bir kömlək və bir gecəlik qalpaq və bir cift corab və bir diz tonu və bir cift papuc verilüb mərizdən alınan libasları dəftərə qeyd etdikdən sonra bir yerə cəm edüb və bir bağıya bağliyub timarxananın həzinə odasına vəz edüb üzərinə həstənin ismilə nişan edüb sağliyalalar...”

II Yekaterinanın “Qanuni-cədid”i bu cür qurtarır:

“Eyni həqiqi üzrə imperatoriçə özəli həzrətlərinin kəndü əlilə imza olunmuşdur. Belə:

Yeqaterina

Sankt

Peterburx

*şəhərində, cənvarın dördüncü
günündə, sənə bin yeddi yüz
səksənincidə”.*

Rəsmi üslubun inkişafı ilə bağlı olaraq XVIII əsrdə ədəbi dildə ictimai-siyasi, inzibati terminologiya funksionallığını sürətlə artırır (başqa sözlə, rəsmi üslubun inkişafı ilə kütləsi artıq mövcud olan ictimai-siyasi, inzibati terminologiyanın işləkliyinə artması üçün linqvistik şərait yaranır).⁷⁷

1. Əsrin birinci yarısında aid sənədlərin dilində:

Hökumət, ağayani-qul, zabit, bin və yüz başı, kədxuda, məmləkət, əyalət, elçi, icra, dövlət, cəza, çaygah, hökumətqah, yardım, diyar, əsgər, fərman, tüccar taifəsi, sülh, əmr etmək, buyurmaq, rəsmi-dəsturül-əməl, sakin, padşahlıq, koxa, ixrac, kirə, himayətliq, qoşun cəm etmək, naib, qələ, çəng, minbaşı, atlu və piyada qoşun, məhbus, qaravul, qulluq, hücum etmək, saldat, çəri, kazak, kənd, müharibə, top-tüfəng, etimad-ud-dövlə, padşahın düşmənləri, qəriyə, mühasirə, padşahın xidmətində, hökm, qələ xalqı, itaət, yürüş və s.

II. Əsrin ikinci yarısına aid sənədlərin dilində:

yanaral ğubernator//sərdari-əgərmən, ğuberina, padşah namestniyi, yəni naibi, qubernator//əyalət zabiti, namestniçestuya, pravitel, məhkəmə//sud,

⁷⁷ Artıq qeyd olunduğu kimi, ictimai-siyasi və inzibati terminologiyanın işləkliyinə artması xüsusilə əsrin ikinci yarısında ədəbi-bədii dildə də müşahidə olunur.

hökumətxana; predsdatel//sədrnişin, savetnik//müşavidəçi, asisor//həmnışin; xəzinə, tərtib və təyin olunmaq; uyznaya sud// nahiyə məhkəməsi/, oqrjnaya sud, aşağı zemski məhkəməsi, zemski ispravni istarısta, yəni kətxuda, qazı; şəhər qlavası//şəhərin başlığı yuqarı hökumətxanası, rasprava məhkəməsi; şəhər xalqı, köy xalqı, praquror, senat, təbliğ, uqalovna işlər, çərmiyyə; departament, qrajdanski, yəni şəhriyyə işlər və s. və i.

Göründüyü kimi, Şərqi mənşəli anlayışlar tədricən Qərb (Avropa) mənşəli anlayışlarla əvəz olunur — bu proses həm birbaşa (Qərb tipli söz-terminlərin artımı ilə), həm də dolayısı ilə (Şərqi mənşəli söz-terminin Qərb məzmununda yenidən dərkilə) gedir.

*

* *

XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan mədəni-tarixi tərəkürü və ədəbi dili milli əsaslar üzərində yenidən təşkil olunur — həmin proses XVIII əsrin sonuna qədər davam edir və əsrin sonlarında milli mədəniyyətin (və milli ədəbi dilin) tipologiyası müəyyənleşir. Mədəni-tarixi tərəkürün milli əsaslar üzərində yenidən təşkilil özünü ictimai-tarixi proseslə struktur-semantik əlaqədə göstərir. XVI əsrin əvvəllərində müstəqil Azərbaycan dövləti (Azərbaycan səfəvilər dövləti) meydana çıxır və əsrin sonlarına qədər milli-tarixi xarakterini mühafizə edir — ilk müstəqil Azərbaycan dövləti həm öz strukturu, həm də funksiyası etibarilə ümumtürk tərübəsinin milli məzmunu və coğrafiyaya malik tipi idi ki, Azərbaycanda tarixən müəyyənleşmiş güclü ictimai-etnik birliyin tərəkürünün məhsulu kimi yaranmışdı. XVI əsrin ortalarında keyfiyyəti, demək olar ki, müəyyənleşmiş milli intibah hərəkatı həm müstəqil Azərbaycan dövlətini, həm də dövlətin mövcudluğu üçün şərt olan iqtisadi, ictimai-etnik və mənəvi-mədəni münasibətləri getdikcə daha çox intensivleşdirir. Və həmin intensivleşmə kütləviləşmə ilə müşayiət olunur.

Kəndin mədəni-tarixi rolunun tədricən artması, kəndli subyektinin ictimai tərəkürdə qabarıq ifadə olunması, eyni zamanda ümumşərqi məzmunlu klassik şəhərlərin dağılması və milli məzmunlu şəhərlərin tərəkürü, ticarət

burjuaziyasının yetişməsi Azərbaycan mədəniyyətinin yenidən təşkilinin sosial əsasında durur. XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində müstəqil Azərbaycan dövlətinin “İranlaşması” milli mədəniyyətin təşəkkülünü müəyyən qədər ləngidir, lakin dayandırmır — prinsip etibarilə, XVII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin ortalarına qədər Azərbaycan mədəni-tarixi təfəkkürü mərkəzi dövlətsiz, ancaq ictimai özünü-təşkil stixiyası əsasında (güclü folklor bazasında) inkişaf edir və həmin stixiya intibah hərəkatı ilə nizamlanır. XVIII əsrin ortalarından etibarən milli məzmunlu şəhərlərin — Şuşa, Şəki, Gəncə (yenidən təşkil olunur), Quba, Qazax və s. mədəni-siyasi mərkəz kimi güclənməsi milli mədəniyyətin tarixi mövqeyini sabitləşdirir və tipologiyasının tam müəyyənləşməsi üçün bilavasitə şərt olur. Beləliklə, Azərbaycanda milli mədəniyyətin (və onun tərkib hissəsi kimi ədəbi dilin) təşəkkülü millətin təşəkkülündən əvvəl baş verir və sonrakı mərhələlərdə millətin təşəkkülü kimi mürəkkəb prosesə güclü təsir edir.

Bütün bu proseslərin daxili enerjisi Azərbaycan intibahından gəlir və intibah hərəkatı milli təfəkkürün bilavasitə 1) etnik kontekstdə, 2) coğrafi-tarixi müəyyənliyi olan demokratik əsaslarla və 3) normativ olaraq təşəkkülünü şərtləndirir.

Azərbaycan türk ədəbi dilinin (və ümumən mədəniyyətinin) milliləşməsi ümumtürk miqyaslı prosesdir, əlahiddə bir hadisə deyil — bu iki baxımdan belədir: Azərbaycan türk ədəbi dilinin (və ümumən mədəniyyətinin) milliləşməsi, əvvəla, ümumtürk kontekstində (ondan ayrılma, təcrid olunma istiqamətində) gedir; başqa tərəfdən isə, həmin milliləşmənin təcrübəsi digər türk analogiyaları ilə təsdiq olunur.

XI-XII əsrlərdə zəngin ənənələr əsasında təşəkkül tapıb, bir neçə əsrdə üç regional forması (Orta Asiya, Ural-Volqaboyu və Qafqaz-Kiçik Asiya) meydana çıxan türki XVI əsrdən sonra ümumiyyətlə süqut edir, onun regional formaları yenidən diferensiasiyaya məruz qalır və tədricən milli türk ədəbi dillərində ehtiva olunur. Azərbaycan türk ədəbi dilinin milli əsaslar üzərində yenidən təşkili ilə eyni vaxtda (lakin müxtəlif intensivliklərdə) Türkiyə türk və türkmən ədəbi dilləri də eyni prosesi keçirir.

Milli Azərbaycan türk (eləcə də milli Türkiyə türk və türkmən) ədəbi dili türkinin regionallaşmış, milliləşmiş forması deyil — Azərbaycanda, Kiçik Asiyada

və Türkmənistanda tayfalardan xalq birliyinə qədər inkişaf etmiş mərkəzləşmiş, regional-etnoqrafik keyfiyyəti müəyyənləşmiş türk soslumları tarixini mühafizə etməklə yanaşı, ümumxalq dili əsasında tədricən dialektfövcü ünsiyyət normalarını hazırlayırlar və həmin normalar milli ədəbi dilin norma minimumunu təşkil edir, türkinin regional təzahürləri (regionallaşma özü regionun ümumxalq normalarına tabe olmaq deməkdir) bu kontekstdə ehtiva olunur.

Oğuz türk ədəbi dillərindən fərqli olaraq, digər qruplara (qıpçaq, karluq və s.) məxsus türk ədəbi dillərində milliləşmə ya bir az əvvəl, ya da (daha çox) bir az sonraya düşür, bununla belə, geniş kontekstdə türk milli ədəbi dilləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycan türk ədəbi dilinin milli əsaslar üzərində yenidən təşkili onun müxtəlif mənşəli Qafqaz xalqları arasında ümumünsiyyət vasitəsi olması ilə müşayət olunur.

XVI və xüsusilə XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan türk ümumxalq dili (burada həm dialektlər, həm də ümumi şifahi ünsiyyət dili nəzərdə tutulur) ilə ədəbi dil arasında maksimum yaxınlıq müşahidə olunur — bu, hər şeydən əvvəl, milli dilin ümumxalq dili “genezisinə” malik olması ilə bağlıdır: əvvəlki əsrlərdən etibarən Azərbaycan ərazisində mövcud olan türk tayfalarının yenidən inteqrasiyası prosesi gedir (burada III-V əsrlərə aid ilk və IX-XI əsrlərə aid ikinci inteqrasiyaların sonrakı inteqrasiyadakı rolunu da qeyd etmək lazımdır) və XVII-XVIII əsrlərdə müasir dialekt, şivə sistemi formalaşır — həmin proseslə yanaşı təxminən XVI əsrin əvvəllərindən müasir Azərbaycan türk ümumxalq dilinin keyfiyyəti müəyyənləşir ki, bu keyfiyyət XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq əvvəl şifahi, bir qədər sonra isə həm də yazılı formada ədəbi statusa malik olur.

XVIII əsrin birinci yarısında milli ədəbi dil ən çox şifahi şəkildə, əsrin ortalarından etibarən yazılı şəkildə fəktləşir və əslində milliləşmə o zaman başa çatır, keyfiyyət faktına çevrilir ki, türkiyə məxsus klassik nitq normativliyi (geniş mənada) dövrün demokratik ədəbi dil stixiyası tərəfindən “mənimsənilir”, ifadə analoqları meydana çıxır — bədii üslub (ədəbi-bədii dil) sahəsində (xüsusilə onun şer qolunda) klassik nitq normativliyi nisbətən az, digər funksional üslub sahələrində nisbətən çox iştirak edir.

XVIII əsrdə Azərbaycanda Şərq, Qərb və Cənub dialektlərinin coğrafi-lingvistik xarakteri müəyyənləşir, kulturoloji istinad əldə edir, daha əvvəlki əsrlərdən gələn ümumxalq Azərbaycan türkcəsi və onun vasitəsi ilə milli ədəbi dil həmin xarakter müəyyənliyinə dayanır — beləliklə, milli ədəbi dili təşkil edən və onun gələcək inkişafı üçün sosial-lingvistik baza olan yeni tarixi sistem formalaşır. Ümumxalq dili ilə ədəbi dilin genetik və struktur-semantik əlaqəsi məhz XVIII əsrin ortalarından intensiv surətdə milli təfəkkürün dialektikasına əsaslanır və onunla müəyyən edilir.

Azərbaycan türk ədəbi dilinin milli əsaslar üzərində yenidən təşkili ən azı üç inkişaf mərhələsindən keçir: XVI əsrin əvvəllərindən sonlarına qədər, XVII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin ortalarına qədər və XVIII əsrin ortalarından sonlarına qədər — bu mərhələlərin ayrılması lingvistik, kulturoloji və sosial-siyasi hadisələrlə, demək olar ki, eyni dərəcədə bağlıdır, çünki ədəbi dilin milliləşməsi ümumiyyətlə və hazırkı halda ümumən mədəni-ictimai təfəkkürün milliləşməsi prosesinin tərkib hissəsidir.

XVIII əsrin birinci yarısı bir, ikinci yarısı isə digər (və müstəqil yekunlaşdırıcı) mərhələyə aiddir ki, əsrin ədəbi dilinin dialektikası bununla müəyyən olunur; türkinin xüsusilə yazılı ədəbi dildə üstünlüyü; daha çox milli-demokratik məzmunu malik, eyni zamanda dialektfövkü şifahi ədəbi dilin yazılı ədəbi dillə struktur-semantik əlaqəsinin zəifliyi; normada paraleliyin davamlılığı və s. XVIII əsrin birinci yarısı üçün səciyyəvi olduğu halda, ikinci yarısında, prinsip etibarilə, aradan qalxır... Əsrin ortalarına qədər klassik üslubla folklor üslubu müstəqil hadisələr kimi diqqəti cəlb edir və funksional üslubların diferensiasiya dərəcəsi aşağı olur, əsrin ortalarından etibarən klassik üslubu və folklor üslubu kimi nitq təzahürləri ümumiyyətlə müstəqil hadisələr kimi qarşı-qarşıya durmur, həmin üslubların perspektivli nitq təcrübəsinə inteqrasiyası keyfiyyət faktına çevrilir və əsrin birinci yarısında qismən, ikinci yarısında isə aydın şəkildə bədi, elmi və rəsmi üslubların fəaliyyət göstərdiyi (və getdikcə daha zəngin lingvistik-sosial potensiyaya malik olduğu) diqqəti cəlb edir. Həmin funksional üslubların inkişaf səviyyəsi dövrün milli ictimai təfəkkürünün inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur — təfəkkürdə klassik üslubla folklor üslubu arasındakı fərqi tam silinməməsi (həmin fərq XIX əsrdə də, hətta deformasiyalı

şəkildə XX əsrin əvvəllərində də mövcud olmuşdur) bədii, elmi və rəsmi üslublarda, ümumiyyətlə, normativ hadisələrlə qeyri-normativ hadisələrin qarşılaşdığı, dialektik əlaqəyə girdiyi müşahidə olunur.

Azərbaycan ədəbi dilinin milliləşməsi ilə norma-anomaliya münasibətlərinin yeni sisteminin meydana çıxıb sabitləşməsi tamamilə təbii haldır — XVIII əsr həmin sistemin “ən milli” dövrüdür: Şərqi təsiri minimuma enir, Qərbi təsiri isə hələ başlamır, ona görə də ədəbi dil, bir qayda olaraq, etnik əsaslarına daha çox istinad edir.

XX əsrin 30-cu illərində məzmun və formaca müəyyənləşən müasir Azərbaycan ədəbi dilinin genetik əsasında XVIII əsrin ortalarından sonra sabitləşən (milli keyfiyyəti tam aydınlığı ilə meydana çıxan) Azərbaycan türk ədəbi dili dayanır — tədqiqat göstərir ki, XVIII əsrin ikinci yarısı ədəbi dili demokratizmi və normalılığı baxımından o zamandan sonra mövcud olan ən nümunəvi nitq hadisəsi kimi diqqəti cəlb edir və XX əsrin 30-cu illərində müasir ədəbi dilin təşəkkülü həmin nümunəvi nitq hadisəsi ilə qnoseoloji-lingvistik əlaqə əsasında mümkün olmuşdur. Lakin siyasi-ideoloji proses müasir ədəbi dilin, xüsusilə funksional üslubların demokratik planda inkişafına, kütlənin milli marağının ifadəsinə və beləliklə də, ədəbi dilin güclü etnik-kulturoloji təfəkkür əsasında zənginləşməsinə mane olmuş, Qərb təfəkkür (və nitq) standartlarının təqlidi milli təfəkkür tənbəlliyinə, bunun arxasınca isə ədəbi dilin milli ifadə imkanlarının zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin gələcək inkişafı, demokratikləşməsi və normalaşmasının perspektivi XVIII əsrin sonlarına doğru müəyyənləşmiş nümunəvi ədəbi dil keyfiyyəti ilə genetik əlaqə potensialının canlandırılmasının real olub-olmamasından çox asılıdır — həmin asılılıq, heç şübhəsiz, milli təfəkkürün tarixi inkişaf məntiqini əks etdirir (və onda əks olunur).

1986- 1990

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ: ŞİMALDA VƏ CƏNUBDA

“Azərbaycan dili” anlayışının formalaşması tarixi, tamamilə təbiidir ki, Azərbaycan dilinin təşəkkülü tarixi ilə bilavasitə əlaqədardır, bununla belə, “Azərbaycan dil” ifadə-termini çox sonralar — XX əsrin 30-cü illərindən ardıcıl şəkildə (və kütləvi olaraq!) işlənməyə başlamışdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili, yaxud Azərbaycan türkcəsi ümumtürk dilinin tarixi-coğrafi təzahürlərindən biridir. Və qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili də daxil olmaqla biri digərindən müxtəlif səviyyələrdə fərqlənən türk dilləri XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə qədər əsasən “türk dili” adlanmışdır.

Azərbaycanın Şimalının Rusiya tərəfindən işğalından sonra həmin regionda yaşayan türklər rus mənbələrində, əsasən, “Zaqafqaziya türkləri, yaxud tatarları”, onların dili isə “Zaqafqaziya türklərinin, yaxud tatarlarının dili” adlandırılmağa başlayır. Həmin adlandırma model-metodu xüsusi adı olmayan bütün türklərə tətbiq edilir: Sibir türkləri, yaxud tatarları; Krım türkləri, yaxud tatarları; Kazan türkləri, yaxud tatarları və s. Ümumiyyətlə, rus (onun ardınca Qərb) mənbələri türk dillərini, dialektlərini bir-birindən ayırmağa cəhd etdiyi halda Şərqi mənbələri ənənəvi olaraq həmişə bütöv bir türk dili barədə danışmışdır. Bu da Qərb ilə Şərqi təsəvvüründə dil anlayışının fərqli olması ilə əlaqədar idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif siyasi-ideoloji cəhdlərə baxmayaraq, XIX əsr boyu nə elmi-türkoloji, nə də ictimai-kütləvi təfəkkürdə Azərbaycan dili müstəqil bir dil olaraq dərk edilməmiş, əsasən ümumtürk dilinin dialekti, yaxud şivəsi sayılmışdır. Müasir türkologiyanın banisi **Mirzə Kazım bəy** “Ümumi qrammatika”sında türk dilinin Azərbaycan şivəsindən (adirdidjanskoye nareçiyeye turesko-tatarskoqo yazıka) bəhs edir. Və onun ardınca nəşr edilən qrammatika kitablarında da, demək olar ki, həmin ənənə davam etdirilir; məsələn: T.Makarov. Tatarskaya qrammatika kavkazskoqo nareçiyeye, Tiflis, 1948; L.Z.Budaqov. Praktičeskoye rukovodstvo turesko-tatarskoqo adirdidjanskoqo nareçiyeye, Moskva, 1857; Uçebnik tatarsko-aderbidjanskoqo nareçiyeye, sostavlenıy uçitelem Otdelniye

Vostoçnıx yazıkov pri Novoçerkasskoy qımnazii Mirzo Abdul-Xasan-Bekom Vizirovım, SPb, 1861 və s.

Beləliklə, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər “Azərbaycan dili” anlayışı eyni modellə, lakin aşağıdakı müxtəlif təzahür formalarında verilir:

Qafqaz	türk	dili
Zaqafqa	tatar	
ziya	türk-	ləhcəsi
Azərbay	tatar	
can		

Azərbaycan Demokrtaik Cümhuriyyətinin dövründə dövlət dili rəsmi olaraq sadəcə “türk dili” (tyurkskiy yazık) elan edilir. (bax: Azerbaydjanskaya Respublika, Dokumentı i materialı 1918—1920 qq., str. 18). Bununla belə, rusdilli sənədlərdə məhz XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan türkcəsi “tyurkskiy yazık”, Türkiyə türkcəsi isə “tureskiy yazık” adlanmağa başlayır.

Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil olaraq dərk edilməsinə aşağıdakı ictimai-siyasi proseslər əhəmiyyətli təkan verir:

- 1) Azərbaycan xalqının özünəməxsus siyasi-ideoloji maraqlarının meydana çıxması ilə əlaqədar onun türk dünyasından “təcrid” olunması;
- 2) Sovet sosialist ideologiyasının təsiri altında həmin “təcridolunma”nın daha da dərinləşməsi;
- 3) Dövlətçilik düşüncəsinin formalaşması.

30-cu illərin ortalarından mərkəzin (Moskvanın) xüsusi göstərişi ilə “Azərbaycan dili” ifadə-termini işlədilməyə başlayır. Həmin göstəriş elə bir mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə verilir ki, ona respublika ictimaiyyətinin reaksiyasının necə olduğu barədə danışmaq çətindir. Lakin 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən “türk dili”nin “Azərbaycan dili” ilə əvəz olunması repressiya hadisəsi kimi qiymətləndirilməyə başladı... Bununla belə, Azərbaycan cəmiyyətində sosial ehtiraslar soyuduqca artıq böyük işlənmə tarixi olan “Azərbaycan dili” ifadə-termininə qarşı etirazlar da get-gedə zəiflədi.

*

* *

Azərbaycan dili istər Şimalda, istərsə də Cənubda təzahür etsin, eyni dildir, lakin Azərbaycan dilinin Şimaldakı ədəbi təzahürü ilə Cənubdakı ədəbi təzahürü arasında müəyyən fərqlər mövcuddur, — tədqiqatın məqsədi belə faktları aşkarlamaqdan, normativ, eləcə də stilistik baxımlardan ümumiləşdirməkdən ibarətdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, XVII—XVIII əsrlərdə mənəvi ehtiyac milli ədəbi dili yaratdı, beləliklə, milli dilin yaranması tarixən millətin təşəkkülünü qabaqlamalı oldu, ona görə də XIX əsrin birinci rübündən etibarən Azərbaycan xalqının müxtəlif inkişaf səviyyəli dövlətlər tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq artıq keyfiyyətə müəyyənleşmiş milli ədəbi dildən istifadə edilirdi. İqtisadi, ictimai-siyasi, eləcə də mədəni əlaqələrin mövcudluğu (həm də bu əlaqələrin birbaşa olması) normanın o qədər də variantlaşmasına imkan vermirdi; mövcud materialın təhlili göstərir ki, Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil norması heç zaman Şimali Azərbaycandakından keyfiyyətə fərqli olmamışdır. Funksional planda mövcud olan fərqlərə gəldikdə isə, bunlar baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə (ekstralingvistik amillərlə) şərtlənir, yəni milli ədəbi dilin daxili tələbi deyil.

XIX əsrin birinci yarısında ədəbi-bədii dilin funksional imkanları hər iki arealda — Şimalda da, Cənubda da təxminən eyni idi; bir tərəfdən klassik üslub davam edir:

**Döndərib üz əhli-dünyadan, ümumən hər nə var,
Neməti-bilminnəti-rəzzaqı gözlər, gözlərim.**

(Ə. Nəbati)

başqa bir tərəfdən xalq üslubu:

Nəbati istəmən sənəz dünyanı,

**İzzəti, hörməti, şövkəti, şanı,
Bir zada qalmayıb daha gümanı,
Bu baş o meydana gəlsin, gəlməsin?**

(Ə. Nəbati)

XIX əsrin ortalarından etibarən Şimalda ictimai-siyasi həyatın canlanması ədəbi dilin funksional imkanlarını genişləndirir; M.F. Axundovun ardıcıl fəaliyyəti nəticəsində bədii, elmi, eləcə də publisistik üslubun diferensial inkişafı güclənir. “Əkinçi” qəzetinin meydana gəlməsi ilə ədəbi dil kütləvi təbliğ olunur; publisistik üslub davamlı realizasiya imkanı əldə edir, elmi üslub xəlpiləşir (H.Zərdabinin kənd təsərrüfatına dair məqalələrinin dilini xatırla), rəsmi üslubun intişarı fatkları özünü göstərir. Dərsləklər nəşr olunur. Cənubda isə bədii üslubun XIX əsrin birinci yarısındakı hegemonluğu ikinci yarısında da mövcud olmaqda davam edir; beləliklə, yarım əsrə qədər bir müddətdə Cənub ədəbi dilin funksional inkişafına görə Şimala nisbətən geri qalır.

XIX əsrin sonu, xüsusilə XX əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi hadisələr bu fərqi müəyyən mənada aradan qaldırılır. XX əsrin əvvəlləri xalqımızın tarixində milli özünüədrktemə dövrüdür; kapitalizmin inkişafı nəticəsində ictimai münasibətlərin kəskinləşməsi müşahidə edilir, ədəbi dil mübahisələri siyasi mübahisə xarakteri alır.

XIX əsrin sonlarından etibarən Bakıda neft sənayesinin inkişafı işçi qüvvəsinə ehtiyac hiss etdirir, ölkənin hər yerindən, eləcə də Cənubdan neft mədənlərində işləməyə gəlirlər; nəticədə, xalqımızın həyatında Bakının ictimai-siyasi rolu görünməmiş bir şəkildə artır, — bu öz yerində, eyni zamanda yarım əsrlik fasilədən sonra əsaslı təmas üçün şərait meydana gəlir. Belə ki, əsrin əvvəllərində Bakı mədənlərində yüz min nəfərə qədər iranlı fəhlə işləyirdi; onların tərkibi tez-tez dəyişirdi, yəni Cənub ardıcıl olaraq dünyagörüşlü adamlarla təmin edilirdi. Bakı cənublulardan təşkil olunmuş müxtəlif partiyaların mübarizə meydanı idi; “Ədəmi-mərkəziyyətə-müsavat” partiyası “Azərbaycan cüzi-layənfəki-İran” partiyası ilə, “İstiqlali-İran və İttihadi-islam” partiyası isə hər ikisi ilə vuruşur, ideya münaqişələri gedirdi. Ədalət Partiyası inqilabi mübarizəyə

çağırırdı, mədəni-kütləvi tədbirlər həyata keçirir, cənublu fəhləni ictimai həyata çəkirdi; Azərbaycan əyalət komitəsinə tabe olub, bilavasitə Təbrizdən göstəriş alan bu partiya oraya öz təbliğatçılarını göndərirdi. Ədalət partiyasının sənədləri həm farsca, həm də azərbaycanca tərtib olunurdu.

Milli özünüdərkətmə dövrünün ictimai-siyasi mübarizələri Şimalla məhdudlaşmır, Cənubu da əhatə edir; bu isə öz növbəsində, xalqın mənəvi birliyinin müdafiəsi demək idi, yəni birdən-birə xalqın qarşısına əzəmətli vəzifələr çıxanda onu şimalı bir cür, cənublu başqa cür qarşılamadı; ədəbi dil məsələsi də elə bu mövqedən həll edilir...

Cənubda lirik-romantik dillə (bu ifadə tərzini Mirzəli Siqqətül-İslamın, Süheyli Təbrizinin, Məmmədli Səfvətin, Səid Səlmasinin şerlərində təzahür edir) yanaşı satirik dilin də canlandığı müşahidə edilir; o xüsusiyyətlər ki, Şimalda Q.Zakir—S.Ə.Şirvani—M.Ə.Sabir xətti ilə tədricən qazanılır, Cənubda XX əsrin əvvəllərində birdən-birə özünü göstərir (nümunə üçün Cabbar Əsgərzadə Bağçabanın dilinə diqqət yetirmək kifayətdir: burada hər üç ifadə tərzini ehtiva olunur). Mirzə Əlixan Ləli, Mirzə Məhəmməd Maraği, Mir Əbdülhüseyn Xazin Təbrizi, Ələkbər Dehxuda, Molla Abbas Zünuzi S.Ə. Şirvaninin dil-üslubca davamçıları kimi (realist planda) diqqəti cəlb edirlər. Eyni zamanda Seyid Rza Sərraf yetişir; onun “Dur, vaxtı-səhərdir” şerinin dilində bu qədər satirik material var: **bu qədər yatma, çürürsən, nə xəbərdi, qafil düşmək, yüz ildi yatıbsan, gözün aç, tərpanmək, tapdar səni həmsayələrin, hər kimsə yata, qanı hədərdir, tərləmək, tərpanmə, üşürsən, çək yorğanı başa, bədənin şıp-şıpa tərdir** (satirik ifadənin koloritliyinə fikir verin), **lazım deyir qyerət, qanmazlığın qədrini bil** və s.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi-bədii dilin satira qolunun inkişafında **Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri** böyük rol oynadı, Molla Nəsrəddin üslubuna qoşulmaqla bu üslubu zənginləşdirdi, satirik ifadə potensialını artırdı: **yoğun qurşaq belində, təsbihini qoy kənara, huri səninlə yatmaz, min il qalarsa ərsiz, başıtüklü, mırıldamaq** (kimə isə), **qeyrət ələ gəlməz, ağzına bir şey qoymaq, xalqın evini yıxmaq, dul etmək, nişiyə almaq, qeyrəti xərc eyləmək, bizdə həya olsa, burnunu silmək** və s. M.M. Şəbüstərinin dilində satirik ifadə tərzini üçün

səciyyəvi olan məhəlliçilik elementlərinə təsadüf edilir: **yanuva, verrux, salmırı, rəşbər** (rəncbər), **cocuqlamaq** (cücərmək), **qıxmaq** (qırxmaq), **mümkün dəyi** və s. Lakin bu cür elementlər ədəbi normaya təsir edəcək həcmdə olmasa da, Sabirin dilində olduğu kimi, burada da estetik çəkiyə malikdir.

M.M. Şəbüstəri klassik obrazları məzmunca müasirləşdirməyə cəhd edir; bu cəhd o qədər müvəffəqiyyətli olmasa da, hər halda müəyyən fayda verir:

**Saqiya! Bir badə ver əbnayi-cümhuriyyətə,
Təşnədir əhli-vətən səbəyi-cümhuriyyətə.**

Ədəbi-bədii dildə satirik ifadə materialının artmasında **Bayraməli Abbaszadənin (Hammal)** rolu diqqəti çəkir; sözü sabirənə işlətməyin nümunələrini verən Hammal ədəbi normaya maksimum sədaqət nümayiş etdirməklə yanaşı, siqlətli obraz-ifadələr təqdim edir: **qırxıqbaş, qoluqüvvətli, millətin boşqabına zülm aşığı qoyulmaq, məmləkəti cənginə almaq, başına noxta vurmaq, taxta dırmaşmaq, çulunu yamatdırmaq** və s. Hammalın dilində məhəlləçilik elementlərinə, demək olar ki, təsadüf edilmir (M.M. Şəbüstəridən fərqli olaraq), bu, onun Bakıya gəlməsi, ədəbi dil mühitilə əlaqədar olması ilə bağlıdır; XX əsrin əvvəllərində Bakı ölkənin tək cə sənaye mərkəzi deyildi, həm də mədəniyyət mərkəzi idi. Ədəbi dilin sosial bazasını təşkil edirdi.

Cənubda bədii üslubun satirik ifadə tərzini Şimalda müəyyən olmuş ənənəni xarici hadisə kimi əks etdirmir, — bu işə satirik materialın hazırlanmasında da linqvistik-estetik bazanın iştirakını göstərir.

Şimalda meydana çıxan nəsr dili Cənubun da malı olur, lakin Cənubun özündə nəsr dilinin nümunələri, demək olar ki, yaranmır (Mirzə Əbdürrəhim Talıbov, Zeynalabidin Mərağayi kimi azərbaycanlı yazıçılar frasca yazırlar); bunun səbəbini mövcud ənənələrə istinad etməkdə, eləcə də nəşriyyat işinin çətinliyində görmək mümkündür.

XX əsrin əvvəllərində Şimalda mətbuat orqanlarının artması publisistik üslubun ifadə imkanlarını genişləndirir; diferensiasiya prosesi gedir; bədii-publisistik, elmi-publisistik və siyasi-publisistik dil təşəkkül tapır.⁷⁸

Mir Cəfər Pişəvərinin fəaliyyəti ilə bədii, eləcə də siyasi-publisistik dil sahəsində irəliləyiş nəzəri cəlb edir; “Hürriyyət” qəzetində müəllifin çap etdirdiyi məqalələrin dili bu günə qədər nümunəvi olaraq qalır; məsələn, diqqət yetirək: “...İnsan qalır məəttəl, nə yazsın, götürüb jandarma və qaradovoyların İran fəhlələrini öldürməyə rəşadət xərc verməklərini yazsın? Onda da parlamanda qəbul edilmiş altı il kürək cəzası xəyala gəlir”.⁷⁹

Müxtəlif partiyaların mübarizəsi siyasi-publisistik dilin cilalanmasına səbəb olur, eyni zamanda bu partiyaların sənədlərində rəsmi üslub geniş fəaliyyət meydanı əldə edir. XIX əsrin əvvəllərində meydana gələn ana dili dərsləkləri ədəbi dilin təbliğində mühüm iş görür; Cənubda **Mirzə Həsən Rüşdiyyənin** “**Vətən dili**” dərsliyi məşhur idi, o özü açdığı məktəbdə bütün çətinliklərə baxmayaraq, ana dilini tədris edirdi. C.Ə.Bağçaban isə Sabiranə ifadə tərzini nümayiş etdirməklə yanaşı, uşaqlar üçün sadə dildə (bir qədər də folklor ifadə tərzində) şerlər yazırdı (onun bu istiqamətdəki fəaliyyətini, məsələn, A.Səhhətin, yaxud A.Şaiqin fəaliyyəti ilə müqayisə etmək olar), məsələn:

Oxur quşlar, bülbüllər,

Açıb bağçada güllər,

Yaşıllaşmış sünbüllər,

Sübh açılıb, can oğlum,

Ayıl uyqudan, oğlum.

Ədəbi-bədii dildə osmanlı türkcəsi elementləri də əsrin əvvəllərində özünü göstərir. S.Ə.Gilani, eləcə də S.Səlməsi bu və ya digər dərəcədə osmanlı türkcəsi elementlərindən istifadə edirlər:

Şad ediyor könlümü əxbarınız,

Milləti-Təbriz, xuda yarınız.

⁷⁸ Bax: **T.İ.Hacıyev**. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II hissə, Bakı, “Maarif”, 1987, səh. 232.

⁷⁹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, II cild, Bakı, “Elm”, 1983, səh. 464.

(S.Ə.Gilani)

**...Şu söz, ah... yalanmış, bu bir xəyanətdir.
Çəkil, çəkil! Məni aldatma!.. İstəməm mütləq.**

(S.Səlməsi)

Lakin bu meyl Şimaldakı qədər davamlı olmamışdır.

Şimalda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra ədəbi dil 25 ilə qədər bir dövr ərzində sürətlə inkişaf edir; dil quruculuğu prosesi gedir. Əlifba dəyişir, terminologiya məsələləri qaydaya salınır. Cənubda isə fars dilinin aparıcı rolu getdikcə güclənir; iş o yerə çatır ki, ədəbi dil ənənələri unudulmaq təhlükəsi altında qalır, XIX əsrin ikinci yarısında meydana çıxan fərqlənmə XX əsrin 20-ci, xüsusilə 30-cu illərində dərinləşir; Şimalda ədəbi dilin müxtəlif üslubları kamilləşir, Cənubda isə hətta XX əsrin əvvəllərinə məxsus müvəfəqiyyətlər əlçatmaz olur.

Ədəbi-bədii dilin mövcudluğu uğrunda mübarizə gedir; **Mir Mehdi Etimad (Natiqi)** realist, **Həbib Sahir** lirik-romantik dil ənənələrini qorumaqla yanaşı, novator ifadə mədəniyyəti göstərirlər.

H.Sahirin axtarışları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun dilində folklor deyim tərzinin elementləri görünür. Sonralar bu elementlər nəinki Cənubda, eləcə də Şimalda bədii üslubun konkret dövrdəki səciyyəvi göstəricisinə çevrilir. Beləliklə, H. Sahir intuisiya ilə ədəbi-bədii dilin perspektiv cəhətlərindən birini müəyyən etmiş olur; Diqqət edək;

**Anam mənim ortaboynu bir xanım,
Siyah saçlı, bayat soylu bir xanım,
Deyir, gülür, haylı-huylu bir xanım —
Zəncirəli küləcələr geyərdi,
“Nuşafərin” nağılını deyərdi.**

Yaxud:

**Mən yurdumu özgələrə satmadım,
Xələt alıb, öz elimi atmadım,
Məxmər, ipək yataq içrə yatmadım,
Qadir mənə acı şərbət içirtdi,
Düşmən məni yad ellərə köçürtdü.**

Yaxud da:

**Göy atım, polad nalım,
Buraxma yolda qalım, —
Dan yeri işıqlanır,
Yel əsir salxım-salxım**

(Müqayisə et; Salqum-salqum, dan yelləri əsdiyində...”Kitabi-Dədə Qorqud”).

M.M.Etimaddan fərqli olaraq H.Sahir ədəbi normanı dəqiqliklə gözləyir; M.M. Etimadın dilində isə dialekt faktlarına təsadüf olunur: **görmürü, bilməzlə, olu** və s. Lakin eyni zamanda bunların normativ qarşılığını da işlədir: **görmür, bilməzlər, olur** və s.

İkinci dünya məharibəsi illərində Cənubda ədəbi dilin canlanması üçün şərait meydana gəlir. 21 Azər hərəkatının (12 dekabr 1945-ci il) qələbəsi Cənubda Azərbaycan dilinin rəsmi dil kimi işlənməsini qanuniləşdirir; bu dildə məktəblər açılır, universitet təşkil olunur. Şimalla Cənub arasında ədəbi dilin funksional inkişaf səviyyəsi baxımından yaranan fərqlərin silinməsi üçün imkan yetişir, lakin fars şovinizminin hücumu bu imkanı, nəticə etibarilə, aradan qaldırır. 1941—1946-cı illərdə Cənubda fəaliyyət göstərən ədəbi-bədii dil Şimaldakı ilə ayaqlaşmağa cəhd edir, ifadə novatorluğu hiss olunur. Ədəbi-bədii dilin bir sıra daşıyıcıları sonra Şimala köçür, onların ifadə tərzini yeni mühit üçün qeyri-adi təsir bağışlamır; mahiyyətə vahid ədəbi-bədii dil prosesinin getdiyi aydınlaşır.

İctimai-siyasi hadisələr siyasi-publisistik üslubun güclənməsinə təkan verir; əsas məqsəd xalqı başa salmaq, inandırmaq və sövq etməkdən ibarət olduğuna görə işgüzar ifadə gündəlik tələbata çevrilir: **M.C.Pişəvəri** bu ifadə tərzini belə ifadə edirdi: “Əqidəmizə görə, yazı gərək xalqın danışdığı və anladığı bir metodla davam tapsın. Məqsədimiz ədəbi müsabiqə deyil. Xalqı başa salmaq, ona həqiqəti aşkar bir surətdə göstərməkdir. O cəhətdən biz xalq tərəfindən qəbul edilib işlənən ərəb və fars kəlmələrini müvəqqəti olsa da belə saxlamaq lüzumunu inkar etmirik. Lakin onları öz dilimizin qaydalarına tətbiq edib, ahənginə uyğun bir hala gətirməliyik”.⁸⁰

Ərəb, eləcə də fars sözləri mətbuatın dilində, həqiqətən çox işlənir; nümunə üçün “Azərbaycan” qəzetinin 1945 — 1946-cı il nömrələrinin dilinə müraciət etmək kifayətdir, bununla belə, M.C.Pişəvərinin qeyd etdiyi kimi, bu cür sözlər mətnin anlaşılmasına ciddi xələl gətirmir. Siyasi-publisistik üslubda ictimai-siyasi terminologiya, əsasən. Şimaldakına uyğun olsa da, müəyyən məqamlarda fərqlənir; bu, mövcud şəraitlə bilavasitə bağlıdır, yəni ekstralinqvisistik əsaslara malikdir. Məsələn. M.C. Pişəvərinin publisistik dili üçün aşağıdakı ictimai-siyasi terminlər səciyyəvidir: **firqə, qanuni-əsasi** (eyni zamanda: **əsas qanun**), **əncümən, fərhəng, məmur, təbəqə, məşrutə, azadixah, xarici vəziri, istibdad, ələmdar, ziddi-demokratik, müxalif, tərəqqiyət, əfsər, şuriş, əmniyyət, ərbab, rəiyyət, ruznamə, mələkət, kargər, cələsə, konqre, məramnamə, məclis vəkili, elan-hərb, intixab, bəxşnamə, bazargən** və s. Qeyd edilən terminoloji vahidlər Şimalda əsasən XX əsrin əvvəllərində mətbuatın dilində işlənmişdir. Deməli, Cənub bu baxımdan 20- 30 il gecikir. Çünki o məsələlər ki, Şimalda əsrin əvvəllərində müzakirə obyektinə idi, Cənubda 40-cı illərdə müzakirə olunur. M.C.Pişəvəri 5 oktyabr 1945-ci ildə məlumat verir: “Konqremiz məramnamə kimi əsas və mühüm məsələni öz ana dilimizdə müzakirə etdi və göstərdi ki, dilimiz şer və ədəb dili olduğu kimi, siyasi, ictimai və dövləti məsələləri həll etməkdə artıq dərəcədə yararlı bir dildir”.⁸¹ Yararlı dil dedikdə bu cür ifadə tərzini nəzərdə tutulurdu:

⁸⁰ **Mir Cəfər Pişəvəri.** Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərneşr, 1984, səh. 278.

⁸¹ **Mir Cəfər Pişəvəri.** Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərneşr, 1984, səh. 309.

“Kəndlərdə və şəhərlərdə çalışan firqə məsləkdaşlarımız birinci növbədə təbliğatçı, ikinci növbədə təşkilatçı olub, xalqı firqənin ətrafına toplamaqla böyük məqsədimizi icra etməyə çalışmalıdırlar.

Onlar gərək bilsinlər ki, firqə başçısı qədim imamcümələrin işini görməli deyildir...”⁸²

Sintaktik quruluş kifayət qədər müasirdir; bu elə şimaldakına uyğundur, inkişaf səviyyəsinə görə bir addım da geri qalmır, bəlkə, irəli gedir.

Siyasi-publisistik dildə məhəllicilik ünsürləri, demək olar ki, işlənmiş, bir-iki nümunədən başqa: **qədəğan, qurtulmaq, dalı** (qalmaq), **xilas olmaqların** (arzu etmək), **Sizin hakimiyyətiniz altında yaşamağa xalqı məcbur etmək arzusunda olmağız səfahət deyildir bəs nədir!..**

Əslində, bunların məhəllicilik faktı olması da şərtidir; bunlar məhəllicilik faktı olmaqdan çıxıb, bir növ, kolaritlik göstəricisinə çevrilmişdir.

Beləliklə, Şimalla əlaqə intensivləşən kimi ədəbi dildən istifadə səviyyəsinin hər iki regionda bərabərləşməsi (şübhəsiz, Cənubda baş verən irəliləyiş hesabına) prosesi gedir, lakin hər dəfə bu prosesin qarşısı süni surətdə alınır; Cənubda Azərbaycan dilindən istifadənin fakültativ xarakteri (yəni rəsmi dil olmaması) süni tədbirlər həyata keçirilməsinə mane ola bilmir.

1946-cı ildən Cənubda irtica hökm-fərma olur; xalqın azadlığa çıxmaq ümidi kəsilir, ədəbi dil inkişafdən qalır. Beləliklə, üçüncü dəfə Şimalla Cənub arasında ədəbi dildən istifadə imkanına görə fərqlər yaranması üçün şərait əmələ gəlir.

1979-cu ilin fevralında İran inqilabı qalib gəldi, 1 apreldə İran İslam Respublikası yaradıldı. Və beləliklə, ölkədə bir-birinin ardınca demokratik ruhlu müxtəlif ictimai təşkilatlar yarandı, orda-burda yığıncaqlar keçirildi, icmalar əmələ gəldi, qəzet və jurnallar çap olundu.⁸³

Cənubi Azərbaycanda ədəbi-mədəni həyatın canlanması dedikdə mürəkkəb struktura malik bir hadisə nəzərdə tutulur, — hər şeydən əvvəl o mənada ki, ədəbi-mədəni tərəqqi milli tərəqqinin bilavasitə tərkib hissəsi kimi özünü göstərir.

⁸²Mir Cəfər Pişəvəri. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1984, səh. 291.

⁸³Mirzə İbrahimov. Cənub sovqatı. —”Azərbaycan” jurnalı, 1981, N 5, səh. 6.

İnqilabdan sonra Cənubi Azərbaycan yazıçılarının birlikləri yarandı; Təbrizdəki birliyin ədəbi orqanı “Ülkər”, Tehrandakı birliyin ədəbi orqanı “Günəş” nəşrə başladı. Savalanın, Qəşəm Qələndərin, Məftun Əlinin, Səttar Gülməhəmmədinin, Həbib Fərşbəfin, Bəhman Zamaninin kitabları çap edildi. Jurnallar, qəzetlər — “Dədə Qorqud”, “Varlıq”, “Çənlibel”, “Azərbaycan”, “Koroğlu”, “Odlar yurdu”, “Araz”, “Yoldaş”, “Birlik”, “İnqilab yolunda”, “Xalq sözü”... işıq üzü gördü.

İnqilabdan sonra Cənubda yaranan ədəbiyyatın əsas mövzusu inqilab mövzusudur.

İnqilab ədəbi-mədəni təfəkkürü silkələdi; xalq möhtəşəm dəyişikliklər dövründə olduğunu hiss etdi, həyəcanlarını gizlədə bilmədi, ədəbiyyata üsyankar bir nəfəs gəldi.

Səhəndin:

**Ancaq bir sözüm var — mən də insanam,
Dilim var, xalqım var, yurdum-yuvam var,
Yerdən çıxmamışam göbələk kimi —
Adamam, haqqım var, elim, obam var...—**

sözləri inqilabçı təfəkkürünün məhsuludur; bu sözü o adam deyə bilərdi ki, baş verən hadisələrin mahiyyətini bu və ya digər dərəcədə, heç olmasa, intuisiya ilə dərk etmiş olsun.

**Sərin sulu bulaqlardan,
Yaşıl yarpaq budaqlardan,
Lalə rəngli yanaqlardan,
Bal süzülən dodaqlardan
Sizə sovqat gətirmişəm.**

(Valeh)

Elə inqilab dövrünün təbiəti ilə bağlıdır ki, bu cür lirik munisliklə fikrini, hissini ifadə edəsən, eyni zamanda bu lirik munisliyə təfəkkürün inqilabi çevikliyindən gələn vətənpərvərlik hisslərini də əlavə edəsən:

**Qoç Nəbinin Həcərindən,
Səttar xanın hünərindən,
Şəhriyatın şəhərindən,
Dan ulduzlu səhərindən
Sizə sovqat gətirmişəm.**

İnqilab sözü sərt deməyi də öyrətdi; “Dədə Qoqud” öz səhifələrində etirf edirdi: “Necə ki, bilirsiniz, illər boyu bizim dil və mədəniyyət ocaqlarımız qanlı cəlladlar əlində qana bələşirkən ən çətin həyat keçiribdi. 50 il Pəhləvi rejimi fars dilini zorla bizim boğazımıza soxarkən türk dilini danıb”.

Bu ona bənzəyir ki, 50 il sənin mədəniyyətini, ədəbiyyatını, dilini danalar, dilməyəsən; 50 ilin sözünü bir gündə deyəsən, — inqilabın coşdurduğu ədəbi-bədii, eləcə də elmi təfəkkür 50 ilin sözünü dedi.

“Çənlibel” qəzeti inqilabdan sonra yazırdı: “İllər boyudur imperializm və daxili istismarçı qüvvələrin ümumi təzyiqindən əlavə, Azərbaycan xalqı milli zülmün qamçıları altında da əzilib tapdalanmışdır. Bu sıxıntılar istər Azərbaycan iqtisadiyyatına, istərsə də mədəniyyətinə böyük zərbələr vurmuş, onun inkişaf və təkamül yolunu sədd etmişdir”.

İnqilabi coşğunluq poetik fikirdə xüsusilə güclü idi; cənublu şairlər şaha nifrətlərini gizlədə bilmədikləri kimi, qələbə sevinclərini də dərhal etirf etdilər:

**Xəqlərimiz eylədilər ən qəti döyüş düşmən ilə,
İndi hər an vətən eşqiylə coşur ellərimiz,
Nur saçıldı, bir işıq oldu qaranlıq dünya,
Qönçələr açdı, qızardı soluxan gullərimiz,**

**Hamı qalxdı ayağa, qırdı əsarət bəndin,
Hümmət etdik, yaşasın bənd qıran əllərimiz...**

(Əhəd)

Yaxud:

**Dəyişmək istədi ana dilimi,
Soyub dağıtdı əslən elimi,
Qoymadı xoş keçə heç bir ilimi, —
Qaranlıq çökdü bizim diyara.
Vurdular xəlqimə hər gün bir yarə.
...Rza xan öldü, oğlu da qaçdı,
Yurdumda yenə də gül-çiçək açdı,
Günəş vətənə işıqlar saçdı,
Həqiqət parladı, qatil puç oldu,
Varlığım qaldı, haqsız heç oldu.**

(Vulqan)

Göründüyü kimi, ifadə tərzı o qədər də müasir deyil (bu cür obrazları S.Rüstəm 20-ci illərdə işlətmışdi, — “Ələmdən nəşəyə”nin dili ilə müqayisə et), lakin məzmununda bu günün istəkləri, bu günün düşüncəsi, bu günün mübarizəsi diqqəti cəlb edir; inqilabi məzmun mövcud ifadə formalarının hamısına sığışdı, mədəni-estetik təfəkkürü hərəkətə gətirdi.

M.İbrahimovun belə bir mülahizəsi ilə sona qədər razılaşmaq lazım gəlir ki, istibdad dövründə “Cənubda Azərbaycan dilini, Azərbaycan bədii ədəbiyyatını sönməyə, zəifləməyə qoymayan ən qüdrətli mənbələrdən biri xalq yaradıcılığı olmuşdur...”⁸⁴

⁸⁴ **Mirzə İbrahimov**, Cənub sovqatı. səh.10.

Əslində, nə bugünkü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını, nə də Cənubi Azərbaycanda mövcud olan ədəbi dili xalq yaradıcılığından kənarında izah etmək mümkün deyil.

Cənubi Azərbaycanda çıxan mətbuat xalq yaradıcılığı nümunələrini ardıcıl olaraq çap etmişdir, — “Dədə Qorqud” bu sahədə xüsusilə böyük fəaliyyət göstərmişdir. Cənubi Azərbaycanda bu gün yaranan ədəbiyyatın müəyyən qismi də elə xalq yaradıcılığı faktıdır; o mənada ki, həmin qismdən olan əsərlərdə müəllifin fərdi üslubu bir qayda olaraq görünmür, folklor ifadə tərzinin elementləri maksimum üstünlüyə malikdir.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı həmişə vətənpərvər ədəbiyyat olmuşdur, — inqilab bu motivi bir qədər də gücləndirdi:

**Vətənin eşqi elə mehr salıbdır canıma,
Bu məhəbbətdi verən rəngü hərarət qanıma...**

(Valeh)

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını yarananlar ümidlə, hətta daha düzgün olar deyək ki, gələcəyə böyük inamla yazıb-yaradırlar. “Söz yox ki, İranda və Cənubi Azərbaycanda mürtəce əksinqilabi təbəqələr də öz fikirlərini yaymaq üçün kitab və mətbuat vasitələrinə əl atırlar”.⁸⁵ Lakin onlar işıqlı fikirləri məhv etmək gücünə malik deyillər.

İran şovinist dairələri belə bir fikir irəli sürmüşdülər ki, indiki azərbaycanlılar moğollardan qalma tör-töküntülərdir, yaxud farslardır ki, moğollar tərəfindən güclə türkləşdirilmişlər.⁸⁶ “Dədə Qorqud” bunun qarşısında yazır: “Biz “moğol tör-töküntüsü” deyilux. Moğollar neçə yüz il bura gəlməmişdən qabaq bizim bu dildə böyük əsərlərimiz var idi”.

İran inqilabı Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin yüksəlişinə təkan verdi... İnkilabın qızğın vaxtında Azərbaycan dilində ilk qəzet bıraxıldı, bu, “Ulduz” idi.

⁸⁵ Mirzə İbrahimov, Cənub sovqatı, səh. 8—9.

⁸⁶ Yəne orada, səh. 13.

“Varlıq” jurnalı azərbaycanca mətbuatın ümumi fikrini ifadə edərək yazmışdı:

“İstəkli oxucularımız!

Sizə aydındır ki, məcəllə çıxarmaq bu dövrandə nə qədər çətin və ağırdır. Lakin biz bu çətinliyi ana dilimizin inkişafı eşqində təhəmmül edib və bu milli yükü öz boynumuza almışıq”.

Mətbuat orqanları maddi imkansızlıq üzündən bağlananda “Dədə Qorqud” narahat olduğunu bildirir, xalqı heç olmasa bu mətbuat orqanına kömək etməyə çağırırdı:

“İndi Azərbaycan ölkəsində azəri türkcəsində çıxan yalnız “Dədə Qorqud” məcəlləsidir. Bizdə indi mali imkanatımız qurtulub. Gedirik ki, o birilərə tay olaq.

Qan qardaşlar, gəlin əl-ələ verək, qoymayaq bu açılan gül ədəbiyyat bağımızda solsun. Azərbaycanlı qardaşlar, gündə yüzlərlə ruznamə, məcəllə, nəşriyyə fars və ya özgə dillərində butkalardan gözə çarpır.

Lakin bizimki bir danadı. Onu da butkaçılar qorxa-qorxa alıb altlarda gizlədirlər. Aya, bu insafdı, on səkkiz milyonluq xəlqimizin dili, mənəviyyatı belə yasaq olub, xarlığa düşər olsun? Aya, bu, fərhəngi-istəmal deyil? Niyə gərək türki mətbuatı belə xar olsun. Biz indi ayda min beş yüzdən iki min tükənə yaxın ziyan qoyuruq. Özümüz də o əfradlardan deyilik ki, bu miqdar pulu ayda təmin edə biləcəm. Siz qan qardaşlarımızı köməyə çağırın və sizə ümid bəsləyirik” (“Molla Nəsrəddin” jurnalı da əsrimizin əvvəllərində xalqa bu cür müraciət edirdi, — hətta müraciətin ədası — ərkəyanlığı, təsirliliyi də belə idi).

Cənubi Azərbaycan mətbuatında, eləcə də müxtəlif kitablarda intişar tapan, bu cür vətənpərvərliklə müdafiə olunan ədəbi dil hansı dildir?

Etiraf edək ki, bu suala cavab vermək o qədər də asan deyil; elə tədqiqatçılar var ki, Cənubda fəaliyyətdə olan ədəbi dili Şimaldakından fərqli variant hesab edirlər. Məsələn. T.İ.Hacıyev yazır: “Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin Şimal və Cənubdan ibarət iki norma variantı formalaşmışdır... Ədəbi dilin Cənub variantı klassik dilin zəngin tarixi ənənələrini inkar edərək təzədən formalaşır, yəni öz inkişafına dialekt səviyyəsindən başlayır”.⁸⁷ T.İ.Hacıyevin

⁸⁷ Т.И.Гаджиев. Отношение исторической диалектологии к диалектам в условиях дифференцированного языка, Душанбе, изд. «Дониш», 1984, с. 246.

fikrincə, “bu proses ümumən ədəbi dilin meydana gəlməsi və formalaşmasının çıxış vəziyyətinə müvafiqdir: bir dialekt (bu halda Təbriz dialekti çıxış edir) öz fonetik, leksik və qrammatik quruluşu ilə ədəbi dilin əsasında dayanır, — normanın vahidləşməsi və standartlaşması prosesi başlayır”.⁸⁸

Azərbaycan ədəbi dili tarixi sahəsində görkəmli mütəxissisin qeyd olunan mülahizələri nəzəri baxımdan etiraz doğurmur, mövcud faktların küll halında təhlili isə eyni zamanda müəyyən qədər fərqli nəticələrə gəlməyə də imkan verir; bizim fikrimizcə, XVI əsrdən başlayaraq (həm də nəzərə alağ ki, Cənuba məxsus dil elementlərinin hətta üstünlüyü şəraitində, —Ş.İ.Xətəinin şifahi xalq ədəbiyyatı formasındakı əsərlərinin — qoşmalarının dilini xatırlayın) XVII əsr boyu inkişaf edib, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində müəyyənleşən milli ədəbi dil həm Şimal, həm də Cənub üçün vahid ifadə forması olaraq qalır. (Bundan sonra da qalmaqda davam edəcəkdir), heç zaman Şimalla Cənub arasında norma (eləcə də üslub) planında ciddi bir fərq yaranmır.

Cənubda ədəbi dilin ardıcıl olaraq dialekt materialı (həm də təkcə Təbriz dialektinə məxsus materialla yox) ilə yüklənməsi, T.İ.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, ədəbi dilin bilavasitə bağlı olduğu mədəni faktorların inkişafının lazımi səviyyədə olmaması ilə əlaqədardır, yəni Cənubi Azərbaycanda milli sivilizasiya o gücdə olmamışdır ki, ədəbi dil dialekt səviyyəsindən lazımi qədər yuxarıda saxlansın; ona görə də inqilabdan sonra Cənubda yüksələn ədəbi dil özü ilə bərabər xeyli miqdarda fonetik, leksik, qrammatik dialektizmləri də funksionallaşdırır.

Cənubda ədəbi dilin daşıyıcıları olan sosial kontingentin strukturu da diqqəti cəlb edir; bunların çoxu Azərbaycan dilində təhsil görməmiş, ədəbi dilə o qədər də yiyələnmə bilməmiş ziyalılardır (inqilab isə dərhal söz deməyi tələb edir, durub gözləmir), bəziləri isə xalq ruhunu, dilin etnoqrafik göstəricilərini nümayiş etdirir (bu cəhd bu və ya digər dərəcədə Şimalda da var). Eyni zamanda inqilab bütün kütlələrin yaradıcılıq imkanlarını üzə çıxardığına görə ədəbi dilə kütlələr öz dialekt “stilizasiyaları” ilə gəldilər; getdikcə ədəbi dilin dialekt ünsürlərindən təmizlənməsi faktı da bunu göstərir, Cənubda Azərbaycan dili rəsmi-mədəni orqanlarda işləkliyni davam etdirdikcə, bu proses güclənəcəkdir.

⁸⁸ Т.И.Гаджиев. Отношение исторической диалектологии к диалектам в условиях дифференцированного языка, Душанбе, изд. «Дониш», 1984, с. 246.

Cənubda ədəbi dilin yayılmasına Şimal bilavasitə təsir etdi. Cənub mətbuatı Şimaldakı yazıçıların əsərlərini (eləcə də elmi-tədqiqat işlərindən parçaları inqilabi sürətlə xalqa çatdırdı, bu, ədəbi-bədii (eləcə də elmi-publisistik) dilin təbliği demək idi. Şimalda yaşayan Cənublu (demokrat) qələm sahibləri bu işdə böyük əmək sərf etdilər, —onlar təxminən otuz ilə qədər xalqın vahid ədəbi dilinə keşik çəkdilər.

Cənubda ədəbi dil klassik ənənələrdən imtina etmir, əksinə, klassik ənənələr üzərində daha mühafizəkar şəkildə dayanır (“Varlıq”ın dili bəzən “Molla Nəsrəddin”in dilini yada salır); bunun səbəbi var, — Cənublu ziyalı Şimalda 30-cu illərə qədər nəşr olunmuş mətbuata indi nəşr olunanlardan daha çox bələd idi, XX əsrin əvvəllərinə məxsus dil mübahisələri bu gün Cənub üçün heç də tamamilə keçilmiş mərhələ deyil.

Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil müxtəlif mətbuat orqanları tərəfindən bəzən müxtəlif şəkildə başa düşülür; Şimalda mövcud olan cilalanmış ədəbi dili işlədənlər də var, dialektizmlərə (Təbriz köynesi daha populyardır) üstünlük verənlər də, hətta türk dili elementlərindən istifadə edənlər də mövcuddur, getdikcə birinci meyl perspektivliyini hiss etdirir. Üsluba görə normativlik səviyyəsi fərqlənir; publisistik üsluba nisbətən elmi üslub daha normativdir, sonuncu halda normadan yayınma faktlarına az-az təsadüf edilir.

İnqilab Cənubi Azərbaycanda ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni fikrin müxtəlif məqamlara xidmət edən nümayəndələrini eyni zamanda tarix səhnəsinə çıxardı, ədəbi dil zövqü formalaşmış qələm sahibləri də, gənclər də eyni cəbhədə millətin mənəvi diriliyi olan dili qorumağa cəhd etdilər; yəni birinci tələb azərbaycanca yazmaq idi, istər ədəbi olsun, istərsə də müəyyən qədər qeyri-ədəbi (yəni biz bu cür qeyri-ədəbiliyin ədəbi norma variantı kimi qəbul edilməsini mübahisəli hesab edirik), məqsəd millətin dilində danışmaq-yazmaq idi, məsələn, bu cür :

Dillən, sazım, dillən, sazım!

Ana dilin yazaq, pozaq.

Hər qüssədən, qəmədən iraq

Gəzax eli oymaq-oymaq,

Öz dilində desin: cana

Vətəndəki ata-ana.

(B.Zəmani)

Əslində, bu cür ifadə tərzini normalılıqdan, başqa sözlə, ədəbilikdən o qədər də uzaq deyil, qeyri-ədəbi olan ədəbilik fonunda dərhal nəzəri cəlb edir; həm də başlıcası budur ki, qeyri-ədəbilik faktları (məsələn: gəzax) sistem təşkil etmir, o vaxt sistem olardı ki, **yazaq** da **yəzax** (heç olmasa **yazax**) kimi gedə idi. Ədəbilik göstəriciləri qeyri-ədəbilikdən fərqli olaraq normanın tipologiyasını aşkar (hətta kəskin) şəkildə ifadə edir.

Cənublu şair dərk edir ki, milli dili qorumaq haradasa bütövlükdə milli mövcudiyyəti qorumaqdır, ona görə də yazır:

Dillən, sazım, dillən, sazım!

Telli sazım, sən dinməsən,

Yatar ellər, ana vətən

Bayquşlara olar məskən, —

Babək yurdu möhkəm qala, —

Viran olar qala-qala.

(B.Zəmani)

Yəni biz xüsusilə inqilabın ilk illərində yaranan ədəbi-bədii, publisistik, elmi yazılardan Şimaldakı səviyyədə ədəbi normativlik tələb edə bilmərik; zaman keçdikcə, inqilabi ehtiraslar tədricən müəyyən məcraya düşdükcə normativlik də güclənir, dilə münasibətdə estetiklik də özünü göstərir, sözün təhər-töhürü üzərində getdikcə daha dərinlən düşünülür.

Ədəbi dil o zaman anlaşılıqdır ki, kütləvidir. Cənubda isə ədəbi dilin kütləvilik səviyyəsi aşağı olduğuna görə (xüsusilə 40-cı illərdən 70-ci illərə qədər) inqilab illərində, eləcə də inqilabdan sonrakı ilk illərdə Şimaldakı ədəbi dildən istifadə etmək bir neçə baxımdan (deyə ki, dilin ictimai-siyasi məzmununa, ideoloji keyfiyyətinə görə, həm də ümumi milli ədəbi dilin Cənubda

kütləvi olmamasına görə) mümkün deyildi. Xalqa ədəbi dildə müraciət etmək (“Varlıq”ın maddi kömək üçün xalqa müraciətini xatırlayın, —yəni əslində ədəbi normativliyi saxlaya-saxlaya bu cür ərkyana müraciət etmək psixoloji baxımdan da təbii olmazdı) xalqın ədəbi dildən uzaqlaşdığı (ədəbi dilin xalqdan yox, məhz xalqın ədəbi dildən uzaqlaşdığı) bir şəraitdə süni görünərdi; bəlkə də, xalq bu cür yazılara kommunist təbliğatı kimi baxırdı...

*

* *

Beləliklə, Cənubda ədəbi dilin müəyyən qeyri-ədəbi göstəricilərlə birlikdə çıxış etməsi daha iki cəhətlə bağlı idi: bir tərəfdən, ədəbi dil kütləviliyini itirmişdi, digər tərəfdən, qələm sahibləri anlaşılanın optimallığı xatirinə danışığ dilinə üstünlük verirdilər.

Cənubda nəşr olunan qrammatika kitablarından, lüğətlərdən məlum olur ki, Şimalda mövcud olan dərsliklərdən istifadə edilir, ədəbi norma dedikdə əsasən Şimaldakı ədəbi dil — S. Vurğunun, M. İbrahimovun, Muxtar Hüseynzadənin dili başa düşülür, — bu səviyyəyə cəhd edilir.

Elə isə, yəni elmi-dilçilik ədəbiyyatında ədəbi dil məsələsi düzgün qoyulursa, bəs praktika bunu bütün gücü ilə niyə təsdiq edə bilmir? Ona görə ki, ədəbi dil tək-cə normadan ibarət deyil, üslubların mexaniki məcmusundan da ibarət deyil, — ədəbi dilin zaman-zaman qazandığı ictimai-siyasi, hətta ideoloji keyfiyyəti var. Ədəbi dilin tarixində sovet dövrünü xüsusi şəkildə fərqləndirən tədqiqatçılar, görünür, hansı mənadasa haqlıdırlar. T.İ. Hacıyevin, haqqında bəhs etdiyimiz mülahizəsində də bu baxımdan maraqlı olan cəhətləri etiraf etmək lazım gəlir.

Şimalda mövcud olan ədəbi dil bütün parametrləri ilə Cənubda işləmə bilməz, xüsusilə publisistik üslubun buna imkanı yoxdur, çünki publisistik üslub bilavasitə sosial məzmunu malikdir, o problemlərdən ki, Şimalda bəhs edilir, onlar Cənubdakından köklü surətdə fərqlənir (burada söhbət iki müxtəlif sistemdən gedir). Bədii üslub, xüsusilə elmi üslub bu baxımdan müəyyən qədər neytraldır, lakin bu neytrallığın da, şübhəsiz, sosial hüdudu var. Cənubda mövcud olan ədəbi

dilin Şimaldakı keyfiyyətə çatması ancaq ictimai-mədəni birlik şəraitində mümkündür.

Lakin Cənubda elmi-dilçilik ədəbiyyatı, qrammatika kitabları, dərsliklər, Azərbaycan ədəbi dili dedikdə Şimalda işlənən ədəbi dili nəzərdə tuturlarsa (məsələn, M. Peyfunun lüğətindəki leksikaya diqqət et, — hətta eyni zamanda rus əlifbasından istifadə olunur⁸⁹), demək, norma vəhdəti mövcud olmaqda davam edir; münbit şərait bu vəhdətin maksimum təzahürünə imkan verəcəkdir.

Qeyd etdik ki, Şimaldakı ədəbi dil normativliyi Cənubda intensiv şəkildə təbliğ olundu; inqilab imkan verdi ki, bu baxımdan Cənub Şimala yaxınlaşsın (yəni yaxınlaşmağın mümkün olduğu səviyyədə yaxınlaşsın). Şimalın Cənuba təsiri haradasa Cənubun da Şimala təsiri ilə tamamlandı, ədəbi dilə, xüsusilə bədii üsluba etnoqrafik çalarlar gətirdi; göründü ki, xalqın böyük bir hissəsinin oxuyub-yazmaq imkanının olmaması Azərbaycan ədəbi dilinə nə qədər baha başa gəlmişdir, — ədəbi dilin inkişafı bu dilin daşıyıcılarının kəmiyyətindən də xeyli dərəcədə asılıdır.

Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin fonetik norması Şimaldakından keyfiyyətə fərqlənir; o fərqlər ki, mövcuddur, bir sıra hallarda ümumiyyətlə davamlı deyil, Cənubda ədəbi dilin danışq dili kontingentinə yaxın olması ilə bağlıdır.

Tədqiqatçılar göstərir ki, ədəbi dilin fonetik-tələffüz norması milli dilin inkişafının sonrakı dövrlərinə aiddir. Bu baxımdan fonetik-tələffüz normasında bu və ya digər təbəddülatın olması Azərbaycan ədəbi dilinin istər Şimal, istərsə də Cənub təzahürləri üçün qeyri-adi hal deyil.

Şimalda olduğu kimi, Cənubda da ahəng qanunu ədəbi dilin səciyyəvi fonomorfoloji norması olaraq qalır; sait səslərin ahəngi ilə bağlı maraqlı müşahidələr aparmış doktor **Həmid Nitqi** sinharmonizmə belə tərif verir: “Sadə, ya da əklərlə uzadılmış bir kəlmənin bütün müsəvvitləri qalınlıq-incəlik və düzlük-yuvarlaqlıq baxımından ilk hecanın müsəvvitinə uyarlar. O qədər ki, ilk hecasında yuvarlaq bir müsəvvit olan bir kəlmənin ikinci və ya daha sonrakı

⁸⁹ **B a x:** Məhəmməd Peyfun. Azərbaycanca-farsca lüğət, Tehran, nəşre-daneşpaye, 1983.

hecasında bir geniş, düz səslə ola bilir və ondan sonrakı hecaların müsəvvitləri də düz olurlar”.⁹⁰

Müəyyən hallarda saitlər ahəngi pozulur, məsələn: **sailıq, kəlisə, nəməz, aşıqlıq, yatub, anlamazdur, varux** və s.

Müşahidələr göstərir ki, bu cür hallar o qədər də (yəni fonetik normanın keyfiyyətinə təsir edəcək qədər) geniş yayılmamışdır, ədəbi dilin daha çox bədii üslubunda bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir; fikrimizcə, ədəbi dilə aşağıdakı təsirlərlə əlaqədardır: 1) dialekt–danışiq göstəricilərinin təsiri, 2) klassik ədəbi dilin təsiri, 3) fars dilinin təsiri.

Məlum olduğu kimi, ərəb əlifbası saitlər ahənginin yazıda dəqiq təsbit edilməsinə imkan vermir, ona görə də mövcud saitlərin ifadəsi ilə əlaqədar hazırda bir sıra reforma xarakterli təkliflər olmuşdur. Məsələn, doktor Həmid Nitqi göstərir ki, “dilimizin müsəvvitlərinə hökm edən ahəng — harmoni qanunu, bizi öz sözlərimizdə gələn hamı müsəvvitləri çox diqqətlə müşəxxəsləndirməkdən müstəfni qılır, elə ki, kəlmələrin baş və əsas müsəvvitlərinə, yəni hər kəlmənin bir–iki müsəvvitinə bu işarətlər qoyulursa, qalan hissəsini işarətləmək lüzumu yoxdur... İbtidai və orta dərsləklərdə kəlmələr bütün işarətləri ilə yazılmalıdır, habelə az savadlılara xitab edən ədəbiyyatda işarətlərin hamısının qoyulması vacibdir”.⁹¹

Şimalda da, Cənubda da ədəbi norma baxımından sait səslər istər keyfiyyətcə, istərsə də kəmiyyətcə demək olar ki, eyni prinsiplərə tabedir, bir sıra dialekt–danışiq təzahürlərinə (məsələn, a→ı: **dahı**; u→ı: **vırılmaq**; i artımı: **demiri, getmiri, gəliri** və s.), başqa dillərin təsirini əks etdirən faktlara (məsələn, **şəhər, zəhər** kimi sözlərin **şəhr, zəhr** şəklində işlənməsinə⁹² gəldikdə isə, bunlar ədəbi dildə davamlı deyil, getdikcə aradan qalxmaq üzrədir.

Şimalda ədəbi dilin fonetik strukturu üçün normativ olan elə distributiv mövqələr var ki, Cənubda həmin mövqələr bəzən başqa səslərlə (xüsusilə samit səslər nəzərdə tutulur) təmsil olunur; bu cür faktlara diqqət edək (örnəklər müxtəlif üslublara aid mətnlərdən gətirilir):

⁹⁰ Doktor Həmid Nitqi. Yazı qaydaları (İmla qılavuzu), Tehran, 1365, səh. 28.

⁹¹ Yənə orada, səh. 12.

⁹² Bu cür tələffüz, əslində sözlərin tarixi–ənənəvi imlası ilə müəyyən edilir.

a) a səsindən əvvəl *ğ* əvəzinə *q* işlənməsi: **qarqa, qovqa** və s.

b) II şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisindən sonra saitle başlayan hal şəkilçiləri gəlirsə, n (n,) samitinin v-yə keçməsi: **övladıva, adıva, eşqivə, vəslivün, zülfüvü, aşiqivün, elivin, tankıvın, özüvü** və s.

H. Mirzəzadənin qeyd etdiyi kimi, XIX əsrin ortalarına qədər Cənubi Azərbaycanda yazılmış əlyazmalarının, eləcə də daş basma kitablarının dilində bu forma sabit işlənir; məsələn:

**Bu hicran düşkünü, illər xəstəsi
Qapuva dərmana gəlsün, gəlməsün.**

(Nəbati)

Elə, Heyran, canüvi sən ona qurban, gəliri.

(Heyran xanım)

Olubsan aşiqüvə xeyli kəm məhəl görürəm.

(Raci) və s.⁹³

Göründüyü kimi, bu formanın ədəbi ənənəsi var, müasir dildə dialekt-koyne faktı kimi işlənir.

c) intervokal poeziyada *y* əvəzinə *g* işlənməsi: *cığər, deməgə, əkməgə* və s.

a) postpozisiyada (qrammatik şəraitdə) *r* samitinin düşməsi: *dartıbla, olu, gəli* və s.

i) postpozisiyada *q*→*x*: *soyux, yırtıx, varux*⁹⁴ və s.

⁹³ **B a x:** H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası, Bakı, 1962, səh., 73.

⁹⁴ *q*→*x* yazıda da bəzən təsbit olunur.

Cənubda ədəbi dilin fonetik normasına danışiq dilinin güclü təsiri nəticəsində fonetik sıxılma hadisəsi diqqəti cəlb edir: yalvarram, gəlmirəm, tarım, sora, olsaz, istəsəz, eşidiz, tanır, ağrır, nolar və s.

Şübhəsiz, bu cür faktlar Şimalda da danışiq dili üçün yad deyil, fərq ondadır ki, bunlar Cənubda bir çox hallarda ədəbi norma kimi təqdim edilmişdir (xüsusilə bədii üslubda).

Cənubda ədəbi dilin fonetik normasına təsir edən qüvvələr əsasən ekstralingvistik xarakterlidir; buraya müxtəlif mətbuat orqanlarının əsaslandığı eyni orfoqrafik prinsiplərin olmaması, hər kəsin istədiyi şəkildə yazması daxildir, — fonetik–orfoqrafik normanın qorunması isə, məlum olduğu kimi, ciddi nəzarət tələb edir.

Fonetik–orfoqrafik prinsiplərin bir mənbəyə əsaslanmaması da öz işini görür; Şimalda mövcud olan normalardan bəzən yayınma halları özünü göstərir, — terminlərin, xüsusi adların tələffüz–yazı qaydaları ara–sıra gah fars, gah da türk dillərindəki şəkildə müəyyən edilir.

Cənubda ədəbi dilin fonetik normasına təsir edən əsas faktorlardan biri ərəb əlifbasıdır; ərəb əlifbasının çətinlikləri barədə çox danışılmışdır, — həmin çətinliklər indiyə qədər qalır. Doktor Həmid Nitqinin göstərdiyi kimi, Azərbaycan ədəbi dilində (söhbət Cənubda funksional olan ədəbi dildən gedir) “34 əsas fonem, ya da səs vardır, bunları göstərmək üçün ərəb yazısına əsaslanan əlifbamızda səslərimizin yarısı qədər, yəni 17 ana əlamət vardır...”

Müəllif göstərir ki, “müxtəlif nəşriyyatlarda işlədilən yazı sistemi vokalizə olmaqdan çox uzaqdır. Beləcə həli–dilimizi yazı şəklində tazə–tazə görməyə başlamış oxucular üçün hər addımbaşı bir əngəl və həll olunması gərəkən bir müəmma ilə qarşılaşmaq imkanı öz dilində oxumaq istəyənləri həvəsdən salar”.⁹⁵

Ərəb əlifbası sözün arxaik fonetik tərkibini mühafizə edir, eyni zamanda ərəb, eləcə də fars dilindən alınmış sözlərin fonografik baxımdan mə-nimsənilməsinə (türkləşməsinə, yaxud azərbaycancalaşmasına mane olur).

Cənubda ədəbi dilin orfoqrafiya qaydaları ilə əlaqədar görülən işlər (xüsusilə doktor Həmid Nitqinin xidmətləri) bu qaydaların getdikcə daha ardıcıl

⁹⁵ Doktor Həmid Nitqi. Yazı qaydaları, səh. 8.

şəkildə qorunmasına şərait yaradır; H. Nitqi təqdimatlarında Şimalda artıq sınaqdan çıxmış imla prinsiplərinə istinad edir (professor Ə. Dəmirçizadənin tədqiqatlarına əsaslanır).⁹⁶ Cənubda imla prinsiplərinin ərəb əlifbasının spesifikasiyasını nəzərə alan variantının nəşr olunması mühüm hadisədir; H. Nitqinin bu xidməti, şübhəsiz böyükdür, ədəbi dilin tələffüz-orfoqrafiya normalarına uyğun olmayan təzahür xüsusiyyətlərinə qarşı mübarizə etmək üçün elmi əsas verir.*

Beləliklə, Cənub mətbuatını dilində özünü göstərən bəzi fonetik müxtəlifliklər əslində fonetik normanı keyfiyyətə deyil, kəmiyyətə xarakterizə edir; zaman keçdikcə müxtəliflik aradan qalxır, inkişaf tarixi olan norma qeyri-normativ təzahürlərdən (bunlar bəzən mikrosistemlər təşkil edir, adətən isə elə bir sistemə malik olmur) təmizlənir, — Şimalla Cənub arasındakı fonetik fərqlər isə bu prosesdə itir.

Ədəbi dilin leksik normasında inkişaf nisbətən sürətlə gedir; bu prinsipdən çıxış etsək, güman eləmək olar ki, Azərbaycan ədəbi dilinin Şimaldakı təzahürü Cənubdakı təzahüründən leksik baxımdan daha çox fərqlənməlidir, lakin müşahidələr göstərir ki, bu fərq o qədər də böyük deyil.

Ümumişlək- neytral leksika Şimalda da, Cənubda da demək olar ki, eynidir; bu sferada elə bir fərq diqqəti cəlb etmir⁹⁷.

Cənubda ədəbi dilin lüğət tərkibini Şimaldakından bu və ya digər dərəcədə fərqləndirən birinci dialekt- danışq leksikasının bolluğudur; məsələn, diqqət edək: Meşovlardan **gəvən**, Qaradağdan odun gətir (**Sahir**). Yaz gələr, bülbül **qapsar** çəmənini (**Şəhriyar**). Qara bayquş **salanda** ağ quşumu zəfərantək mənə saraltmışdı (**Şəhriyar**). Uçduqca **dov alır (Səhənd)**. **Calanan** su bir də kuzəyə dolmaz (**Səhənd**). Yenə **qovzandı** Xiyabani yerində üsyan! (**M.Dirəfşi**). Gülnarın da halı çox **yavalaşdı (Savalan)**. Qoyunlar quzuya süd **eyirdilər (Savalan)**. Ata-bala möhkəm qucaqlaşdılar, Sanki bir-birinə lap **suvaşdılar (Savalan)**. Qopdu **həmhəmə (H.Tərən)**. İğtinağın pəncəsində **sinsimiş** pirü cavan (**A.Bariz**). Şəblər işıq, Dizlər **qeyim (H. Nitqi)**. Nəğmələr qoşmağa başlar

⁹⁶ Doktor Həmid Nitqi. Yazı qaydaları, səh. 39- 63.

* B a x: Doktor Həmid Nitqinin "İmla qaydaları cədvəli" ("Varlıq", 1365, sayı 9—10)

⁹⁷ Müqayisə üçün bax: Məhəmməd Peyfun. Azərbaycanca-farsca lüğət.

yenə də **qoşmaçılar (A.Fariğ)**. Daxi qüdrət axtaranlar **yerikləməsinlə** qanə (**M. Ruhani**).

Cənub mətbuatında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ardıcıl şəkildə çap olunur, bu da mətbuatın dilinə xalq danışığı leksikası gətirir.

Xüsusilə inqilabın ilk illərində mətbuatda dialektizmlərə tez-tez təsadüf olunurdu, zaman keçdikcə bu cür vahidlərin işlənmə tezliyi azaldı; hazırda bir o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmir.

İnqilab, artıq qeyd edildiyi kimi, kütlələrin yaradıcılıq-quruculuq imkanlarını gücləndirmişdi, xalq fars şovinizminə qarşı mübarizədə qalib gəlmişdi, öz varlığını təsdiq eləmişdi. Dialekt faktlarının, koloritli söz və ifadələrin mətbuat dilində işlənməsi də bir yana baxanda elə bu qələbənin, özünü təsdiqin nəticəsi idi, — xalq bir sözünü belə unutmaq istəmirdi, ən məhəlli ifadələrə ədəbi həyat verməyə cəhd edirdi.

Ədəbi dilə dialektizmlərin nüfuzu (şübhəsiz, müəyyən ölçüdə, — ehtiyac üzündən) təbii haldır, xüsusilə bədii üslub bunsuz keçinə bilməz; Cənubda olduğu kimi Şimalda da ədəbi dilə ardıcıl şəkildə dialektizmlər daxil olur, lakin məsələ burasındadır ki, Şimalda ədəbi dilə eyni zamanda Cənub dialektlərinə məxsus sözlər də təsir edir (Cənubdan gələn qələm sahiblərinin hesabına), Cənubda isə ədəbi dilə Şimal dialektlərinin təsiri ya bu səviyyədə deyil, ya da ümumiyyətlə yoxdur.

Cənubda ədəbi dilin lüğət tərkibini Şimaldakından fərqləndirən ikinci cəhət alınmalarla bağlıdır; Şimalda rus, Cənubda isə fars dili vasitəçi rol oynayır, — bu da alınmaların xaraktercə bir-birindən fərqlənməsinə təsir edir.

Cənubda Azərbaycan ədəbi dilinə fars, eləcə də ərəb dilinin təsiri güclüdür (ənənəvi, yəni XI—XII əsrlərdən başlayan təsir davam edir); məsələn:

**Ağ göyərçin, nə rəvadır ki, işıqlıq quşu mən tək
Yata bayquş yuvasında, qala xəffaş arasında?..**

(Şəhriyar).

**“Söndürün bu odu” dəstur yetişir Tehrandan,
Yoxsa nabud olaram,
Jenerallar! Mənim üç qubbalı sərkərdələrim!
Edin iqdam, iqdam!”**

(M. Dirəfşi).

Bəsdir, bu qədər fikir eləmə durü drazı...

(Ə. Həddad)

**Tudeyi-xalqın səsin boğmuşdu tağuti-zaman,
Etməyə qadir deyildi kimsə öz dərdin bəyan.
İğtinağın pəncəsində sinsimiş pirü cavan,
Verdilər qüdrətlərin axır nişan Təbrizdə.**

(A. Bariz)

...Nəhzət burdan başlandı

(B. Elçin)

**Cərəs səsi qəfildən cumar dərin sükuta,
Karvandansa düşərgədə xamuş olan kül qalar.**

(Q. Məcdfər)

**Təfahüm yaranmaz daldadan, gəndən,
Əlin ver əlimə, ayrılma məndən.**

(A. Sabiri)

**Ellərin təsmimi,
Xalq iradəsi**

Sındırdı zindanı...

(A. Alov)

Bir neçə ləhzə susdu

(H.M. Bildaşi)

Artıq yer tutmamasına görə təkcə bir-iki sətir **təbərrik üçün hər xitabənin** ərəbcə mətnindən gətirəcəgəm (**İ. Hadi**).

“Qrafik” əlamətlərlə danışıq dilini **zəbt** və qeyd etməyə yazı deyirik (**H. Nitqi**) və s.

Cənubda Azərbaycan ədəbi dilinə fars, eləcə də ərəb dilinin təsiri ədəbi dilin düşdüyü sosial-siyasi mühitlə bağlıdır; ictimai-siyasi leksika, terminoloji səciyyəli vahidlər bu baxımdan daha həssasdır, ona görə də, məsələn, aşağıdakı qəbildən olan sözlərin Cənub üçün səciyyəviliyi təbiidir: firqə, timsar (general), müsəlsəl (pulemyot), hürriyyət, sərbaz, ərbab, məşrutə, mücahid, fə dai və s.

Cənubda ədəbi dilin lüğət tərkibini Şimaldakından fərqləndirən üçüncü cəhət arxaik leksik vahidlərin istemalı ilə bağlıdır; Şimalda arxaizm faktı kimi qəbul olunan sözlərin Cənubda bəzən funksionallığı diqqəti cəlb edir:

Çırağın yax!

(H. Sahir)

İşləyir qoluma dəmir paxırlar.

(Səhənd).

Minlərcə təbib etmədi bu dərdimi təşxis,

Qüssəm nə idi? Dərdimi, yarəb, bilən olsa,

(Məhzun).

**Sultan işləyirdi, yerin sürürdü,
Çölləri bol sarı sünbül bürürdü**

(Savalan).

**Qavzandı ellərim yenə,
Qalib gələr əhrimənə...
Nə yaman günlərə gör qaldı bu ehsaslı balan?**

(A. Fariğ).

Zalimin rişəsi kökdən qazıldı...

(F. Hasarlı).

Dənli bir xırmanın yandı..,

(B. Zəmani).

**Dillənsən əgər, ovçu edər qanına qəltan,
Uçsan, a yazıq, tiri-cəfa qəlbini yarı.**

(Y. Şeyda) və s.

Cənubda müxtəlif mənşəli arxaik sözlərin bu cür funksionallığı aşağıdakı səbəblərlə şərtlənir:

a) ədəbi dilin mövcud sosial-siyasi varlığı, eləcə də realiyaları əks etdirməsi (və bu sosial-siyasi varlığın, eləcə də realiyaların müəyyən məqamlarda köhnəliyi);

b) ədəbi-bədii təfəkkürün klassik standartlardan bütünlüklə üzülməməsi (xüsusilə əruz standartlarının qalması);

c) xalq danışığı dilinin ədəbi dilə təsirinin güclənməsi nəticəsində dialekt faktlarının (bunların müəyyən qismi tarixən ədəbi vahidlərdir) funksionallaşması, ədəbi dilə nüfuz etməsi;

ç) ərəb, xüsusilə fars dilinin ədəbi dilə klassik təsirinin davam etməsi.

Cənubda ədəbi dilin söz yaradıcılığı imkanları Şimaldakı ilə müqayisədə məhduddur, buna baxmayaraq söz yaradıcılığının prinsipləri eynidir;

a) Leksik yolla söz yaradıcılığında əsas yeri, qeyd edildiyi kimi, alınma sözlər, dialektizmlər tutur, bu bərdə qısaca da olsa bəhs edildi.

b) Morfoloji yolla söz yaradıcılığının imkanları nisbətən genişdir; hətta bəzən söz yaradıcılığının elə məhsullarına da təsadüf olunur ki, Şimal üçün xarakterik deyil, məsələn:

çiyinləmək, daşlanmaq, güllənmək, günləşmək — sən yaşında olan qızlar **güllənir**, Nədən solmuş açan gülün tez sənin? (**Sahir**). **Çiyinləni**b mənə yükün, Aşılmaz zirvə aşmağın, Yasaq deyil, yasaq deyil (**Savalan**). Mövc edib dərya kimi **daşlandı** qan Təbrizdə (**A. Bariz**).

uğuldaq — səpir fəryadını **uğuldaq** yelə (**Adsız**).

axmaca⁹⁸ — ...**Axmacadan** axdı su, Axmacanı daşladıq, Biz çimməyə başladığımız... (**Oxtay**).

boğuntu — **Boğuntu** zamanda olmuşuq sirdaş, Keçmişik küləkdən, dumandan, çəndən... (**A. Sabiri**).

eldar — Qədrim bilib məni yada salarlar, Noldu Qəşəm kimi **eldarım** Güney! (**A. Qəşəm**).

eldaş — Bir neçə **eldaşın** aparım adın (**F. Hasarlı**) və s.

c) Sintaktik yolla söz yaradıcılığı Şimalda da, Cənubda da əsasən eyni məhsullarla təmsil olunur.

Lüğət tərkibinin mükəmməlləşməsi heç də onun kəmiyyətə artımı ilə müəyyən olunmur, lüğət tərkibinin keyfiyyətə dəyişməsi xüsusilə

⁹⁸ **-maca, -məcə** şəkilçisinə tarixən nadir hallarda təsadüf edilir, məsələn, H.Mirzəzadə bu şəkilçiyə ancaq “Dərbəndnamə”də rast gəldiyini göstərir (b a x: **H.Mirzəzadə**. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası, səh., 108).

əhəmiyyətlidir. Cənubda söz yaradıcılığının gedişi müəyyən olmuş mədəni-normativ dil stixiyası ilə nizama salınır.

Cənubda ədəbi dilin leksik norması söz yaradıcılığı ilə yanaşı mövcud frazeoloji sistemin təbiəti ilə də müəyyən olunur; müşahidələr göstərir ki, Cənubda mətbuat dilində elə frazeoloji vahidlərə təsadüf edilir ki, Şimal üçün səciyyəvi deyil, — belə nümunələrdən bir neçəsinə diqqət yetirək:

ayı çıxmaq (fəlakətə uğramaq) — Mən **ayım çıxdı**, gün də batmışdı (**Şəhriyar**).

Dərdi deşilmək —

**Pis günlərin ömrü az olan kimi,
Xoş günün də ömrü az oldu həmi,
Soruşub deşməyin mənim dərdimi...**

qəm basmaq — **Qəm basdı** Saranı ancaq bir səhər (**Savalan**).

toy tutmaq (“toy eləmək” mənasında) — Mən də tez gələrəm, biz **toy tutarıq**, Qəm-qüssəni kökdən qazıb atarıq (**Svalan**).

toy salmaq — Budur, qızı mənə verəsən, alım, Ondan ötrü şənlik edim, **toy salım** (**Savalan**).

aradan aparmaq (müqayisə et: **aradan götürmək**) — Çörəyə, əməyə nankor qalanlar — Çoxları can atdı Səni **aradan aparsın** (**Ə. Möhsüni**).

töhmət yaxmaq (müqayisə et: **qara yaxmaq**) — Sevinmə mənimçün **yaxanda töhmət**, Sənə də yaxacaq düşmən, əl-əlbət (**A. Sabiri**) və s.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi dili Şimalda da, Cənubda da eyni frazeoloji bazaya malikdir; yuxarıdakı qəbildən olan nümunələr əsasən dialekt-danışıqdan gəlir və bunların normativləşməsi üçün elə bir əsas yoxdur.

Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin qrammatik norması da fonetik, leksik normaları kimi Şimaldakından əsaslı şəkildə fərqlənmir, bununla belə, elə faktlara təsadüf olunur ki, onları daha çox, hər halda, Cənub üçün xarakterik hesab edib qeydə almaq lazım gəlir.

Cənubda ədəbi dilin qrammatik norması üçün olduqca səciyyəvi faktlardan biri ondan ibarətdir ki, mənsubiyyət bildirən söz təsirlik halda adətən qeyri-müəyyən formada işlənir; məsələn: Döndərib şahlıq **rejimin**, qəsrinə od vurmuşuq (**A.Bariz**). Kökündən uçurduq zülmün **binasın...** (**F.Hasarlı**). Bəslə səhər **çiçəklərin** (**M.Şami**). ...O, **gördüyün** yazar ancaq (**Şəbüstərli**). Gəlmişəm öpməyə **torpağın** yenə, Ey əziz vətənim, cananım Təbirz (**Məhzun**) və s.

Bu, bilavasitə danışq dilindən gəlir; həmin hadisəni dialekt faktı kimi izah etmək qətiyyəən düzgün deyil, ona görə ki, müxtəlif ərazilərdən olan cənubluların, demək olar, hamısının nitqində bu fakta təsadüf edilir.

Eyni zamanda, tək-tək də olsa, mənsubiyyət bildirən sözdən sonra təsirlik halın müəyyən forması da işlənir, məsələn: Qan dutub **gözlərini**, xalq çəkilmir dalıya (**M. Dirəfsi**).

$n > v$ II şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimlərə yiyəlik, yönlük, təsirlik hal şəkilçiləri artırılarkən mənsubiyyət şəkilçisinin fonetik tərkibi dəyişilir $n > v$ keçidi baş verir); məsələn: Səni qəsəm verirəm **cəddüvün** risalətinə... (**Ə. Həddad**). Sənsən verən **övladıva** dünya boyu nemət (**M. Etimad**). Nə qədər ovdum, açmadın **gözünü** (**Şəhriyar**) və s.

Şübhəsiz, səslərin bu cür dəyişməsi tək-cə fonetik hadisə deyil, morfoloji məzmununa malikdir; tarixi isə kifayət qədər qədimdir.

Şəxs əvəzliyinin formaca adlıq, məzmunca isə yiyəlik halda işləndiyinə təsadüf olunur, məsələn: **Mən** ayım çıxdı... (**Şəhriyar**). **Mən** bu mənada qəzəl yazmağa halım yox idi (**Şəhriyar**). Bir idi **biz üçün** zəncirlə zindan (**A. Sabiri**) və s.

Çoxları təktərəfli təyini söz birləşməsi şəklindəki qeyri-müəyyən əvəzliyin tarixən olduğu kimi, **çoxlar** formasında işlənməsi müşahidə edilir, məsələn: **Çoxlar** incikdi ki... (**Şəhriyar**).

Ümumiyyətlə, Cənubda klassik ədəbi-bədii dilin qrammatik normaları Şimalla müqayisədə müəyyən qədər aktivdir.

Cənubda ədəbi dilin qrammatik norması üçün səciyyəvi hadisələrin çoxu fel kateqoriyasına aiddir, lakin bu səciyyəvilik bir qayda olaraq funksional planla

əlaqədardır; yəni fakt Şimalda da, Cənubda da özünü göstərir, amma kəmiyyət baxımından əsaslı fərq müşahidə edilir.

Eləmək köməkçi felinin leksik-qrammatik ifadə imkanının — funksionallığının geniş olduğu diqqəti cəlb edir, məsələn: Sevərəm, nazlı yarım saz çala, mən **həzz eləyim (M. Etimad)**. Bilmərəm, bəlkə də, boş bir xəyaldır, bəlkə də **sehr edir** məni aldadan (**Səhənd**) və s.

Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik olan “**-ar (-ər) + olmaq**” modeli işlənir: Ən ülvi yüksəkliklərə **Çatar ollam** görüb səni (**Savalan**). Ancaq **qalar oldu** Sara Muğanda (**Səhənd**) və s.

Şimalda “**-a (-ə) + bilməz**” modeli, Cənubda isə onun morfoloji transformu daha çox funksionallığa malikdir, məsələn, diqqət et: Aşiq qabağın min dənə aqıl də **alanmaz (H. Təbrizi)**. Günəş qabağını bulud **kəsənməz (Aşiq Qəşəm)**. Heç bir qüdrət **ayıranmaz... (H. Fərşbaf)** və s.

Cənubda bu formanın işləkliyi, heç şübhəsiz, ədəbi dillə danışiq dilinin Şimaldakına nisbətən yaxınlığı ilə bağlıdır. **Alanmaz, kəsənməz, ayıranmaz** forması Şimalda danışiq dili üçün Cənubdakından az səciyyəvi deyil, lakin ədəbi norma hesab oluna bilməz.

Felin davam forması “**-ma (-mə) + -da (-də)** əlaməti ilə düzəlir, məsələn: Qızıl şəfəq **yayılmada** Dörd bir yana (**Sahir**). Maşını **çəkmədə** tərdid eləsə hər sərbaz, Özü edam olacaq (**M. Dirəfşi**) və s.

-gınan (-ginən, -gunan, -günən) şəkilçisi (fonetik variantlarda) tarixən olduğu kimi əmr formasını bildirmək üçün işlənir,⁹⁹ məsələn: Mən ölərsəm də, sən ayaq **basginən** Qanlı, qızıl ayaq gözəl Təbrizə (**H. Düzgün**). **Qurtarginən** məni bu ahü zardan, xəbər al (**Ə. Həddad**) və s. Eləcə də **-aq (-ək)** əvəzinə **-ağın (-əyin)** formasına təsadüf olunur: Gəlin qızın adın **qoyağın** Sara (**Səhənd**).

Felin növ kateqoriyasının ifadəsi ilə bağlı belə bir fakt maraqlıdır, — qayıdıq növ məlum növ yerində işlənir, məsələn: hey **axınıb** getmə, saqın

⁹⁹ **-Gınan (-ginən, -gunan, -günən)** şəkilçisi XVII əsrin ikinci yarısından sonra əlyazmalarının dilində işlənir, XVIII əsrdən isə ədəbi norma faktına çevrilir (b a x: **H.Mirzəzadə**. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası, səh., 227).

-gınan (-ginən, gunan, -günən) formasına Şimali Azərbaycan dialektlərində, xüsusən Şərq qrupunda da təsadüf edilir (b a x: **M.A.Şirəliyev**. Bakı dialekti, Bakı, 1957, səh., 84. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri, Bakı, 1955, səh., 106).

(**Savalan**). Mövc edib dərya kimi **daşlandı** qan Təbrizdə (**A. Bariz**). Gur nərətək **ucalandım** (**Araz**). **Sızlanan** naləm bu odlu qəlbidə tarım mənim (**Y. Şeyda**) və s.

Eyni zamanda məlum növün qayıdış növ yerində işlənməsi müşahidə edilir, məsələn: Ürəyim çırpınır, **döyür** sinəmdə (**F. Hasarlı**). Bu şer xalqımızın igid, qəhrəman oğlu Səfər Qəhrəmaniyə **təqdim olur** (**A.Alov**) və s.

İlə qoşmasının **ilən** forması daha çox işlənir, məsələn: Bir **deyib-gülməgilən** aşiqivün canını al (**M.Etimad**). **Namərdlən** oturdum, **mərdilən** durdum... (**Aşiq Qəşəm**). Sözü var, yaxın gəl, **mənlən** de, danış (**A.Sabiri**). Eşq əhli həvəs **əhli ilən** həmdəm olanmaz... (**H. Təbrizi**) və s.

İlə qoşmasının **ilən** formasında işlənməsinə müvafiq olaraq **kimi** qoşması da **kimin** formasında işlənir, məsələn: Qızardı sinələr lalə **kimin** bax! (**H.Tərən**). On iki sinnə yetən vaxta **kimin** işlərdim (**Ə.Həddad**) və s.

İlən qoşması ilə yanaşı, lakin daha az məhsuldar olan **-nan, -nən** qoşması diqqəti cəlb edir, məsələn: Layiqi var girim qəsrinə mən də Kirli **papağımnan**, sınıq **sazımnan** (**Səhənd**).

M.Ş.Şirəliyev doğru olaraq göstərir ki **-nan, -nən** qoşması **birlən** formasından deyil, sosiativlik bildirən **-dan, -dən** formasından əmələ gəlmişdir;¹⁰⁰ maraqlıdır ki, **-dan, -dən** qoşmasına Səhəndin dilində də təsadüf edilir: 1) Onu şələlərdi dalına hərdən, İşinə gedərdi kölgə **yerlərdən**. 2) Qoyunlar da, gülüm, dolar **ət-yağdan**, Sənə kök əmliklər gətirrəm dağdan və s.

Şimalda ədəbi dil üçün norma olan **daha** ədatının Cənubda əlavə iki formasının da işləkliyi maraqlıdır;

day — Azad olsun Səttar yurdu, **Day** görməsin qoyun qurdu (**B. Zəmani**). ... Oda yanmaya **day** insan (**M. Ruhani**) və s.

daxi — **Daxi** qüdrət axtaranlar yerikləməsinlər qanə... (**M. Ruhani**). **Daxi** rəhm qıl ki, cəngin odu çəkməsin zəbanə (**M. Ruhani**) və s.

Eyni ədatın müxtəlif formalarına təsadüf olunması onunla əlaqədardır ki, Cənubda ədəbi dil öz inkişafının müxtəlif mərhələlərinə aid faktları eklektik şəkildə ehtiva edir, — ədəbi dilin danışıq-dialekt söykənəcəyinin davamlı olması isə bu cür faktların mövcudluğu üçün şərait yaradır.

¹⁰⁰ Б а х: М.Ш.Ширалиев. Об этимологии послеложного аффикса **-nan, nən**. Восточная филология, Тбилиси, 1983, с. 62—64.

Cənubda ədəbi dilin sintaktik norması üçün səciyyəvi olan bir neçə əlamət üzərində dayanacaq; hər şeydən əvvəl, bəzi fellərin Şimaldakından fərqli idarə formalarının mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır, məsələn: **Fəxr edər** ellərim bu **Savalana (Türkoğlu)**. Kölə olan zaman **Məni fəryad etdi**, **Məni səslədi (Araz)**. **Sənə fəxr elədim**, sənə güvəndim (**Valeh**) və s.

Eyni xüsusiyyət sabit, yaxud qismən sabit feli birləşmələrdə də müşahidə edilir: **Dutduq** zalımların bir-bir **yaxasın... (F. Hasarlı)**; İnsansevənlərin **dodağın öpdüm... (Araz)**. **Ana dilin yazaq-pozaq (B. Zəmani)**. O, məğrur Zevsi **Dizə çökdürüb (A. Alov)**. Zalım fələk yaman **qarğıyib məni (Qaflantı)** və s.

Feli bağlama formasından sonra **da (də)** ədatının işlənməsi faktına təsadüf edilir: Yad əllər Saranı tutub **da** dartdı (**Səhənd**).

Şübhəsiz, bu bütünlüklə dialekt xüsusiyyətidir. Şimali Azərbaycanda ayırım şivəsində də bu fakt mövcuddur.

-Boyu, -ərzində, -müddətində sözlərinin köməyi ilə qurulan sintaktik strukturlarda bəzən yardımçı söz işlənmir: Fərzan, bütün həyatın xalqa yaz axtarırdın... (**Fərzan**) və s.

Cənubda ədəbi dilin sintaktik norması üçün daha bir sıra səciyyəvi cəhətlər vardır: buraya sadə cümlənin funksionallığı, tabeli mürəkkəb cümlələrin, xüsusilə bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrin Şimaldakı ilə müqayisədə azlığı daxildir ki, bu barədə irəlidə məlumat veriləcəkdir, çünki sintaktik norma funksional üslublara görə fərqlənir, — hər üslubda onun bir cəhəti reallaşır.

Beləliklə, Şimalda da, Cənubda da Azərbaycan ədəbi dili vahid norma bazasına əsaslanır, milli sabitliyə malik vahid norma bazası isə ədəbi dilin coğrafi variantlaşmasına, funksional fərqlərin dərinləşməsinə və keyfiyyət həddinə çatmasına imkan vermir. Cənubi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dialektlərin — Təbriz, Ərdəbil, Zəncan və s. mövcud ədəbi normanı keyfiyyətə dəyişməsi mümkün deyil, ona görə ki, ədəbi norma bir neçə əsrlik təcrübəyə malikdir və artıq kütləvi bir hadisədir; özünün sistemi var, sistemi isə dağıtmağa, variantlığa heç bir ehtiyac yoxdur.

Cənubda Azərbaycan-fars ikidilliliyi şəraitində ədəbi dilin normasına təsir edəcək faktorlar meydana çıxır, xüsusilə tələffüz — fonetik və leksik-semantik planlarda bunu daha çox hiss etmək mümkündür.

U.Vaynrayx yazır: “Dillərin kəskin şəkildə müxtəlif olduğu şəraitdə mədəni sahədə heyrtləndirici eynilik təsdiq edir ki, ünsiyyət dil sərhədlərini dəf edə bilər və həqiqətən də dəf edir”.¹⁰¹ İranda Azərbaycan və fars dilləri eyni mənəvi-ictimai mədəniyyətin daşıyıcısı kimi mövcuddur; bu dillərin ikincisinin ədəbi rolu qanuniləşdiyi üçün birincisinə təsir etmək imkanına malikdir, lakin bu təsir normanın keyfiyyətini dəyişmək iqtidarına malik deyil. Çünki Şimalda rəsmi olaraq ictimai dəyərə malik norma etalonu var.

Cənubda mövcud normanın Şimaldakı qədər geniş fəaliyyət sferasına malik olmaması normanın nöqsanı deyil, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf etdirilməsi qarşısındakı maneələrin kifayət qədər güclü olmasının nəticəsidir. Yəni norma var, normanı daşıyan solum — ziyalı təbəqə də var, lakin norma ilə solum arasındakı əlaqə zəifdir, çünki ziyalı ikinci bir dil normasının — fars dilinin də daşıyıcısıdır, həm də əsas diqqət bu ikincisinə verilir; ona görə ki, ədəbi-normativ mühit belə tələb edir. Ədəbi norma ilə ədəbi normanı daşıyan solum arasındakı əlaqəni möhkəmləndirən ədəbi-normativ mühitdir — məktəb, teatr, mətbuat, kitabxana, idarə, müəssisə və s. Cənubda Azərbaycan ədəbi dili normasının fəaliyyətini məhdudlaşdıran, qeyri-ədəbi elementlərin normaya bu və ya digər dərəcədə təsirini şərtləndirən budur — ədəbi-normativ mühitin məhdudluğu, hətta yoxluğu...

Cənubda ədəbi dilin funksional keyfiyyəti üslubların vəziyyəti ilə müəyyən edilir; müşahidələr göstərir ki, burada əsasən üç üslub fəaldır: **bədii üslub, publisistik üslub və elmi üslub**. Lakin funksional üslubların diferensiasiya — inkişaf səviyyəsi, şübhəsiz, Şimaldakından geri qalır; bədii, publisistik və elmi təfəkkürün səviyyəsi necədirsə, bədii, publisistik və elmi üslubların da səviyyəsi elədir, — bununla belə, qeyd olunan fərq tipoloji müxtəliflik üzərində qurulmur, bu cür fərqlərin aradan qalxması istiqamətində təbii inkişaf gedir (heç olmasa təbii inkişafın stixiyası mövcuddur).

¹⁰¹Уриел вайнрайх. Одноязычие и многоязычие. - Новое в лингвистике, вып. VI, Языковые контакты, Москва, 1972, стр., 25.

Cənubda ədəbi dilin norması ilə bağlı müəyyən elmi müşahidələr aparılır, lakin üslubların vəziyyəti barədə tədqiqat işlərinə, demək olar ki, təsadüf edilmir; buna ehtiyac var, ona görə ki, normanın neytrallığına rəğmən üslub ictimai varlığın bilavasitə əksi kimi maraqlıdır, — bədii, publisistik, müəyyən qədər də elmi üslubun funksional məzmunu Cənubda Şimaldakına nisbətən fərqlidir. Fikrimizcə, tədqiqat məhz bu fərqi açıb göstərməlidir.

Ədəbi-bədii zövqü, publisistik düşüncənin xarakterini, elmi təfəkkürün maraq dairəsini ictimai mühit müəyyən edir; müxtəlif ictimai mühitlərdə təzahür tapan eyni bir ədəbi dilin üslubları da müxtəlifdir, — bu öz yerində, lakin bu cür müxtəlifliyin genetik hüdudu var, bir üslub sistemi digər üslub sistemindən o vaxt keyfiyyətcə fərqlənə bilər ki, genetik hüdud aradan götürülsün. Şimalda da, Cənubda da ədəbi dilin üslubları bir genetik hüdud daxilində mövcuddur, elə ona görə də biz müxtəlif ədəbi dillərdən deyil, bir ədəbi dildən bəhs edirik.

İnqilabi hərəkət, milli-mənəvi dirçəliş hər şeydən öncə, ədəbi dilin bədii üslubuna təsir etdi; bədii üslub çoxəsrlik ənənələr üzrə mübariz əhval-ruhiyyəni ifadə etməyə daha çox yatırdı, — bir neçə il ərzində ədəbi-bədii təfəkkür o qədər böyük məhsul verdi ki, bədii üslubun imkanları görünməmiş şəkildə genişləndi.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin plenumunda çıxış edərkən xalq şairi **Balaş Azəroğlu** göstərmişdir ki, Cənubda ədəbi dilin inkişafı üçün əsas mənbə folklorun dilidir.¹⁰² Şübhəsiz, ədəbi dil dedikdə şair birinci növbədə bədii üslubu, xüsusilə şer dilini nəzərdə tutmuşdur; doğrudan da, inqilabdan sonra Cənubda elə bir mətbuat orqanı olmamışdır ki, şifahi xalq yaradıcılığına biganə qalmış olsun, əslində, bədii üslubun xidmət etdiyi məqsədin özü folklorla qarşı biganəliyi istisna edirdi.

Cənubda ədəbi dilin bədii üslubunda 50-ci illərdən etibarən folklor təfəkkür tərzinin bilavasitə təsiri ilə canlanma müşahidə edilir; **M.Şəhriyarın** məşhur **“Heydərbabaya salam”** şeri yazılır:

**Heydərbaba, ildırımlar şaxanda,
Sellər-sular şaqqıldayıb axanda,**

¹⁰² “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 27 iyul 1984-cü il.

**Qızlar ona səf bağlayıb baxanda
Salam olsun şövkətüzə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsün dilüzə.**

Bu, Cənubda ədəbi-bədii təfəkkürün, eləcə də bədii üslubun yaşamaq haqqının müdafiəsi demək idi. M. Şəhriyar folkloru yamsılamırdı, sadəcə olaraq, folklorun dilində danışır, bəlkə də, onu yaradırdı.

Necə oldu ki, ədəbi dilin bədii üslubu Cənubda da Şimaldakı şəkildə (S.Vurğunun, M.İbrahimovun dili şəklində) reallaşmadı? — sualına cavab vermək çətindir; bunun üçün, şübhəsiz, Cənubda ədəbi-bədii fikrin son on illərdəki inkişaf tarixini dərinlən araşdırmaq tələb olunur; lakin mülahizə kimi onu deyə bilərik ki, ədəbi-bədii dilin çiçəklənməyə bu cür folklor ladında başlaması onun özünümüdafiə stixiyasının tələbi idi. Şimalda müəyyən təcrübəyə malik dili – S.Vurğunun, M.İbrahimovun dilini 50-ci illərdə Cənubun necə qəbul edəcəyi aydındır; hökumət bu dili kommunist təbliğatının ifadə forması kimi təqib edəcəkdi, xalqa isə bunu hər halda təbliğ etmək lazım gələcəkdi...

**Heydərbaba, kəklərlərin uçanda,
Kol dibindən dovşan qalxıb qaçanda,
Bağçaların çiçəklənib açanda
Bizdən də bir, mümkün olsa, yad elə,
Açılmayan ürəkləri şad elə, —**

Bu dili nə kommunist təbliğatı forması kimi təqib etmək mümkün idi, nə də xalq arasında təbliğinə ehtiyac var idi...

Beləliklə, 50-ci illərdən etibarən Cənubda ədəbi-bədii dil folklor ənənələrinə əsaslanaraq inkişaf etməyə başladı; bir qədər ağır edən bu inkişaf Şimalda müxtəlif mövqelərdən müdafiə edildi, Şəhriyarın şerhinə nəzirələr yazıldı. Əslində, elə Şimalda da folklor qayıdış, folklor ifadə tərzinə daxili maraq güclənirdi, ona görə də:

Heydərbaba, sənün könlün şad olsun,

**Dünya varkən ağzın dolu dad olsun,
Sənnən keçən tanış olsun, yad olsun
Deynə mənim şair oğlum Şəhriyar
Bir ömürdür qəm üstünə qəm qalar, —**

— misraları Şimal üçün nə estetik, nə də stilistik baxımdan anomaliya faktı deyildi; bu o demək idi ki, ədəbi prosesin dərinliklərdən gələn vəhdəti var və bu vəhdətdə dil-üslub planı da ehtiva olunur.

Cənubda klassik ənənələrə malik dil, qəzəl ifadə tərzini də mövcud idi, lakin folklor ifadə tərzinin aparıcı imkanı inqilaba qədər davam edir, inqilabdan sonra isə bu imkan bütün gücü ilə reallaşır.

İnqilabdan sonra folklorun toplanması, mətbuat orqanlarında çap edilib yayılması ədəbi dilin bədii üslubunun keyfiyyətinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Elə nümunələr meydana gəlir ki, bunların dilini bir çox hallarda folklor dilindən seçmək mümkün deyil.

M.Şəhriyarın ədəbi-bədii dilin inkişafı sahəsində gördüyü iş davam etdirilir; o ifadə tərzini ki, M. Şəhriyarın eksperimenti idi, A.İ. Bariz ondan ənənəvi forma kimi istifadə edir:

**Eldayağı, get-gəllərin solmasın,
Dərya könlün qəmlər ilə dolmasın,
Bariz oğlun necə qəmgin olmasın, —
Eşitmişəm ustadımız Şəhriyar
Bir ömürdür qəm üstünə qəm alar.**

80-ci illərdə folklorun çap edilməsi ilə yanaşı folklor ifadə tərzində uzun zaman yazıb-yaratmış aşiq-şairlərin şerləri mətbuat səhifələrinə yol tapır, odur ki, 80-ci illərdə Cənub mətbuatında əks olunan ədəbi dil yalnız 80-ci illərin dili deyil, bir neçə on ilin məhsulu olub, məhz dialektik planda da şərh tələb edir. Ona görə də inqilabdan sonra fəallaşan bədii üslubdan danışarkən biz təkcə bir onilliyin ifadə tərzini nəzərdə tutmuruq, — 80-ci illərin bədii dili ifadəsi şərti işlədilir.

Şifahi xalq ədəbiyyatından gələn, demokratik obrazlı dili **M.Etimad, Sahir, Səhənd, Məhzun, Savalan** kimi şairlər inkişaf etdirirlər; onlar əslində iki iş görürlər, — bir tərəfdən, mövcud ifadə tərzini yaşadır, məhv olmaqdan qoruyurlar, digər tərəfdən, zənginləşdirmə, xüsusilə müasirləşdirmə istiqamətində çalışırlar. Məsələn, Məhzunun —

**Nə nişanım, namım var,
Nə əldə bir camım var.
Yaxından görəmmirəm,
Uzaqdan salamım var.**

Bayatısında həm normativ dil-üslub zövqü gözlənilir, həm də böyük ictimai məzmun ifadə edilir. Ümumən, Məhzun həm klassik, həm də folklor janrlarında yazır, hər iki dil ənənəsini davam etdirir. Lakin hər iki halda ənənəvi ifadə tərzini mövcud ictimai-siyasi həyatın tələblərinə cavab vermək iqtidarındadır, — ədəbi-bədii dilin müasirlik məzmununu diqqəti dərhal çəkir:

**Ölsəm də dirilləm, mənə qismət vətən olsa,
Gər qəbrdə yatmış, soyumuş bir bədən olsa.**

**Məcnun kimi mən Leyli qəmində edib əfğan,
Çak eyləyəyəm sinəm, gər pırəhən olsa.**

**Minlərcə təbib etmədi bu dərdimi təşxis,
Qüssəm nə idi? Dərdimi, yarəb, bilən olsa.**

**Çöhrəm saralıb, bel bükülüb, baş ağarıbdır,
Heyrətdə qalar halımı hər kəs görən olsa.**

**Fəryad edərəm ney kimi, Məhzun, qərib ölsəm,
Naləm eşidər, qəbrimin üstən keçən olsa! —**

Şübhəsiz, bu dil formaca o qədər də müasir deyil; obrazlara diqqət etsək görürük ki, hər birinin min ilə qədər yaşı var: **Məcnun kimi, Leyli kimi, sinəm çək eylərəm, təbib dərdimi təşxis etmədi, çöhrəm saralıb, bel bükülüb, baş ağarıb, fəryad etmək, əfğan etmək, qərib ölmək** və s. Lakin bu dil inqilabi əhval–ruhiyyəyə, konkret desək, vətəndaşlıq məzmununun ifadəsinə xidmət edir; əlbəttə, klassik ifadə tərzinin mövcud ictimai–siyasi ovqatı əks etdirmək imkanı o qədər də böyük deyil, obrazlar həddindən artıq şərtidir, bununla belə, bu dil 80–ci illərdə inqilaba az xidmət etməmişdir.

Məhzun folklor tərzinə də müraciət edir, onun dil–üslub təcrübəsində eyni məzmunun bu cür ifadəsi də var:

**Gəlmişəm öpməyə torpağın yenə,
Ey əziz vətənim, cananım Təbriz!
Nə qədər ömrüm var istərəm sənsiz
Olmasın bir günüm, bir anım, Təbriz!**

**Gəzib dolansam da cümlə mahalı,
Mən səndə tapmışam əqli–kamalı,
Sənsən ürəyimdən silən mələli,
Qurbanıdır yolunda bu canım, Təbriz!**

**Halal südüdüdü bədəndə qanım,
Amalım, əfkarım, biliyim, canım,
Şanlı vətənimdən, Azərbaycanım,
Behiştim, rövzeyi–rizvanım Təbriz!..**

Lakin folklor ifadə tərzində vətəndaşlıq klassik ifadə tərzilə müqayisədə kifayət qədər konkret şəkildə əksini tapır; buradakı obrazlar — **torpağını öpmək, sənsiz bir günüm olmasın, canım yolunda qurbanıdır, qanım halal südüdüdüdü; eləcə də cananım, behiştim, rövzeyi–rizvanım** (Təbriz haqqında)

və s. əslində qarışıqdır, həm arxaikləşmiş, həm də nisbətən müasir obrazlar var (məsələn, **halal südüdüdüdü bədəndə qanım** ifadəsi A. Səhhətin məşhur **südüdüdü kim, dolanıb qanım olub**, misrasını yada salır, yəni Cənub üçün nisbətən müasirdir...) Ümumiyyətlə isə, Məhzunun həm qəzəlində, həm də qoşmasında klassik ifadə tipi qalır; burada söhbət, əsasən, ondan gedə bilər ki, klassik ifadə tipi inqilabi təfəkkürün realizasiyasına necə uyğunlaşdırılır, poetik standartlar altında vətəndaş ürəyinin vurması necə hiss edilir... Məhzun həm klassik, həm də folklor ifadə tərzilə ancaq onu demək istəyir ki:

**Bağbanam, gülüm yandı,
Gülsüz bülbülüm yandı.
Vətən, vətən deməkdən
Ağzımda dilim yandı.**

Cənubda ədəbi-bədii dilin köhnə obrazların potensialına müraciət etməsi özünü sistemli şəkildə göstərir; məzmun aktuallığı ilə qeyri-oriqinal, ənənəvi ifadə tərzinin uyuşması hətta ən görkəmli şairlərin yaradıcılığında diqqəti çəkir:

**Heç qüvvə cahanda ayıranmaz səni məndən,
Mümkünmü ayırmaq ola bir ruhu bədəndən?
Eşq olsun o aşıqlər ki, bağladı peyman,
Öz canlarını eylədilər eşqivə qurban.
Oğlanlarının fikri, məramı budur ancaq,
Daim yaşa, ey izzətimiz, ey ana torpaq!**

(M. Etimad)

**Özgə çırağına yağ olmaq bəsdir,
Doğma ellərimiz qaranlıqdadır.
Yanıb yandırmayaq yadın ocağın, —
Evimiz soyuqdur, qışdır, şaxtadır.**

**Demirəm yanmayaq, alovlanmayaq,
Yanmasın, neyləsin yazıq pərvanə?
Yanmayaq vəfasız yarın oduna,
Yanaq elimizə, yanaq vətənə.**

(Səhənd)

**Eşqdə yannam Füzulitək, sədaqət gözlərəm,
Yurdum odlar yurdudur, atəşdi bünyadım mənim,**

**Gər Nəsimitək soyulsam eşqdə başdan-başa,
Dönmərəm, çün dönməyibdir haqdan əcdadım mənim.**

**Var Savalan dağitək bağrında qaynar çeşmələr,
Yoxdu malım, sərvətim, bir candır hər zadım mənim.**

(Savalan)

**Yurdunu tərək edib gedən bülbüllər,
Yenidən yaz gəlir, açılır güllər,
Köçün çatmaqdadır bu qara illər,
Pərvaz edib gəlin bağa-bostana,
Qayıdın, bülbüllər, Azərbaycan!**

(Türkoğlu)

Müşahidələr göstərir ki, klassik ifadə tərzilə folklor ifadə tərzilə bir çox hallarda eyni bir şairin yaradıcılığında yanaşı mövcud olur; bu isə o deməkdir ki, inqilabi hərəkat dövründə özünü yenidən tapan xalq ədəbi-bədii dil mövcudluğunun bütün formalarından maksimum istifadə etməyə çalışır, köhnə

formanın yeni ifadə imkanlarını üzə çıxarır. Ona görə də M. Etimadın, Səhəndin, Savalanın, yaxud Türkoğlunun dili məzmun və ifadə planlarının vəhdətində nə Füzulinin, nə də Vaqifin dilidir; burada inqilab dövrünün, milli dirçəlişin, özünütəsdiqin ruhu var, mündərəcəsiindən tutmuş intonasiasına qədər...

Folklor ifadə tərzinin güclənməsi, qeyd olunduğu kimi, mətbuat orqanlarının apardığı ardıcıl işin nəticəsi idi; bugünə qədər “Varlıq” məcmuəsi, eləcə də “Firuğ azadi” qəzeti şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini tez-tez çap edir, — ümumiyyətlə, təcrübə göstərir ki, ədəbi-bədii dilin vüsəti folklor dilinə istinadən mümkündür. Çünki folklorun dilində ictimai mövcudluğun ifadəsi üçün həmişə kifayət qədər potensial olur. İran inqilabının şüurları hərəkətə gətirildiyi, yerindən oynatdığı bir dövrdə mətbuatın **Aşiq Əlini** kəşf etməsi eyni zamanda ədəbi-bədii dil axtarışlarının nəticəsi idi. Şübhəsiz, Aşiq Əlinin dili bilavasitə folklor dili deyildi, lakin mahiyyət etibarilə folklordan gəlirdi, yazılı dilin bir sıra ladlarını qəbul etsə də, haradasa improvizasiya xarakterini saxlayırdı:

**Yatmış idin, bir oyandın,
Silah götdün, sən dayandın,
Qızıl qanıva boyandın,
Əliqabarı kətdilər!**

Yaxud:

**Aldım səsin, “Dədə Qorqud”,
Oldun arxa, mənə umud.
Qarı başım tutdu bulud, —
Gözlərimdən sel atlandı,
Çaldım sazı, qəm qatlandı.**

Aşiq Əli tək deyildi, **Aşiq Qəşəm**, **Aşiq Aslan**, **S.Qurbani**, eləcə də əslən Xoy şəhərindən olub Türkiyədə yaşayan **Aşiq Ehsani** (onun barəsində “İnqilab yolunda” məcəlləsi 12-ci nömrəsində məlumat verir) folklor improvizasiya

ustalığını yaşadırlar və ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Azərbaycanda şer dilinin xarakterini məhz improvizasiya elementlərinin bolluğu müəyyən edir, — həm də bu, klassik tipdə olan improvizasiyadır...

**Qəvvas olan dəryalara dalarlar,
Sözlərimdən coşub ilham alarlar,
Qədrim bilib məni yada salarlar,
Noldu Qəşəm kimi eldarın, Güney!**

(Aşıq Qəşəm)

— misraları qoşqu məhsuludur, yəni bu dilin üzərində baş sındırılmamış, obrazlar, ifadələr “kəşf edilməmişdir”; hətta “qəvvas olan” subyektinin qeyri-müəyyənliyi (təkdə) predikatın qeyri-müəyyənliyi ilə (cəmdə) məhz orta əsrlərin folklor dili mizan-ədəsında qarşılaşdırılmışdır.

Yaxud:

**Günəş qabağını bulud kəsənməz,
Dolanarsız eldən-elə, durnalar!
Gözləriz işıqdır, dünyanı görür,
Bülbül mayıl olar gülə, durnalar!**

**Qatara düzülüb gəlirsiz səssiz,
Məğribdən Məşriqə işlər nəfəsiz,
Bütün yer üzündə vardır həvəsiz,
Qoymayın tez qona telə, durnalar!
Biz az qaranquşdan gəzin aralı,
Qatara düzülün, düşmün fərari,
Qəşəmi axtarsaz, Güney mahalı,
Verərsiz naməmi elə, durnalar!**

M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin, Q.Zakirin ifadələri dərhal diqqəti çəkir, — eyni zamanda bilavasitə dövrün koloritini də (əlbəttə, məzmun planında) bu dildə tapırıq: **günəş qabağını bulud kəsənməz** (S. Vurğunun müvafiq ifadəsi ilə müqayisə et: **günəşi örtə də qara buludlar...**), **gözləriz işıqdır, dünyanı görür, verərsiz naməmi elə...**

Beləliklə, kökü folklorda olan şerin dilində bir neçə layı qaldırmaq mümkündür; maraqlı o deyil ki, bu cür laylar mövcuddur, odur ki, onlar bir qayda olaraq eyni dərəcədə canlıdırlar... Və laylar arasında eyni zamanda canlı əlaqə də mövcuddur, — bir neçə əsrin dili sinxronlaşaraq bir, yaxud iki onilliyə yerləşir. Şübhəsiz, bunun ictimai-psixoloji əsasları var, yoxsa XVI əsrin, XVII—XVIII əsrlərin, yaxud XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinin metaforaları bugünün obrazları ilə bu cür üzvi şəkildə qovuşa bilməzdi...

Düzlər keçdim, dağlar aşdım,

Səni səsləyə-səsləyə.

Tufanlarda yollar aşdım

Səni səsləyə-səsləyə.

Sevən qəlbim oda yandı,

Sən yandırdın, o da yandı,

Sanma bir an o dayandı

Səni səsləyə-səsləyə.

Xəzanlaşır güllü yazım,

Sənə necə dastan yazım?

Gör nə hala düşüb sazım

Səni səsləyə-səsləyə.

(S.Qurbani)

Əslində, folklor dili ilə klassik dil XVII—XVIII əsrlərdə (yəni Azərbaycan mədəniyyətinin intibahı), milli əsaslar üzərində yenidən qurulması dövründə ifadə-obraz imkanlarına görə nə qədər mümkündürsə qovuşur; görünür, elə bu cür qovuşmanın nəticəsidir ki, həm folklor dili, həm də klassik dil müəyyən mənada (şübhəsiz, məzmunca) bir cəbhədə çıxış edir, — “bu cəbhə necə olur ki, bu günə qədər mövcud olmaqda davam edir?” (Başqa sözlə, arxaik ifadə tərzini bu gün hansı prinsiplərə görə yaşayır?) sualına, bircə, filologiyadan daha çox fəlsəfə cavab verməlidir...

**Qəm gəlir, şənlik gedir, qəlbin evi matəm tutur,
Var bu dünyədə əcəb rəvnəqli bazarım mənim.
Qan olan könlüm boşalmaz dərdü-qəmdən bir zaman,
Gör nə bazarım tutub, işləkdə dərbarım mənim.
Eylərəm tabü təhəmmül, hər nə gəlsə başıma,
Çünki hər divardan alçaqdı divarım mənim,**

(Y. Şeyda)

— şəkildəki ifadə tərzinin Cənubda bu gün üçün estetik-kommunikativ normativliyini təsbit edən ictimai qüvvələr var... Elə qüvvələr ki, bunların Şimalda da mövcud olduğunu demək çətindir; çünki bir neçə on il bundan əvvəl yaranan, yaşmağını (estetik-kommunikativ istehlak faktı kimi) davam etdirən Ə. Vahid dili arxaik materialla bu qədər zəngin deyil, xeyli dərəcədə müasir tipli (klassik ifadə tərzini üçün qeyri-təbii) ifadə tərzini nümayiş etdirir.

Görünür, folklor, eləcə də klassik dilin Cənubda funksionallığı, qeyd ediləni kimi, bədii üslubun özünüqoruma stixiyasının təsiridir, yəni o təhlükə ki, Şimalda mövcud deyil, Cənubda var; ona görə də Cənub normativliyi bu cür mühafizə edir...

Klassik dil fonetikasından tutmuş lüğət tərkibinə, lüğət tərkibindən tutmuş sintaksisinə qədər spesifik cəhətləri yaşadır; diqqət edək:

**Görəsən olurmu, ya rəb, duta aləmi ədalət,
Yer üzündə bir hökumət qurulu, qıla vəqayət,**

**Gedə məznlər kənarə, qutula qəmi-əsarət,
Bu “mənəm-mənəm!” deməklər yığışa, gedə cəhalət,
Coşa hissi-hüsnü niyyət hamıda bəradəranə,
Nə qala əsər cəfadən, nə də kinədən nişanə?..**

(M. Ruhani)

Göründüyü kimi, hər şeydən əvvəl, poetik mətnin bütövlüyü (həm məzmun, həm də forma planında) var; ümumən klassik poetik təfəkkür üçün xarakterik olan bu cür formal kompaktlıq Cənubda bədii üslub materialı üçün diqqəti çəkən göstəricidir, — periodikliyin, simmetriyanın gözlənilməsinə nə isə daxili bir ehtiyacın olduğu müşahidə edilir.

Klassik dil haradasa ümumşərq təmayülüdür, xüsusilə fonetik-intonativ struktur etibarilə Şərq üçün vahid olan estetik prinsiplərə tabedir (əlbəttə, ümumşərqildən asılılıq tədricən azalır, milli-estetik təfəkkür müstəqilləşdikcə bədii üslub da xəlqiləşir), yuxarıda M.Ruhaninin “Görəsən olurmu, ya rəbb” şərinədən nümunə göstərdiyimiz parça da bunu təsdiq edir.

Klassik dil poetik dəyəərə malik dialekt mühitini bir sıra hallarda mühafizə edir; bu zaman fonetika-tələffüz ekrotikasını xüsusi şəkildə hiss olunur:

**...Qəm-qüssə kiçik qəlbini gər döysə, sıxılma,
Bu gün də keçər axırı, qəmlər də qutarı.
Onda ki, çıxar gün, yayılar aləmə birdən,
Onda ki, qara dan yeri sübh olacaq ağarı.**

(Y. Şeyda)

**Daxi qüdrət axtaranlar yerikələməsinlə qanə,
Genə salmışan rəyasət şərari-sitam cahanə!..**

(M. Ruhani)

**Abi-həyatıvı mənə, ey Xizr, vermə, get,
Ləli-ləbilə çeşmeyi-heyvanı neylərəm?**

(H. Rəhgüzar) və s.

Əlbəttə, dialektizm faktları folklor ifadə tərzində yazılmış şerlərin, hətta kifayət qədər novator quruluşa malik mətnlərin dilində də var, lakin, heç şübhəsiz, dialekt materialını, eləcə də “fars boğazı ilə” tələffüz nümunələrini (məsələn: **atə, anə, qarə, cahanə...**) klassik dil qədər geniş təbliğ edən ifadə-üslub forması yoxdur.

Klassik dilin sintaksisi folklor ifadə tərzinin sintaksisindən əsaslı şəkildə fərqlənir, — mürəkkəb cümlələrin, bağlayıcıların bolluğu, izafət birləşmələrinin işləkliyi diqqəti çəkir:

**Hərdəm ki, sən xəyal evinə gəlmisən qonaq,
Nuh ömrünün cəlalın o bir dəmdə tapmışam.**

**Zülfün əsəndə ətri dolur can fəzasına,
Yalnız o ətri mən güli-məryəmdə tapmışam.**

**İnsan ki, iştiaq ilə insan qırır müdam,
Bir nəqsdir ki, xilqəti-adəmdə tapmışam.**

(Sönməz)

Cənubda klassik dilin metafora sistemi tarixi keyfiyyətini saxlaya-saxlaya, məzmunca müasirləşməyə meyli olur (qeyd edildiyi kimi, eyni xüsusiyyət XX əsrin əvvəllərində M.Ə. Möcüzün şer dilində də var); klassik obrazların müasirləşməsi həm eksplisit, həm də implisit şəkildə gedir, — müqayisə edək:

**Açıldı qönçeyi-bəxtim, baharımı tapdım,
Könül sevən gülümü, gülüzarımı tapdım.**

**Bahari-ömrədə əsdi xəzan yeli, soldum,
Xəzani-ömrədə solmaz baharımı tapdım.**

**Tələş edib, səfəsi sındırıb, qanad açdım,
Qanadlanıb o gözəl laləzarımı tapdım.**

(H.R. Səhər)

**Mənim arzum, ümidim xəlqi-İranə səadətdir,
Əgər vəhdət ola icra, vətəndə fitnə-şər qalmaz.
Cəfalar çəkmişəm mən, Bəxtiyar, doğma diyarımda,
Əgər dağlar çəkə daş-torpağında bir əsər qalmaz.**

(M.H. Bəxtiyar)

H.R.Səhər “xəzani-ömrədə solmaz baharımı tapdım”, yaxud “qəfəsi sındırıb, qanad açdım”, yaxud da “açıldı qönçeyi-bəxtim” — deyəndə xalqın ictimai-siyasi zülmədən qurtardığına işarə etdiyi kimi, M.H. Bəxtiyar “fitnə-şər” ifadəsi altında həmin zülmü nəzərdə tutur, — M.H. Bəxtiyarın poetik dilində “cəfalar çəkmək” ifadəsi də məhz ictimai-siyasi məzmunundadır.

Cənubda klassik şerin dili (şübhəsiz, geniş kontekstdə ümumən poetexnoloji quruluşu) hər halda folklor ifadə tərzinin təsirinə məruz qalır; əslində, bu, tarixi mövcudluğu etibarilə mürəkkəb prosesdir, o mənada ki, həmin təsir XVII—XVIII əsrlərdən başlayıb və müxtəlif mərhələlərdən keçib, — görünür, aralıq mərhələlərinin məhsulları ədəbi-bədii tefəkkürdə yaşamaqda davam edir, funksional imkanlarını nümayiş etdirir:

Söndürə bilmədi göz yaşın ürəkdən odunu,

**Çağırım, qoy kömək etsin sənə öz övladını,
İftixar ilə bu gün zikr edirəm pak adını,
Mərd oğullar becərib xalqına şöhrət qazanan,
Ay yağan başıma qəmlər odu, yaşlı Savalan!**

(A.Bariğ)

Şimalda bu poetik forma 40-cı, 50-ci, hətta müəyyən qədər 60-cı illərdə fəal idi, bu gün elə bir funksionallığa malik deyil; göründüyü kimi, şer dilinə estetik münasibətdə Şimalla Cənub arasında fərq var, — ictimai zövq fərqi bədii üslubu müəyyən məqamlarda variantlaşdırmaq iddiasında olur, lakin müşahidələr göstərir ki, bu cür “variantlaşma” üzdə olan hadisədir.

Cənubda da, Şimalda da eyni ədəbi dil fəaliyyət göstərir, deməli, bədii üslubun da potensialı eynidir; mövcud potensialdan istifadənin ictimai imkanı, keyfiyyəti eyni deyil.

Şimalda bədii üslub 30-cu illərdən etibarən, demək olar ki, tədrici təkamüllə inkişaf edir, hətta 60-cı illərin dil-üslub novatorluğunu belə 50-ci illərin axtarıları yetirir. Cənubda isə 80-ci illərin ədəbi-bədii dili əsasən sıçrayış faktı kimi diqqəti çəkir, ona görə də hazırda Cənubda funksional olan bədii üslubun Şimalda eyni dövrün bədii üslubu ilə müqayisəsi şərtidir; burada təxmini oxşarlığın olacağını tarixi təkamülün məntiqi inkar edir. Və eyni zamanda Cənubda bədii üslubun Şərq (xüsusilə fars) poetikası ilə tarixi təması bu və ya digər şəkildə (hətta inkar məqamlarında belə) davam edir.

Müşahidələr göstərir ki, dil-üslub zövqü üzrə “variantlaşma” Şimalda da var (daha doğrusu, tarixi mövcudluğunu yaşadır); istər şer, istərsə də nəsr dilində Qərb və Şərq bir-birindən fərqlənir. Şərqdə klassik dil həssaslığı ilə maksimum novatorluq, Qərbdə isə folklor ifadə tərzini diqqəti çəkir. Cənubda da, ola bilsin ki, belə bir dil-üslub “variantlaşması” mövcuddur. Neçə ki, Azərbaycan ədəbi-bədii dilinə bu cür diferensial şəkildə yanaşmaq mümkün deyil, tarixi poetika, eləcə də üslublar tarixinin problemlərini, sözün həqiqi mənasında, həll etmək də mümkün deyil.

Cənubda ədəbi-bədii dil inqilabi təfəkkürün ifadəsinə xidmət edir; inqilabi təfəkkürün ifadəsinə xidmətin isə üsulları müxtəlifdir, — bunların biri də satirik yazı tərzidir...

Satiranın ənənəvi formalarından Cənub şairləri intensiv şəkildə istifadə edirlər, xüsusilə Sabirin ifadə üsulları, dil-üslub materialları onların təqdimində maraqlı doğurur, — məsələn, Ələkbər Həddadın “Dəmirçi” şeri bilavasitə “Əkinçi”yə nəzirə olaraq yazılmışdır:

Gəlmə bu qədər naləvü fəryada, dəmirçi!

Get çal çəkişin ahənü fuladə, dəmirçi!

Bəsdir, bu qədər fikir eləmə durü drazı,

Ömrün çoxu getmişdi, qalıb indi bir azı.

Dünyada qəzavü qədərə ol genə razı,

Sərmayeyi-ömrün gedəcək badə, dəmirçi!

Canın çıxacaq, çox çalışıb, az yeyəcəksən,

Yırtıx donu, yırtıx tumanı sən geyəcəksən,

Bundan sora dünyada dahı neyləyəcəksən, —

Sinnin yetişib yetmişə-həştada, dəmirçi?..

Göründüyü kimi, Ə. Həddad Sabirin ifadə-obrazlarını işlədir, eyni zamanda bu ifadə-obrazların işığında özünün satirik müraciət formalarını (xüsusilə semantik-intonativ planda) kəşf edir: başında olan əql çıxıb şuri gedibdi; get çal çəkişin, işlə, dadaş, ol genə xəstə; ruhun bəyənib çün bu işi ruzi-ələsdə; aqlın var idi sən də bizim tək qazanaydın...

“Dəmirçi”nin dilində müasirlik formal planda olduğu kimi, məzmun-mündəricə planında da diqqəti çəkir, bu, Sabiranə ifadə-yazı tərzinin mövcud ictimai-siyasi əhval-ruhiyyəyə müvəffəqiyyətlə uyğunlaşmasını göstərir (qeyd edək ki, Sabirin “Hophopnamə”si Cənubda çap edilib geniş yayılmışdır);

beləliklə, Ə. Həddad Sabir satira dilini yaşatmağın müasir optimal üsullarını aşkar edir:

**Dərviş kimi hər yerdə durub mərəkə qurma,
Gahi başıya, gah döşüvə bixudə vurma,
Rədd ol, gözümün get qabağından, belə durma,
Ovqatımı təlx eyləmə, ey sadə dəmirçi!**

**Üstüörtülü keç, mətləbin üstün daha aşma,
Səbr eyləgilən, hövsələn olsun, hələ daşma,
Sabitqədəm ol mərəkeyi-eşqdə, qaçma,
Eşq əhli həmişə olu qovqadə, dəmirçi!**

— dialektizm–arxaizm faktları “Əkinçi”nin dilindəki həcmdədir, hətta, “Əkinçi”dəki ilə eynidir, lakin “Dəmirçi”nin intonasiasında yarandığı dövrün möhrü var; “Əkinçi”də müraciət sərtidir, hədə şəklindədir, burada isə ehtiyatlıdır, — bəzən üzə çıxır (**mərəkə qurma, səbr eyləgilən, sabitqədəm ol...**), bəzən arxa plana keçir (**rədd ol, gözümün get qabağından...**). “Əkinçi”də fağır kəndliyə, “Dəmirçi”də isə xeyrini-şərini deyəsən başa düşməkdə olan (həm də Sabirin əkinçisindən fərqli bir zamanda yaşayan) dəmirçiyə müraciət edilir, — istismarçı yalançı ağayanalıq edir, məsləhət verir, bir ayağını isə qaçaraq qoyur.

“Eşq əhli həmişə olu qovqadə” ifadəsinin bu cür satirik kontekstdə işlənməsi kəşfdir, — bu, istismar əzabına qatlaşan dəmirçinin eşq əzabına dözən (əslində, dözməyən, məhv olan) Məcnunla eyni işi görməsinə işarədir — stilistik maneradır.

Ə. Həddadın satirik dili, qeyd etdiyimiz kimi, müasir məzmunlu dildir, tənqidi–realist təfəkkürə xidmət edən, cilalı ifadə vasitəsidir:

**Hər kimsənin cibində bugün əsginası var,
Xalqı çəkər dalınca ki, ahənrübası var.
Hər məclisə girəndə durarlar ayağına,
Əynində hər kimin, bala, təzə libası var.**

**Çox şəni var, şərəfəti var, ehtiramı var
Hər kimsənin ki, dövləti, dövlətsərəsi var.
Əslü nəsbib bu gün işə gəlməz zəmanədə.
İnsan odur ki, pul kimi müşkülğüşası var.**

Ə.Həddad ədəbi-bədii dili satirik məzmunla zənginləşdirməklə yanaşı, şikayət motivli ifadə üsuluna da müraciət edir, — bu zaman əsasən lirik-klassik dilin obraz potensialından istifadə olunur, məsələn:

**Fəraq çarəsin, ey saqi, yardan xəbər al.
Nə vaxt gözüm qutular intizardan, xəbər al.
...Güman eyləmə bu Vahidin qəzəlləridir,
Həqiqətin bu sözün əhli-kardan xəbər al.
Nə aşıqəm, nə bülbülə, nə xoşgülə mən,
Hamı tanır məni, əhli-diyardan xəbər al.
Vəli zəmanə qəmin çəkməyə əlaqəm var,
Onun da illətini rüzgardan xəbər al.**

Satirik ifadə tərzinin Cənubdakı fəallığını Şimaldakı ilə müqayisə etmək mümkün deyil, Cənubda ictimai-siyasi şərait, istismarçılarla istismar olunanlar arasındakı mənəvi-əxlaqi düşüncə əksliyi satirik dili canlandırır, inkişaf etdirir:

**Məktəbi-islamda allahdır yer sahibi,
Amma İranda yerə olmuş xuda yer dəllalı.
...Bir nəfər pullu görəndə tülkütək yaltaqlanar,
Oğrudur, olsun gərək əhli-riya yer dəllalı...**

(Q. Xətibi)

Beləliklə, satirik dilin müxtəlif çalarları təşəkkül tapır.

İran inqilabı Cənubda ədəbi-bədii dilə üsyankarlıq gətirdi, — coşğun intonasiya, orijinal, zamanla səsləşən obrazlar şerdə daha çox görünməyə başladı. Sahirin, Müzəffər Dirəfşinin, Hüseyin Düzgünün, Abbas Barizin, Həmid Nitqinin,

Şəbüstərlinin, Əlirza Nabdilin (Oxtayın), Qaflantının, Süleyman Salisin, Bəhruz Çayoğlunun, Arazın... şeirlərində məhz haqqında danışılan üsyankar dil müşahidə edilir:

Qaranlıqdır!

Aç qapını, pəncərəni,

Qoy qapıdan, qoy bacadan

İşıq girsin, nəsim əssin,

Pərdələrin saçaqları rəqsə gəlsin.

Pəncərədən saçaqlarını tök aşağı,

Dağ ardından

Bax, qızarır üfümüz,

Günə sarı dönür Təbriz...

(Sahir)

Əslində, təmkinli olan sintaksis inqilabi ehtirasla doludur, qaranlıqdan işığa çıxan xalqın ürək döyüntüsünü ehtiva edir; **günə sarı dönür Təbriz** ifadəsi daha maraqlıdır, istedadla deyilmişdir. M. Dirəfşinin aşağıdakı misaralarında isə üsyankarlıq Sahirdəkindən fərqli olaraq kifayət qədər aşkardır:

Qalxır odlar vətəmindən yenə od şölələri,

Yenə yurdum alışıb,

Xalqımın səbrü təhəmmül kasası ləbriz olub,

Sanki şiddətlə daşıb,

Yenə Zərdüşt ocağından ucalır şanlı alov,

Yüksəlir nuri-həyat.

Yenə Babək vətəmində yaranır qanlı qiyam,

Oyanır şuri-nicat.

Səs düşüb aləmə: “Təbriz yenə durdu ayağa

Qanlı torpaqlardan”.

“İnqilab bayrağı bir əldə, bir əllər yumuruq,

Dirilib Səttarxan”.

Yenə qovzandı Xiyabani yerindən üsyan!

Yenə qopdu tufan!

Yenə qasiblərə, zalimlərə dutmaq divan!

Yenə üsyan! Üsyan!

İnqilabi coşğunluğun ədəbi-bədii dilə bu cür təbii gəlişi ənənəyə malikdir; XX əsrin əvvəllərində, hətta 20-30-cu illərində Şimalda yeni dünya qurmağa can atan xalqın poeziyası bu dildə danışdı, — qeyd etmək lazımdır ki, inqilabi intonasiya Şimalda olduğu kimi, Cənubda da şerin janr imkanlarını genişləndirir, sözün müxtəlif poetexnoloji kontekstlərdə təqdimi üçün şərait hazırlayır. Janr imkanlarının genişlənməsi isə bədii üslubun orijinal fəaliyyət sahələrinə yiyələnməsi deməkdir, sintaksisin elastikləşməsi, nəhayət, müasirləşməsi deməkdir.

İran inqilabı Cənubda ədəbi-bədii dili ictimai-siyasi həyatın tələblərinə cavab vermək üçün hazırladı, ölçülü-biçili, bəzən sığallı ifadə tərzini sərt, hətta bir sıra hallarda prozaik dil əvəz etdi; o qədər çox yaşamasa da, bu dil keyfiyyətə müəyyənleşə bildi, xüsusis nitq forması kimi yadda qaldı:

...”Səltənət məhv ola, kökdən qazıla istibdad,

Gərək edam ola şah!”

“Gərək istemara, istismara son qoymaq üçün

Eyləyək zülmü təbah” —

Bu şüarlar, bu haraylar ucalır, ərşə çıxır,

Xalq durmuş ayağa.

Cəlladın təxtinə Tehranda odur lərzə düşüb,

Başlayıb titrəməyə.

“Söndürün bu odu”, dəstur yetişir Tehrandan,

“Yoxsa nabud olaram,

Jenerallar! Mənim üç qubbalı sərkərdələrim!

Edin iqdam, iqdam!”

(M. Dirəfşi)

Burada həm xalqın, həm də İran şahının sözü var; “gərək edam ola şah” deyən də, “söndürün bu odu” bağırən da azərbaycanca danışır, — bu elə Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi həyatın dibinə qədər enməsini göstərir.

Ədəbi-bədii dilin siyasi kəsər əldə etməsi o səviyyəyə qalxır ki, inqilabi mübarizə vasitəsinə çevrilir, “İnternasional” mündəricəsinə yaxınlaşır:

...Daha istəkləri, nehzətləri qanda boğmaq

Zamanı keçmişdir.

Köhnə qanlarla bu gün də təzə qanlar qarışıb

Qocaman yurdumda.

Mən əminəm ki, bütün İrana şanlı vətənim

Yenə sərməşq olacaq,

Tapdalanmışlara — farsa, bəluça, kürdə, lora

O, azadlıq alacaq!

(M. Dirəfşi)

Cənubda ədəbi-bədii dilin funksional imkanlarının genişlənməsi ədəbi-bədii təfəkkürün inkişafının, estetik zövqün müasirləşməsinin faktı kimi diqqəti cəlb edir, yəni bu, mürəkkəb prosesin tərkib hissəsidir. Ona görə də ədəbi-bədii təfəkkürün ictimai-siyasi hadisələriən təzyiqi ilə diferensiasiyası ədəbi-bədii dildə də təzahür edir. Demokratizm hər hansı halda əsas göstərici olaraq qalır, çünki ictimai-siyasi həyatın özündə bir demokratiklik var idi, — nə istəyirsən de, nə istəyirsən yaz...

Növcəvanlar öldü, amma olmadı təslimi-zur,

Doldu zindanlar, vəli əsgilmədi milli qürur,

**Nalələr fəryad olub, cuş eylədi başlarda şur,
Xalqımız olmuşdu bir şiri-jəyan Təbrizdə.**

(A. Bariz)

**...Və bir il keçmədi ki,
İnqilab günəş kimi
qaranlığa son verdi,
Bizə bahar gətirdi.
Genə ümid budağı qönçələndi, gül açdı,
Genə gözəl Təbrizim sözə gəldi, dil açdı.**

(H. Nitqi)

**Döyüşlər əsrinə artıq ayaq basır dövran.
Coşur bəşər dənizi, kükrəyir hər an tufan.
Qasırğa köhnəliyin titrədir təməl daşını.**

(Şəbüstərli)

Müxtəlif üslublar... Lakin hər hansı halda məzmun eynidir; bir halda ictimai-siyasi leksika fəallaşır, bir halda sintaksis ənənvi mizandan çıxır, — lakin hər hansı halda üsyankar əhvali-ruhiyyənin ifadəsinə cəhd edilir... Məsələ burasındadır ki, ədəbi-bədii dil zamanın ictimai məzmununu ancaq mövcud potensial hesabına ifadə etmir, elə birləşmələr işlədilir və poetik təfəkkürün istismarına verilir ki, novatorluq faktı kimi diqqəti çəkir (məsələn, **milli qürur, umud budağı qönçələndi, döyüşlər əsri...**). Ədəbi-bədii dil ictimai-siyasi leksika (geniş mənada ictimai-siyasi məzmun) hesabına güclənir.

Sual olunur: necə oldu ki, bir neçə on il qadağan olunmuş, ictimai-siyasi həyatdan uzaqlaşdırılmış bədii üslub bir-iki il ərzində Cənubda ictimai həyata bu cür qovuşa bildi, hətta siyasi mübarizə vasitəsinə çevrildi? — İş burasındadır ki,

hər şeydən əvvəl, üslubun ictimai həssaslığı potensial olaraq mövcud idi, XX əsrin əvvəllərində, eləcə də demokratik hökumətin yarandığı dövrdə bədii üslubun mübarizlik keyfiyyətini görürük... İran inqilabı isə onu ictimai-siyasi həyata daha möhkəm bağladı, — şübhəsiz, Şimalın təcrübəsi də kömək etdi ki, bu barədə irəlidə bəhs edəcəyik...

Cənubda mövcud olan ədəbi-bədii dil ictimai-siyasi həyata nə qədər yaxın olsa da, nə qədər döyüşkən əhval-ruhiyyəni ifadə etsə də, lirik tondan düşmür; beləliklə, bədii üslubun ənənəvi estetik cilası mühafizə edilir:

Bu dağlar ucabaş!

Ucabaş dağlara qanlı çəkmələr yol açma bilməz,

Bu dağın ceyranı özgə ovçunun oxuna gəlməz.

Qolları bağlanan əsir bir insan

Tutğun axşamlarda ağlamaz, gülməz.

(Ə. Nabdil)

Yaxud:

Bu dağlar ucabaş!

Ucabaş dağlara qanlı çəkmələr yol açma bilməz.

Günəş solarkən

Qayalar axşamın nəğməsin oxuyar, söylməz-dinməz.

Dağlarda gəzərlər irigöz oğullar

Ürəklərində dərin bir sevgi.

(Ə. Nabdil)

İntonasiya-ritm mükəmməlliyi (və təbiiliyi) bir yana, ifadə-obraz gözəlliyinə (və xəlqiliyinə) diqqət edin: **ucabaş** (dağlar), **qanlı çəkmələr**, **yol açma bilməz**, **özgə ovçunun oxuna gəlməz**, **günəş solarkən** (**gül solarkən** ifadəsi ilə müqayisə edin), **irigöz** (oğullar) və s.; kontekstin bu qədər şairənəliyi ictimai

dərdləri ikinci plana keçirmir, — bu elə dilin gücüdür ki vətən torpağının gözəlliyindən danışa-danışa düşməyə meydan oxuyasan, “dərindən bir sevgidən” deyəsən, amma yadlara nifrətini ifadə edəsən...

Cənub şərinde dilin ictimai məzmunu, siyasi kəsəri həmişə qabarıq hiss olunur:

**Gah ümidlə dolur nigaran gözü,
Gah yadı yandırır, gah yanır özü,
Eldən ilham alır “Sazımın sözü”
Oxşayır vətəni, oxşayır yarı.**

(Valeh)

Səhəndə həsr olunmuş misaralar şairin ictimai kədərini ifadə edə-edə məzmunca ictimailəşir, — hətta o qədər ictimailəşir ki, kontekstin lirik xarakteri belə itir; o söz ki, Səhəndin şəxsi dünyasına varır, orada dərindən sosial-siyasi mətləblərin ifadəsi kimi motivlənir, düşündürür, səfərbər edir.

Cənubda ədəbi-bədii dil coşdura-coşdura düşündürən, düşündürə-düşündürə mübarizəyə səsləyən dildir, bu dil yuxuya vermir, Şərqlə üçün o qədər də qeyri-təbii olmayan xəyalpərvərliyin qurbanı olmur...

**Ərənlərin sınması,
Yollarından dönməsi,
Bir də məslək odunun ürəklərdə sönməsi
Ən dəhşətli,
Ən acı,
Usandıran dərd olur.**

(Q. Səməndər)

Cənubda şer dilini xarakterizə edən bir cəhət də var: dil üzərində ciddi yaradıcılıq işi bəzən elə bil getmir, poetik emosiya gəldiyi təbiiliyi ilə də əks olunur, forma planı üzərində nəzarət zəif olur. Məsələn:

**Nə gəzirsən məğrur-məğrur
Alabəzək bu xalçanın üstündə sən.
Ey canımı yoran ərbab,
Ey qanımı soran ərbab?**

**...Bu, sadəcə bir fərş deyil,
Bu, ömrümün zaman-zaman
İlməklərə düyünlənmiş parçasıdır, —
Elə məğrur ayaqlama!**

(H. Fərşbəf)

**Haray, ellər,
Gözüz aydın!
Başı uca, alını açıq
Qayıtdılar igidlərimiz,
Deyin gəlsin, Qorqud dədə
Boy boylasın...**

(H. Fərşbəf)

**Sevirəm səni mən
Bütün varlığım ilə,
Bütün qüdrətimlə.
Sən mənə yol açdın,
Nur saçdın,
Gözümü açdın...**

(Ə. Möhsün)

İnqilabın doğurduğu əhval-ruhiyyə bədii dilə publisistik aydınlıq gətirir, haradasa obrazlılıq səviyyəsini aşağı salır; şerini yazan-deyən bir qayda olaraq nə deyəcəyini düşünür, necə deyəcəyinə o qədər də fikir vermir:

**Yadımdan çıxıbmi o qara dövran? —
İkimiz qol-qola bağlanan zaman
Bir idi biz üçün zəncirlə zindan;
Ruhtək ayrılmadıq iki bədəndən,
Əlin ver əlimə, ayrılma məndən...**

(A. Sabiri)

Yaxud:

**Unutmaram gedə başım da, bu ana dilimi,
Kimin cəsarəti vardır, mənim dana dilimi?
...Hamı tanır dilimi, çox şirin, gözəl dildir,
Əl üzməyəm, çıxma canım da, bu ana dilimi (?)...**

(Ə. Təbrizi)

Yaxud da:

**Azərbaycan, Azərbaycan!
Sənə qurban bu baş, bu can.
Əziz vətən, gözəl vətən,
Qəhrəmanlar ölkəsisən.**

(M. Cavid) və s.

Ədəbi-bədii dilin obrazlılıq səviyyəsinin aşağı düşməsi, göründüyü kimi, müxtəlif şer janrlarını eyni zamanda əhatə edir; qəzəldə də, qoşmada da müşahidə olunur, — bu isə o deməkdir ki, ədəbi-bədii dildə baş verən həmin hadisə ictimai-mədəni mühitin özündən gəlir, təkcə estetik hal deyil.

Ədəbi dilin (xüsusilə onun bədii üslubunun) tarixində belə faktlar var: ədəbi dil həddindən artıq estetikləşdiyi kimi, həddindən artıq ictimailəşə də bilir, — məsələn, inqilabın ilk illərində — 20-ci illərdə Şimalda Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin ictimai gücü artmışdı, 80-ci illərdə analoji hal Cənubda müşahidə edilir. Lakin Cənubda şer dilində təhkiyə Şimaldakına (söhbət 20-ci illərdəki vəziyyətdən gedir) nisbətən daha çox döyülmüş söz assosiasiyaları ilə gedir, halbuki 20-ci illərdə Şimalda axtarılar forma-poetika planında da fəal idi.

Şübhəsiz, inqilabın təsiri ilə birdən-birə canlanan ədəbi-bədii təfəkkür ancaq keyfiyyətli məhsullar vermədi; çoxlu elə nümunələr çap olundu ki, bədii üslub faktı kimi keyfiyyətsizdir. Keyfiyyətsizdir, amma hiss olunur ki, aydın məqsədin ifadəsinə xidmət edir, — məhz bu cəhətinə görə də, bədii üslub faktı kimi keyfiyyətsiz dil də Cənubda müəyyən iş görür.

Cənubda nəsr dilini, hər şeydən öncə, nağıl təhkiyəsinə yaxınlıq xarakterizə edir (1944—46-cı illərdə olduğu kimi); nağılcılıq obrazlar sistemindən tutmuş sintaksisə qədər müşahidə olunur, — məsələn: “...Çoban xoş gəldin eləyib, qonaqları ağırlamaq üçün süd sağmağa başladı. Qoyunu sağanda quzu mələdi. Quzunun mələməsini görən Tərlanla Laçın dözə bilməyib dedilər:

— Sağma, çoban — Sağma, çoban! Quzunu ağılatma, çoban!” **(Əlirza Həmidexu).**

Nəsr dili Cənubda tarixən də, demək ki, elə bir imkana malik olmamışdır, hətta Cənubi Azərbaycan şerində süjetli təhkiyə də diqqəti cəlb etmir. Lakin nəsr dilinin son bir neçə ildə maraqlı nümunələri də (xüsusilə lirik planda) meydana gəlmişdir; məsələn, gənc yazıçı Həsən Bildaşinin “Köhnə dəyirman” hekayəsindən bir parçanı nəzərdən keçirək: “... Elə bu zaman dəhşətli bir hadisə ilə üz-üzə gəldim. Şamın yanında bir qız oturmuşdu. O öz gözünün yaşını şamın damlaları ilə bir axıdırdı. Ona yaxınlaşdıqca ürəyim daha artıq döyünürdü... Qıza

salam dedim. Başını aqldıraraq üzümə baxdı. Nə yaman hadisə idi!.. Qızdan soruşdum:

— Güzəl qız! Gecənin bu vaxtında dəyirməndə nə edirsən, qorxmursanmı?

Yenidən gözündən bir damcı yaş toz qonmuş üzünə axıb, sualıma cavab verməyə hazırlaşdı. Ancaq nədənsə susdu. İki dənə sualıma təkrar edəndən sonra mənə dedi:

— Mən yetim bir qızam, adım Fatmadır. Neçə il bundan əvvəl anam bizi tək qoyub dünyadan getdi. O günlərin xatirəsi mənim ürəyimi yandırdı. Atam yoxsul bir kişi idi. Bizim dünya malından heç bir şey yoxumuz idi. O da neçə vaxtdan sonra dünyadan getdi. Bu hadisədən sonra heç bir kəs mənim dadıma çatmadı... Kəndimizdə heç bir kəsə olmadığı üçün yola düşdüm...

Bir neçə ləhzə susdu. Yenə həzin-həzin səslə öz keçmiş müsibətli günlərini mənə dedi. Onun alovlu sözləri doğrudan da mənim ürəyimi yandırdı. O qızın halı yaman idi. Fatmaya təskinlik vermək üçün onu danışdırıb soruşdum:

— Güzəl qız, indi hara getməlisən?

Dedi:

— Üç kənd o yanlıq. Anamın bir bacısı vardır. İstəyirəm oraya gedəm. Ancaq neçə gündür yol gəlirəm. Ayaqlarım qabar bağlayıb, aclıq-susuzluq məni dildən salıb, daha taqətdən düşmüşəm. Dedim bir az burada dincəlim, bəlkə cana gəlib yola düşəm...

Elə bu sözləri danışa-danışa qız haldan getdi. Bu zaman nə edəcəyimi bilmirdim... Onu tutdum. Ancaq Fatma son nəfəsini çəkərək, “ana” deyib dünyadan getdi. Şam isə o gözəl qız kimi son göz yaşını axıdırdı” (Bax: İran Azərbaycan türk dili dərnəyinin bülleteni, Tehran, № 3, səh. 35—36).

80-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda bədii üslubun inkişafına təsir edən dil-üslub mənbələrindən biri 1941—46-cı illərin nümunəsidir: bu illərdə geniş vüsət tapan, sonralar isə boğulan ədəbi-bədii dil inqilabın gedişində mövcud dil-üslub mühiti tərəfindən həzm olunur. Əsasən 1944—46-cı illərdə Təbriz şəhərində Saib Təbrizi, Fədai, Heyran xanım, M.Ə. Möcüz, Ə. Ləli, M. Etimad, Ə. Fitrət, Məhzun, Azəroğlu kimi şairlərin kitabları nəşr edilmişdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində çap olunmuşdu. Mətbuat, eləcə də dərsliklər ədəbi-bədii dilin yayılmasına kömək edirdi. Cənubi Azərbaycanda

demokratik təşkilatların yaranması ilə əlaqədar olaraq ana dilli mətbuat güclənir; məsələn, “1944-cü ilin yazında Təbrizdə “Vətən yolunda” qəzetinin yenidən nəşri Cənubi Azərbaycanda demokratik fikirli yazıçıların daha artıq fəaliyyət göstərməsi, milli mətbuatın genişlənməsinə səbəb oldu” (C. Xəndan), — beləliklə, ədəbi-bədii dil əsaslı fəaliyyət sahəsi əldə etdi (xüsusilə “Azərbaycan məcmuəsi”ndə, “Azərbaycan” qəzetinin “Ədəbiyyat səhifəsi”ndə).

1941—46-cı illərdə Cənubda, bir tərəfdən, XX əsrin əvvəllərində mövcud olan, digər tərəfdən, 30-cu illərdə Şimalda müəyyənlanmış ədəbi-bədii dil işlənir: Balas Azəroğlu, Hökumə Billuri, Mədinə Gülgün, İbrahim Zakir, Əli Tudə kimi cavan şairlər əsasən Şimalda funksional olan ifadə tərzinə müraciət edirlər. Ümumiyyətlə, 30-cu illərdə Şimalda müəyyənlanmış ədəbi-bədii dilin Cənubda təbliği işində müharibə dövründə Təbrizdə olmuş S. Rüstəm, S. Rəhimov, M. İbrahimov, Ə. Məmmədyanlı, M. Rahim, O. Sarıvəlli və b. eləcə də Şimalın teatr-kino işçiləri böyük rol oynamışlar (deyə ki, Təbriz teatrında C. Cabbarlının “Sevil”i göstərilirdi).¹⁰³

Cənubda nəsr-hekayə dilinin inkişarında Şimal yazıçılarının təsiri oldu, — F. Xoşginabının, B. Halinin, İ. Tahirin hekayələri nəşr olundu; lakin Cənubda nəsr dili geri qalmaqda davam edirdi.

Şübhəsiz, əsas inkişaf şər dilində gedirdi; nəinki cavan nəsəl, hətta yaşlı nəsəl də folklor janrlarında yazmağa daha çox meyli idi; Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçısı, prof. C. Xəndanın göstərdiyi kimi, milli şər formalarına maraq milli şüurun inkişafından irəli gəlirdi. 1944—46-cı illərdə Cənub şərində ictimai-siyasi motivlərin güclənməsi ifadə tərzinə də təsir edir. O mübariz intonasiya ki, milli hökumət dövründə ədəbi-bədii dildə mövcud idi, 80-ci illərdə də var; məsələn, “Şairlər məclisi”nin Azərbaycan milli hökumətinə mənzum məktubunda deyilirdi:

**Ey müqəddəs məskənim, ey şanlı Azərbaycan,
Biz sənənlə fəxr qılıq yer üzündə hər zaman.
Hansı bir yer sən kimi aləmdə vardır basəfa,**

¹⁰³ Əlavə edək ki, Şimaldan olan yazıçıların dilinə də cənub kaloriti gəlmişdi, yəni təsir birtərəfli deyildi (məsələn, Ə. Məmmədyanlının Cənub hekayələrinin dilinə diqqət et).

Yoxdur heç yerdə, yəqin et, səndəki əbu həva!

80-ci illərdə də bu cür ifadə tərzii fəal idi, yəni İslam inqilabından sonra Cənubi Azərbaycan şerinin dili 1944—46-cı illərin şer dili ənənələrinin həqiqətən davamı kimi diqqəti cəlb edir. Beləliklə, 80-ci illərdə Cənubda işlək olan ədəbi-bədii dil birdən-birə təşəkkül tapmamış, möhkəm tellərlə 1944—46-cı illərin bədii ifadə mədəniyyətinə bağlıdır; eyni zamanda 50-ci, 60-cı, 70-ci illərdə də Cənubda ədəbi-bədii dil mövcud olmaqda davam edir,¹⁰⁴ lakin bu illərdə onun funksionallığı aşağı düşür, ifadə-obraz axtarışları implissit şəkildə (alt qatlarda) gedir.

Şəhriyar, Səhənd, Sahir, M. Etimad, Məhzun kimi şairlər inqilaba qədər də Azərbaycan dilində yazıb-yaradırdılar, inqilab dövründə də qələmlərini yerə qoymadılar; onların dili inqilabın bilavasitə övladı olan yazıçıların dilindən müəyyən qədər fərqlənir, — klassiklər kifayət qədər sabit, cilalı dil-üslub nümayiş etdirirlər.

Şəhriyar 50-ci illərdən etibarən etnoqrafik baxımdan zəngin ədəbi-bədii dil nümunəsi verdi; bu dildə folklor sadələvhlüyü var idi, lakin sadələvhlük ifadə tərzinin estetik keyfiyyəti kimi düşünülmüşdü. Şəhriyar xalq dilindən sənət faktı kimi istifadənin, prinsip etibarilə, yeni üsulunu aşkarladı, — onun təqdimində sözün kommunikativ funksiyası ilə poetik funksiyası bir-birinə mane olmur:

**Bir uçaydım bu çırpınan yel ilən,
Bağlaşaydım dağdan aşan sel ilən,
Ağlaşaydım uzaq düşən el ilən,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı,
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı.**

Yaxud:

Bizi yandırır yaman ayrılıq,

¹⁰⁴ Qeyd edilən illərdə poeziyada məzmun planı ilə ifadə planının dialektik əlaqəsi barədə bax: **И. Джафарпур.** Пути развития демократической поэзии южного Азербайджана (1941–1960 гг.), АКД, Б., 1967.

**Bu darıxdıran duman ayrılıq,
Gözə sovrulan saman ayrılıq —
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!**

Şəhriyar klassik janrlarda yazanda da folklor ifadə tərzinin etnoqrafik təəssüratını mühafizə edir:

**Demə dağ-daşdı, Süleyman, səni məndən ayırna şey,
Bir çibandır ki, çıxıbdır göz ilə qaş arasında.
... Xalqı dartıblar dəyirman daşıtək tağları ilə,
Bizi dartanda qalaydı əli bir daş arasında.**

Səhənd, eləcə də Sahir 30-cu illərin poetik ifadə mədəniyyətini davam etdirmişlər, — onların dili S.Vurğunun dili ilə yaxındır, eyni tiplidir. 50-ci illərdən bu dil folklor ifadə tərzinin (hər kəsdən öncə Şəhriyarın) təsirinə məruz qalır, lakin təsir o qədər də qüvvətli olmur.¹⁰⁵

Səhəndin “Əziz Şəhriyara məktub”undan:

**Səhəndi qorxutmaz nə saray, nə sehr,
Məhəbbət deyilən bir ovsunu var, —
Həm ismi-əzəmdir, həm ismi-şəbdır,
Bağlı qapıları üzümə açar.**

**...Nə bilim, bəlkə də, sultanım qardaş,
Həqiqətdə işin eybi bizdədir.
Həmin bu ilqarın düşkünüyük biz,
Günah yadda deyil, özümüzdədir.**

Sahirdən:

¹⁰⁵ Sahir ilk vaxtlar romantik dilin təbliğatçısı idi, sonra daha demokratik dil-üslub nümunəsi təqdim edir.

**Nazik ipək xalçaların gül açdı
Otağında hər gəlinin, hər bəyin.
Bəzədirsə məclisləri, de görüm,
Zavallı qız, bu dünyada var nəyin?**

— nümunələrdən aydın olur ki, bu dildə inqilabi əhval-ruhiyyə, coşğun intonasiya yoxdur, — bu hələ öz gücünü dərk edənlərin, ictimai mövqeyini dərk edənlərin dilidir, inqilaba qədərki (lakin labüd olaraq inqilaba aparan) əhval-ruhiyyəni əks etdirən (və ayıq) dildir.

M. Etimadla Məhzunun dili, prinsip etibarı ilə, eyni keyfiyyətlidir, — M. Etimad da, Məhzun da həm klassik, həm də folklor ifadə tərzində yazmışdır, hər ikisində klassik ifadə təzi folklor ifadə təzi hesabına deformasiya olunmuş şəkildədir;¹⁰⁶ müqayisə edək:

1) klassik ifadə tərzindən:

**Sevərəm alma kimi qırmızı olsun yanağın,
Çünki dağlarda hamı laleyi-həmranı sevər.**

(M. Etimad)

**Daha dildaş olar Məhzun, bütün dünya ola azad, —
Öləndə intizar ölməz ana yurdun qucağında.**

(Məhzun)

2) folklor ifadə tərzindən:

**Mən aşiqəm doğma Azərbaycana,
Onun aşıqləri heç gəlməz sana, —
Gözəllər bir yana, sən də bir yana,**

¹⁰⁶ **M.Etimad.** 1944—46-cı illərdə Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin gözəl nümunələrini yaratmış Azərbaycan milli himnini yazmışdır.

Hüsnünlə fəxr edir, elim, Təbrizim!

(M. Etimad)

Gəzim haranı, dağlar,

Dağı, aranı, dağlar.

Mən istərəm görüşmək, —

Kəsib aranı dağlar!

(Məhzun)

Beləliklə, İran islam inqilabından sonra canlanan ədəbi dilin bədii üslubu müxtəlif mənbələrə istinad edir, bir tipoloji hadisə deyil; 80-ci illərdə istər məzmun–ideya planında, istərsə də forma–poetika planında müxtəlif istiqamətlər funksionallaşır, — bunların bəzisi aparıcı olur, bəzisi isə ekzotika hesabına yaşayır. Lakin qeyd edək ki, 80-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda işlənən ədəbi–bədii dil vahid məqsədə xidmət edir, — funksional müxtəliflik buna mane olmur.

Əlbəttə, ədəbi–bədii dil Cənubda Şimaldakı funksionallığından təcrid olunmuş şəkildə inkişaf etmir, — əlaqələr o qədər geniş olur ki, hətta bədii üslubda vahid ifadə–obraz sistemləri həm Cənub, həm də Şimal üçün eyni stilistik maneralar müəyyənləşir; Şimalda mühacirətdə olan Cənublu yazıçıların ifadə tərzini bu istiqamətdə böyük iş görür. B. Azəroğlu, H.Billuri, M.Gülgün. Ə.Tudə, İ. Zakir, S. Tahir Şimalla Cənub arasında ədəbi–bədii dil tarazlığının müdafiəçisi olurlar.

Nəhayət, onu da qeyd edək ki, Şimalda da, Cənubda da ədəbi–bədii dili min illərin eyni dil–üslub stixiyası idarə edir, ona görə də Cənubda poetik ifadə tərzini mövcud kontekstin təsiri ilə şimaldakından müəyyən qədər fərqlənsə də, perspektiv — geniş planda axtarışların istiqaməti eynidir.

İran islam inqilabı xalqın ictimai–siyasi təfəkkürünü canlandırırdı, bir neçə ilin ərzində Azərbaycan dilində mətbuat geniş imkana malik oldu. Cənubda

mətbuat həm ədəbi-bədii, həm publisistik, həm də elmi təfəkkürün ifadəçisi kimi fəaliyyət göstərsə də, şübhəsiz, əsasən publisistikanın “istehsalçısı” idi.

Mətbuatın geniş imkanlara malik olmasının nəticəsi idi ki, Cənubda həm ədəbi-bədii dil, həm də elmi üslub mətbuat dilinin təsirinə məruz qalmışdı; mövcud şərait birbaşa münasibət bildirməyi tələb edirdi və bu cür münasibət bildirilirdi, çünki kifayət qədər demokratik (eyni zamanda vətənpərvər) mətbuat var idi.

Cənubda publisistik üslubun əndləri mövcuddur, istər 20-ci, istərsə də 40-cı illərdə çıxmış mətbuat xüsuilə siyasi-publisitik dilin maraqlı nümunələrini vermişdir.

80-ci illərdə Cənub mətbuatının əsas mövzusu vətəndaşlıq idi; publisistlərin birinci vəzifəsi ondan ibarət idi ki, xalqı ictimai-siyasi mübarizəyə çağırırlar və bu mübarizəyə istiqamət versinlər, — dil də həmin vəzifənin həyata keçirilməsinə xidmət edirdi. Cənub mətbuatının dili (xüsusilə 80-ci illərin əvvəllərində) sözün əsl mənasında döyüşdü — xalqın azadlığı, mədəni inkişaf, nəhayət, özünün mövcudluğu uğrunda döyüşdü:

“Əsrlər boyu vətənimizdə azadlıqla əsarət arasında aparılan qızğın və qanlı mübarizə uzun-uzadı, alçaq-ucalı və eniş-yoxuşlu keçmişə və müfəssəl bir tarixə malikdir.

Burada bu müfəssəl tarixin qanlı səhifələrindən söz açmaq niyyətimiz yoxdur. Lakin demək lazımdır ki, son illərdə vətənimizdə yaşayan qardaş xalqların məhrum kütlələrinin tarixi hərəkət və birgə mübarizəsi bir çox qanlı faciələr və sarsıdıcı toqquşmalardan sonra yüz mindən artıq məlul və yetmiş minə yaxın şəhidlər qanı bahasına nəticəyə çatdı və azadlıq, istiqlaliyyət və islami cümhuriyyət şuraları altında yaranmış böyük inqilab imam Xomeyninin qatə-rəhbəriyyəti ilə nəhayət, 1357-ci il, bəhmən ayının igirmi ikisində qələbə çaldı” (“Günəş” məcmuəsi, N 1, səh.3).

Publisistik dil ardıcıl şəkildə ictimai-siyasi həyata daxil olur; görüldüyü kimi, publisistik mətdə **vətən, azadlıq, əsarət, mübarizə, tarix, xalq, kütlə, hərəkət, şəhid, istiqlaliyyət, inqilab** və s. kimi ictimai-siyasi terminologiya işlənir və əslində, mətnin əsas məzmununu həmin terminologiya müəyyən edir.

Yaxud:

“...İran heyət hakiməsinin bu şovinist siyasəti Pəhləvi sülaləsi dövründə daha açıd və daha qəddar olmuşdur. Qəzzaq Rza şah var qüvvəsini bu yolda sərf etmişdir, sonra onun cəllad oğlu Məhəmmədrza bu yolda əlindən gələni əsirgəməyib.

Məhəmmədrza şahın İran türkləri, kürdləri, ərəbləri, bəlucları və türkmənlərinin milli-azadlıq hərəkatlarına divan tutmasına misal göstərməgə hacət yoxdur. Bu millətlərin milli hərəkatlarını qanda boğandan sonra Məhəmmədrza şah onların dillərini feşar altına qoyub, bu xalqları farslaşdırmaq siyasətini bir an belə nəzarətdən qaçırmamışdır” (“Koroğlu” məcmuəsi, N 2, səh. 16).

İnqilabdan sonrakı illərin coşğun ovqatı Cənubi Azərbaycanda çıxan bütün mətbuatın dilində (publisistik dildə) əks olunur, — mətbuat bu coşğun ovqatlı dil ilə oxucularla dialoqa girir, hər dəqiqə (hətta maddi kömək istəyəndə də) hiss etdirir ki, oxucu üçün yazır:

“Demək olar ki, bir il məcəlləmizin həyatından keçdi. Məcəllə bu bir ildə hansı mali çətinliklərlə üzbəüz olmuşdur, oxuculara aydındır. Lakin oxucularımızın 50, ya 100, ya 200 və 500 tümənlik köməkləri məcəllənin çıxartmasında böyük əsərlər buraxıb ki, ümid edirik yenə də bu köməklilər məcəllə üçün ədamə tapa, ta məcəllə oxucuların himmətlərilə öz həyatlarını daha da artıq ədamə verə...” (“Dədə Qorqud” məcəlləsi, N 8, səh. 1).

Publisistik dil də adətən birbaşa danışiq dilinə əsaslanır, lakin danışiq dili mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrin məzmununu ifadə edəcək bir səviyyədə təqdim olunur:

“Bir yazıçı çox zaman yazmağa söz, ünvan və çüjet tapmaqdan sıxıntı çəkər, ancaq İran xalqının şanlı inqilabı həqqində yazan yazıçı deməgə sözünün çoxluğundan və meydanın genişliyindən heyətdə qalır, ona görə ki, bu tarixi inqilab, onun səmərəli, ələ gətirdiği müvəffəqiyyətlər, çatdığı nailiyyət və tasırlı sahələri, xəlqin dilin-qolun açıb, onu istibdad rejiminin əlindən qurtarıb, yainki imperyalizmə qarşı mübrizə aparıb, onun mənafinə tək İranda yox, eləcə də dünya miqyasında kəskin zərbələr endirməgi və başqa müvəffəqiyyətləri saymağınan, bir məqalədə, iki məqalədə, bir kitabda, onu da təkəcə bir yazıçının qələmi ilə, tükənən degil, minlərcə belə sahələr bir şairi şer deməgə və yazıçını yazmağa

çağırır” (“Ülkər” məcəlləsi, N 1, səh. 29). —Bu dili bu cür xarakterizə etməklər: danışıq dili sintaksisi üzərində ədəbiləşdirmə gedir, lakin ədəbiləşdirmə bir qədər yapma şəklində olduğundan danışıq dili onu qəbul etmir, bununla belə, fikir aydın ifadə olunur.

Cənubda publisistik üslubun bir sıra hallarda normativ ifadə tərzilə də rastlaşırıq, —məsələn, aşağıdakı mətn 30-cu illərdən etibarən müəyyən olmuş dil faktıdır:

“Bildiyimiz kimi, Təbrizdə xalqın inqilabi hərəkatları coşğun dəniz kimi dalğalanan zaman hərəkatlar içərisindən görkəmli döyüş sərkərdələri və fikir bahadırları da yetirmişdir, lakin o bahadrlar içərisində elə görkəmli simalar vardır ki, həm də əldə silah səngərlərdə döyüşmüş və həm də inqilabi fikir və kəskin çıxışlarıyla üsyanlı hərəkatlara yardım göstərmişlər və belə şəxslərin görkəmlilərindən xalqımızın qəhrəman oğlu, hərəratlı vətənpərvər, ziyalı siyasətmədar, qüdrətli natiq və inqilabi yazıçı Şeyx Məhəmməd Xiyabanini göstərmək olar” (“Ülkər” məcəlləsi, N 2, səh. 66), —bu mətnə işlənən **coşğun dəniz kimi dalğalanmaq, fikir bahadırları, səngərlərdə döyüşmək** kimi ifadələr məhz 30-cu — 40-cı illərin zövqünə uyğundur və sintaksis də qeyd edilən dövrün sintaksisidir.

Danışıq dilinə əsaslanan publisistik dil, fikrimizcə, daha böyük imkanlara malikdir, çünki bu halda xalqın illər boyu sərf olunmamış qalan dili mətbuata heç də həmişə lazımi effekt ilə gəlmir (ya həddindən artıq “ədəbiləşdirilir”, ya da xam halında, üzərində işlənmədən gətirilir), lakin təcrübə göstərir ki, hər hansı halda xalq dilinə dəyanmayan ədəbi dilin inkişaf perspektivi yoxdur. Ona görə də Cənub mətbuatının bu istiqamətdə gördüyü iş təqdirəlayiqdir, — danışıq dilinin cəsarətlə mətbuata gətirilməsi dövrü üçün byük əhəmiyyətə malik idi, bu öz yerində, eyni zamanda ənənə yaratdı, elə bir ənənə ki, gələcəkdə istinad etmək mümkün olacaqdır:

“Seyri dər tarixi-zəban və ləhcəhayi-türki” və “Türklərin tarix və fərhənginə bir baxış” (“Varlıq”ın isfənd ayı əlavəsi olaraq çıxan) kitabları haqqında mütəmadi məktublar almaqdayıq. Oxucularımız bu iki kitaba qarşı lütfli nəzərlərini bəyanla bizim çalışmalarımıza böyük qiymət verirlər və bizi təşviq edirlər. Bu məktublardan nümunə olaraq birini ixtisara və qisma nəql edirik:

Hörmətli ağayi doktor Heyət cənabları, salam, sağlığınıza tanrıdan istəyib və yolunuzda sizə başarı arzulayıram. Dəgərli, gözəl əmək çiçəginiz “Türklərin tarix və fərhənginə bir baxış” kitabı əlimə çatdı. Əliz, qoluz var olsun! Habelə “Tarixi-zəban və ləhcəhayi-türki” kitabınızı da Məşhəddə tapa bildim...

Ürək duyğusunu dilə gətirməyə dilim qısadır. Bilmirəm nə cürə ha sözilə sizi bu ağır və şirin əməgi çəkməkdə alqışlayam, amma bunu deyə bilərəm ki, sizin bu əsəriniz məni daha çox iftixarlandırıb. İndi keçəcəkdən artıq bilirəm mənim ana dilim nə qədər zənginmiş və mənim dilimdə sizin kimin, ağayi doktor Nitqi kimin böyük bilicilər və danəşməndlər var.

Kitaba çox marağım var. Kitabın vərəqləri mənim qanadımdır. Onlarla mən uçuram. O gündən ki, sizin dəgərli əsərinizin çapdan çıxdığını eşitdim, saniyələri sanayırdım, dözümümü itirmişdim. Elə buna görə də səbirsizliklə kitablarınızı gözləyirdim. Sonunda əlimə çatdı. “Türklərin tarix və fərhənginə bir baxış”, “Tarixi-zəban və ləhcəhayi-türki” kitabını da əlimə aldım. Məşhəddə çoxlu kitabçılar sizin kitabınızı gətirmişdilər. Lakin lap sona qalmış ələ keçirə bildim...

Məşhəd. İsmayıl Neməti Paydar”.

(“Varlıq”, 1987, N 1, səh. 65), —bu, o deməkdir ki, publisistik dil hətta epistolıyər üslubun ifadə imkanlarından istifadə edir; sintaksis müəyyən hallarda epistolıyər “intimliyini” saxlayır, lakin bütövlükdə publisistik dilin nəzarəti altındadır.

Cənubda epistolıyər üslubun mətbuat dilinə təsirini şərtləndirən mühit var; xalq ictimai həyatda iştirak etmək istəyir, ətrafında baş verən hadisələrə münasibətini bildirir, — mətbuata yazır...Beləliklə, publisistik dilə ardıcıl olaraq xalq dilinin intonasiyası gəlir, ona görə də Cənubda publisistik dil bir tərəfdən, daha çox demokratikdir, digər tərəfdən, qeyri-ədəbi(yaxud hələlik qeyri-ədəbi) ünsürlərlə zəngindir; bununla belə, yaxşı haldır ki, publisistik dildə ifratçılıq (əsasən, sintaksisdə) xalqın öz dili hesabınadır.

Cənub mətbuatında dərc olunan epistolıyər xarakterli mətnlərin elə nümunələri də var ki, qeyri-normativ ünsürlərdən, demək olar ki, bütünlüklə azaddır; məsələn, **H.Nitqinin** “Sahirin ardınca” yazısından bir parçaya diqqət edək:

“Eşq”, “yurd sevgisi” və “həsərət” nəğmələrini dilimizin bütün gözəlligi ilə tərənnüm edən bir sədi o. Heyf ki, lazımı qədər eşidilmədi, şerindən haqq etdigi ölçüdə söz edilmədi. Mən şəxsən bu səslə 45 il bundan qabaq, ilk dəfə məktəb sıralarında tanış olmuşdum. O, coğrafiya müəllimi sifəti ilə Təbrizdə tələbələr tərəfindən sevilən və sair müəllimlərin hörmətini qazanan, utancaq, çəkingən, lakin bilikli və mehriban bir şəxsiyyət idi. Ədəbiyyatla, hələ şerlə məşğul olduğunu sonralar anlayınca təəccüb etmişdik. O, incə zövqünü və geniş istedadını adətən bir qüsür kimi bizdən gizlətməmişdi (“Varlıq”, 1986, N 9 -12, səh. 49). — bu, epistolaryar məzmunlu dildir — xatirə dilidir, lakin bundan əvvəlki mətnlə müqayisədə həm kifayət qədər ədəbidir, həm də daha ictimai məzmununa malikdir; ictimailik getdikcə artır:

“...Ömrünün səmərəli illərini milli haqsızlıq və imperializm nöqərlərinin meydan gəzdirdiyi dumanlı-dəhşətli illərdə yaşamış və saçlarını şən günlər və azad illər uğrunda ağartmış Sahir müəllimin ədəbi həyatında gözə çarpan cəhətlərdən biri və ola bilsin hamıdan əhəmiyyətli onun bu daşlı-çınqıllı yolda yorulub yarı yolda qalmamasındadır. Qocaman şairin həyatında əlli ilə yaxın bir dövrəyə kölgə salan bu təlatümlü və qorxunc illərdə nəfəslərin boğulduğu, arzuların söndüyü, dillərin bağlandığı və kitabların yandırıldığı bir dövrdə də Sahirin səsi heç zaman susmamış və onun xalqın ağır və dözülməz həyatını əks etdirən kin və həsərlə dolu nəğmələri gah Təbrizdən, gah Zəncandan, gah Ərdəbildən, gah Qəzvindən və gah da Tehrandan eşidilmişdi” — və beləliklə, mətn xatirə yazısı olmaqdan kənara çıxır, publisistik üslubun keyfiyyətli nümunəsinə çevrilir.

Cənubda publisistik dilin bir sıra hallarda epistolaryar xarakterli olması ictimai-siyasi həyatın özündən irəli gəlirdi (və gəlir); hər bir fərd öz taleyi barədə mövcud ictimai hadisələr kontekstində fikrə dalır, ona görə də mətbuatda çap edilən məktublarda (“Yoldaş” məcəlləsinin təcrübəsi bu baxımdan xüsusilə diqqəti çəkir) fərdi olanla ictimai olanın necə çulğalaşdığını görməmək mümkün deyil, — şübhəsiz, bu hal həmin məktublarda dilinə ciddi şəkildə təsir edir, ictimai ladlarla fərdi-intim ladlar qovuşur.

Publisistik dilin ictimai xarakteri gündəlik tipli yazılarda da görünür, məsələn, M.H.Hasarinin “İnqilab günləri yaddaşatlarından yarpaqlar” başlıqlı qeydlərindən:

“12 bəhmən 1358.

Səhər açılır. Xəbərlər hər yana yalır.Keçən gecə ölən çox olub. Amma birinci dəfə olaraq ölənlərin içində arteş də var. Xiyabanlar bağlıdır. Damlarda, küçələrdə qum təpəsindən düzələn səngərlər təkmilləşib. Hər bir tətıl və millət xiyabandadır. Sərbaz və pasban gözə görükmür. Keçən gecə xarab olan sədlər xiyabanda möhkəmlənir. Laşkare-qard və qarde-cavidan (şahın məxsusi qardı) şokə olub, fikirləri dönüb, heyrətdən çıxma bilmirdilər. Bir tərəfdən əlində silah, o biri yanda isə boş yumruqlarını qovzayan və döşlərini açan və boğazlarını yırtaraq bağırən silahsız insanlar və heç bir müşkül qəziyyə yox idi...” (“Yeni yol” məcmuəsi, 1361, N 1, səh. 15—16).

Cənubda nəsr dilinin imkanlarının geniş olmamasının nəticəsidir ki, nəsr dili elementləri publisistik üsluba gəlir; həqiqətən Cənub mətbuatında çıxan publisistik məqalələrin böyük bir hissəsi bədii keyfiyyətə malikdir, sənətkarlıq nümunəsidir, — Şimalın təbiri ilə desək, “yazıçı publisistikası” faktıdır.

İran inqilabından on illik bir müddət keçmişdir. İnqilabın yaratdığı ictimai ovqat Cənub mətbuatında (azərbaycandilli) işıqlandırılmış, bu ovqatın ifadəsi üçün zəruri olan poetik texnologiya da əsasən mətbuatda reallaşmışdır (ara-sıra hekayələr də çap edilmişdir). Publisistik dil nəsr dilinin görməli olduğu işi də görmüşdür. Və gələcəkdə Cənubda nəsr dilinin inkişafı 80-ci illərin publisistik dilinə istinadsız mümkün deyil, çünki 80-ci illərin publisistikasının böyük bədii poetnsiyası vardır (müqayisə üçün deyək ki, 20-ci illərdə Şimalda da belə oldu, — nəsr dili ardıcıl şəkildə publisistik dildən qidalandı).

Şübhəsiz, Şimalda bu gün funksional olan publisistik üslubla Cənubdakı publisistik dilin müqayisəsi ədəbi-bədii dil sahəisndəki müqayisədən əsaslı şəkildə fərqlənir; publisistik dil ictimai-siyasi həyata ədəbi-bədii dildən daha möhkəm bağlıdır, Cənubda publisistik dil Cənubdakı, Şimalda publisistik dil isə Şimaldakı ictimai-siyasi idealların ifadəsidir; bunları olsa-olsa (əlbəttə, söhbət üslubun məzmunundan gedir) demokratik keyfiyyətlərə malik olmaları birləşdirə bilər, o da həmişə mümkün deyil.

İctimai-siyasi faktorlar nəinki publisistik üslubda ifadə olunur, eyni zamanda onu təşkil edir; gündəlik sosial problemlərdən kənarında publisistika olmadığı kimi publisistik dil də yoxdur. Cənubla Şimalın gündəlik sosial problemləri isə, əlbəttə, əsaslı şəkildə fərqlidir; məsələn, o şeyi ki, “Yeni yol” məcmuəsi arzulayır, Şimal mətbuatının onu arzulaması anomaliyadır:

“Bu gün, Allaha çox şükürlər ki, İran İslam Cümhuriyyəti əsasi-qanununda İran əhalisinin balaları öz ana dilində təhsil etmədən mən etməmişlər. Ümidvarıq ki, bu yeni təhsil ilində vəzarəti-amuzəş və pərvəriş Azərbaycan məktəblərində fars dili ilə bərabər ana dilinin də tədrisinə dəstür versin və azərbaycanca məktəb kitablarının çap etməsinə imkan yaratsın.

Azərbaycan mədəniyyət cəmiyyətinin sədri
Həbib Sahir” (N 2, səh. 1).

Cənubda publisistik dilin vətəndaşlığı, ifadəliyi kiçik həcmli xəbərlərdə də görünür, burada da inqilabi ruh aparıcıdır; ümumiyyətlə, publisistik dildə inqilabi məzmunun bu cür diferensial intensivlikdə olması nadir hallarda, yalnız böyük ictimai çevriliş dövründə mümkündür. Cənubda publisistik dil inqilabı bütün gücü ilə yaşatmağa, fəlakətə can atır.

Nümunələrə diqqət edək:

Müəllimlər yığıncağı.

Keçən həftə Təbriz müəllimləri tibb elmləri danəşgəhdəsinin salonunda yığılıb müəllimlər keçirdilər. Bu yığıncaqda azəri dilində “Şerim” və “Günəş” ünvanı ilə iki şer də oxundu. Müəllimlərdə deyilirdi ki, fəhlələr, işçilər və zəhmətkeşlər ən əsaslı bir qüvvə kimi vətənimizdə siyasi və idarə işlərini əllərinə almalıdırlar (“Yoldaş” məcəlləsi, N 6, səh. 6).

Fərvərdin ayının 22-də üç min işsiz Parsabad şəhərdə idarəsinin qabağına yığılmışlar. Onların verdikləri qətnamədə qeyd ediblər ki, işsizlər üçün iş düzəlsin və işsiz zamanı onlara mali kömək olsunlar (“Yoldaş” məcəlləsi, N7, səh. 48).

Əsaslı və bacarıqlı şair **Ağay Abbas Sabiri** Təbrizdə Allahın rəhmətinə qovuşdu. Biz bu istedadlı şairin vəfatını onun hörmətli ailəsinə və bütün Azərbaycan xəلقىinə təsliyə deyib, böyük tanrıdan onlar üçün səbr və dözüm diləyirik.

Mərhum Abbas Sabirinin şərhli-halı “Ədəbiyyat ocağı”nda yazılıbdır (“Varlıq”, 1986, N 9—12, səh. 191).

Cənubda publisistik üslubun tarixi təcrübəsi var. Xüsusilə 1941 —46-cı illərdə siyasi-publisistik dil böyük imkanlara malik idi; əlbəttə, 80-ci illərin publisistik üslubu 1941—46-cı illərdəkinin bilavasitə davamı deyil (qeyd etdiyimiz kimi, danışiq dilinə daha çox əsaslanır), lakin bu illərin təcrübəisni də ehtiva edir (xüsusilə, ictimai-siyasi həyata yaxınlıq, aktual hadisələri əks etdirmək baxımından).

80-ci illərin ortalarından etibarən publisistik üslubun əvvəlki gücünü itirməsi azərbaycandilli mətbuat orqanlarının azalması ilə əlaqədardır, yəni linqvistik hadisə deyil; funksional-linqvistik mənada isə Cənubda publisistik üslubun inqilabi potensiyası mövcud olmaqda davam edir.

Cənubda elmi üslub 80-ci illərin əvvəllərində, bir qayda olaraq, publisistik dilin təsiri altında idi, əslində, bu təsir indi də davam edir; 20-ci, 30-cu illərdə Şimalda da eyni hal müşahidə olunur, —görməli tədqiqatçıların məqalələri kütləvi orqanlarda çap edilir.

Cənubda elmi üslubun ictimai elmlər qolu nisbətən diqqəti cəlb edir; tarix, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik kimi elm sahələrinə aid əsərlər mövcuddur, lakin Şimalla müqayisədə Cənub elmi üslubun imkanları baxımından çox-çox geri qalır.

Elmi üslub bədii, xüsusilə publisistik üslubdan fərqli olaraq, əlbəttə, kütləvi deyil (ən yaxşı halda az kütləvidir); halbuki Cənubda elmi üslubun kütləviliyi diqqəti birinci növbədə cəlb edir. Çünki Cənub üçün elmi informasiya ictimai-siyasi tərəkürün qidalanması məqsədinə daha çox xidmət edir; xalqa onun tarixi, ədəbiyyatı, dili barədə məlumat vermək lazımdır, — bu da ancaq o zaman effeklidir ki, elmi üslubun leksikası da, sintaksisi də maksimum anlaşıqlı olsun.

Məsələn. “Ülkər” məcəlləsi yazır:

“Oxucularımızdan bir çoxları müxtəlif vasitələrlə “Ülkər”in təhliyyə heyətinə müraciət edib, Vətənimizin və Azərbaycan xalqının tarixindən müəyyən tarixi hadisələrin, ümumən Azərbaycan tarixinə aid məqalələrin çap olunmasını xahiş etmişlər. Əlbəttə, hamı bilir ki, “Ülkər” tarixi məcmuə deyildir, bununla belə oxucuların fikir və nəzərlərin böyük ehtiram qail olan “Ülkər”in təhliyyə heyəti bu qərara gəlmişdir ki, Azərbaycan tarixinə aid yazıları çox sadə və xülasə

halında məcəllədə çap etsin (!). Bununla həm oxucularımızın tələbləri yerinə yetirilir və həm də səbəb olar ki, cavanlarımız tariximizdən bir hissəni öyrənsinlər “. (N 2, səh.13).

Və “Ülkər” bunun ardınca “Azərbaycan tarixindən səhifələr” verir, məqalənin dili Şimalda 60-cı illərdə çap olunmuş Azərbaycan tarixinə aid kitabların (hətta akademik nəşrlərin) dilindən, demək olar ki, fərqlənir:

“Vətənimiz Azərbaycan qədim və iftixarlı tarixə malik olan zəngin bir diyardır. Tarixi mənbələr inkaredilməz bir surətdə nişan verir ki, çox-çox qədim zamanlarda, yəni daş dövrü adlanan vaxtda indiki Azərbaycan ərazisində insan yaşamışdır. O vaxt insanlar dəstə halında çay kənarlarında və düz çöllərdə yaşayırdılar. Daş dövrünün xüsusiyyətinə görə ayrı-ayrı yerlərdə yaşayan insanlar kimi indiki Azərbaycanda həyat sürənlər də ot kökləri yığır, heyvan ovlayır, balıq tutur, — və bununla özlərinin yeməyə olan ehtiyaclarını dəf edirdilər. Onlar havaların isti olduğu zamanlarda çöllərdə və soyuq vaxtlərdə təbii mağaralarda və böyük qayaların altında yaşayırdılar.

...Azərbaycanın müxtəlif məntəqələrində aparılmış qazıntılar nəticəsində ələ gələn daşdan və bürüncə tunşdan qayırılmış qılınclar, baltalar, xəncərlər, oraqlar, təbərzinlər, ox ucları və müxtəlif qablar sübut edir ki, istər daş dövründə, istər tunc (məfroğ) dövründə Azərbaycanda yaşayış davam etmiş və bunlardan geniş surətdə istifadə olunmuşdur” (səh. 13—14,16).

Göründüyü kimi, sintaksis—təhkiyyə tərz, eləcə də elmi terminologiya (məsələn, **tarixi mənbə, daş dövrü, tunc dövrü, təbii mağara, qazıntı, bürünc, qızıl, balta, xəncər...** (Şimaldakına uyğundur, daha doğrusu, elə Şimaldakı formalarıdır ki, Cənubda da işlənir və heç bir çətinlik olmadan anlaşılır, hətta qeyri-akademik, kütləvi dil nümunəsi kimi təqdim olunur.

...Tarixə aid elə məqalələr də dərc edilir ki, dil-üslub etibarilə XIX əsr, yaxud XX əsrin əvvəllərinə aid tarix kitablarına yaxındır; məsələn. **P.Pirhaşiminin “Ərdəbil tarix güzgüsündə”** məqaləsi kimi: “...Bəziləri Ərdəbili “müqəddəs şəhər” mənə ediblər. Bu mətləb qeyd etdigimiz nəzər ilə müğayir degildir. Çün əski zamanlarda din və müqəddəs sözü mənaca indiki qədər bir-birindən ayrılmamışdı; hər ikisi tanrıya mənsub olan işlərə itlaq olurdu.

...İbn Hoqəl Ərdəbildə qiymətlərin ucuz olduğundan bəhs edərək yazır: çox vəqt 50 çörək bir dirhəm (gümüş pulun vahidi bir tümən hüdudunda) və bir batman yarım ət Ərdəbil daşı ilə bir dirhəm, bal, yağ, kişmiş, başqa yeyintilər çox ucuz, məccani kimidir.

İstəxri özü Ərdəbildən keçib. Ərdəbili abad şəhərlərdən biri sayır. Ərdəbil o vəqt nizami bir şəhər hesab olub. Azərbaycan ordularının mərkəzi idi. Habelə Ərdəbilin böyük bazarı, hamamları, karvansaraları, mədrəsələri və məscidləri olduğunu və bunlar şəhərin cilalını artırmağın yazır” (“Günəş” məcmuəsi, N 2, səh. 11, 13). — bu cür arxaik formada təzahür tarixə ənənəvi münasibətin davam etməsi ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyatşünaslığa aid mətnlərin dili də tarixə aid mətnlərin dili kimi əsasən iki ifadə formasındadır; bir tərəfdən, F. Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndəki dili xatırladan dildən istifadə edilir, digər tərəfdən, Şimalda funksional olan elmi üslub (bir qədər deformasiya olunmuş şəkildə) işlədilir.

Məsələn, **Ə.Möhsününin** “Ədəbi tənqid və tənqidçi haqqında” məqaləsindən aşağıdakı parçaya diqqət edək:

“Tənqidçinin çalışdığı sahə yazıçı və şairin at gəzdirdiyi meydandan daha genişdir, əgər yazıçı və şair yalnız üzünü oxuculara tutur və onlarla danışır, tənqidçi hər ikisi ilə baş-başa qoyur, ona görə ki, bir tərəfdən gərək yazıçı, ya şairə yol göstərsin və onun yazıb-yaratdığına müsbət və mənfi cəhətlərini nişan versin və o biri tərəfdən də gərək oxucuları, ya dinləyiciləri incəsənətin gözəlliklərindən istifadə edib ləzzət aparmağa amadə etsin və ədəbi və bədii əsərlərin böyük rəmz və rəmuzatını, onların şah əsər sayıldığı cəhətləri, yaxud alçaq və bazarı əsər hesab olduqlarını açıb ögrətsin” (“Günəş” məcmuəsi, N 3, səh. 37), — **at gəzdirdiyi (meydan), baş-başa qoymaq, nişan vermək, ləzzət aparmaq, amadə etmək, şah əsər, alçaq, bazarı (əsər)** kimi ifadələr (bunların əksəriyyəti frazeoloji birləşmələrdir) Şimal üçün arxaikləşmişdir; arxaiklik mətnin sintaksisində də var, — cümlənin bu cür qurulması (tabesizlik bağlayıcıları hesabına nəfəs tənqidəcək qədər uzadılması) da əslində orta əsrlərin yazı dili ənənələrinə uyğundur.

Doktor **Mirzə Purabbas Ərdəbilinin** “Doktor Əli bəy Hüseynzadə” məqaləsində də eyni ifadə tərzini ilə rastlaşırıq:

“...Ancaq öz xalqının və bütünlüklə İslami ölkələrin fədakar, mübariz və zülmə, əsarətlə barışmaz oğlu olan Əli bəy Hüseynzadə tarixin qəsd-qərəzsiz səhifəsində şeytan əlinin və qələminin çatmadığı, işləmədiyi parlaq bir səhifəsində özünə ulu, qutlu-müqəddəs yer tutmuşdur. İslami ölkələrin oyandığı, İran İslam Cümhuriyyətinin təsiriylə “İttəhad-i İslam” dilə sığınan tarixi bir zərurətə çevrildiyi belə bir çağda, türkçü islamitin əsərlərinin qalın cildlərdə çap edilməsinə necə istək və ehtiyac vardır” (“Varlıq” məcmuəsi, N7-8, 1982, səh. 41 — 42), — burada həmcins üzlər hesabına cümlənin genişləndirilməsi faktı ilə rastlaşırıq; bu da orta əsrlə yazı dilindən gəlir. Ona görə də belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, elmi üslub da bədii üslub kimi Cənubda klassik ifadə tərzinə meyillidir, daha doğrusu, klassik ifadə tərzini müasir ifadə tərzini ilə (çox zaman eklektik şəkildə) birləşir, məsələn:

“17-ci əsrdə yaşayan aşıq sənətkarlarımızdan biri də Sarı Aşıqdır. Sarı Aşığın anadan olması, vəfat etməsi haqqında məlumatımız yoxdur.

Qarabağın Zəngəzur mahalında Güləburd adlı kənddə Sarı Aşığın qəbri vardır. Qəbrin üzərində saz şəklində çəkilmişdir” (H.M.Savalan. “Sarı Aşıq” — “Dədə Qorqud” məcəlləsi, N 6, səh. 18).

Elmi üslubun dilçilik qolu Cənubda daha funksionaldır; dilçiliyin müxtəlif sahələrinə aid kitablar, məqalələr diqqəti cəlb edir.

M.T.Zöhtabinin “Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələləri” məqaləsindən:

“Əsasən Pəhləvi dövründən başlayaraq yazılmış fars mənbələrində israrla göstərilir ki, moğolların hücumuna qədər Azərbaycanda yaşayanların dili farscanın azəri ləhcəsi imiş və onun nümunələri bu gün də Şimali və Cənubi Azərbaycanda tat dili şəklində qalmaqdadır. Demək olar ki, mərhum Kəsrəvi özünün “Ləhceyi-azəri” əsəri ilə bu nəzəriyyənin əsasını qoymuşdur. Aya, bu nəzəriyyə düzdür? Məntiq və tarixi həqiqətlər bu nəzəriyyəni rədd edir” (“Günəş” məcmuəsi, N 1, səh.9).

Gəncəli Səbahinin “Yazı qaydaları haqqında” məqaləsindən:

“Hələlikdə ərəb əlifbasından istifadə etməyə məcburuq. Ona görə də yazımızda bir həmahənglik yaratmaq lazımdır. Bu barədə ağayi doktor Nitqinin gördüyü qədəmlər məqsədə uyğun və qabili-təqdirdir.

...Bildiyimiz kimi, danışdığımız sözlər səslərdən əmələ gəlir. Azərbaycan dilində otuz iki səs var. Bu səslər iki yerə bölünür: saitlər (uzanan səslər, və samitlər (uzanmayan, qısa səslər). Tələffüz edilərkən ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmədən tələffüz olunan səslərə saitlər deyilir. Məsələn, a, o və sairə kimi. Tələffüz edilərkən ağız boşluğunda müxtəlif maneələrə uğrayan səslərə samitlər deyilir. Məsələn, b,d,r kimi” (“Ülkər” məcəlləsi, N 1, səh. 53).

Doktor Cavidin “Azərbaycan dilinin yazı çətinlikləri” məqaləsindən:

“...Mərkəzi dövlətin fars olduğundan görə, hökumət işləri farsı olduğu üçün təəssüflə demək lazımdır ki, azərilərin bu ədəti öz ana dilinə əhəmiyyət verməyib öz evlərində azəri dili əvəzinə farsca danışirlar və uşaqlarına farsca oxudurlar” (“Ülkər” məcəlləsi, N 2, səh. 25).

Göründüyü kimi, bu üç mətndə terminologiya, prinsip etibarilə, Şimaldakına uyğundur; sintaksis barədə də eyni sözləri demək mümkündür. Umumiyyətlə, Cənubda elmi üslubun dilçilik qolu Şimalın təsiri altında formalaşmışdır, onun da səbəblərindən biri bizdə dilçilik təfəkkürünün o qədər də böyük ənənlərə malik olmamasıdır, — Cənub isə bu cəhətdən xüsusilə geri qalırdı; 80-ci illərdə isə milli oyanış ana dilinə münasibəti də çevikləşdirdi, dilçilik təfəkkürünü canlandırdı.

Elmi üslubda, artıq qeyd edildiyi kimi, publisistik üslub elementlərinin işlənməsi ictimai həyatın tələbindən irəli gəlir; elə bu da ictimai həyatın tələbidir ki, elmi təfəkkürün başqa sahələri yox, ictimai sahələri çiçəklənir. Xalqın öz tarixinə, ədəbiyyatına və dilinə marağı ictimai elmlər üslubunun tərəqqisinə təkan verir, bu mənada elmi təfəkkür eyni zamanda ideoloji vaistə kimi çıxış edir, məsələn, **Hüseyn Düzgünün** “Dədə Qorqud dastanlarının çap olunmuş mətnləri haqqında” məqaləsindən aşağıdakı parçaya baxaq:

“İranda və İran Azərbaycanında ilk dəfə olaraq demokrat firqəsinin tərəifindən qurulmuş milli hökumət zamanında əsərin haqqında “Vətən yolunda” və “Şərqi” məcmuələrində məqalələr yazıldı. Məhəmmədrza şah qoşununun Azərbaycanı qanlı-qadali həmləsindən sonra bir çox ədib və tədqiqatçılarımız da

öldürülüb və ya sürgün oldular. Təbii ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı haqqında hər hankı bir mətləbi söyləmək yasaq idi. Bu illərdə Karnək adlı bir təhrifçi “Yağma” məcəlləsində “Təpəgöz” dastanının “Yek dasatne-əmyane” adı ilə yanlışlarla dolu tərcümə kimisini çap etdirdi. Aydınadır ki, Karnəgin qədim mədəni abidəmizi təhrif və təhqirdən başqa bir qəsdə yox idi” (“Yeni yol” məcmuəsi, N 1, səh. 12—13), — mətnin əsasında elmi informasiya dayanır, bu öz yerində, lakin həmin elmi informasiya ideoloji-sinfi mövqedən təqdim edilir, ona görə də dil də təbliği-publisistik keyfiyyət qazanır.

Yaxud başqa bir nümunə:

“Dədə Qorqud kitabı nişan verir ki, türklər Azərbaycanda peyğəmbər zamanından yaşayırdılar. Azərbaycan bir türk dilli məntəqə idi. Fars tarix yazanları və türkçüləri bizi “moğol tör-töküntüləri” bilirlər. Lakin bu əsər isbat edir ki, 700 il moğoldan qabaq Azərbaycanda türk dili rəvac bir dildi” (“Dədə Qorqud” məcəlləsi, N 2, səh. 10).

Elmi üslubun bu cür ideoloji “həssalığı”nı artıran, heç şübhəsiz, inqilabdır —ictimai şüurun oyanmasıdır. 80-ci illərdə Cənubda təzahur edən elmi üslub nümunələri hətta “neytral” vəziyyətində belə inqilabi tənqiddir. Məsələn, diqqət edək:

“19-ıncı əsrin ikinci yarısında yaşayıb yaradan **Ziba xanım Mustafa xan qızı Ərdəbilli Leyla** təxəllüsü ilə rübai parçalar, bir qədər şəxsi səcələr, qəzəllər yazmışdır.

19-ıncı əsrin cümlələrindən birində Leylanın bir qəzəli saxlanılır.

Bu qəzəl və mənbələrdən başa düşmək olur ki, Ziba xanım Leyla bir müddət İrəvan, Asiya, Qarabağ, Şuşada yaşayıbdır. Leylanın müasirlərindən: Fatma xanım Kəminə, Göhərbəyim (bəgim), Qəmərbəyim (bəgim) və Şeyda-lar olmuşlar. Leyla xanım onların şerləşib” (“Dədə Qorqud” məcəlləsi, N 1, səh. 25). —Göründüyü kimi, mətnə inqilabi tənqid zahirən ifadəsini tapmır, daxilində isə inqilabi ruh var; söhbətin XIX əsrin ziyalı qadınından (müsəlman mühitində) getməsi bir yana, mətnin dili də müasirdir, Şimaldakı müvafiq ifadə tərzinə uyğundur,—çevik sintaksisi var, artıq sözdən azaddır, hətta statistik dəqiqliyə malikdir.

Elmi üslubda ana dilinin (bəzən ümumən türkcənin) tədqiqi, təhlili bir qayda olaraq onun müdafiəsi ilə yanaşı gedir, bir sıra hallarda isə müdafiə (və ana dili ilə qürrələnmə) tədqiqi, təhlili üstələyir; bu, ictimai-siyasi səbəblərlə şərtlənir: Cənubda ana dilinin həqiqətən müdafiəyə ehtiyacı var.

Elmi üslub ədəbi dilin tərkib hissəsi kimi ictimai-siyasi şəraitə laqeyd deyil—həddindən artıq “neytarlaşa” da, ideoloji mübarizə vaistəsinə çevrilə də bilər; bu, ancaq ondan asılıdır ki, elmi təfəkkür dövrün ideoloji mübarizələri hansı münasibətdədir —kənarda qalır, yoxsa qalmır...

Cənubda elmi təfəkkür sahibləri tarixən olduğu kimi indi də eyni zamanda ictimai xadimlərdir, bu isə o deməkdir ki, elmi üslubda publisistik ünsürlərin güclü olması təbiidir.

Elmi üslubun ictimai imkanları resenziya tipli mətnlərdə də görünür:

“Dostumuz professor Turxan Gəncəyinin mənsub olduğu London universiteti Şərq və Afrika mütaliələri məktəbinin cild 49, qism 1986/1 tarix və sayılı bülletenində çıxan qiymətli tədqiqatı əlimizə çatdı, sevinərək oxuduq. Burada bu qısa yazının çərçivəsində icmalən ondan bəhs etməyin faydalı olacağını düşündük.

T.Gəncəyi dilimizin şanlı tarixində qaranlıqda qalmış və haqqında lazımı qədər çalışılmamış bir səhifəni əlinə alıb.

...T.Gəncəyinin aşkarladığı kimi, bu fikir halə **Əlişir Nəvaidən** 300 il əvvəl də söylənmişdir. Bu vəziyyəti - hələ ilk orta əsrlərdən türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan yazılı və şifahi, bədii və hüquqi insit vasitəsi kimi işləndiyinə dəlalət edir. T. Gəncəyinin tədqiqatı bu qənaətə bir daha inandırır” (“Varlıq”, 1987, N 11 - 12, səh. 3, 7—8).

Cənubda elmi üslub tədqiq etməkdən daha çox mövcud elmi informasiyanı şərh etməklə məşğuldur; ona görə də şərhin mükəmməl, eyni zamanda anlaşılıqlı olmasına cəhd edilir:

“Misirlilərdə olduğu kimi, türklərdə totemizm adlı bir din var idi. Türklər qəbilə halında yaşayanda hər qəbilədə bir heyvan müqəddəs sayılırdı, o heyvan qəbilənin totemi, yəni onqonu olurdu. Türklər böyük atalarının ruhuna da ibadət edirdilər” (A.Şirazi. “Türklərin dini islamdan qabaq”. — “Dədə Qorqud” məcəlləsi, N 10, səh. 38).

Yaxud:

“İmperyalizm son (axır) mərhələdi. Sərmayədari nizamında bu mərhələdən sonra insanlar öz itirilmiş şanıların yer üzündə ələ keçirdəcəqlər. Bu mərhələdən sonra iştiraki (tohişi) mərhələlərə çatmaq olar.

İmperyalizm nizamının neçə xisləti var. Biz sadə halda bir neçəsinə barmaq basırıq. Ümid, gələcəkdə geniş bəhs açaq.

— İmperyalizmdə dünyanı kamına çəkmək sifəti var:

Bu sifətə görə imperyalizm bir dəniz (dərya)da yaşayan 8 ayaqa oxşar...” (Solmaz. “İmperyalizm nizamı nədir?” — “Koroğlu” məcmuəsi, N 3, səh.17).

Yaxud da, “...Nəvai öz zamanının ən böyük şairi və türk ədəbiyyatının ən əzəmətli şəxsiyyəti olub, ərəbcə, farsca və türkcəni mükəmməl bilirdi və türkcə və farsca şerlər divanı yazmışdır. Türkcə şerlərində Nəvai və farsca şerlərində Fani təxəllüsünü seçmişdir. O, ana dilində şer yazmağı tövsiyə edib, türk dilinin farscadan daha vəsi və kamal olduğunu isbat etmək üçün “Mühakimətül-lüğətəyn” adında bir kitab yazmışdır (C.Heyət. “İslam dövründə türk ədəbiyyatı” — “Varlıq”, 1987, N 1, səh. 18, 21).

Göründüyü kimi, hər üç mətn mövcud elmi, yaxud elmi-nəzəri informasiyanın kütləviləşdirilməsi üçündür, —kütləviləşdirmədə əsas məqsəd xalqın siyasi məlumatını artırmaqdır; nəticə etibarilə elmi üslub da xalqa yaxınlaşır (və əslində, elmi üslubun solumu genişlənilir).

Cənubda elmi üslubun ən böyük müvəffəqiyyəti, şübhəsiz, onun demokratikləşməsi, ictimai-kütləvi maraq dairəsinə daxil olması idi.

Hazırda “Varlıq” jurnalı elmi üslubun Cənubda inkişafı sahəsində görülmüş işi davam etdirir.

Azərbaycan ədəbi dilinin Şimaldakı fəaliyyəti ilə Cənubdakı fəaliyyətini bir milli-mənəvi mövcudluq idarə edir; baxmayaraq ki, ədəbi dil Şimalda bir, Cənubda isə başqa ictimai-siyasi mühitdə funksionallaşır (ideoloji məzmun da fərqlidir), lakin norma eyniyyətinə əsaslanan potensial birlik heç zaman aradan qalxmır.

Azərbaycan ədəbi dili Cənubda taleyin ümidinə buraxılmışdır. Lakin bununla belə, ədəbi dilin gələcəyi barədə nikbin fikirdə olmağa əsas verən faktlar var. Bunlardan biri ondan ibarətdir ki, əsrlər boyu Azərbaycan ədəbi dili dövlət

tərəfindən mühafizə edilməməsinə baxmayaraq, yaşamış, həm də nəinki yaşamış, özünün şedevrlərini yaratmışdır. XVII – XVIII əsrlərdə milli dilin təşəkkülü prosesi də mənəvi-mədəni intibahın təsiri ilə getmişdir. Yəni Azərbaycan ədəbi dilini bu və ya digər dövlət qurumu yaratmamışdır ki, məhv də edə bilsin. Ona görə də Cənubda ədəbi dilin hər hansı şəkildə qadağan olunması (ən mədəni formalardan ən vulqar formalara qədər) onun inkişafını ancaq ləngidə bilər, dayandıra bilməz, —ümumiyyətlə, elə bir qüvvə yoxdur ki, millətin iradəsi əleyhinə onun ədəbi dilini məhv etsin.

Şimalda gedən milli-mədəni tərəqqi Cənuba güclü təsir edir, Cənub da öz növbəsində etnik-mədəni potensialı ilə Şimala təsirsiz qalmır və diqqəti çəkən cəhət ondan ibarətdir ki, bu proseslərin hər ikisi universal bir tarixi prosesdə, onun tərkib hissələri kimi ehtiva olunur: həmin universal proses ümumtürk miqyasına malik olub, türk xalqlarının getdikcə güclənən milli-mədəni intibahından irəli gəlir.

1986

ƏDƏBİYYATŞÜNASIN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi ortalarında da milli mədəniyyətin əsas göstəricilərindən biri dil mədəniyyəti idi. Bu məsələ ilə yalnız dilçilər deyil, demək olar ki, bütün ziyalılar ardıcıl məşğul olurdular. Ana dili məsələsinə fəlsəfi-kulturoloji miqyasda yanaşan görkəmli ziyalılardan biri **Məmməd Cəfər Cəfərov** idi.

“Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bəzi məsələləri haqqında” məruzəsində M.C.Cəfərov ədəbi dildə ehtiyac olmadan əcnəbi sözlərin işlədilməsinin perspektivsizliyini göstərmək üçün XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatının dil təcrübəsini misal gətirir, tarixilik prinsipindən çıxış etməkdə analoji hadisələri qarşılaşdırır və fikrini bu cür davam etdirir: “Əlbəttə, təhlükə beş-üç terminin işlədilməsində deyildir. Məsələ prinsip məsələsidir. Əgər biz “təğriz” sözünü işlətsək, onda gərək “arfa” yerinə “ərğanun”, “arxeologiya” yerinə “riyaziyyətçilik”, “poetika” yerinə “qəvaidi-ədəbiyyə”, “rasionalizm” yerinə “əqliyyəluq”, “pozitivizm” yerinə “fəlsəfi-müsbətə” kimi yüzlərcə başqa sözləri də işlədək”, – göründüyü kimi, söhbət sistemliliyə gəlib çıxır (diqqət et: “məsələ prinsip məsələsidir”).

Tarixlilik ilə sistemliliyin genetik əlaqəsi vardır, o mənada ki, hər bir sinxron sistem tarixi təkamülün məhsuludur: tarixilik təkcə tarixi təkamüldə yox, sinxron sistemdə də ifadə olunur, ona görə də linqvistik (ümumən filoloji) tədqiqatlarda həmin münasibətə istinad edilməsi metodoloji əhəmiyyətə malikdir.

Tarixlilik və sistemlilik prinsipləri, nəticə etibarilə, praktikalik prinsipi ilə tamamlanır; məsələn, M.C.Cəfərov **şer** və **poeziya**, **istedad** və **talant**, **surət** və **obraz**, **muxtariyyət** və **avtonomiya** kimi leksik paralellərin dildə işlədilməsini məqbul hesab etməyənlərə qarşı çıxaraq göstərir ki, “... bunların heç birini atmaq lazım deyil. Yerinə görə hər ikisini işlətmək mümkündür və lazımdır, hətta zəruridir. Məsələn, “eqoist” sözünü biz fəlsəfi mənada “eqoizm” şəklində də işlədirik, “xudbin” sözü “xudbinizm” şəklində işlənmir”... Və əlavə edir:

“Qəribə burasındadır ki, bu fikri müdafiə edənlər **ünvan, rəmz, memarlıq, heykəltəraşlıq, natiq, məzhəkə** kimi sözlərlə yanaşı olaraq dilimizə daxil olmuş **adres, alleqoriya, arxitektura, skulptura, arator** və **komediya** kimi vacib olan sözlərin işlədilməsinə heç bir söz demirlər... Əlbəttə, bu ən azı, məntiqsizlikdir”.

Tarixlilik, sistemlilik və praktiklilik prinsiplərinə bu cür ardıcıl şəkildə istinad olunması M.C. Cəfərova hələ 50-ci illərdə bir sıra dilçilik problemlərinin həllində kifayət qədər obyektiv mövqe tutmağa imkan vermişdi: “... bəzi dilçi yoldaşlar, məsələn, professor Dəmirçizadə, dildə olan ərəb və fars mənşəli sözlərin bir qismini çıxarıb atmağı təklif edir. Məsələn, Dəmirçizadə Səməd Vurğunun **tənha, pir** (“qoca” mənasında), **təlatüm, tərənə, sükut, sükunət, bahar nəsimi, ülviyyət, əməl** kimi sözlər işlətməsinə, Mirzə İbrahimovun **zülmət, comərd, hifz, mühafizə**, habelə bir çox başqalarının **xəyal, kamal** və **şəriyyət** kimi sözlər işlətmələrinə etiraz edir.

Aydındır ki, bu prinsipi qəbul etmiş olsaq, onda gərək dilimizin lüğət tərkibinin doxsan faizini ixtisar edək...”

Ümumiyyətlə, faktlardan çıxış etməyəndə hər hansı tədqiqat sxematizmə yuvarlanır və məhz bu zaman tarixliliklə sistemliliyin dialektikası pozulur, odur ki, praktikliliyin bir prinsip kimi nəzərdə tutulması tədqiqatın maddi əsasının mühafizəsi deməkdir...

Göründüyü kimi, o, sinonimlik hadisəsinin funksional məzmununu başa düşməyənlərlə polemikaya girərək göstərir ki, “dilimizdə ta qədimdən **ayrılıq** sözü də var, **hicran** sözü də. Bəziləri belə zənn edirlər ki, bu iki sözdən birini, məsələn, **hicran** sözünü çıxarıb atsaq, dilimizi təmizləmiş olarıq. Dildə addımbaşı təsadüf etdiyimiz **ulduz — səyyarə, ıldırım — şimşək, çay — nəhr, külək — rüzgar, od-atəş, tək-tənha, qaranlıq — zülmət, gələcək — istiqbal, təmiz-pak, əyyam — epoxa, müəllim-pedaqoq** kimi yüzlərcə sözlər də bu qəbildəndir... Onları çıxarıb atmaq dili təmizləmək deyil, dili yoxsullaşdırmaq, öldürmək demək olardı” — məsələnin bu cür həlli tamamilə düzgündür və əlbəttə, orası da düzgündür ki, “dilin lüğət tərkibi və sərfi quruluşu ilə oynayanlar — onu öz fərdi zövqlərinə uyğunlaşdırıb eybəcər şəklə salmaq istəyənlərdir. Bunlar dilin sərfi quruluşdan təcrid edilmiş sözlərdən ibarət olduğunu güman edən adamlardır.

Onların zənninə görə, dilin mahiyyəti sadəcə olaraq yalnız sözlərdən ibarətdir ki, bunların da sayını istənilən zaman ya artırmaq, ya da əksiltmək olar. Bu isə dilə anarxist baxışdan başqa bir şey deyildir”.

Şübhəsiz, M.C. Cəfərovun “Heç bir ehtiyac olmadan dili yabançı əcnəbi sözlərlə doldurmaq nə qədər zərərli isə, dili yoxsullaşdırmaq, dildə arxaizm və provinsializm təbliğ etmək, dilə gələn sözlərin qarşısını almaq da eyni dərəcədə təhlükəlidir” fikri, birinci növbədə, praktik məzmununa malikdir, — ədəbi dildə (xüsusilə elmi üslubda) alınma terminologiyaya münasibət məhz bu prinsipə əsaslanmalıdır; halbuki hazırda bir sıra ziyalılar, yeri gəldi-gəlmədi, hər cür əcnəbi terminin ana dilinə gəlişinə etiraz edirlər. Sözün elmi konteksdəki funksiyası başqa kontekstlərdəki funksiyalarından əsaslı şəkildə fərqlənir, — elmi idrakın öz prinsipləri var və kütləvi (qeyri-professional) idrak mövqeyindən elmi kontekst tərtib etmək mümkün deyil.

M.C. Cəfərov “Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bəzi məsələləri haqqında” tədqiqatında ədəbi dil tarixi ilə əlaqədar (və 50-ci illərdə xüsusilə mübahisəli olan) məsələlərə toxunur, — o, birinci növbədə professor Ə. Dəmirçizadənin mülahizələrini nəzərdə tutub göstərir ki, “bu vaxta qədər klassik ədəbi-bədii dilimiz, ümumxalq dili ilə əlaqəsi olmayan və ya cüzi əlaqəsi olan bir “hakim siniflər dili”, süni dil kimi səciyyələndirilmişdir...

Qəribədir, Nəsiminin, Xətəinin, Füzulinin dili süni dil imiş”.

Və bununla yanaşı, “dil tarixinə daha yaxından aşina olan Dəmirçizadənin öz qəribə mülahizələrinə zidd olan fikirləri” də diqqət mərkəzinə çəkilir: “Füzuli elə ərəb-fars sözləri işlətməmişdir ki... hələ Füzuli dövründə artıq azərbaycancalaşmışdı...” “Füzuli dilinin öz dövrünə görə aydın, xalqın başa düşəcəyi bir dil olduğu meydana çıxır”...

Bunun ardınca isə M.C.Cəfərov belə bir qanuni sual verir: “...Bir halda ki, nəsimilərin, füzulilərin, xətəilərin, vaqiflərin, zakirlərin... və onlarca başqalarının dili öz dövrlərində geniş xalq kütlələrinin başa düşdüyü bir dil olmuşdur və bir halda ki, dilçilərin etiraf etdiyi kimi, bu yazıçıların öz əsərlərində işlətdikləri əcnəbi mənşəli sözlərin də əksəriyyəti həmən yazıçıların dövründə xalq dilində işlənən və deməli, vətəndaşlıq hüququ qazanan sözlər olmuşdur, bəs bəzi dilçilər

hansı elmi dəlillərə, hansı faktlara əsasən iddia edirlər ki, Azərbaycan ədəbi-bədii dili süni dil olmuşdur və ümumiyyətlə, ədəbi dildə, o cümlədən Azərbaycan ədəbi dilinin yaranmasında və inkişafında canlı xalq dili, ümumxalq dili iştirak etməmişdir, yaxud “cüzi” əhəmiyyətli elementlərlə” iştirak etmişdir?”

Əlbəttə, klassik ədəbi-bədii dilin “hakim sinfin dili” hesab olunması heç bir elmi dəlilə, fakta əsaslanmırdı, 30-cu illərdən etibarən sovet dilçiliyində geniş intişar tapmış marrçılığın təsiri ilə ortaya atılmışdı və 50-ci illərin dilçilik müzakirələrində həmin mülahizənin (ümumən dilin sinfiliyi haqqındakı tezis) qeyri-elmiliyi sübut olundu... Lakin M.C. Cəfərov apardığı polemikada nəticə etibarilə ona etiraz edir ki, “dilçilərimiz birinci növbədə Azərbaycan dilinin sabitliyi və həyatiliyi kimi mühüm bir məsələ üzərində çalışmaqdan daha çox və əsasən başqa dillərdən keçən sözlər üzərində “tədqiqat” aparmışlar. Azərbaycan dilinin mənşəyi və inkişaf yollarını araşdırmaq əvəzinə, ikinci dərəcəli məsələlərə uğramışlar. Elə buna görədir ki, hələ də nə dilin mənşəyi, inkişafı, nə ədəbi-bədii dil tarixinə aid ciddi tədqiqat əsərlərimiz var və belə getsə, uzun zaman olmayacaqdır”...

Əslində, M.C. Cəfərovun bu etirazı bilavasitə metodoloji məzmununa malikdir, — həqiqətən, uzun müddət (hətta bir sıra hallarda, indinin özündə də) Azərbaycan dilinin tarixi öz genetik kontekstindən kənarında tədqiq olunmuşdur (və tədqiq edilir), dil tarixi elmində bu cür əsaslı metodoloji qüsura yol verilməsi isə məhz elmi dəlil və faktlara etinasız münasibətin (həmin münasibəti isə dövrün ideologiyası, daha doğrusu, ideoloji əyintiləri hazırlamışdı) nəticəsi idi. “Azərbaycan dili — türk sistemli dildir” fikri bir sıra hallarda ümumən inkar olunmur, lakin mahiyyətə qəbul edilmir: bəzən “türk assimilyasiyası”na qədər vulqarlaşdırılır; vulqar məntiqlə dilin mənşəyi kimi mürəkkəb etnolinqvistik problemi isə həll etmək mümkün deyil.

M.C.Cəfərov ana dilinin tarixinin düzgün metodologiya əsasında tədqiqinə çağıranda təkcə elmi obyektivliyi gözləməirdi, vətəndaş narahatlığını da ifadə edirdi. 80-ci illərə aid “Azərbaycan dilində yeni söz və söz birləşmələri yaradılması problemləri” mövzusunda məruzəsində “güzəştə getmək əhvali-ruhiyyəsi”ni pisləyərək göstərir ki, “mədəniyyətimizin qədimliyinə, tarixi

keçmişimizə, farsdilli ədəbiyyatımıza, ərəbdilli elmimizə və s. aid olan qatı təəssübkeş köhnə mənbələrdəki yad fikirləri bu kitabdan o kitaba köçürənlər arasında axı özümüzünkülər də, el sözü ilə desək, “ata malını səxavətlə sağa-sola dağıdan övladlar da” olmuş və tək-tük də olsa, indi də belələrinin sədəsi gəlir”.

Tədqiqatçı tam əsasla göstərir ki, “... azərbaycanlıların bu gün danışdığı dilin tarixi çox qədimdir, bu dilin tarixini şüurlu və qeyri-şüurlu sonrakı əsrlərə (X—XI əsrlərə) bağlamaq istəyənlər xalqın tarixindən xəbərsiz olan adamlarıdır... XI əsrə qədər varlığımızı, bu doğma vətənin qədim sakinləri olduğumuzu şübhə altına alan, bizə “gəlmələr” adı verənlər də olmuşdur” (“Tənqidçi ədalətli, yazıçı təvazökar olmalı” məqaləsi).

30-cu illərdən başlayaraq etnogenezlə qlottogenez arasında az və ya çox fərq qoyulması, nəticə etibarilə ona gətirib çıxardı ki, bir sıra hallarda xalqın tarixini onun dilinin tarixindən (və əksinə, dilin tarixini xalqın tarixindən) təcrid olunmuş şəkildə “tədqiq etmək” bir növ dəb halını aldı, — əslində bu, genetikanın elmi təfəkkürdən çıxarmaq təşəbbüsünün ictimai sahədəki davamı idi; ümumən genetik yaddaşı öldürməyə qarşı yönəlmiş ideologiya etnogenetik tədqiqatları qlottogenetik tədqiqatlardan ayırmaqla, hər ikisinə kənardan təsir etmək imkanına malik olurdu (təəssüf ki, bu meyl bizim tarixşünaslığımızda bu günə qədər mövcuddur).

Ümumiyyətlə, M.C. Cəfərov ədəbi dildən danışarkən tarixliliklə müasirliyi dialektik vəhdətə götürür və bu, onun mülahizələrinin az qala metodoloji əsasını təşkil edir, məsələn:

“Səhv ondan ibarətdir ki, dildə neçə əsrlər qabaq işlənən və öz dövründə anlaşılan, lakin sonradan köhnələn, arxaikləşən və məhəllilləşən sözləri də yenidən ədəbi dilə gətirmək istəyənlər olmuşdur. Məsələn **ağıl** yerinə **us**, **xəbər** yerinə **salıq**, **məşhur** yerinə **anıq**, **əhali** yerinə **şenlik**, **itaət** yerinə **oysallıq**, **şey-əşya** yerinə **nəsnə**, **təcrübəli** yerinə **anac** və s. işlətməyi məsləhət görənlər vardır.

... Dil elə bir xəzinədir ki, onun indi işlənməyən hər sözündə belə xalq həyatı və mənəviyyatının bir sahəsi saxlanılır. Xalqın tarixi varlığını, keçmişini öyrənmək üçün birinci ən mötəbər mənbə dil, dil materialıdır. Bununla belə,

ədəbi dilin müasir tələblərinə, normalarına gəldikdə, hər hansı dil olursa-olsun, onun ədəbi dil qolunda, xüsusən bədii dildə müasir dövrdə ümumxalq tərəfindən anlaşılmayan sözləri işlətmək düzgün sayılmır” (“Azərbaycan dilində yeni söz və söz birləşməsi yaradılması problemləri”), — göründüyü kimi, normanın tarixi keyfiyyəti ilə müasir (sinxron) keyfiyyəti arasında münasibət praktik (və nəzəri) dəqiqliklə müəyyən olunur və nəzərə alaq ki, bu fikri “milli dillərdən hər biri o millətin tarixidir, dil mədəniyyəti keçmişin canlı iştirakçısıdır” mülahizəsinin müəllifi deyir, yəni tarixiliklə müasirlik tədqiqatçının təfəkküründə mexaniki olaraq birləşdirilmir (yaxud qarşı-qarşıya qoyulmur), bunların dialektikası aşkarlanır. M.C. Cəfərovun mülahizələri müasir dilçiliyin görkəmli nümayəndəsi Con Layonzun mülahizələrini xatırladır — Con Layonz göstərir ki, dilin inkişafı norma və anomaliyaların bir sisteminin digər sistem ilə əvəz olunmasından ibarətdir; yəni inkişafın hər hansı sinxron mərhələsində tarixlik norma və ya anomaliya faktı kimi qalmaqda davam edir... Tədqiqatçı bunu aşkarlamalıdır ki, sistemdə nə normadır, nə anomaliyadır, nəhayət, nə sistemin ümumən faktı deyil?

Məsələ burasındadır ki, M.C. Cəfərov bu baxımdan tamamilə ardıcıl mövqə tutur: o sözlərə ki, professor Ə. Dəmirçizadə etiraz edir (məsələn, **tənha**, **təlatüm**, **sükunət**, **zülmət**, **mühafizə** və s.), M.C. Cəfərov onların işlənməsinin təbii olduğunu göstərir (yəni dil anomaliyalarını müdafiə edir); sistemin tərkib hissəsi olmayan, həm norma, həm də anomaliya kimi təbii şəkildə sıxışdırılmış sözlərə gəldikdə isə, onların subyektiv olaraq təbliğini qəbul etmir.

Filoloji təfəkkür o zaman məhsuldardır ki, sinxron münasibətdəki qanunauyğunluqları dixron qanunauyğunluqlarla əlaqələndirə bilir, elmi idrakın “sintaqmatik planı” ilə “paradiqmatik planını” bir koordinasiya sistemində birləşdirir, — M.C. Cəfərovun təfəkkürü məhz bu cür təfəkkürdür. Ona görə də onun mülahizələrində ziddiyyət tapmaq, demək olar ki, mümkün deyil...

M.C.Cəfərovun “Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bəzi məsələləri haqqında” məruzəsinin ikinci hissəsi bütünlüklə yazıçı dili probleminə həsr olunmuşdur, — “ümumxalq dilinin inkişafında sənətkarın fərdi dil təcrübəsi” barədə tənqidsinin mülahizələri öz aktuallığını indiyə qədər mühafizə edir. M.C. Cəfərov yazıçıların

dilində bir-birinə qarşı duran iki ifrat meyl olduğunu göstərir: naturalizm və sxematizm...

“... qabaqcıl yazıçılarımızdan olan və dilləri canlı danışq dili ilə üzvi surətdə bağlı olan Əbülhəsən, Süleyman Rəhimov yoldaşların əsərlərində ədəbi dil tələblərinə bir növ ögey, laqeyd münasibət bəsləmək hiss olunur. Mən ədəbi dil normaları və ya tələbləri dedikdə yalnız mübtəda ilə xəbərin yerində işlədilməsi zəruriyyətini nəzərdə tutmuram. Ədəbi dil normalarını daha geniş mənada başa düşmək lazımdır. Elə yazıçılar var ki, mübtəda ilə xəbəri həmişə yerində işlədirlər. Bununla belə onların dili əsasən eynilə naturadan götürülmə dildir”.

Tənqidçi göstərir ki, “yazıçının dil üzərindəki komandası” zəifləyəndə naturalizm meydana çıxır...

Sxematizmə gəldikdə isə, çox doğru olaraq qeyd edilir ki, o, naturalizmlə oppozisiyada formalaşır:

“Yazıçılar və xüsusən dilçilər arasında bir qism yoldaşlar da var ki, əksinə, məktəb qrammatikasını doğma hesab edir, canlı dilə isə ögey münasibət bəsləyirlər...”

Ədəbi-bədii dilə bu yanlış münasibət, hər şeydən əvvəl, dilimizin sərfi quruluşunun mahiyyətinin, onun tarixi-inkişaf xüsusiyyətlərinin ətraflı öyrənilməməsindən irəli gəlir. Sərf sahəsində bir çox prinsipial məsələlər dilçilərin öz aralarında da hələ mübahisəlidir...”

M.C. Cəfərov ədəbi-bədii dildə (nəsr dilində) funksional-tipoloji fərqlərin şərhində (və qiymətləndirilməsində) tarixlilik prinsipini meyar hesab edir, — göstərir ki, məsələn, C. Məmmədquluzadə bəzən “mübtəda ilə xəbərin uzlaşmasına laqeyd” “görünürsə” də, ədəbi-bədii dilin demokratikləşməsində böyük əmək sərf etmişdir... M.S. Ordubadi “tiplərini öz dilində danışdırmamışsa” (yəni dilində tipiklik olmamışsa) da, “çox təsirli bir roman dili yaratmışdır...” “Əgər biz bu böyük səylərdən, bu böyük nailiyyətlərdən sərf-nəzər edib, “mübtəda-xəbər ölçüsü” ilə məsələyə yanaşsaq, belə çıxır ki, yazıçılarımızın heç birinin dili ədəbi-bədii dil normalarına cavab vermir...”

Şer dili haqqında danışarkən tənqidçi, S. Vurğunun dilini nümunə göstərir və demək lazımdır ki, şairin dilinin ən düzgün xarakteristikasını verir: “Səməd Vurğunun dili həqiqi poeziya dili olaraq həm dilin gözəl ənənələri ilə üzvi surətdə bağlı olan, həm də ümumxalq dilinin müasir yüksəlişini özündə əks etdirən bir dildir”, düzgünlük orasındadır ki, tarixi potensiya ilə perspektivliyin şairin dilindəki vəhdəti tapılır. M.C. Cəfərov qeyd edir ki, “əgər Rəsulun şer dili Səmədin, Rahimin, Osmanın şer dilindən müəyyən cəhətdən fərqlənirsə, burada heç də təəccübləndirici bir şey yoxdur, çünki bu fərq əsasən fərdi üslub fərqi-dir”.

Yazıçı dili barədə bu cür aydın (və konkret) qənaətlər M.C. Cəfərovun tənqidçilikdən çox, güclü dilçilik duyumundan irəli gəlirdi və elə həmin duyumun nəticəsi olaraq o deyirdi ki, “... son 30 ildə bizim ədəbiyyatımızın dili xeyli inkişaf etmiş, zənginləşmişdir. Bu inkişaf, bu yenilik elmi surətdə tədqiq olunmuş, öyrənilmiş, qiymətləndirilmişdir? Yox. Nə üçün? Ona görə yox ki, biz uzun illər novatorluq deyəndə, ancaq bir neçə təzə sözün işlənməsini nəzərdə tutmuşuq, təzə, qəribə söz də çox olmamışdır...” Etiraf edək ki, indinin özündə yazıçı dilində novatorluğun məzmunu çox vaxt “bir neçə təzə sözün işlənməsi” kimi başa düşülür və bu gün də (yəni 30 il sonra da) müasir ədəbi-bədii dilin (fərdi üslubların) təsvirini verən tədqiqat işləri demək olar ki, yoxdur, — halbuki müasir dövrdə də ədəbi-bədii dil (bədii üslub) diferensial formasında ümumən ədəbi dilin ən funksional təzahürü olmaqda davam edir.

Nitq mədəniyyəti məsələləri M.C.Cəfərovu ümumən milli mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi həmişə düşündürmüşdür. — “Azərbaycan dilində yeni söz və söz birləşmələri yaradılması problemləri” tədqiqatında isə həmin məsələlərə sistemli şəkildə münasibətini ifadə edir; hər şeydən əvvəl, göstərir ki, “...milli dilin qorunmasında millətin ziyalılarının daşdığı məsuliyyət çox böyükdür. Ziyalının yazısı da, danışığı da, nitqi də nümunə olmalıdır. Ziyalı danışmağa söz axtaranda, hər şeydən əvvəl, gərək gözünün qarşısında anasını görsün”.

Əlbəttə, çox düzgün fikirdir ki, “vətəndaşın yalnız danışığı, yazısı deyil, nə dildə düşündüyü də nitq mədəniyyətinə təsir edir”, — bu cür fikirlər M.C. Cəfərovun nitq mədəniyyəti ilə bağlı mülahizələrinin konseptuallığını göstərir. Tədqiqatçı bu anlayışın (“nitq mədəniyyəti” anlayışının) arxasında mürəkkəb

təfəkkür prosesini görür: “Nitq mədəniyyəti, danışıq qabiliyyəti də bir növ yaradıcılıqdır, necə ki, elmi əsər və ya şer, hekayə, məqalə, xatirə və s. yazmaq dili bilmək və vərdiş tələb edir, nitq mədəniyyətinə yiyələnmək də, dili bilmək, ədəbi dil normalarını mənimsəmək də vərdiş tələb edir”. Əlbəttə, analogiya o qədər uğurlu olmasa da, nitq mədəniyyətinin yaradıcılıq aktı hesab edilməsi öz-özlüyündə maraqlıdır, çünki burada “nitq mədəniyyəti” ilkin mərhələ kimi “təfəkkür mədəniyyəti”ni də ehtiva etmiş olur...

M.C.Cəfərov tədqiqatında nitq mədəniyyətinin praktik məsələlərinə də toxunur, — bütün aydınlığı (və prinsipliliyi) ilə göstərir ki, “nitq mədəniyyəti sözlə, yaxşı arzular bəsləməklə başa gələn iş deyil, real tədbirlər tələb edən işdir.” Həmin tədbirlər içərisində klassik nitq mədəniyyətinin dialektik inkişaf prosesində mənimsəmək problemi tədqiqatçı tərəfindən xüsusi şəkildə fərqləndirilir:

“Nəsimi, Füzulilərin, Vaqif, Zakir, Sabirlərin dili olmasaydı, bu dilin yeni yüksək mərhələsi olan Səməd Vurğunların da qüdrətli, təsirli dili olmazdı.

Deməli, klassik ədəbiyyat dilini arxivə göndərə bilmərik. Həm bugünkü, həm də gələcək nəsillər onu öyrənməlidir”.

“Azərbaycan dili binadan bir kök üzərində ardıcıl inkişaf edən dillərdəndir”, — ona görə də nitq mədəniyyətinin təbii tarixi təkamülündə mənimsənilməsi milli mədəniyyətin tərəqqisinin şərtidir və M.C.Cəfərov klassik ədəbiyyatın dilini yaxşı öyrənməyi (və öyrətməyi), şübhəsiz, bu baxımdan vacib hesab edir.

Nitq mədəniyyətinin inkişafında tərcümənin rolunu göstərən tədqiqatçı burasını da qeyd edir ki, “başqa dildən hərfi tərcümə milli dili ağırlaşdıran, onun təbiiliyini korlayan səbəbdir”; tamamilə doğrudur ki, bir romanın, hekayənin, hətta qəzet məqaləsinin yarıtmaz tərcüməsi ana dilinə nə qədər yabançı material gətirir, — sonralar bu yabançı materialı dildən təmizləmək o qədər də asan olmur.

M.C.Cəfərov nitq mədəniyyətinin ümummilli mədəniyyətin tərkib hissəsi saydığına görədir ki, milli mədəniyyət kimi nitq mədəniyyətinə tarixi inkişaf prosesində yanaşır.

...Y.Qarayev M.C. Cəfərovun dilindən danışarkən burada “daxili, gizli bir publisistika və fəlsəfi temperament” olduğunu göstərir, — bu dəqiq təyinatla təkcə onu əlavə edək ki, M.C. Cəfərov ana dili ilə bağlı o tələbləri ki, yazıçının (yaxud adi vətəndaşın) qarşısına qoyur, özü həmin tələblərə birinci növbədə əməl edir; onun dili analitik (və müdrik) dildir, nəzəri konseptual əsası olan dildir.

1999

Qeyd: Məqalə professor Tofiq Hacıyevlə birlikdə yazılmışdır.

AZƏRBAYCAN DİLİ, TÜRK DİLİ, YOXSA AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİ?..

«Azərbaycan dili» ifadəsi 30- cu illərin təxminən ortalarından etibarən ardıcıl şəkildə işlənmiş və son illər mətbuatda gedən müzakirələrdən, mübahisələrdən də görüldüyü kimi, o qədər möhkəmlənmişdir ki, əgər hətta günü bu gün məsələ ümumxalq səsverməsinə qoyulsa, «türk dili», yaxud «Azərbaycan türkçəsi»nə (və ya «Azərbaycan türk dili»-nə) yox, «Azərbaycan dili»nə üstünlük verərlər – görünür, bu barədə mübahisə açmağa ehtiyac yoxdur və məsələnin məhz bu cür olduğunu adicə maraqlananlar belə, etiraf edərlər... Ancaq iş bununla qurtarmır – hər şeydən əvvəl ona görə ki, «Azərbaycan dili» ifadəsi cəmi- cümlətanı yarım əsrlik bir tarixə malik olduğu halda, həmin məzmununda «türk dili» ifadəsinin tarixi müqayisəyə gəlməyəcək qədər qədimdir; ikincisi, heç olmasa mütəxəssislərə məlumdur ki, «türk dili»nin 30- cu illərdə «Azərbaycan dili» ilə əvəz olunması normal siyasi- kulturoloji şəraitdə (və xalqın iradəsi ilə!) getməmişdir; nəhayət, üçüncüsü, «Azərbaycan dili» ifadəsi, bir qayda olaraq, o təsəvvürlərlə müdafiə edilir ki, həmin təsəvvürləri bizim hal- hazırda düşdüyümüz qeyri- münasib vəziyyət doğurur, möhkəmləndirir. Və odur ki, Azərbaycan millətinin dilinin bundan sonra necə adlanacağı məsələsinə baxılarkən milli təfəkkürün bugünkü səviyyəsi ilə yanaşı, potensialı da nəzərə alınmalıdır – milli təfəkkür mövcud ifadə variantlarının ancaq biri üzərində deyil, hamısı üzərində düşünməyə yönəldilməli, imkan dairəsində hətta «məcbur» edilməlidir».

Biz kifayət qədər mürəkkəb məsələləri get- gedə o qədər sadə şəkildə (!) həll etməyə adət etdik ki, axırda «ura» ilə müstəqil Azərbaycan dövləti qurmaq xəyalına da düşdük – bu cür «folklor təfəkkürü» ilə son bir neçə ildə o qədər problemlər yaratmışıq ki, həmin problemlərin miqyasını belə, təsəvvür eləmək

çətinidir. Elə ona görə də hər hansı bir problemi lazımı professionalıqla müxtəlif problemlərin əsaslı müdaxiləsinə məruz qalmadan şərh etmək, demək olar ki, mümkün deyil. Və biz hər şeyə «sıfır»- dan deyil, «minus»dan başlamağa məcburuq...

Azərbaycan dövlətinin (və millətinin) dilinin qərarla «türk dili» adlandırılması, daha doğrusu, 30- cu illərə qədərki adın bərpası tarixi baxımdan nə qədər ədalətli bir iş olsa da, müasir baxımdan axıracan anlaşılan bir iş deyildi və bu gün həmin məsələyə obyektiv münasibət artıq tələb edir ki, dilimizin nə cür adlandırılmasının münasibliyindən əvvəl, tələsik qəbul edilmiş qərardan irəli gələn «vəziyyət» şərh olunsun. Halbuki tələsməyib, məsələni bir neçə il davam edən ən müxtəlif səviyyəli müzakirələrin obyektinə çevirmək və nəticə etibarilə ümumxalq səsverməsi keçirib son sözü (!) demək olardı... Milli Məclis çox qeyri-professional şəkildə müzakirə edib, müəyyən qərara gəlib, ancaq qərar faktiki olaraq, yerinə yetirilmir; deməli, son söz hələ deyilməyib – deməli, artıq qeyd olunduğu kimi, «sıfır»dan yox, «minus»dan başlamaq lazım gəlir.

Milli Məclisin qərarını, təbii ki, ancaq onun özü təkzib edə bilər. Ancaq hansı potensial əsasında? Sabah, yaxud o biri gün qərar verib «türk dili»ndən «Azərbaycan dili»nə qayıtmaq düzgün olmazdı və belə bir təsəvvür yaradırdı ki, əvvəlki qərar tamamilə səhv imiş, bu dilin adı, ümumiyyətlə «türk dili» deyilmiş... Məsələni bu gür həll eləmək – «türk dili»ndən «Azərbaycan dili»nə keçmək millətin psixologiyasına, bugünkü dövlət quruculuğuna da öz mənfi təsirini göstərirdi. Ona görə də məsləhətdir ki, Milli Məclisin qərarı hələlik öz qüvvəsində qalsın, ancaq bir il, iki il müzakirələr davam etdirilsin (görünür, inqilabi ehtiraslar soyuduqca, müzakirələr daha təmkinlə gedəcək, daha məhsuldar olacaq), imkan olan kimi ümumxalq səsverməsi keçirilib məsələ həll edilsin.

Obyektivlik naminə (bəri başdan qeyd edək ki, biz nə «Azərbaycan dili»nin, nə də sadəcə olaraq, «türk dili»nin tərəfdarıyıq, ən münasib, ən elmi ad «Azərbaycan türkcəsi», yaxud «Azərbaycan türk dili»- dir) mövcud mülahizələri az- çox sistemli şəkildə nəzərdən keçirək:

1.«Azərbaycan dili»nin saxlanması daha münasib olduğunu göstərən, yaxud sübut edən mülahizələr, dəlillər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

- biz yarım əsrdən artıqdır ki, «Azərbaycan dili» ifadəsini kifayət qədər uğurla işlədirik və həmin ifadə bizim milli təfəkkürümüzdə özünə möhkəm yer tutmuş, sabitləşmişdir; elə isə yox yerdən niyə problem çıxarıyıq və dilin adını niyə dəyişirik?

- «Azərbaycan dili» məlum olduğu kimi, «Azərbaycan xalqı, yaxud milləti», «Azərbaycan dövləti», «Azərbaycan tarixi», yaxud «ədəbiyyatı» ilə analogiya təşkil edir; əgər «Azərbaycan dili» yox, «türk dili», yaxud «Azərbaycan türkcəsi» desək, onda müvafiq olaraq, yeni analogiya təklif etmirikmi (türk xalqı, yaxud milləti, Azərbaycan türk dövləti, Azərbaycan türk tarixi, yaxud ədəbiyyatı...)?..

- Azərbaycanda qədim zamanlardan (lap elə olsun son zamanlardan! - N.C.) müxtəlif mənşəli xalqlar, etnoslar yaşayırlar və etnogenetik proses davam edir – belə olan halda dilin mövcud (!) adını dəyişib «türk dili» qoymaq qeyri- türk mənşəli xalqları, etnosları həyəcanlandırmırmı, onların milli heysiyyətinə toxunmurmu?.. Azərbaycan milləti müxtəlif etnoslardan təşəkkül tapmış unikal bir millətdir və heç yaxşı olmazdı ki, həmin etnoslardan hər hansı biri qabardılsın, o birilərlə müqayisədə xüsusi mövqeyə çıxarılsın;

- biz «Azərbaycan dili» əvəzinə «türk dili»ni işlətsək, iki dilin (söhbət Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsindən gedir) bir adı odur ki, bu da düzgün deyil və ümumiyyətlə, həmin dillər bir- birinə çox yaxın olduğundan Azərbaycan türkcəsi Türkiyə türkcəsinin təsiri altına düşə bilər (necə ki, XX əsrin əvvəllərində belə bir təhlükə olmuşdu);

- nəhayət, məgər dilin adı «Azərbaycan dili» şəklində qalanda onun türk dillərindən biri olması inkar edilir?..

Göründüyü kimi, «Azərbaycan dili»nin tərəfdarları bir qayda olaraq, müdafiə mövqeyində dururlar və çox istərdik belə anlaşılsın ki, həmin mövqe ancaq qeyri- türk mənşəli azərbaycanlıların mövqeyidir – «Azərbaycan dili»nin müdafiəsinin qnoseoloji əsasları təsəvvür edildiyindən daha möhkəmdir: burada

təkcə Azərbaycanın etnogenetik mürəkkəbliyi deyil, əlli ilin kütləvi təbliğatı, milli məsələdə müəyyənvoluntaryuntarizm meyilləri də öz işini görmüşdür.

«Azərbaycan dili»nin tərəfdarları dilimizin məhz bu cür adlandırılmasını onun müstəqilliyi üçün şərt hesab edirlər, ancaq burada bir «təhlükə» var ki, həmin müstəqillik ümumtürklükdən təcrid olunmaq ehtirasının məhsulu olsun.

II. Aşağıdakı mülahizələrin müəllifləri millətimizin dilinin məhz «türk dili» adlandırılmasını istəyirlər:

- qədim dövrdən 30- cu illərə qədər dilimizin adı məhz «türk dili» (şübhəsiz, müxtəlif variantlarda: türk dili, Azərbaycan, yaxud Qafqaz türklərinin dili, türk- tatar dili...) olmuşdur, həmin adı bugünkü milli özünəqayıtma dövründə bərpa etmək ehtiyacı yaranır;

- «Azərbaycan dili» xalqın iradəsinin məhsulu deyil, təsadüfdən- təsadüfə müəyyən mənbələrdə bir neçə dəfə işlənmişsə də, həmin ad 30- cu illərdə xalqa yuxarıdan zorla qəbul etdirilmişdir və ona görə də «Azərbaycan dili»ni saxlamaq repressiya ilə bərişmaq, xalqa qarşı tarixi təcavüzlə razılaşmaq deməkdir;

- «Azərbaycan» yerin adıdır, yer adının dövlət adı kimi işlənmə təcrübəsi olduğu halda, dil (görünür, eləcə də xalq) adı kimi işlənmə təcrübəsi yoxdur və «Azərbaycan dili» bu mənada tamamilə qeyri- dəqiq ifadədir;

- «Türk dili» millətin etnik əsaslarının nədən ibarət olduğunu göstərməklə yanaşı, dilimizin müasir türk dilləri arasındakı xüsusi mövqeyini bilavasitə əks etdirir.

Milli Məclis həmin mülahizələrə əsaslanaraq dövlət dilinin türk dili olduğunu qərara aldıqdan sonra cəmiyyətdə bir tərəfdən müəyyən razılıq hissi yarınsa, digər tərəfdən əsaslı, yaxud əsassız narazılıqlar da özünü göstərdi – qeyd olundu ki, qərar lazımi genişlikdə müzakirə olunmadan qəbul edilmiş, bir sıra mühüm məsələlər nəzərə alınmamışdır: birincisi, «türk dili» dedikdə Azərbaycan türkcəsinin, yoxsa Türkiyə türkcəsinin başa düşüldüyünü müəyyənləşdirmək olmur (yeri gəlmişkən, bu anlaşılmazlıq orta və ali məktəb dərsləklərinin adında özünü daha açıq şəkildə hiss etdirir); ikincisi, lazımi təbliğat aparılmadığına görə adın ictimai- kütləvi qəbulu böyük psixoloji maneə ilə rastlaşmışdır; üçüncüsü, Milli Məclisin qərarı türkcülük və Türkiyəçilik

«təbliğət»ı dövrünə düşdüyündən müəyyən kompaniyanın nəticəsi təsəvvürünü doğurmuşdur.

«Azərbaycan türkcəsi», bizim fikrimizcə, ən azı aşağıdakı səbəblərə görə, dilimizin adını bildirmək üçün daha yararlıdır:

a) «Azərbaycan dili» artıq müəyyən mübahisələrin obyektinə olmuş, müxtəlif baxımlardan narazılıqlar doğurmuş və nəhayət, Milli Məclis hər necə olursa olsun konkret qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan cəmiyyətinin bir hissəsi həmin qərarı bəyənməsə də, bir hissəsi onu hətta yeganə düzgün qərar kimi alqışlamışdır ki, bu da cəmiyyətdə müəyyən ovqat yaratmışdır.

İkincisi, «Azərbaycan dili», bir bunu nə cür izah etsək də, 30- cu illərdə «Yuxarı»dan (söhbət 30- cu illər Moskvəsindən gedir) zorla qəbul etdirilmiş, həmişə də demokratik tərəkürdə anlaşılmazlıq törətmişdir. «Türk dili»nin isə zəngin işlənmə təcrübəsi var – M.Füzuli bu cür deyib, M.F.Axundov bu cür deyib, M.H.Şəhriyar bu cür deyib.

Üçüncüsü, «türkcə»də Şimalla Cənub birləşir, bir ad altına düşür ki, bu da bizim üçün ən azı perspektiv baxımdan xırda məsələ deyil.

a) «Türk dili» hazırki halda, heç olmazsa, praktik baxımdan uğursuzdur – onsuz da biz «bura türkcə»ni (qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində bu cür də deyiblər) «Türkiyə türkcəsi»ndən fərqləndirmək üçün «Azərbaycan türk dili» şəklində işlətməliyik. Çünki «mən türk dilində danışırım» deyəndə anlaşılır ki, konkret olaraq mən hansı dildə danışırım: Türkiyə türkcəsində, yaxud Azərbaycan (buraya həm Şimal, həm də Cənub təzahürləri daxildir) türkcəsində? Və yaxud müxtəlif türk dillərindən hansında?..

v) «Azərbaycan türkcəsi», yaxud «Azərbaycan türk dili»ni rəsmi ad olaraq qəbul etməklə, əslində, qeyri- rəsmi məqsədlərlə «Azərbaycan dili», yaxud «türk dili»nin işlədilməsinə etiraz olunmur - bir müddət kim necə istəyir o cür desin, ancaq daha uğurlu variantda rəsmi üçtünlük verilsin, o vaxtaca ki, milli tərəkürdə müəyyən stabillik yaransın...

Buraya qədər deyilənlərdən belə məlum olur ki, üzərində düşünmək, saf- çürük etmək üçün kifayət qədər faktlar, mülahizələr var – daha o dövr deyil ki, əməlli- başlı götür- qoy etmədən qərarlar qəbul olsun, «son söz» deyilsin. Və son

illərin təcrübəsi göstərdi ki, hətta nəticə etibarilə onun xeyrinə olsa belə, xalqın iradəsini zorlamaq yaxşı heç nə vermir, əksinə, vəziyyəti mürəkkəbləşdirir, anlaşılmazlıq yaradır.

1994

AZƏRBAYCAN TÜRK DİLİ

Azərbaycan türk dili, hər şeydən əvvəl, müəyyən təkamül prosesinin məhsuludur və ona görə də Azərbaycan türk dilinin müasir problemlərini həll edərkən tarixə əsaslanmaq lazım gəlir. Lakin çox təəssüf ki, həmin tarixi hərə bir cür təsəvvür edir, mütəxəssislərlə yanaşı, qeyri- mütəxəssislərin («həvəskar»ların) son illər mətbuatı ağzına götürmüş müxtəlif mülahizələrini də buraya əlavə etsək, mürəkkəb bir «Azərbaycan türk dili tarixi» təsəvvürü ilə qarşılaşırıq. Heç şübhəsiz, Azərbaycan türk dili tarixinin həlli kifayət qədər çətin olan problemləri mövcuddur, bununla belə, ümumi məsələlər artıq aydınlaşdırılmışdır... Ən geci IX- XI əsrlərdən müstəqil Azərbaycan türk dili (həm ümumxalq dili, həm də ədəbi dil kimi) fəaliyyət göstərir. Və bu gün «müstəqil Azərbaycan türk dili mövcuddurmu?» sualı mənə elə gəlir ki, sağlam təfəkkür zəminində meydana çıxmır – bu belə bir yanlış təsəvvür yaradır ki, guya «ümumi türk dili»nin mövcudluğunu qəbul etmək türkçülükdür, Azərbaycan türk dilinin mövcudluğunu qəbul etməksə türkçülük deyil... Məsələ isə, əslində, başqa cürdür...

Müxtəlif türk dillərinin hamısı heç də eyni təkamül səviyyəsinə malik deyil – ən çox inkişaf etmiş dillər Şərqi (Türküstan), Şimal- Qərbi (Ural- Volqaboyu) və Cənub- Qərbi (Qafqaz- Kiçik Asiya) türk etnik- kulturoloji regionlarında yerləşir: Şərqi özbək, türkmən, qazax; Şimal- Qərbi- tatar; Cənub- Qərbi- türk və Azərbaycan türk dilləri... Qədim (eləcə də ilk orta əsrlər) türk dili örnəkləri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, müxtəlif türk dilləri təşəkkül tapana qədər (eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarından bizim eramın X əsrinə qədər) üç türk dil ənənəsi mövcud olmuşdur: 1) Hun, yaxud qıpçaq, 2) oğuz; 3) karluq- uyğur. Tatar, qazax dilləri- hun, yaxud qıpçaq; türk, türkmən dilləri – oğuz; özbək dili- karluq- uyğur dil ənənələrinin bilavasitə varisidir. Azərbaycan türk dilinin əsasında isə hun, yaxud qıpçaq ənənəsi ilə oğuz ənənəsi dayanır və deməli, əsasən bir «mənbə»yə malik türk dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan türk dili iki

«mənbə»dən gəlir. Bu isə, heç şübhəsiz, bizim dilimizə digər türk dilləri ilə müqayisədə böyük üstünlük verməklə yanaşı, onun hər halda özünəməxsus bir hadisə olduğunu göstərir.

Azərbaycan türk dilinin təşəkkül tarixinin eramızdan əvvəlki minilliklərə aparıb çaxaranlarla yanaşı, son dövrlərə gətirənlər də vardır – məsələ isə bundan ibarətdir ki, bizim dilimiz iki mərhələdə təşəkkül tapmışdır: 1) eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarından bizim eramın V əsrinə qədər; 2) V əsrdən X əsrə qədər.

Birinci mərhələdə Azərbaycan türk dili hun, yaxud qıpçaq ənənələri əsasında müəyyən olmuş, ən geci I- V əsrlərdə artıq mükəmməl bir dil kimi fəaliyyət göstərmişdir – bunu əsrlərə məxsus yunan (Bizans), erməni və gürcü mənbələrindəki Azərbaycan türk sözləri də təsdiq edir. Azərbaycan şifahi xalq şerində, xüsusilə qonşu Şimal xalqlarının dilinə keçmiş nümunələrdə hun- qıpçaq ünsürlərinin mütləq üstünlüyü göstərir ki, Azərbaycan türk dili öz təşəkkül tarixinin ilk mərhələsində hun- qıpçaq xüsusiyyətli bir dil olmuşdur. İkinci mərhələ oğuzların Azərbaycana kütləvi axını ilə başlayır və «gəlmə» oğuz xüsusiyyətlərinin «yerli» qıpçaq xüsusiyyətlərinə «qarışması» ilə başa çatır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, «qarışma» prosesi uzun zaman- həтта demək olar ki, indiyə qədər davam edir, bununla belə, həmin proses IX- XI əsrlərdən etibarən, görünür, keyfiyyət həddinə çatdığına görə sonralar olduqca lənc getmişdir.

XI- XII əsrlərdə Azərbaycan türk dilində mənbələrə təsadüf olunmur – bu isə o demək deyil ki, bu cür mənbələr, ümumiyyətlə, mövcud olmamışdır. Azərbaycan folklorunun ən gözəl nümunələri (məsələn, «Kitabi- Dədə Qorqud») məhz bu əsrlərdə meydana çıxmış və Azərbaycan türk dilinin tarixi keyfiyyətini bütün gücü ilə nümayiş etdirmişdir. Ə.Xəqaninin, xüsusilə N.Gəncəvinin dilində işlənən türk mənşəli sözlər, ifadələr o qədər çoxdur ki, onlar XI- XII əsrlərin dil mənzərəsi barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Elə XI- XII əsrlərdən başlayaraq ümumxalq dilində (və nəticə etibarilə ədəbi dildə) müvazilik, paralellik özünü göstərir: mən- bən, demək- aytmaq, getmək- varmaq, çağırmaq- oqumaq, çöl- yazı, söz- sav (cab), durmaq- dayanmaq və s.

Əlbəttə, belə bir sual ortaya çıxa bilər: Azərbaycanın türk dili daha çox hun- qıpçaq, ya oğuz xüsusiyyətlərinə əsaslanır? Bu suala bir- başa cavab vermək

çətindir, laki nonu demək mümkündür ki, bən, aytmaq, varmaq, sav kimi bilavasitə oğuz xüsusiyyətləri müəyyən müddət Azərbaycan türk dilinə məxsus olsa da, sonrakı dövrlərdə aradan qalxmış, hun- qıpçaq xüsusiyyətləri daha əsaslı hadisə olduğuna görə üstün gəlmişdir.

XIII- XIV əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan türk dilinin kifayət qədər çox mənbələrinə təsadüf olunur- bunun bir səbəbi Azərbaycan türk ədəbi dilinin mükəmməlləşməsidirsə, ikinci səbəbi Azərbaycanda etnik- və ictimai- siyasi münasibətlərdə özünü göstərən tarazlıqdır: əvvəl monqol- tatarların, sonra isə Teymurləngin hücumları ölkənin təsərrüfat həyatına nə qədər böyük ziyan vurdusa, Azərbaycan türk dilinin o vaxta qədər geniş yayılmış ərəb, xüsusilə də fars dilinin nüfuzunu sındırmasına bir o qədər kömək etdi və İ.Həsənoğludan İ.Nəsimiyə, İ.Nəsimidən M.Füzuliyə qədər Azərbaycan türk ədəbi dili, mütəxəssislərin göstərdiyi kimi, əsasən iki üslub formasında təzahür edir: klassik üslub və folklor üslubu.

XIII- XIV əsrlərdə Azərbaycan türk dilində oğuz xüsusiyyətləri XV- XVI əsrlərdəkinə nisbətən güclü olmuşdur – birincisi ona görə ki, Şərqdən (Orta Asiyadan) Kiçik Asiyaya oğuz axını XV- XVI əsrlərdə tədricən dayanır; ikincisi isə, Azərbaycan türk dili gətdikcə daha çox öz tarixi xüsusiyyətlərini (bunlar hun- qıpçaq xüsusiyyətlərindən ibarət idi) qabardır. Görünür, xüsusilə XI- XII əsrlərdə qıpçaqların Şimali Qafqazda fəallaşması, Məmlük türk mədəniyyətinin inkişafı da burada müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

XVII- XVIII əsrlərdə Azərbaycan türk dilinin tarixində əsaslı çevriliş baş verir, lakin həmin çevrilişin məzmununu anlamaq üçün ona qədərki təkamül prosesini təsəvvürdə canlandırmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan türk dili dialektlərinin müasir sistemi müəyyənləşir və ümumxalq dilinicoğrafiyası, əsasən, qəraplaşır; ikincisi, sabit etnik- ictimai mühit formalaşır ki, bunun da nəticəsində həm ümumxalq dili, həm də ədəbi dil möhkəm sosial əsaslara malik olur; üçüncüsü, Şərq dilləri ilə əlaqələr intensivliyini itirir, ədəbi dil bir qayda olaraq bilavasitə ümumxalq dilinə dayanır (hətta dil sistemi ilə nitq norması eyniləşir). Azərbaycan türk dilini tarixində XVII- XVIII əsrlər ən çox onunla əlamətdardır ki, həmin əsrlərdə milli dil təşəkkül tapır- artıq bundan sonrakı

dövrün dilini «yeni Azərbaycan türk dili» adlandırmaq mümkündür. Milli dilin təşəkkülü, ümumiyyətlə, Azərbaycan mədəniyyətində özünü göstərən milliləşmə prosesinin tərkib hissəsidir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türk dili olduqca mürəkkəb tarixi- kulturoloji şəraitdə fəaliyyət göstərir – ümumxalq dilində əsaslı bir təbəddülət müşahidə olunmasa da, ədəbi dilə münasibətdə müəyyən tendensiyalar meydana çıxıb güclənir, hətta bir sıra hallarda siyasi- ideoloji məzmun kəsb edir: bunların birincisi şərqiçilik, ikincisi isə qərbçilik tendensiyasından ibarətdir. Şərqiçilər Azərbaycan türk dilində Şərqiçə, qərbçilərQərbdə dayaq axtarırlar – əslində isə, bu dayaq həm Şərqiçə, həm də Qərbdə olmalı idi; üçüncü tendensiya (bu, demokrat- maarifçilik tendensiyası idi) mövcud radikal meyilləri birləşdirməklə daha mükəmməl mövqe tutur və prinsip etibarilə müasir Azərbaycan türk ədəbi dilinin tipologiyasını, xarakterini hazırlayırdı.

Göründüyü kimi, Azərbaycan türk dilinin müxtəlif türk dilləri içərisində müəyyənleşmiş tarixi mövqeyini danmaq mümkün deyil və nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan türk dili böyük tarixə malik müstəqil bir xalqın dilidir, ona görə də dillə bağlı hər hansı məsələnin izahında mütləq və mütləq bu tarix göz önündə dayanmalıdır. Azərbaycan türk dilini bir daha «türkləşdirməyə» heç bir ehtiyac yoxdur... Lakin bu, o demək deyil ki, biz «ümumi türk dili» ideyasını inkar edirik: söhbət ondan gedir ki, bir məsələ o birinə qarışdırılmasın və ana dilinin problemlərinə həddindən artıq sərbəst münasibət göstərilməsin...

1992

AZƏRBAYCAN DİLİ.

VƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ

Azərbaycan dili (türkcəsi) XVII—XVIII əsrlərdən Azərbaycanda ictimai-ünsiyyətin ən müxtəlif sahələrində ardıcıl olaraq daha geniş yer tutmağa, ərəb, fars dillərini sıxışdırmağa başlayır. Xalqın əsas ünsiyyət vasitəsində XIX əsrin ortalarından sonra səhnə əsərlərinin yazılması, qəzet nəşri, kitab çapı və s. onun normalarının stabilləşməsinə, funksional üslublarının diferensiasiya — inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dili əsasən aşağıdakı formalarda təzahür edir:

I. Ərəb, fars elementləri ilə “zənginləşdirilmiş” dil təzahürü;

II. Osmanlı (İstanbul) şivəsi (türkiyə türkcəsi) ilə “zənginləşmiş” dil təzahürü;

III. Milli (demokratik) dil təzahürü.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin bu cür eklektik mürəkkəbliyi XX əsrin 30-cu illərinə qədər davam etmişdir. Və məhz 30-cu illərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları qərarlaşdığı kimi, funksional üslub mənzərəsi də müəyyənləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin (əslində ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbi dilinin!) normalarının, xüsusilə fonetik normasının stabilləşməsində latın, bunun ardınca isə kiril əlifbasının qəbulu mühüm rol oynamışdır.

XX əsrin ortalarına doğru artıq Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu ilə yanaşı kifayət qədər mükəmməl elmi, publisistik və rəsmi-işgüzar üslubları formalaşır. Azərbaycanda milli dildə orta, eləcə də ali məktəblərin açılması, mətbuatın nəşri, dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin az və ya çox dərəcədə işlənməsi, ziyalı kontingentinin genişlənməsi və s. bu cür funksional üslub diferensiasiyası üçün şərt olur. Doğrudur, sovet dövləti möhkəmləndikcə ümumən “sovet xalqlar”ının hamısının dili rus dilinin dağıdıcı təzyiqinə məruz qalmağa, “yerlər”də rusdilli “ziyalılar” yetişdirilməyə başlayır. Lakin xalqın içərisindən çıxmış milli ziyalılar həmin ruslaşdırma diplomatiyasına qarşı ciddi mübarizə

aparırlar. Azərbaycanda bu cür ziyalılar çox olmuşdur ki, onlardan ən məşhuru **Bəxtiyar Vahabzadə** idi. Böyük şair, mütəfəkkir, ictimai-siyasi xadim B.Vahabzadə ana dilinin təbii-tarixi hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına qarşı on illər boyu cəsarətlə mübarizə aparmışdır. O, “doğma dilində danışmağı ar bilən fasonlu ədəbazlar”ın artdığı illərdə ana dilinə müraciətən yazırdı:

**Bizim uca dağların sonsuz əzəmətindən,
Yatağına sığmayan çayların hiddətindən,
Bu torpaqdan, bu yerdən,
Elin bağrından qopan yanıqlı nəğmələrdən,
Güllərin rənglərindən, çiçəklərin iyindən,
Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyindən,
Ağsaçlı babaların əqlindən, kamalından,
Düşmənin üstünə cuman o Qıratın nalından
Qopan səsdən yarandın.
Sən xalqının aldığı ilk nəfəsdən yarandın...**

XX əsrin 50-ci, 60-cı illərindən fərqli olaraq 70-ci illərdə ana dilinə qayğı, onun hüquqlarının müdafiə edilməsi özünü daha ardıcıl, daha məqsədyönlü şəkildə göstərir — Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilən Heydər Əliyevin gördüyü tədbirlər nəticəsində Azərbaycan dili həqiqətən dövlət dili səviyyəsinə qaldırılır. Görkəmli dövlət xadimi Moskvaya dəvət edildikdən sonra isə Azərbaycan dilinin üzərinə yenidən “səlib yürüşü” başladı. Hər şeydən əvvəl, dövlət idarələrində elə bir “şərait” yaradıldı ki, xalq rus dilini bilməyin vacibliyini, bunsuz normal fəaliyyət göstərməyin mümkünsüzlüyünü anlasın, ana dilinə yalnız məişət dili kimi baxsın. Odur ki, rus dilini əməlli-başlı bilməyən valideynlər belə yenidən dil açmış körpələrini rus bağçasına, rus dayələrinə, rus məktəblərinə verməyə başladılar. Və belə bir təsəvvür geniş yayıldı ki, Azərbaycan məktəblərində təhsil səviyyəsi aşağı, rus məktəblərində isə yüksəkdir. Orta təhsilini rus dilində alan bəzi azərbaycanlı gənclər Azərbaycanda xüsusi “elita” yaratmaq iddiasına düşdülər... Və Azərbaycanın 80-ci illərdəki “təcrübəsi” göstərdi ki, xalqa, Vətənə qarşı xəyanət, hər şeydən əvvəl, ana dilinə laqeyd münasibətdən başlayır, Azərbaycan dilində orta məktəb ola-ola orta

təhsilini hər hansı başqa bir dildə almış gəncin tam dəyərli azərbaycanlı olaraq yetişməsi çox çətin məsələdir. **İxtisas təhsilini müxtəlif dillərdə almaq mümkündür, orta təhsil isə mütləq ana dilində — Azərbaycan dilində alınmalıdır.**

Müasir Azərbaycan dili əlli milyona qədər azərbaycanlının ana dilidir — Azərbaycan Respublikasında, İranda, Türkiyədə, İraqda, Gürcüstanda, Dağıstanda... bu dildə danışırlar, yazırlar, oxuyurlar. Həmin ölkələrdə Azərbaycan dilində — Azərbaycan türkcəsində radio, televiziya verilişləri yayılır, mətbuat nəşr edilir, əksəriyyətində məktəblər fəaliyyət göstərir. Lakin ana dilinə münasibətdə ciddi problemlər də vardır...

Hər hansı dil, o cümlədən də Azərbaycan dili aşağıdakı səviyyələrdə təzahür etmək imkanına malikdir:

1) Məişət dili səviyyəsində

Bu zaman dilin fəaliyyət miqyası xeyli dar olur, əsasən bir üslubun (məişət üslubunun) hüdudlarında funksionallaşır, yazıya ehtiyac duyulmur — Azərbaycanda mövcud olan tat, talış, bir sıra Qafqaz dilləri bu cürdür.

2) Mədəni-maarif dili, yaxud milli dil səviyyəsində

Bu zaman dilin fəaliyyət miqyası bu və ya digər dərəcədə inkişaf etmiş bir xalqın maarifinin, mədəniyyətinin hüdudlarını ehtiva edir, müxtəlif funksional üslubları formalaşır... Mədəni-maarif dilinin əsas əlamətlərindən biri kifayət qədər mükəmməl orfoqrafik normalara malik olması, digəri müxtəlif sahələrə aid beynəlxalq terminologiyadan istifadə imkanının mövcudluğudur. Və qeyd etmək lazımdır ki, dili həmin inkişaf səviyyəsində olan xalqlar ona (ana dilinə) öz milli-mənəvi dəyərlərinin əsası kimi baxır, ruhən bağlı olurlar.

3) Elmi-intellektual, yaxud beynəlxalq dil səviyyəsində

Bu zaman dilin fəaliyyət miqyası milli hüdudları aşır, funksional üslubların inteqrasiyası özünü göstərir — elmilik, publisistiklik, bədiilik, rəsmilik və s. çox zaman birlikdə, qarşılıqlı əlaqədə təzahür edir... Və elmi-intellektual, yaxud beynəlxalq dil ümumən dünya təfəkkürünün ifadəçisi kimi çıxış etmək iddiasında olur, çünki bu dildə müxtəlif xalqların düşüncə enerjisi ehtiva olunur...

Müasir Azərbaycan dili bir sıra ölkələrdə — İranda, Türkiyədə, İraqda, Dağıstanda... əsasən I, Azərbaycan Respublikasında, müəyyən qədər isə Gürcüstanda isə əsasən II səviyyədə fəaliyyət göstərir... III səviyyəyə gəldikdə isə demək lazımdır ki, həmin funksiyaları Azərbaycanda son zamanlara qədər rus dili öz üzərinə götürmüşdü, müstəqil Azərbaycan dövləti yarandıqdan sonra onu (rus dilini) daha beynəlmiləl bir dil — ingilis dili (və daha yüksək səviyyədə!) əvəz etməkdədir.

Hər bir mədəni xalqın qarşısında ana dilinə münasibətdə biri digəri ilə bağlı olan iki tarixi vəzifə dayanır; bunlardan biri ana dilini qorumaq, ikincisi isə onu müasir tələblərə uyğun olaraq inkişaf etdirməkdir.

Azərbaycan dili elmi baxımdan nə qədər ətraflı araşdırılsa da, onun müxtəlif problemlərinin öyrənilməsinə hələ böyük ehtiyac vardır. Xüsusilə elə praktiki məsələlər vardır ki, onların təcili həlli tələb edilir — Azərbaycan dilinin mükəmməl orfoqrafiya qaydalarının (və lüğətinin) tərtibi həmin məsələlərdəndir.

Hər bir dövlətin milliliyinin, müstəqilliyinin göstəricilərindən biri, bəlkə də birincisi (onun daxili və xarici) ünsiyyəti hansı dildə həyata keçirməsindən ibarətdir. Şübhəsiz, bu və ya digər dövlət daxili ünsiyyəti o zaman daha rahat, daha intensiv apara bilər ki, həmin dövlətin ərazisində yaşayan xalqın əsas dilindən istifadə etsin. Lakin bu, sadə bir hadisə deyil — bunun üçün xalqla dövlətin tarixən müəyyənleşmiş sıx mənəvi-siyasi əlaqəsi tələb olunur.

Azərbaycanda dövlət dili funksiyasını tarixən müxtəlif dillər daşımışlar ki, bunların içərisində əsas yeri ərəb, fars və rus dilləri tutmuşdur. Xalqın dili olan Azərbaycan dili — Azərbaycan türkcəsi müəyyən mərhələlərdə dövlət dili səviyyəsinə qalxmaq imkanlarına malik olsa da, onu son dövrlərə qədər gerçəkləşdirə bilməmişdir. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, Azərbaycanda mövcud

olan dövlətlərin daxili ünsiyyəti o qədər də əhəmiyyətli deyildi, xarici (beynəlxalq!) ünsiyyət orta əsrlərdə dövlətin varlığı üçün daha vacib idi. Təsadüfi deyildi ki, Azərbaycanda ərəb, fars dillərinin dövlət dili olaraq xüsusi intensivlikdə işləndiyi dövr səlcuqlar dövrüdür ki, onlar da türklərdən ibarətdir. Sonralar türklərin müsəlman dünyasındakı sosial-siyasi mövqeləri gücləndikcə türk dili də İslamın üçüncü ünsiyyət vasitəsinə çevrilir.

Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində Azərbaycanda ərəb, fars, türk (Azərbaycan) dillərinin hər biri eyni zamanda dövlət dili hüququna malik idi, çünki İslam dini, təfəkkürü bu dillərin hər üçündə öz əksini tapır, bu və ya digər dərəcədə ifadə olunurdu. Səfəvilər, Azərbaycan xanlıqları həm daxili, həm də xarici rəsmi ünsiyyəti ərəb, fars və türk (Azərbaycan) dillərində saxlayırdılar. XIX əsrin ortalarından sonra buraya rus dili də əlavə olundu... Və rus dili rəsmi ünsiyyətdən ərəb, fars dillərini sıxışdırdı, Azərbaycan türkcəsi isə, əksinə, “yerli əhali”nin dilli olaraq müəyyən səlahiyyətlər almağa başladı. Lakin müstəqil dövlətin olmaması, Şimalda rus, Cənubda isə fars dilinin “yerli dil” üzərində üstünlüyünü aydın bir şəkildə nümayiş etdirirdi.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yarandıqdan bir ay sonra özünün rəsmi ünsiyyət vasitəsinin məhz Azərbaycan türkcəsi olduğunu elan etdi. Lakin məhz elan etdi... Dövlət orqanlarında çalışanlar Azərbaycan türkcəsini lazımı səviyyədə bilmir, eyni zamanda “yerli əhali”nin dili dövlət dilinin tələblərinə hələ cavab vermirdi, ADC-nin azərbaycanca sənədlərinin leksikası, sintaksisi də bunu təsdiq edir. Halbuki rusca sənədlərinin dili mükəmməldir.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi formalaşması prosesi sovet dövründə kifayət qədər ardıcıl şəkildə getmişdir. Bununla belə, həmin dövrdə Azərbaycan dövlətinin dili rus dilinin təsiri altında idi, yəni “rusca düşünüb, azərbaycanca ifadə etmək” prinsipi işləyirdi ki, bu da milli dil təfəkkürünün tədricən ölümünə gətirib çıxarırdı. Azərbaycanın dövlət xadimlərinin müəyyən hissəsi milli dil təfəkkürünün xüsusilə dövlət səviyyəsində iflic olduğunu görürdülər. Lakin onların mübarizə aparmaq imkanları yox idi. 50-ci illərdəki “qiyam” da bu problemi həll etmədi, əksinə, onu bir az da mürəkkəbləşdirdi, Moskva rəhbərliyini duyquq saldı.

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi fəaliyyətə başladığı ilk illərdə bütün aydınlığı ilə göstərdi ki, o, qeyri-müstəqil bir respublikanın növbəti başçısı yox, milli liderdir... Və Heydər Əliyevin məhz milli lider olaraq fəaliyyətinin bir təzahürü də Azərbaycan dilinin siyasi nüfuzunun 70-ci illərdə sürətlə yüksəlməsi idi. Həmin yüksəliş 80-ci illərdə də davam etdi. Böyük dövlət xadiminin Azərbaycan dilinin inkişafı sahəsindəki fəaliyyəti barəsində geniş bəhs etmək fikrində deyilik, sadəcə qeyd etmək istəyirik ki, milli liderin, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisinin müstəqillik dövründə dövlət dilinin yüksəlişi sahəsində gördüyü işlər ciddi tarixi əsaslara malikdir. Biz xüsusilə **“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi”** barədəki tarixi fərmanı nəzərdə tuturuq... Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin tarixində hələ ona (Azərbaycan dilinə) bu səviyyədə qiymət verən ikinci bir rəsmi sənəd olmamasıdır. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin tarixi əsasları heç bir elmi mənbədə bu qədər aydın şəkildə verilməmiş, onun müasir vəziyyəti barədə bu qədər mükəmməl təsəvvür yaradılmamış, inkişaf problemləri haqqında bu qədər sistemli şəkildə bəhs edilməmişdir.

Əlbəttə, rəsmi dövlət sənədində bu və ya digər orijinal elmi konsepsiyanın irəli sürülməsi qeyri-adi hadisədir. Bununla belə, həmin “qeyri-adiliyi” ən azı aşağıdakı səbəblərə görə qəbul etmək lazım gəlir:

1) Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyi barəsində bir neçə on ildir ki, davam edən mübahisələri yekunlaşdırmaq, tarixi faktların (və sağlam tarixi düşüncənin) mövqeyindən əsaslı bir konsepsiya vermək artıq yalnız elmi deyil, həm də milli, ictimai-siyasi bir ehtiyacdır;

2) Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşamaq, daha da inkişaf etmək üçün etnososial, mədəni-mənəvi potensialının olmasını göstərmək məqsədilə tarixdən, daha dərin köklərdən gəlməyə ehtiyac duyulmuşdur;

3) Haqqında söhbət gedən fərman bir dövlət sənədi olaraq bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin (və xalqının) marağını əks etdirsə də, həmin dövləti yaradan, həmin xalqı işıqlı gələcəyə aparacaq bir mütəfəkkirin düşüncəsinin məhsulu olduğuna görə, sırayı yox, tarixi səciyyə daşdığına görə xüsusi elmi konsepsiya ifadə edə bilər.

Və yeri gəlmişkən, respublika ictimaiyyətinin böyük marağına səbəb olub, müxtəlif elmi müəssisələrdə geniş müzakirə edilən **“Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət”**ində **Azərbaycan Prezidenti “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi”** barədəki fərmanda irəli sürülmüş konsepsiya üçün elmi-nəzəri baza hazırlamışdı. Ümumiyyətlə, həmin “Müraciət” bir elm olaraq azərbaycanşünaslığın əsaslarını müəyyən edir, aydın metodoloji göstərişlər verir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan Prezidentinin Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti barədəki düşüncələri kifayət qədər ardıcıl elmi araşdırmaların, konseptual ümumiləşdirmələrin nəticəsi olmaqla, müstəqil dövlətin ən mühüm sənədlərində öz əksini tapır.

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” haqqında fərmanda irəli sürülmüş ideyalar içərisində aşağıdakılar diqqəti daha çox cəlb edir:

- 1) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması;**
- 2) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.**

Dövlət dilini qorumaq hər bir dövlətin mühüm siyasi-ideoloji vəzifələrindən, əsas milli-tarixi maraqlarından biridir. Bu baxımdan müstəqil Azərbaycan dövləti də istisna təşkil etmir... Lakin Azərbaycan dili bir dövlət dili olaraq getdikcə müasir dünyanın inkişaf etmiş dillərinin təzyiqinə daha çox məruz qalır. Məsələn, ingilis dili bir sıra dillər kimi, Azərbaycanın dövlət dilini də nəinki Azərbaycandan xaricdə (onun beynəlxalq ünsiyyətində), hətta ölkənin daxilində də sıxışdırmaq iddiasında və gücündədir. Bu, təbiidir... ingilis dili, eləcə də fransız, alman, rus və s. dillər müasir dünyanın tarixən müəyyən olmuş qüdrətli ünsiyyət vasitələridir. Xüsusilə ingilis dili son dövrlərdə dünya elminin, informasiyanın, böyük siyasətin aparıcı ifadəçisinə çevrilmişdir. Dünyaya açıq olan Azərbaycanın dövlət dili, tamamilə təbiidir ki, belə bir dillə rəqabətə girmək imkanına malik deyil. Və hər bir azərbaycanlı, əgər eyni zamanda müasir dünyanın “vətəndaş”ı olmaq istəyirsə, ingilis dilini bu və ya digər dərəcədə bilməlidir... Odur ki, Azərbaycan dövləti milli maraqları yüksək tutan bir dövlət olaraq Azərbaycan dilinin tarixi hüquqlarını qorumalı, onun mənəvi-siyasi nüfuzunu ölkə daxilində olduğu kimi, ölkə xaricində də yüksəltməyə çalışmalıdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycan dilinin beynəlxalq nüfuzu görünməmiş bir səviyyəyə qalxmış, Azərbaycan dili dünyanın böyük siyasət, mədəniyyət, elm mərkəzlərində ən yüksək tribunallardan səslənmiş, Azərbaycan Prezidenti şəxsi fəaliyyəti ilə yalnız ölkə daxilində deyil, ölkəmizdən çox–çox uzaqlarda, həmin yüksək tribunallardan dönə–dönə sübut etmişdir ki, Azərbaycan dili müasir dünya düşüncəsinin səviyyəsinə qalxmağa layiq, geniş ifadə imkanlarına malik bir dildir.

Şübhəsiz, bu və ya digər dövlət öz dilini inkişaf etdirmədən qoruya bilməz. Və qeyd etdiyimiz kimi, fərmanın əsas ideyalarından biri də Azərbaycan dilinin inkişafı üçün görülməli olan tədbirlərin müəyyənləşdirilməsidir... “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” barədəki fərmanda Azərbaycan dilinin inkişafı üçün həm inzibati, hüquqi–siyasi, həm də elmi–lingvistik tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulur ki, bunların biri digərinin bilavasitə davamıdır.

Əlbəttə, tarixən Azərbaycan dilinin, ümumən milli dəyərlərin, əgər belə demək mümkünsə, namusunu xalq kütlələri, onların arasından çıxan millət xadimləri, ziyalılar qorumuşlar, dövlət məmurları bu baxımdan ya xüsusi fərqlənməmiş, ya da ana dilinə tamamilə laqeyd olmuşlar.

Haqqında söhbət gedən fərmanın tarixiliyi bir də orasındadır ki, Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət–icra orqanlarını hərəkətə gətirdi, onları qurulmaqda olan milli dövlətin siyasi–ideoloji tələbləri baxımından yenidən təşkil olunmağa hazırladı, **hətta milli məmur obrazının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərdi.**

Məsələnin mahiyyətini anlamaqdan çox–çox uzaq olan bir sıra “qəzet siyasətçiləri” bu fərmanın rolunu azaltmağa çalışsalar da, heç şübhəsiz, o öz tarixi işini artıq bütün gücü ilə görməyə, milli ictimai təfəkkürü daxildən təşkil etməyə, 80–ci illərin sonu 90–cı illərin əvvəllərində özünü aydın şəkildə göstərən “mərkəzdənqaçma” təzahürlərinin, separatçılığın kökünü kəsməyə başlamışdır.

Prezidentin həmin fərmanı ilə Azərbaycan on illik “tərəddüdlər”dən sonra qəti olaraq latın əlifbasına keçdi ki, fikrimizcə, burada yalnız yeni əlifbaya keçid deyil, nümayiş etdirilən qətiyyətin özü də ideoloji uzaqgörənlik, millətin öz dövləti ətrafında daha sıx birləşməsinə yönəldilmiş siyasi hərəkətdir. Bu qətiyyəti, cəsarəti ancaq Heydər Əliyev kimi qüdrətli dövlət xadimləri, böyük şəxsiyyətlər göstərə bilər, bu cür jestlər dahi strateqlərə məxsusdur.

Biz “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” barədəki fərmanın elmi-nəzəri, konseptual səviyyəsi ilə yanaşı, onun praktikliyini də xüsusi qeyd etməliyik — burada irəli sürülən müddəaların, göstərişlərin hamısı realdır, həyata keçirilməsi tamamilə mümkündür. Vəzifəmiz fərmanın tarixi tələblərini dönmədən, milli təəssübkeşliklə yerinə yetirməkdən ibarətdir. Və bizim bir millət kimi nə qədər istedadlı, enerjili, müasir dünya ilə ayaqlaşmağa nə qədər qabil olduğumuzun göstəricilərindən biri də həmin fərmanın tələblərinə hansı səviyyədə cavab verməyimizlə müəyyən olunur.

Azərbaycan Prezidenti, son illərin dövlət sənədlərindən (və həmin sənədlərdə irəli sürülən tarixi müddəaların ardıcıl olaraq həyata keçirilməsindən) də göründüyü kimi, öz işini yalnız xalqın cari maraqlarını ifadə etməklə bitmiş saymır, bu günə tarixdən gəlir, həmin maraqları tarixi bir səviyyəyə qaldıraraq ifadə edir.

* * *

Azərbaycan dili — dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, Azərbaycan xalqının elminin, mədəniyyətinin dilidir.

Hər bir azərbaycanlının, harada yaşamasından, həyatda hansı mövqe tutmasından asılı olmayaraq, ən böyük vəzifəsi ana dilini — Azərbaycan dilini bilməkdən, onunla fəxr etməkdən ibarətdir.

PROFESSOR TOFIQ HACIYEV

Filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hacıyevi yalnız tələbələri, yaşca ondan kiçik olanlar deyil, həmkarları, hətta yaşca ondan böyük olanlar da «Tofiq müəllim» – deyə çağırırlar. Bizə belə gəlir ki, bu müraciətdə professor Tofiq Hacıyevin şəxsiyyətinə böyük məhəbbətlə yanaşı, elminə, mədəniyyətinə böyük ehtiram da ifadə olunur. 30-40 yaşlarından Azərbaycan filologiyasının, türkologiyanın müdriklərindən biri olan görkəmli alim bu gün çoxcəhətli fəaliyyəti ilə mənsub olduğu xalqın, sözün geniş mənasında, böyük müəllimlərindən biridir.

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev 1936-cı il may ayının 1- də Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndində anadan olmuş, orta təhsil aldıqdan sonra 1953- cü ildə Bakıya gəlib Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində oxumuşdur. 1958-ci ildə həmin fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirib aspiranturada saxlanılmış, 1962-ci ildə «Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir (rəhbəri hələ o zaman Azərbaycan dilçiliyinin ağsaqqallarından akademik M. Ş. Şirəliyev olmuşdur). Sonra 5 il M. F. Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun müəllimi, 1965-ci ildən dosenti işləmiş, 1968-ci ilin yanvarından Azərbaycan Dövlət Universitetinə keçərək, sonrakı bütün yaradıcılığını doğma universitetdə davam etdirmişdir. 1969-cu ildə «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, 1971-ci ildə (35 yaşında) türkologiya kafedrasının professoru vəzifəsinə seçilmişdir.

Etiraf edək ki, bizim bir sıra tədqiqatçılar doktorluq dissertasiyası müdafiə edib professor adı alandan sonra tədqiqat işlərini səngidib, ya da dayandırıb, öz karyeraları ilə məşğul olduqları halda Tofiq Hacıyev 1971-ci ildən 1985-ci ilə qədər (yəni türkologiya kafedrasının müdiri olana qədər) - 15 il, sadəcə «professor» adını daşımış, lakin həmin 15 il ərzində 10-a qədər monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaiti, 100-ə qədər jurnal, qəzet və s. məqaləsi yazmış, bu gün Azərbaycan filologiya elmini ən müxtəlif sahələrdə təmsil edən güclü milli (bu «milli» sözünü xüsusi qeyd edirik) kadrlar yetişdirmişdir.

T. Hacıyev elmə dilçi-dialektoloq kimi gəlsə də, sonralar dil tarixçisi kimi ixtisaslaşmış, 70-ci illərdən sonra isə onun parlaq istedadı nəinki dilçiliyin, ümumən filologiyanın sərhədlərini yarmış və görkəmli alimimiz genişprofilli türkoloq-azərbaycanşünas kimi fəaliyyət göstərmişdir.

70-ci illərin ortalarında həcmcə o qədər də böyük olmayan «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kitabı çapdan çıxanda təkcə Azərbaycan filologiyasına deyil, ümumən Azərbaycan elmi təfəkkürünə elə bil ki, yeni nəfəs gəldi - prof. T. Hacıyev elmdə mövcud olan belə bir təsəvvürü şübhə altında qoydu ki, guya türklər Azərbaycana çox-çox sonralar, Azərbaycan xalqı qeyri-türk mənşəli etnoslar əsasında formalaşandan sonra gəlmiş, «yerli xalq»-ın dilini türkləşdirmiş, lakin mədəniyyətinə əhəmiyyətli bir şey verməmişlər... «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kitabında Azərbaycan türkologiyasında ilk dəfə Şumer-Azərbaycan linqvistik-tarixi əlaqələri problemi tam ciddiliyi ilə qoyuldu. Azərbaycan türkcəsinin Azərbaycanda qədim tarixə malik yerli bir dil olması zəngin faktlarla, mülahizələrlə irəli sürüldü... Və başlıcası o oldu ki, həmin ideyalar çox sürətlə yayılıb nəinki gənc filoloqlar, həm də orta və yaşlı nəsildən olan dilçilər, ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər arasında da öz tərəfdarlarını tapdı.

«Azərbaycan ədəbi dili tarixi» tipli milli-demokratik əhval-ruhiyyəli bir kitabın, türk respublikalarında, məsələn, Özbəkistanda, Türkmənistanda, yaxud Tataristanda deyil, Azərbaycanda meydana çıxması, eyni zamanda o dövr Azərbaycan rəhbərliyinin tutduğu siyasi-ideoloji mövqeyin nəticəsi idi. Əks halda «Az i ya» müəllifinin başına gətirilənlər «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» müəllifinin də başına gətirilə bilərdi.

70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərində T. Hacıyevin müasir ədəbi prosesi, əsasən, dil-üslub, poetika baxımından təhlil edən məqalələri ədəbi tənqidin ən gözəl nümunələri kimi diqqəti cəlb etdi. Yazıçılar Birliyinin «Azərbaycan», «Ulduz», «Ədəbiyyat və incəsənət» kimi nüfuzlu orqanlarında onun «Yazıçı qayğısı, yazıçı mədəniyyəti», «Zaman, janr və dil», «Nəsr dilinin müasirlik məzmunu və müəllif çaları», «Elmi-zehni səviyyə və bədii dildə novatorluğun faktı», «Üç Məmməddən biri Araz, biri İsmayıl, biri Aslan», «Gözəlliyin dili və dilin gözəlliyi» kimi o zaman müxtəlif səviyələrdə

polemikaya meydan açan məqalələri, yəqin ki, ədəbi ictimaiyyətin yadındadır - həmin məqalələrdə ədəbi-bədii dilin əsas tendensiyaları ədəbi-mədəni tərəkürün hərəkəti kontekstində tədqiq (və təqdim) olunmuşdu.

Azərbaycan dili tarixi sahəsində T. Hacıyevin gördüyü böyük işlər sırasına Azərbaycan türkcəsinin mənşəyi probleminin araşdırılmasından başqa, ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi, «Kitabi-Dədə Qorqud»un, İ. Nəsiminin, M. Füzulinin, M. Ə. Sabirin, ümumən molla-nəsrəddinçilərin dil poetikasının tədqiqi, dil tarixi fənlərinin diferensiasiyası və bir sıra digər metodoloji məsələlərin (xüsusilə norma, üslub və s.-lə bağlı) araşdırılması da daxildir. 70-ci illərdə çıxmış «Satira dili», «Azərbaycan ədəbi dili tarixi», «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili», «Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil» kitablarından sonra 80-ci illərdə T. Hacıyevin «Sabir: qaynaqlar və sələflər», «Azərbaycan dili tarixi» (K. Vəliyevlə birlikdə), «Molla Nəsrəddin»in dili və üslubu», «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» (II hissə), 90-cı illərdə «Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz», «Azərbaycan dili» (Z. Budaqova ilə birlikdə), «Füzuli: dil sənətkarlığı» və s. kitabları nəşr olunmuşdur. Bu kitabların hər biri yalnız professor T. Hacıyevin deyil, ümumən Azərbaycan filologiya elminin uğuru sayıla bilər.

Professor T. Hacıyev 1985-ci ildə türkologiya kafedrasının müdiri vəzifəsinə seçildi. Bu, onun ilk inzibati vəzifəsi idi; bu vaxta qədər nə eləmişdisə, ancaq öz şəxsiyyətinin, elminin və mədəniyyətinin gücünə etmişdi. Bundan sonra da kafedra müdirliyi vəzifəsini ancaq filologiya elminin inkişafına, türkologiyanın Azərbaycanda tərəqqisinə (və bunu xüsusi qeyd etmək istərdik ki, azərbaycanşünaslığın türkologiyada aparıcı mövqə tutmasına) sərf etdi və etməkdədir. Onun bilavasitə rəhbərliyi (və müəllifliyi) ilə qısa bir zamanda yenidən tərtib edilmiş «Ümumtəhsil məktəbləri üçün türk (Azərbaycan) dili proqramı», IX, X, XI siniflər üçün ilk dəfə orijinal proqram əsasında yazılmış ana dili dərsləkləri, görünür, hələ uzun zaman gənc nəslin Azərbaycan dilini öyrənməsində əsas vasitə olacaqdır...

Görkəmli türkoloq-azərbaycanşünasın möhkəm, davamlı milli mövqeyi müstəqillik dövrünə nə qədər böyük elmi-ideoloji fayda vermişdisə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazandığı illərdə də o qədər böyük əhəmiyyət daşıdı.

Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı proqram çıxışı ilə T. Hacıyev bir daha sübut etdi ki, o, ana dilinin tarixi etnososioloji, siyasi hüquqlarının müdafiəsinə milli dövlət quruculuğunun birbaşa tərkib hissəsi kimi baxır. Azərbaycan prezidentinə, Azərbaycan xalqının ümummilli liderinə müraciətən deyilmiş aşağıdakı sözlər elmi müdrikliklə yanaşı vətəndaşlıq heysiyyətinin, milli mənlilik duyğusunun ifadəsi idi: «...bu gün bədii ədəbiyyatımız məişətimizə, ziyalıların ünsiyyətinə daxil olan ifadələr, kəlamlar, müdrik sözlər az yaradır. Bugünkü torpaq dərdi, müharibə şəraiti ilə bağlı məişətimizə girə bilən, müstəqil dövlətçilik psixologiyasını qidalandıran, insanlara təsəlli, ümid verən, ağızdan-ağıza gəzən misralar, sözlər yoxdur...

... Bir əcnəbi təyyarə meydanından maşınla Dənizkənarı bulvara qədər gələr, bilməz ki, dünyanın hansı şəhərindədir – Vaşinqtondadır, Ankaradadır, ya da Bakıdadır. Bütün reklamlar, yazılar əcnəbi, yabançı dildədir...»

Və bu çıxışında prof. T. Hacıyev Dövlət Dil Komissiyası yaratmağı təklif etdi. Çox keçmədi ki, Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə həmin komissiya yaradıldı.

«Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası»nın hazırlanıb nəşr edilməsində, orta məktəbin ana dili dərslərinin təkmilləşdirilməsində, yüksək ixtisaslı dilçi kadrların yetişdirilməsində və s. böyük xidmətləri olan alim milli müstəqillik dövründə əməkdar elm xadimi adına layiq görüldü, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü seçildi.

Professor T. Hacıyev bu gün öz yaradıcılığının həm kamillik, həm də qaynar dövrünü yaşayır. Onun adı ilə bağlı olan, artıq onlarca güclü mütəxəssisi öz ətrafında birləşdirmiş «Tofiq Hacıyev məktəbi» Azərbaycan dili–Azərbaycan türkcəsinin ən müxtəlif problemləri ətrafında ciddi tədqiqatlar aparır və həmin məktəbin önündə, dünən olduğu kimi, bu gün də məhz onun başçısı, – ömrünün yetmişinci baharını qeyd etdiyimiz professor Tofiq Hacıyev gedir.

MÜNDƏRİCAT

1.Ön söz, yaxud Azərbaycan dili tarixinin metodoloji problemləri	3
2.Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü tarixinə dair	10
3.Azərbaycan dilində cümlənin struktur- semantik təkamülü	20
4.«Kitabi Dədə Qorqud»un dili	46
5.Füzulinin dili	49
6.Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi	53
7.Azərbaycan ədəbi dili: Şimalda və Cənubda	236
8. Ədəbiyyatşünasın dilçilik görüşləri	321
9. Azərbaycan dili, türk dili, yoxsa Azərbaycan türkcəsi?.....	331
10.Azərbaycan türk dili	337
11.Azərbaycan dili. Və Heydər Əliyevin dil siyasəti	341
12. Professor Tofiq Hacıyev	350